ION GHEȚIE

Introducere în studiul limbii române literare

CONTRIBUȚII LA STUDIUL LIMBII ROMÂNE LITERARE

secolul al XVIII-lea (1688 – 1780)

CLUSIUM

Scanned with OKEN Scanner

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE LINGVISTICĂ „IORGU IORDAN“

CONTRIBUŢII LA ISTORIA LIMBII ROMÂNE LITERARE SECOLUL AL XVIII-LEA (1688-1780)

Autori:
GHEORGHE CHIVU, MAGDALENA GEORGESCU,
ION GHEŢIE, ALEXANDRA MORARU, EMIL SUCIU,
FLOAREA VÎRBAN, FLORENTINA ZGRAON

Coordonatori:
ION GHEŢIE şi GHEORGHE CHIVU

Scanned with OKEN Scanner

SUMAR

Cuvânt înainte *(Ion Gheţie)* / 7

Izvoare şi lucrări de referinţă / 9

Cultura lingvistică în secolul al XVIII-lea *(Magdalena Georgescu)* / 21

Secolul al XVIII-lea şi unificarea limbii române literare *(Ion Gheţie)* / 91

Normele limbii române literare la jumătatea secolului al XVIII-lea (tipărituri religioase de lectură, tipărituri laice, manuscrise) *(Florentina Zgraon)* / 112

Influenţa turcă *(Emil Suciu)* / 153

Influenţa occidentală latino-romanică *(Alexandra Moraru)* / 190

Influenţa rusă *(Floarea Vîrban)* / 227

Evoluţia stilurilor limbii literare *(Gheorghe Chivu)* / 288

Încheiere *(Gheorghe Chivu)* / 331

Scanned with OKEN Scanner

CUVÂNT ÎNAINTE

Studiile de istoria limbii române literare au cunoscut o dezvoltare semnificativă abia după 1950, o dată cu introducerea disciplinei în programa analitică a facultăţilor de filologie. Dacă cercetările aveau în vedere, în principiu, dezvoltarea românei literare de la origini până în zilele noastre, atenţia lingviştilor s-a îndreptat cu predilecţie, la început, asupra secolului al XIX-lea, epoca veche, anterioară anilor 1800, rămânând în umbră. Cel mai neglijat în acest sens a fost, fără îndoială, veacul al XVIII-lea. Nu e mai puţin adevărat că nici în istoriile literaturii române perioada anilor 1700-1800 nu s-a bucurat de o atenţie deosebită. A trebuit să apară tratatul academic de *Istoria literaturii române* (vol. I, 1964; redactor responsabil Al. Rosetti), pentru ca textelor scrise în anii 1700 să li se acorde atenţia cuvenită.

Faptul nu a rămas fără consecinţe asupra studiului limbii româneşti vechi. *Istoria limbii române literare. Vol. I. De la origini până la începutul secolului al XIX-lea* de Al. Rosetti, B. Cazacu şi L. Onu (ed. I, 1960, ed. a II-a, 1971) se opreşte, e drept, asupra scrierilor literare din secolul al XVIII-lea, fără a le acorda însă un loc aparte, incluzându-le în capitolul *Dezvoltarea limbii române literare în secolul al XVII-lea şi în secolul al XVIII-lea până la Şcoala Ardeleană.* Expuneri speciale sunt consacrate limbii lui Neculce, Cantemir, cronicarilor munteni, precum şi influenţelor neogreacă şi turcă. Concepute în forma unor compendii, lucrările lui I. Gheţie, *Istoria limbii române literare. Privire sintetică* şi a lui Şt. Munteanu – V. Ţâra, *Istoria limbii române literare. Privire generală,* ambele apărute în 1979, au acordat secolului al XVIII-lea un loc mai mult sau mai puţin extins, proporţional cu dimensiunile relativ reduse ale celor două expuneri.

Toate aceste consideraţii urmăresc să pună în evidenţă faptul că limbii secolului al XVIII-lea nu i s-a acordat întreaga atenţie pe care o merita. Din acest motiv, un grup de cercetători făcând parte, cu o excepţie, din sectorul de limbă literară, filologie şi poetică al Institutului de Lingvistică „Iorgu Iordan" din Bucureşti a decis să elaboreze o serie de expuneri dedicate celor mai importante probleme ridicate de limba secolului al XVIII-lea. O privire, fie şi sumară, asupra limbii acestui secol ne arată că unele chestiuni de

Scanned with OKEN Scanner

primă importanţă au fost fie trecute cu vederea, fie tratate în trecere (ca să nu spunem cu superficialitate). Pot fi amintite în acest sens o prezentare a preocupărilor de lingvistică ale epocii, unificarea limbii române literare în a doua jumătate a secolului, influenţa limbii ruse şi a celei turce, înrâurirea occidentală (latino-romanică) sau evoluţia stilurilor literare în intervalul mai sus amintit. Trebuie să menţionăm că în planurile noastre iniţiale au figurat două capitole închinate influenţei neo-greceşti şi, respectiv, inovaţiilor în sintaxă. Din păcate, dintr-un motiv sau altul, autorii expunerilor respective nu şi-au predat contribuţiile la timp pentru a putea fi incluse în volum. Chiar şi cu aceste lacune, am socotit binevenită înmănuncherea celorlalte capitole într-un volum de *Contribuţii la istoria limbii române literare în secolul al XVIII-lea*, în speranţa că ele vor fi utile viitorilor cercetători ai istoriei limbii române.

Principalul câştig al prezentelor *Contribuţii* ni se pare sublinierea caracterului de tranziţie spre epoca modernă a limbii secolului al XVIII-lea. Perioada studiată de noi este dominată de propensiunile spre alte orizonturi ale românei literare. Abandonând pentru totdeauna modelul slavon, româna se îndreaptă, încă nesigură, spre neogreacă, turcă, rusă, dar şi spre limbile latino-romanice, a căror influenţă va deveni dominantă după 1780. În acelaşi timp, secolul al XVIII-lea va adânci preocupările pentru cercetarea limbii române, va accentua orientarea modernă a stilurilor literare şi, mai cu seamă, va consfinţi unificarea românei literare pe baza variantei munteneşti.

Perioada studiată de noi se întinde între 1688 (anul apariţiei *Bibliei de la Bucureşti)* şi 1780 (anul când vede lumina zilei *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae* de S. Micu şi Gh. Şincai). O dată cu cel din urmă an, începe epoca modernă a limbii române literare. Anii 1688-1780 pot fi socotiţi, în consecinţă, drept o perioadă de tranziţie între epoca veche (ante 1688) şi cea modernă a limbii române literare.

ION GHEŢIE

Scanned with OKEN Scanner

IZVOARE ŞI LUCRĂRI DE REFERINŢĂ

A 1776	*Povestirea împăratului Alexandru de Machedonia,* [Banat-Transilvania], 1776 (BAR, ms. rom. 3093, f. 92-144).
A 1777	*[Istoria lui Alexandru-Împărat],* copiată de „Enachi sin hagi Fragul ot Tighine", Iaşi, 1777 (BAR, ms. rom. 104, f. 1-48).
AAR	„Analele Academiei Române", Bucureşti, I (1877) ş. u. Mem. Secţ. Ist. (= Memoriile Secţiunii istorice); Mem. Secţ. Lit. (= Memoriile Secţiunii literare).
AB	*Istoria Ţării Româneşti de la octomvrie 1688 până la martie 1717 (Anonimul Brâncovenesc);* ed. M. Gregorian, în *Cronicari munteni,* II, Bucureşti, 1961, p. 273-352.
AC	*Dictionarium valachico-latinum;* ed. Gr. Creţu, *Anonymus Caransebesiensis, cel mai vechi dicţionariu al limbei române,* în „Tinerimea română", s.n. I, Bucureşti, 1898, fasc. II, p. 320-380.
ACat.	Silvestro Amelio, *Katekismu krestinesku,* Iaşi, 1719; ed. Ov. Densusianu, în GS, I (1924), fasc. 2, p. 291-293, 297-299.
ACL	Antim Ivireanul, *Carte sau lumină, cu drepte dovediri din dogmele besearicii Răsăritului, asupra dejghinării papistaşilor,* Snagov, 1699.
ACP	Antim Ivireanul, *Capete de poruncă,* Târgovişte, 1714; ed. Gabriel Ştrempel, *Antim Ivireanul, Opere,* Bucureşti, 1972, p. 391-394.
ACT	Antim Ivireanul, *Chipurile Vechiului şi Noului Testament,* Târgovişte, 1709; ed. Gabriel Ştrempel, *Antim Ivireanul, Opere,* Bucureşti, 1972, p. 239-321.
AD	Antim Ivireanul, *Didahii;* ed. Gabriel Ştrempel, *Antim Ivireanul, Opere,* Bucureşti, 1972, p. 1-238.
AI	*Alegerile lui Ippocrat,* c. 1750 (BU Iaşi, ms. rom. VI/1).
AÎB	Antim Ivireanul, *Învăţătură bisericească;* ed. Gabriel Ştrempel, *Antim Ivireanul, Opere,* Bucureşti, 1972, p. 363-383.
AÎP	Antim Ivireanul, *Învăţătură pentru taina pocăinţii;* ed. Gabriel Ştrempel, *Antim Ivireanul, Opere,* Bucureşti, 1972, p. 347-361.
Alf.	*Alfavita sufletească,* Iaşi, 1755.
ALIL	„Anuar de lingvistică şi istorie literară". A. Lingvistică, Istorie literară, Iaşi, I (1950) ş. u.

Scanned with OKEN Scanner

AMA	Antim Ivireanul, *Așezământul Mănăstirii Antim* ; ed. Gabriel Ștrempel, *Antim Ivireanul, Opere*, București, 1972, p. 323-346.
Ant.	*Antologhion*, Iași, 1726.
AO	„Arhivele Olteniei", Craiova-București, I (1922) ș. u.
AP	Antim Ivireanul, *Psaltire românească*, București, 1694.
Ap. 1704	*Apostol*, Buzău, 1704.
Ap. 1756	*Apostol*, Iași, 1756.
Ap. 1767	*Apostol*, Blaj, 1767.
APD	Silvestro Amelio, *Pătimirea Domnului nostru, Isus Hristos*, Iași, 1719 (BAR, ms. rom. 4791, copie modernă după manuscrisul original).
AR	*Arhiva românească*, Iași, I-II, 1841-1845.
AUB	„Analele Universității București", București, I (1954) ș. u.
AUI	„Analele științifice ale Universității «»Al. I. Cuza»", Serie nouă, Secțiunea III (Științe sociale), e. Lingvistică, Iași, I (1955) ș. u.
AUL	Axinte Uricariul, *Letopisețul Țării Moldovei*; ed. I. Șt. Petre, *Axintie Uricariul*. Studiu și text, București, [1944].
AVoc.	Silvestro Amelio, *Breve vocabulario italiano-rumeno*, Iași, 1710; ed. Giuseppe Piccillo, *Il glossario italiano-moldavo di Silvestro Amelio (1719), Studio filologico-linguistico e testo*, Catania, 1982.
BB	*Biblia, adecă dumnezeiasca Scriptură*, București, 1688.
BCat.	G. Buitul, *Catehismus sau summa credinței catolicești*, Cluj, 1703.
BCI	„Buletinul Comisiei istorice a României", publicat de Ion Bogdan, București, I (1915) ș. u.
BDB	T. Bălan, *Documente bucovinene, I-IV*, Cernăuți, 1933, 1934, 1937, 1938.
Bert. 1775	*Istoriile lui Bertoldu*, copiate de Ioan postelnicelul, [Moldova], 1775 (BAR, ms. rom. 1417, f. 57-113).
BL	„Bulletin linguistique", București, I (1933) ș. u.
BPB	Ioachim Bărbătescu, *Pentru toate boalele, la care ce tămăduire trebuie*, text copiat de Ioan diacul din Bărbătești-Țara Românească, 1777 (BAR, ms. rom. 2183, f. 160^{r}-165^{v}).
BRV	Ioan Bianu, Nerva Hodoș, Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche*. 1508-1830, București, vol. I (1508-1716), 1903; vol. II (1716-1808), 1910; vol. III (1809-1830), 1912-1936; vol. IV (Adăogiri și îndreptări), 1944.
Buc. 1699	*Bucoavnă ce are în sine deprinderea învățăturii copiilor la carte*, Bălgrad, 1699.
Buc. 1755	*Bucvar sau începapere de învățătură celor ce vor să învețe carte cu slove slovenești*, Iași, 1755.
Buc. 1771	*Bucvar sau începapere de învățătură celor ce vor să înveațe carte cu slove slovenești*, Viena, 1771.
Buc. 1775	*Bucoavnă*, [Moldova], 1775 (BAR, ms. rom. 6044).

Scanned with OKEN Scanner

Buc. 1777	*Bucoavnă pentru deprinderea pruncilor la cetanie și la temeiul învățăturii creștinești*, Blaj, 1777.
Cal. 1733	Petcu Șoanul, *Calendari românesc pe 100 de ani*, Brașov, 1733.
Cal. 1785	*Calendariu pe 112 ani*, Iași, 1785.
Cat.	*Catihizis în scurt pentru învățătura copiilor celor mici*, tradus din limba rusă de Vartholomei Măzăreanul, [Moldova], 1775 (BAR, ms. rom. 5311, f. 9^{r}-68^{v}).
Caz. B	*Chiriacodromion sau Evanghelie învățătoare*, Bălgrad, 1699.
Caz. P	*Cazanie*, copiată de Ilie Aron Popovici în Hărnicești-Maramureș, 1697 (BAR, ms. rom. 3509).
Caz. U	*Cazanie*, copiată de preotul Urs din Cotiglet-Bihor, 1692 (BAR, ms. rom. 4182).
CBCD	*Condica sfintelor și dumnezeeștilor biserici domnești de jos și de sus, din curtea domnească de aici, din București*, 1762 (BAR, ms. rom. 403).
CBuc.	*Carte întru carea să scriu mâncările*, copiată de Mihai logofăt din Greci-Țara Românească, 1749 (ms. rom. 1120).
CCD	N. Costin, *Ceasornicul domnilor de Antonio de Guevara, traducere din limba latină de Nicolae Costin*; ed. Gabriel Strempel, București, 1976.
CD	D. Cantemir, *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea sau giudețul sufletului cu trupul*, Iași, 1688; ed. V. Cândea, București, 1969.
CDicț.	Teodor Corbea, *Dictiones latinae cum valachica interpretatione*, [Brașov], c. 1700 (BAR Cluj-Napoca, ms. rom. 43).
Ceas. 1750	*Ceaslov*, Iași, 1750.
Ceas. 1751	*Ceaslov*, Blaj, 1751.
CH	D. Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*; ed. Gr. Tocilescu, în *D. Cantemir, Opere*, VIII, București, 1901.
CIC	Miron Costin, *Istorie de crăiia ungurească*; ed. P. P. Panaitescu, în *Miron Costin, Opere*, [București], 1958, p. 277-314.
CII	D. Cantemir, *Istoria ieroglifică*; ed. P. P. Panaitescu și I. Verdeș, I-II, București, 1965.
CIst.	Stolnicul Constantin Cantacuzino, *Istoria Țării Românești*; ed. M. Gregorian, în *Cronicari munteni*, I, București, 1961, p. 1-79.
CÎns.	Ilie Corfus, *Însemnări de demult*, [București], 1975.
CL	„Cercetări de lingvistică", Cluj, I (1956) ș. u.
CLet.	I. Canta, *Letopisețul Țării Moldovii de la a doua și până la a patra domnie a lui Constantin Mavrocordat Voevod (1741-1769)*; ed. Aurora Ilieș și Ioana Zmeu, București, 1987.
CLM	Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei de la Aaron vodă încoace*; ed. P. P. Panaitescu, în *Miron Costin, Opere*, [București], 1958, p. 41-201.

Scanned with OKEN Scanner

CM	Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești. B.A.R.*, București, vol. I (1-1600), 1978; vol. II (1601-3100), 1983; vol. III (3101-4413), 1987; vol. IV (4414-5920), 1992.
CNM	Miron Costin, *De neamul moldovenilor, din ce țară au ieșit strămoșii lor*, ed. P. P. Panaitescu, în *Miron Costin, Opere*, [București], 1958, p. 241-274.
CO	*[Cugetările lui Oxenstiern]*, copiate de Gheorgache clucerul, [Moldova], 1779 (BAR, ms. rom. 2773).
Conv. Lit.	„Convorbiri literare", Iași, București, I (1867-1868) ș. u.
Cosm.[1]	*Cozmografie, ce să zice împărțeala pământului*, copiată de Costea dascălul, Șchei-Brașov, 1693-1703 (BAR, ms. rom. 1436, f. 68[r]-75[r]).
Cosm.[2]	*Cosmografie, adecă izvodirea lumii*, copiată de ieromonahul Antim, Cozia, 1766 (BAR, ms. rom. 1556).
Cosm.[3]	*Cosmografia, adecă izvodirea lumii*, copiată de Anatolie ierodiacon, Râmnic, 1774 (BAR, ms. rom. 1267, f. 102[r]-206[v], 249[r]-348[v]).
Coteanu, SE	I. Coteanu, *Structura și evoluția limbii române (De la origini până la 1860)*, București, 1981.
CPN	Ioan Cantacuzino, *Poezii nouă*, [Dubăsari, 1795]; ed. Andrei Nestorescu, București, 1993.
Cron. 1689	*Hronograf den începutul lumii*, copiat de Gavril diac din Bălțătești-Neamț, 1689 (BAR, ms. rom. 86).
Cron. 1766	*[Cronograf] Leatopiseț care s-au tălmăcit de pe rusie pe moldovenie în sfânta mănăstire Putna*, tradus de Vartholomei Măzăreanul, 1766 (BAR, ms. rom. 4241, f. 2[r]-109[v]).
Cron. H	*Cuvinte în versuri a cetății Hotinului (Cronica Hotinului)*; ed. Dan Simonescu, *Cronici și povestiri românești versificate*, București, 1967, p. 103-106.
CRRT	Dumitrache Medelnicerul, *[Cronica războiului ruso-turc de la 1768-1775]*, [Țara Românească], secolul al XVIII-lea (după 1770) (BAR, ms. rom. 3506).
CVoc.	C. Cantacuzino, *[Vocabular italo-român]*; ed. C. Tagliavini, în RF, I, 1927.
DA	*Dicționarul limbii române*. Tom I (părțile I-III), Tom II (părțile I-II), București, 1913-1949.
DC	*[Decretul cancelariei aulice pentru scăderea cărăușiilor]*, Viena, 1748.
DELR	Max Fasmer, Этимологический словарь рускаго языка, I-IV, Moskva, 1986-1987.
Densusianu, HLR	Ovide Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, I-II, Paris, 1901, 1938.
DERS	*Dicționarul elementelor românești din documentele slavo-române. 1374-1600*, București, 1981.
DIB	*Documente privind istoria orașului București*, ed. F. Georgescu, P. I. Cernovodeanu, I. Cristache Panait, [București, 1960].

Scanned with OKEN Scanner

DIB I-III	G. Potra, *Documente privitoare la istoria orașului București*, I-III, București, 1961-1982.
DIP	*Pentru descoperirea a multor împărății și locuri care s-au descoperit și s-au aflat la portugali*, [Moldova], a doua jumătate a secolului al XVIII-lea (BAR, ms. rom. 3533).
DIR	*Documente privind istoria României, veacul XVII. A. Moldova*, vol. I-V, [București], 1951-1954.
DIT	I. Lupaș, *Documente istorice transilvane*, vol. I (1599-1689), Cluj, 1948.
DÎLR	Gheorghe Chivu, Emanuela Buză, Alexandra Roman Moraru, *Dicționarul împrumuturilor latino-romanice în limba română veche (1421-1760)*, București, 1992.
DLR	*Dicționarul limbii române (DLR)*, serie nouă, vol. VI-XII., București, 1965-1994.
DLR ms.	*Dicționarul limbii române*, manuscris .
DMA	*Ducere de mână către aritmetică sau socoteală*, Viena, 1777.
DMC	*Ducere de mână către cinstă și direptate*, Viena, 1777.
Doft.[1]	*Meșteșugul doftoriii*, [Țara Românească], c. 1760-1770 (BAR, ms. rom. 933).
Doft.[2]	*Meșteșugul doftoricesc*, [Țara Românească], c. 1760-1780 (BAR, ms. rom. 4841).
DR	„Dacoromania", Cluj, I (1920) ș. u.
DRA	*Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*. vol. I, Țara Românească, [București], 1966.
DRH	*Documenta Romaniae Historica, B. Țara Românească*, XXI-XXIV, București, 1965-1974.
DTR	Mariana Costinescu, Magdalena Georgescu, Florentina Zgraon, *Dicționarul limbii române literare vechi (1640-1780). Termeni regionali*, București, 1987.
DU	*[Decretul Mariei Tereza pentru unitarieni]*, Blaj, 1760.
Dum.	Biv vel stolnic Dumitrache, *Istoria evenimentelor din Orient, cu referință la principatele Moldova și Valahia din anii 1769-1774*; ed. V. A. Urechia, București, 1889.
EG	Dimitrie Eustatievici Brașoveanul, *Gramatica rumânească*, Brașov, 1757; ed. N. A. Ursu, București, 1969.
Ev. 1760	*Evangheliar*, copiat de ieromonahul Vartolomei Volschii, Bârgău, Bistrița-Năsăud, 1760 (BAR, ms. rom. 5684, f. 1-85).
Ev. 1762	*Evangheliar*, Iași, 1762.
Ev. 1765	*Evangheliar*, Blaj, 1765.
ET	*Edictul de toleranță*, Viena, 1700.
FA	*Floarea adevărului pentru pacea și dragostea de obște*, Blaj, 1750.
FD 1754-1762	*[Floarea darurilor]*, copiată de ieromonahul Pahomie din Lapoș-Bacău, 1754-1762 (BAR, ms. rom. 5454, f. 54-70).
FD 1764	*[Floarea darurilor]*, copiată de „Simion diiacul din Hiatfalău", Brateiu-Sibiu, 1764 (BAR, ms. rom. 2369).

Scanned with OKEN Scanner

FDC	Dum. Z. Furnică, *Documente privitoare la comerțul românesc. 1473-1868*, București, 1931.
FIC	D. Z. Furnică, *Din istoria comerțului la români, mai ales băcănia*. Publicațiune de documente inedite 1593-1855, București, 1908.
FN	*Foletul novel, calendarul lui Constantin Brâncoveanu*, 1693-1704; ed. Em. Vârtosu, București, 1942.
FTRB	Dumitru Z. Furnică, *Din trecutul românesc al Brașovului. Documente comerciale*, București, 1937.
GA	*[Geografia Ardealului]*, [Transilvania], c. 1660-1680; ed. Gaster, CR, I, p. 175-178.
Gaster, CR	Moses Gaster, *Chrestomatia română*, I-II, Leipzig-București, 1891.
GC	*Gromovnic*, copiat de Costea dascălul din Șchei-Brașov, 1693 (BAR, ms. rom. 1436, f. 1^{r}-11^{v}).
GCond.	Gheorgachi Logofăt, *Condica ce are întru sine obiceiuri vechi și nouă a preaînălțatului domn*, 1762; ed. Dan Simonescu, *Literatura românească de ceremonial. Condica lui Gheorgachi*, 1762, București, 1939.
Geogr.	*Poveastea țărâlor și împărățiilor câte-s în pământul Asiei*, copiată de Costea dascălul din Șchei-Brașov, 1695 (BAR, ms. rom. 1436, f. 49^{r}-68).
Gheție, BD	I. Gheție, *Baza dialectală a românei literare*, București, 1975.
Gheție, ILRL	I. Gheție, *Istoria limbii române literare. Privire sintetică*, București, 1978.
Gheție, ISLRL	I. Gheție, *Introducere în studiul limbii române literare*, București, 1982.
Gheție-Mareș, OS	I. Gheție, Al. Mareș, *Originile scrisului în limba română*, București, 1985.
GIst.	Radu Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu voievod, 1688-1714*; ed. Aurora Ilieș, București, 1970, p. 53-237.
GN	*Gheografie noauă*, [Moldova], c. 1780 (Arhivele Statului Iași, ms. rom. 121).
GPov.	Radu Greceanu, *Poveaste de jale despre moartea postelnicului Constantin Cantacuzino*; ed. Dan Simonescu, *Cronici și povestiri românești versificate*, București, 1967, p. 37-48.
GR	*Gheografia Rosiei*, copiată de Anatolie, Râmnic, 1774-1778 (BAR, ms. rom. 1267, f. 366-367).
GS	„Grai și suflet", București, I (1923) ș. u.
H 1771	*[Halima]*, copiată de Luca, Moldova, 1771 (BU Iași, ms. rom. V-15, f. 80-115).
H 1779	*Halima*, copiată de Ioan Chira logofăt, [Moldova], 1779 (BAR, ms. rom. 1067, f. 71-88, 91-103, 106-114, 118-131).
Hat.	*Hatișerif al puternicului împărat Sultan Hamid*, [București, 1774].

Scanned with OKEN Scanner

HEM	B. Petriceicu Hasdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae. Dicționarul limbei istorice și poporane a românilor*, București, I-III, 1887-1893.
Hris. 1756	*[Hrisovul lui C. Racoviță pentru vădrărit]*, Iași, 1756.
Hris. 1757	*[Hrisovul lui C. Racoviță pentru desființarea văcăritului și a cuniței pe vite]*, [Iași], 1757.
Hris. 1775	*Hrisov*, Iași, 1775; ed. *Sobornicescul hrisov. 1785, 1835, 1839*, [București], 1958, p. 161-167.
Hris. 1776	*Pitac domnesc*, Iași, 1776; ed. *Sobornicescul hrisov. 1785, 1835, 1839*, [București], 1958, p. 170.
Hris. 1785	*Sobornicescul hrisov*, Iași, 1785; ed. *Sobornicescul hrisov. 1785, 1835, 1839*, [București], 1958, p. 17-30.
II	*Ithica ieropolitica*, Cozia, 1747 (BAR, ms. rom. 2344).
ILRLV	Gheorghe Chivu, Mariana Costinescu, Constantin Frâncu, Ion Gheție, Alexandra Roman Moraru și Mirela Teodorescu, *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532-1780)*, București, 1997.
IM	*Istoria oștirii ce s-au făcut asupra Moreii la anul 7223*; ed. N. Iorga, *Cronica expediției turcilor în Moreea, 1715. Atribuită lui Constantin Diichitis*, București, 1913.
Instr.	*Instrucțiuni ale lui Gavriil Grigorie Maier, vlădica Făgărașului, la moartea Mariei Tereza*, Blaj, 1780.
IS[1]	*[Istoria slovenilor] Pentru începaperea neamului celui slăvit și vechiu al slaveanilor*, scrisă de Nicanor ieromonahul, [Moldova], 1753 (BAR, ms. rom. 101).
IS[2]	*[Istoria slovenilor] Începaperea vechiului neam slovenesc și denumirea lui*, [Transilvania], 1757 (BAR, ms. rom. 1134, f. 1[r]-60[v]).
ISBD	N. Iorga, *Scrisori de boieri, scrisori de domni*, ed. a II-a, Văleni, 1925.
ISD	N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, I-XIX, București, 1901-1914.
ISN	N. Iorga, *Scrisori de negustori*, București, 1925.
Ist. et.	*A lui Iliodor istorie etiopenească*, copiată de Grigorii Ilievici, Iași, 1773 (BAR, ms. rom. 355).
IT	*Împărățâia lui Priam, împăratul Troadei, cetățâi ceii mari (Istoria Troadei)*, 1689; ed. I. C. Chițimia, *Cărțile populare în literatura românească*, vol. I, București, 1963, p. 89-108.
Ivănescu, ILR	Gheorghe Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași, 1980.
ÎÎ	*Întâia învățătură*, [Banat], a doua jumătate a secolului al XVIII-lea (BAR, ms. rom. 280).
ÎMP	*Înștiințare pentru moartea lui Petru, imperatorului a toată Rusiia*, [Transilvania], 1757 (BAR, ms. rom. 1134, f. 61[r]-72[v]).
Înv. Ec.	*Învățătură a însuși* [sic!] *stăpânitoarei măriri Ecaterinii II*, Iași, 1773.
Jur.	*[Porunca Mariei Tereza adresată bucovinenilor pentru depunerea jurământului]*, Blaj, 1777.

Scanned with OKEN Scanner

L	*Litiiariu, carele are întru sine rânduiala liti<i>i celor răposați și viilor*, copiat de monahul Daniil, Mănăstirea Putna, 1764 (BAR, ms. rom. 5715).
LCr.	*[Despre lemnul sfintei cruci]*, Iași, 1759.
LD	Ioan Moshos, *Din cartea ce să numește Limonar (Livadă duhovnicească)*, Mănăstirea Cernica, 1777 (BAR, ms. rom. 1979, f. 53^{r}-56^{v}).
Let., I-III	M. Kogălniceanu, *Letopisițile Țării Moldovii*, I-III, Iași, 1845-1852.
Let. C	*Istoria Țării Românești de când au descălecat pravoslavnicii creștini (Letopisețul Cantacuzinesc)*, ed. M. Gregorian, în *Cronicari munteni*, I, București, 1961, p. 83-224.
Lex.	*Lexicon slavo-român*, copiat de Staicu logofătul, [Țara Românească], c. 1740 (BAR, ms. rom. 312, f. 24^{r}-216^{v}).
Lex. M	*Lexicon latinum, valachicum et ungaricum*, ed. C. Tagliavini, *Il „Lexicon Marsilianum", dizionario latino-rumeno-ungherese del sec. XVII.* Studio filologico e testo, București, 1930.
Lit. 1702	*Sfânta și dumnezăiasca Liturghie*, Buzău, 1702.
Lit. 1747	*Liturghier*, Iași, 1747.
Lit. 1756	*Liturghier*, Blaj, 1756.
LL	„Limbă și literatură", București, I (1955) ș. u.
LR	„Limba română", București, I (1952) ș. u.
MAS	I. M. Moldovanu, *Acte sinodali ale beserecei romane de Alba Iulia și Fagarasiu*, I, Blaj, 1869.
Mărg.	*Mărgăritare, adecă cuvinte de multe feliuri*, București, 1691.
MCaz.	*Cazaniile lui Ilie Miniat*, București, 1742.
MCÎ	N. Milescu, *Carte cu multe întrebări foarte de folos*, 1699 (BAR, ms. rom. 494, f. 267-269, 271, 275-278).
MGram.	Macarie, *Gramatica rumânească*, Sihla, 1773 (BAR, ms. rom. 102).
Min. 1698	*Mineiul, luna lui septemvrie*, Buzău, 1698.
Min. 1776	Chesarie, episcopul Râmnicului, *Mineiul, luna lui octomvrie, care s-au tipărit acum întâi rumâneaște*, Râmnic, 1776.
MO	*Pravoslavnica mărturisire a săborniceștii și apostoleștii bisericii Răsăritului (Mărturisirea ortodoxă)*, Buzău, 1691; ed. N. M. Popescu, Gh. I. Moisescu, *Mărturisirea ortodoxă*, București, 1942.
Mol. 1725	*Molitvenic*, copiat de Pavel dascălul, Văleni-Maramureș, 1725 (BAR, ms. rom. 3513).
MP	*Mântuirea păcătoșilor*, [Moldova], 1699 (BAR, ms. rom. 494, f. 191^{v}-281^{v}).
Munteanu-Țâra, ILRL	Șt. Munteanu, V. D. Țâra, *Istoria limbii române literare. Privire generală.* Ediție revăzută și adăugită, [București], 1983.
NC	Ion Neculce, *O samă de cuvinte*, ed. Iorgu Iordan, *Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ed. a II-a, [București], 1959, p. 7-29.

Scanned with OKEN Scanner

NCL	Nicolae Costin, *Letopisețul Țării Moldovei* ; ed. Const. A. Stoide și I. Lăzărescu, în *Nicolae Costin, Opere*, I, Iași, 1976.
NL	Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei* ; ed. Iorgu Iordan, *Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ed. a II-a, [București], 1959, p. 31-388.
OC	*[Ordonanța Comisiei sanitare din Transilvania contra ciumei]*, Cluj, 1744.
Occ.	*Occisio Gregorii vodae in Moldavia tragedice expressa*, Blaj, 1778-1780 ; ed. Lucian Drimba, Cluj-Napoca, 1983.
Oct. 1749	*Octoih*, Iași, 1749.
Oct. 1760	*Octoih*, Blaj, 1760.
Orând.	*Orânduiala lui Gavriil Grigorie Maier, vlădica Făgărașului, pentru rugăciuni în vederea războiului*, Blaj, 1778.
P 1751	*Psaltirea proorocului și împăratului David*, copiată de dascălul Muntean Vasilie, Nemiș Juc-Cluj, 1751 (BAR, ms. rom. 1353, f. 1-170).
Pat.	*[Pateric] Cuvântul ce au grăit părintele Antonie pentru încingerea curviei*, copiat de Iordache Măgureanu logofăt, [Țara Românească], prima jumătate a secolului al XVIII-lea (BAR, ms. rom. 4982, f. 35^{v}-49^{v}).
PC	*Piatra credinții a fiilor sfintei biserici celi pravoslavnice, spre întărirea zidirii cei duhovnicești și spre piedeca celor ce să împiedâcă de piatra zmintelii, cum să să îndrepteze*, copiată de Radu Duma, Brașov, 1787 (BAR, ms. rom. 2556).
PD	P. P. Aaron, *Păstoriceasca datorie dumnezeieștii turme vestită*, Blaj, 1759.
Ped.	*[Decretul Mariei Tereza în 10 puncte prin care stabilea pedepsele celor care fugeau din armată peste hotar]*, Blaj, 1766.
Pent. 1743	*Penticostar*, București, 1743.
Pent. 1753	*Penticostar*, Iași, 1753.
Pent. 1768	*Penticostar*, Blaj, 1768.
PF	*Pilde filosofești de învățătură la tot omul*, 1776 (BAR, ms. rom. 3093, f. 74^{v}-91^{r}).
PIst.	Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Rumânești;* ed. M. Gregorian, în *Cronicari munteni*, I, București, 1961, p. 225-577.
PJ	*[Jurnalul de călătorie în Rusia și însemnări diverse]* ale preotului Mihail Popovici, parohul Sân Miclăușului Mare din Banatul Timișoarei, 1770-1771 (BAR, ms. rom. 1331, f. 6, 36-55).
Pl. S	*Plângerea sfintei mănăstiri a Silvașului din eparhia Hațăgului, din Prislop* ; ed. Dan Simonescu, în *Cronici și povestiri românești versificate*, București, 1967, p. 74-90.
PM	*Poveste la 40 de mucenici*, [Bălgrad], 1689.
Pont.	

Scanned with OKEN Scanner

PP	P. P. Aaron, *Păstoricească poslanie sau dogmatica învățătură a Bisericii Răsăritului către cuvântătoarea turmă*, Blaj, 1760.
Procl. 1770	*Proclamația lui Rumianțov către cnejiia Valahiei*, Iași, 1770.
Procl. 1771	*Proclamația lui Rumianțov către norodul cnejiei Moldovei*, Iași, 1771.
Ps. Am.	*Cronica anonimă a Moldovei (Pseudo-Amiras)* ; ed. Dan Simonescu, București, 1978.
Ps. C	Neculai Costin, *Letopisețul Țării Moldovii de la Ștefan sin Vasilie Vodă (Cronica Pseudo-Costin)*; ed. M. Kogălniceanu, *Letopisițile Țării Moldovii*, II, Iași, 1845, p. 3-77.
Ps. E	*Letopisețul Țării Moldovii de la domnia întâi și până la a patra domnie a lui Constantin Mavrocordat Voevod (1733-1774)*; ed. Aurora Ilieș și Ioana Zmeu, București, 1987.
PT	*[Psaltire cu tâlc]*, copiată de ieromonahul Gherasim, Chiev, 1766 (BAR, ms. rom. 716).
PZ	*Piatra zmintelii*, copiată de Radu Duma, Brașov, 1774 (BAR, ms. rom. 1314, f. 106-182).
RESEE	„Revue des études sud-est européennes", București, I (1963) ș. u.
RF	„Revista filologică", Cernăuți, I-II, 1927-1928.
RIAF	„Revista pentru istorie, archeologie și filologie", București, I (1883) ș. u.
RM	*Rețete medicale*, [Țara Românească], c. 1740 (BAR, ms. rom. 312, f. 257-258).
ROBR	*[Regulament de organizare a sinodului bisericii rusești]*, [Țara Românească], mijlocul secolului al XVIII-lea (BAR, ms. rom. 2171).
Rosetti-Cazacu-Onu, ILRL	Al. Rosetti, B. Cazacu și L. Onu, *Istoria limbii române literare*. Vol. I. *De la origini până la începutul secolului al XIX-lea*, ed. a II-a, București, 1971.
RRL	„Revue roumaine de linguistique", București, I (1956) ș. u.
RSl.	„Romanoslavica", București, I (1948) ș. u.
SCL	„Studii și cercetări lingvistice", București, I (1950) ș. u.
SDȘ	St. Stinghe, *Documente privitoare la trecutul românilor din Șchei (1700-1783)*, vol. I, Brașov, 1901.
SG	*Tâlcuirea sau arătarea gramaticii slovenești*, copiată de Staicu logofăt [Țara Românească], c. 1740 (BAR, ms. rom. 312, f. 217-254).
Sind. 1703	*Cuvânt și pocitaniia filosofului Sindipa*, text copiat de Costea dascălul din Șchei-Brașov, 1703 (BAR, ms. rom. 1436, f. 79-121).
SLLF	*Studii de limbă literară și filologie*, I-III, București, 1969-1974.
SLP	*Oarecare secreturi ale lucrării pământului*, București, 1796.
SMFC	*Studii și materiale privitoare la formarea cuvintelor în limba română*, I-III, București, 1959-1962.

Scanned with OKEN Scanner

Sreznevski, MDLRV	Izmail Ivanovici Sreznevski, Матеріалы для словаря древне-русскаго языка по пизменнымъ памятникамъ, T. I-III, Sanktpeterburg, 1893-1903.
StUBB	„Studia Universitatis «Babeș-Bolyai»", Series IV, Philologia, Cluj, I (1958) ș. u.
SVA	*Semnele venirii lui Antihristu și ale sfârșitului veacului*, text copiat de popa Radul din București, 1728 (BAR, ms. rom. 2164).
ȘIO	Lazăr Șăineanu, *Influența orientală asupra limbei și culturei române*, I-II, București, 1900.
T	*Întâmplările lui Telemah, fiiul lui Odisefsu*, [Moldova], 1772 (BAR, ms. rom. 342).
TEW	Tamás Lajos, *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen*, Budapest, 1966.
Tiktin, DRG[1]	H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, I-III, București, 1903-1924.
Tiktin, DRG[2]	H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, I-III, Wiesbaden, 1986.
TIst.	Radu Tempea, *Istoria sfintei beserici a Șcheilor Brașovului*, ed. O. Șchiau și L. Bot, București, 1969.
ULM	Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei* ; ed. P. P. Panaitescu, București, 1955.
Ur.	Th. Codrescu, *Uricariul cuprinzetoriu de hrisoave, anaforale și alte acte din suta a XV-XIX*, I-XI, Iași, 1852-1895.
Wald, Istoria	*Istoria gândirii lingvistice românești. Texte comentate.* Redactor responsabil prof. dr. Lucia Wald. Colectivul de redacție: dr. Ion Coja, asist. dr. Constantin Dominte, conf. dr. Ecaterina Goga, asist. Ioana Prioteasa, prof. dr. Lucia Wald, vol. I, București, 1987.
VD	Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. IX-XII, București, 1937-1939.
VI	Udriște Năsturel, *Varlaam și Ioasaf*, ed. P. V. Năsturel, București, 1904.
Vis. C	Ioan Viski, *Carte de cântece*, Sântămăria-Orlea și Geoagiul de Jos, 1697 (BAR, fotocopie ms. 24, IV, p. 34-76).
Vis. P	Ioan Viski, *A lui David crai și prorocul o sutie și cincidzeci de soltari (Psaltire în versuri)*, Sântămăria-Orlea și Geoagiul de Jos, 1697 (BAR, fotocopie ms. 24, I-III, IV, p. 1-3).
VMG	*Versuri pentru moartea domnului Grigorie Ghica, întâmplată la anul 1777, octomvrie 1* ; ed. Dan Simonescu, *Cronici și povestiri românești versificate*, București, 1967, p. 179-196.
VP[1]	*Viața marelui Petru, samoderjeț a toată Rossia*, copiată de Gavriil, ierodiacon din Huși, 1756 (BAR, ms. rom. 49).
VP[2]	*[Istoria lui Petru cel Mare]*, [Moldova], 1765 (BAR, ms. rom. 122).
ZRPh.	„Zeitschrift für romanische Philologie", Halle, I (1876) ș. u.

Scanned with OKEN Scanner

CULTURA LINGVISTICĂ ÎN SECOLUL AL XVIII-lea

MAGDALENA GEORGESCU

I. Introducere

Interesul pentru problemele limbii literare apare destul de târziu în cultura română, iar punctele de plecare sunt relativ modeste, întrucât puţinele opinii exprimate în legătură cu subiectul discutat aici vizau iniţial mai ales retorica, poetica şi filozofia[1]. Nu este însă mai puţin adevărat că aproape toate personalităţile culturale din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea s-au referit într-un fel sau altul la unele chestiuni legate de limba română, fie direct, aşa cum a fost cazul scriitorilor (traducătorilor, tipografilor, diortositorilor) ecleziaşti, care s-au simţit datori să explice necesitatea traducerii cărţilor sfinte în limba vorbită de credincioşii care asistau la slujbele religioase[2], să sublinieze necesitatea unităţii limbii scrise[3] sau să justifice preferinţa pentru termenii regionali[4], fie indirect, cum s-a întâmplat

---

[1] D. Popovici, *Primele manifestări de teorie literară în cultura română*, în „Studii literare", II, 1943, p. 1-2; V. Sofroni, *Preocupări de limbă în literatura română veche*, în AUI, Serie nouă, Secţiunea III (Ştiinţe sociale), Tomul VII, anul 1961, p. 11-41; Ion Gheţie, *Preocupări lingvistice în cultura românească veche (până la 1780)*, în volumul *Istoria ştiinţelor în România. Lingvistica*, Bucureşti, 1975, p. 13 ş. u.; Wald, *Istoria*, p. 3-106.

[2] Cf. Coresi, *Intrebare creştinească*, f. 1^{v}/14-2^{r}/2: „În sfânta beseareacă mai bine e a grăi 5 cuvinte cu înţeles, decât 10 mie de cuvinte neînţelease în limbă striină"; cf. şi *Texte româneşti din secolul al XVI-lea*. Ediţii critice de Emanuela Buză, Gheorghe Chivu, Magdalena Georgescu, Ion Gheţie, Alexandra Roman Moraru, Florentina Zgraon, Bucureşti, 1982, p. 101.

[3] Cf. Simion Ştefan, *Noul Testament de la Bălgrad, Predoslovie către cetitori*, f. V^{v}: „Bine ştim că cuvintele trebuie să fie ca banii, că banii aceia sânt buni carii îmblă în toate ţările, aşea şi cuvintele, acealea sânt bune, carele le înţeleg toţi"; v. şi BRV, I, p. 170.

[4] Cf. Ioan Zoba, *Sicriiul de aur*, f. 4^{v}: „Afla-vei neşte cuvinte ... care în Bibliia slovenească nu sânt, ... pentru că rumânii nu grăim toţi într-un chip, cum iaste *oca – pricina* au *adeverinţa, în alean – împrotivă, hasna – folosul, alduiala – blagosloveniia* şi altele, care le-am pus după obiceaiul cum grăiesc pre aceaste locuri... "; v. şi Ioan Zoba din Vinţ, *Sicriul de aur*. Ediţie îngrijită şi studiu introductiv de Anton Goţia, Bucureşti, 1984, p. 10.

Scanned with OKEN Scanner

cu primii cronicari, Grigore Ureche[5] şi Miron Costin[6], care au invocat fapte de limbă pentru a susţine originea latină a poporului român şi caracterul romanic al limbii vorbite de acesta.

Există documente care atestă că interesul manifestat faţă de limba română nu era propriu doar marilor personalităţi culturale, ci şi unor cititori de nivel mediu. Astfel, din anul 1726 deţinem o însemnare a lui Ion Dascal, care notează pe un exemplar din *Tetraevanghelul* coresian: „cu greu este la citit, că-i pe limbă pedosnică"[7]. De aici rezultă că la 165 de ani de la tipărirea sa, *Tetraevanghelul* de la 1561 continua să circule în mediile culturale româneşti, în care se puteau produce aprecieri critice privind calitatea limbii folosite de diaconul Coresi în primele sale tipărituri. Tot despre o tipăritură coresiană, de data aceasta *Carte cu învăţătură,* apărută la Braşov în 1581, un adnotator din secolul al XVII-lea scrie că „această sfântă carte iaste de treabă, nu-i de lepădat"[8].

În secolul al XVIII-lea limba română s-a impus cu drepturi depline în toate compartimentele vieţii sociale, începând cu cancelariile domneşti, unde devine limbă oficială, continuând cu biserica, unde limba română devine limbă de cult, cuprinzând instituţii ale statului şi extinzându-se în domeniul cultural laic, unde putem vorbi nu numai despre literatura istorică, ci şi despre cea ştiinţifică sau beletristică în devenire. Această performanţă nu ar fi fost posibilă fără dezvoltarea învăţământului[9], fără o susţinută

---

[5] Cf. Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*: „De la râmleni ce le zicem latini: *pâne,* ei zic *panis; carne* ei zic *caro; găina*, ei zic *galina; muiarea, mulier; fămeia, femina; părinte, pater; al nostru, noster,* şi altele multe den limba lătinească, că, de ne-am socoti pre amăruntul, toate cuvintele le-am înţelege". Apud Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei.* Texte stabilite, studiu introductiv, note şi glosar de Liviu Onu, Bucureşti, 1967, p. 73.

[6] Cf. Miron Costin, *De neamul moldovenilor. Din ce ţară au ieşit strămoşii lor:* „Precum dar s-au arătat deplin neamul acestor ţări aşedzate pe aceste locuri de râmleni, aşea şi graiul tot de la râmleni izvorât, cu ciilalţi historici mărturiseaşte şi Topeltin... . Covaţiiocie au socotit precum graiul de casă a ardelenilor mai mult are în sine însămnarea graiului românesc şi lătinesc, decât a graiului de acmu a italiianilor. ... Că unde zice lătineşte *Deus,* noi dzicem *Dzău* sau *Dumnădzău, meus, al mieu*... . Iar nice unile cuvinte nu sânt să fie protivnice cu lătineşte sau la început sau la mijloc sau la fârşit, iar unele stau neclătite, cumu-i *barba – barba, luna – luna* şi altele ca acestea: *vinum – vinul, panis – pâne, manus – mâna* ...". Apud Miron Costin, *Opere.* Ediţia P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1958, p. 271-272.

[7] Al. Mareş, *O apreciere din 1726 asupra limbii* ***Tetraevanghelului*** *coresian,* în LR, XLI, 1992, nr. 1-2, p. 47-49.

[8] *Ibidem,* p. 49.

[9] N. Iorga, *Istoria învăţământului românesc,* Bucureşti,1928; N. Albu, *Istoria învăţământului românesc din Transilvania până la 1800,* Blaj, 1944; *Istoria literaturii române. I. Folclorul. Literatura română în perioada feudală (1400-1780),* ediţia a II-a, Bucureşti, 1970, p. 318-323; *Istoria învăţământului din România,* vol. I, Bucureşti, 1983. V. şi Ion Neculce, *Letopiseţul Ţării Moldovei* precedat de *O samă de cuvinte.* Texte stabilite, introducere, note şi glosar de Iorgu Iordan, Bucureşti, 1968, p. 172, unde găsim informaţii

Scanned with OKEN Scanner

activitate tipografică[10] desfăşurată cu precădere în centre culturale ca Bucureşti, Râmnic sau Buzău (pentru Ţara Românească), Iaşi (pentru Moldova) şi Blaj (pentru Transilvania). În acest secol, cărţi româneşti sunt tipărite sporadic şi în alte centre culturale, cum ar fi Cluj, Viena şi Kalocsa. Puţinătatea tipăriturilor româneşti în Transilvania este suplinită de circulaţia intensă, pe acest teritoriu, a cărţilor tipărite în special în Ţara Românească. Cercetările întreprinse în acest domeniu au constatat că „mult răspândite în Transilvania sânt tipăriturile râmnicene, datorită legăturilor mai strânse şi directe pe care cărturarii şi tipografii râmniceni le aveau cu centrele culturale şi economice ardeleneşti şi, în primul rând, cu Sibiul, prin negustorii căruia cărţile se difuzau în diversele puncte ale provinciei de peste munţi..."[11]. Astfel, *Antologhionul,* ieşit de sub teasc la Râmnic, la 30 august 1737, se afla în mai 1738 la Abrud, după ce trecuse mai întâi prin mâinile popii Irimie din Cluj[12].

Alcătuirea primelor biblioteci în casele unor cărturari constituie, de asemenea, un reper istoric, a cărui semnificaţie nu poate fi neglijată atunci când se urmăreşte punerea în lumină a stadiului cultural atins la un moment dat de societatea românească[13].

În prima jumătate a acestui secol se traduc, cu precădere din greacă şi slavonă, şi se tipăresc ori se retipăresc o seamă de cărţi care suplinesc literatura cultă. Către anul 1750 şi după aceea, apar primele traduceri din limbile franceză şi italiană. Încă de la începutul secolului al XVIII-lea apar primele lexicoane trilingve – o noutate faţă de secolele anterioare, când sunt consemnate exclusiv glosare sau lexicoane bilingve. În această perioadă ia amploare literatura didactică (cu precădere bucoavne, bucvare), apar

---

despre dezvoltarea învăţământului în Moldova sub domnia lui Constantin Mavrocordat: „Mai socotit-au măriia sa Costantin-Vodă pentru şcoali de învăţătură, de le-au mai întărit şcoalele cele elineşti şi cele sloveneşti. Aşijdere au mai făcut şcoali de învăţătură şi lătineşti şi arăpeşti, şi au dat ştire tuturor mazililor în toată ţara să-ş aducă copiii la învăţătură la şcoală, ca să înveţe orice limbă le-ar fi voia, pentru ca să să afle oameni învăţaţi şi în pământul nostru, al Moldovii, precum sânt şi printr-alte părţi de locu. Iar dascalilor li să dea plata din visteria domnească".

[10] *Istoria literaturii române. I. Folclorul. Literatura română în perioada feudală (1400-1780),* ediţia a II-a, Bucureşti, 1970, p. 315-318.

[11] Mircea Tomescu, *Istoria cărţii româneşti de la începuturi până la 1918,* Bucureşti, 1968, p. 96.

[12] *Ibidem.* Circulaţia tipăriturilor munteneşti în celelalte provincii româneşti a constituit obiectul unei atente investigaţii efectuate de un număr impresionant de cercetători, aşa cum atestă *Bibliografia limbii române* tipărită anual în revista „Limba română". Subiectul este prezentat într-o manieră sintetică în lucrarea lui O. Şchiau, *Cărturari şi cărţi în spaţiul românesc medieval,* Cluj, 1978, p. 8-103.

[13] *Istoria literaturii române. I. Folclorul. Literatura română în perioada feudală (1400-1780),* ediţia a II-a, Bucureşti, 1970, p. 323-324.

Scanned with OKEN Scanner

gramatici, cosmografii, cărţi de aritmetică, reţete medicale şi, nu în ultimul rând, cărţi de bucate, care, prin terminologia folosită, se interferează şi cu domeniul ştiinţific, îndeosebi cu ştiinţele naturale şi cu chimia[14].

În aceste condiţii este normal ca preocupările privind istoria, structura şi cultivarea limbii române să apară la mulţi dintre cărturarii acestui veac; ei continuă să exprime mai nuanţat şi mai diversificat opinii parţial înregistrate încă din secolele anterioare la diaconul Coresi şi la mitropoliţii Varlaam, Simion Ştefan şi Dosoftei, precum şi la cronicarii secolului al XVII-lea[15]. În buna tradiţie a veacurilor precedente, cărturarii clerici din epoca la care ne referim, preocupaţi de consolidarea limbii române ca limbă de cult prin sporirea cantităţii şi calităţii traducerilor, vor pune accentul pe dificultăţile activităţii de traducere, pe „strîmtarea", „îngustimea" şi „scurtimea" limbii româneşti, căreia îi lipseau mijloacele adecvate exprimării unor idei abstracte, în timp ce cărturarii laici îşi îndreaptă atenţia către originea limbii şi a poporului român, către prezentarea diferenţierilor dialectale ale limbii române, către formarea terminologiei ştiinţifice româneşti[16].

Ţinând seama de o mai veche periodizare a istoriei limbii şi literaturii române, trecerea în revistă a opiniilor exprimate de-a lungul timpului în legătură cu limba română va cuprinde un interval de aproape un secol, având ca repere, pentru începutul său, *Biblia de la Bucureşti*, considerată a fi piatra de hotar dintre veacurile al XVII-lea şi al XVIII-lea, iar pentru încheiere – anul 1780, când apare *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*. Din materialul examinat au rezultat preocupări care se pot grupa tematic în probleme de lingvistică generală (originea şi evoluţia limbilor) şi probleme privind limba română (chestiuni practice şi chestiuni de ordin teoretic); în cadrul acestei problematici, expunerea va urmări desfăşurarea cronologică a faptelor organizate, atunci când este cazul, pe tipuri de texte.

II. Lingvistică generală

II.1. *Originea şi evoluţia limbilor.* Pentru epoca veche a culturii române ar fi hazardat să se susţină existenţa unor preocupări cu caracter teoretic

---

[14] O imagine mai completă asupra dezvoltării atinse de literatura acestei perioade găsim în lucrări de referinţă, între care amintim: N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, vol. I, Bucureşti, 1901, p. 145-272, 439-550; S. Puşcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche*, Sibiu, 1930, p. 146-149, 157-161, 183-210; N. Cartojan, *Istoria literaturii române vechi*, vol. III, Bucureşti, 1945, p. 197, 229-235; *Istoria literaturii române. I. Folclorul. Literatura română în perioada feudală (1400-1780)*, ediţia a II-a, Bucureşti, 1970, p. 475-487, 508-516, 587-692; ILRLV, p. 284-292;

[15] Wald, *Istoria*, p. 5-14, 31-34.

[16] Cf. V. Sofroni, *op.cit.*, p. 11 ş. u.

Scanned with OKEN Scanner

privitoare la filozofia limbajului. Faptul este explicabil, dacă se are în vedere nivelul cultural al societăţii româneşti de atunci. Totuşi, elemente ale unei gândiri filozofice incipiente pot fi identificate într-o formă rudimentară la stolnicul Constantin Cantacuzino şi la Nicolae Costin, care subordonează problemele legate de filozofia limbajului problemelor de istorie propriu-zisă.

Asumându-şi misiunea de a scrie letopiseţul Moldovei „de la zidirea lumii", Nicolae Costin consideră necesar să explice originea şi diversitatea limbilor. Tributar concepţiilor epocii în care a trăit, cronicarul moldovean susţine că în momentul genezei oamenii vorbeau o singură limbă: „toţi oamenii o limbă avea şi o limbă ştiia a grăi"[17]; diversificarea limbilor s-a produs mai târziu, în timpul construirii Turnului Babel[18].

La rândul său, stolnicul Constantin Cantacuzino observă, aşa cum s-a mai arătat[19], dinamica schimbărilor şi interacţiunea fenomenelor lingvistice, dovedind o înţelegere evoluţionistă a lumii şi a fenomenelor sociale, între care un loc special ocupă limba: „Că nici un rod osebit de oameni în veaci poate rămânea în lume, nici feliurile limbilor în mii de ani tot acealea neschimbate şi nemutate pot sta. Că nimic supt soare stătătoriu, ci toate câte sânt, în curgere şi în mutări sânt zidite de veacinica lui Dumnezeu înţelepciune şi puteare. Acestea dară de aceşti rumâni până aici, de unde di-nceput pogoară cu a multora mărturii s-au zis şi s-au dovedit"[20]. Ideea este reluată şi în alte pasaje ale cronicii: „nici un lucru din câte sânt supt lună stătătoriu şi neschimbat nu poate fi, nici în nenumăraţii ani pot tot într-acelaşi chip sta, ci toate sânt în mutări şi în stricăciuni zidite"[21], „toate lucrurile câte sânt în lume au şi aceste trei stepene dupre ce se fac, adecăte urcarea, starea şi pogorârea, au cum le zic alţii adaogerea, starea şi plecarea. Deci dară nici un lucru nu iaste carele să nu dea pentr-aceastea, ci numai unele mai în grab, altele mai târziu le trec"[22].

Prin Dimitrie Cantemir, personalitate cu adevărat enciclopedică, preocupările în domeniul lingvisticii capătă o cu totul altă calitate şi dimensiune, care nu vor mai fi atinse decât de marile spirite ale secolului al XIX-lea. Prin varietatea, profunzimea şi noutatea punctelor de vedere

---

[17] Nicolae Costin, *Letopiseţul Ţării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601*. Ediţie cu un studiu introductiv, note, comentarii, indice şi glosar de Const. A. Stoide şi I. Lăzărescu, cu prefaţă de G. Ivănescu, Iaşi, 1976, p. 19.

[18] *Ibidem*, p. 20.

[19] Wald, *Istoria*, p. 21-22.

[20] Constantin Canatcuzino, *Istoria Ţării Rumâneşti*, în *Cronicari munteni*. Ediţie îngrijită de Mihail Gregorian, Studiu introductiv de Eugen Stănescu, vol. I, Bucureşti, 1961, p. 53-54.

[21] *Ibidem*, p. 56.

[22] *Ibidem*, p. 63.

Scanned with OKEN Scanner

exprimate, Dimitrie Cantemir este un precursor, a cărui operă, din păcate, necunoscută şi nedifuzată printre contemporani, nu a putut influenţa mişcarea ideilor în epoca în care a trăit autorul ei[23].

În mare parte din opera sa, Dimitrie Cantemir reia ideile exprimate anterior de cronicari. Între acestea, un loc aparte îl ocupă aserţiunile privitoare la originea limbilor, de fapt, a limbajului. El enunţă aceste opinii în lucrarea *Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago*[24]. Ca şi înaintaşii săi, Cantemir consideră că limbajul are origine divină, dar, spre deosebire de aceştia, el este primul român care admite că la originea limbajului stă convenţia socială. Astfel, în capitolul al XXV-lea din cartea a III-a a *Metafizicii*, intitulat *Se arată tradiţiunea sacră şi profană despre originea diferitelor limbi*, Cantemir trece în revistă cele două concepţii privind diversitatea limbilor, şi anume concepţia biblică şi cea profană: „...cred că nu trebuie să trec cu vederea amestecarea limbilor în timpul construirii turnului babilonian, menţionată miraculos în cărţile sacre"[25]. După ce expune tradiţia biblică a originii limbajului, Cantemir adaugă: „Din contră, ştiinţa profană susţine că fiecare naţiune şi-a compus limba proprie cu meşteşug şi prin bună înţelegere au hotărât ca un lucru aşa, altul aşa să se numească, să se decline şi să se formeze verbe. De aceea, ştiinţa a găsit că unele sunt mai nobile şi mai ingenioase, că vorbele sunt mai pieptănate, că compunerea este mai meşteşugită şi pronunţarea mai elegantă şi mai dulce; a descoperit că altele sunt mai necioplite şi mai aspre, mai slabe din punct de vedere intelectual, sunetele sunt barbare, compoziţia mai puţin elegantă şi pronunţarea închisă şi neelegantă şi, deci, barbară"[26]. În capitolul al XXVI-lea al aceleiaşi cărţi, intitulat *Pentru a proba autoritatea* ***Sfintei***

---

[23] Mai pe larg v. la Ştefan Giosu, *Dimitrie Cantemir. Studiu lingvistic*, Bucureşti, 1973. Pentru cunoaşterea contribuţiilor ştiinţifice aduse la cercetarea operei lui Dimitrie Cantemir a se vedea bibliografia de la finele fiecărui capitol, cât şi bibliografia generală de la paginile 313-329. Pentru problemele tratate aici a se vedea cu precădere capitolul intitulat *Preocupări lingvistice în opera lui Dimitrie Cantemir*, p. 35-73. O bibliografie adusă la zi găsim în *Dicţionarul literaturii române de la origini până la 1900*, Bucureşti, 1979, p. 153-154. Alte studii consacrate problemei au fost consemnate în *Bibliografia limbii române*, publicată anual în revista „Limba română".

[24] Lucrarea a fost tradusă în limba română în anul 1928 de Nicodim Locusteanu sub titlul *Metafizica. Imaginea de nedescris a ştiinţei sacrosancte*; cf. şi Ştefan Giosu, *op. cit.*, p. 36-38, 65; *Dicţionarul literaturii române de la origini până la 1900*, Bucureşti, 1973, p. 151/col.1, 153/col. 2. Autorii dicţionarului propun următoarele două traduceri pentru titlul original în limba latină: *Imaginea ştiinţei sacre, care nu se poate zugrăvi* şi *Icoana de nezugrăvit a ştiinţei sfinte*. Citatele folosite în lucrarea de faţă, precum şi titlurile de capitole la care ne referim, urmează traducerea lui Nicodim Locusteanu.

[25] D. Cantemir, *Metafizica. Imaginea de nedescris a ştiinţei sacrosancte*; Bucureşti, [1928], p. 181-182.

[26] *Ibidem*, p. 182-183.

Scanned with OKEN Scanner

***Scripturi** se aduc barbarii neştiutori de carte şi faptul că nimeni nu spune cine şi când au fost autorii limbilor, lucru care merita mult să fie spus*, învăţatul voievod susţine teoria originii divine a limbajului, dar, oarecum paradoxal, recunoaşte că unele limbi provin din altele: „...atâtea feluri de idiome şi de limbi, diferenţele şi proprietăţile frazei nu sunt născocirile şireteniei omeneşti, ba nici invenţiunea artei sau nevoii, ci, în realitate, au fost opera divinei atotputernicii.... De asemenea, cunoaştem începutul şi originile unora din limbi ca fiind o corupţie din altele, precum, de asemenea, citim numele celor ce nu au inventat, ci au subţiat altele (care se numesc gramatici)"[27].

Cantemir continuă expunerea opiniilor sale privitoare la originea divină a limbajului şi în capitolul al XXVII-lea al cărţii a III-a, intitulat *Aceeaşi autoritate a cărţilor sacre arată prin compunerea de combinare a vorbelor din litere că mintea omenească nu poate atinge misterul. De asemenea, limbile pe care le învăţăm artificial se înşală, iar cele materne nu fac niciodată greşeală, pentru că ne sunt predate de Dumnezeu*. Din citatul care urmează, reiese că Dimitrie Cantemir făcea distincţie între sunete şi litere, deşi lectura titlului acestui capitol ne-ar îndemna să credem contrariul: „Sunt limbi care au 24 până la 44 sunete şi nu se pot folosi de mai puţine elemente pentru perfecţiunea pronunţării lor"[28].

În continuare, Dimitrie Cantemir se arată copleşit de misterul divin care învăluie originea limbajului şi încearcă să demonstreze imposibilitatea creării limbilor de către om[29]. Tot aici, Dimitrie Cantemir exprimă ideea împărţirii limbilor în „culte" şi „inculte", în limbi nobile şi limbi lipsite de noblеţe, fără a conferi nici un fel de nuanţă peiorativă limbilor din prima categorie, căci toate limbile, indiferent de calitatea lor, cunosc o permanentă evoluţie şi sunt supuse cultivării de către cei care le vorbesc: „...toate limbile, atât nobile, cât şi nenobile, atât culte, cât şi inculte, urmează aceeaşi metodă, dar prin figuri diferite; căci atât barbarul fără cunoştinţă de arta gramaticii, cât şi grecul munceşte toată viaţa ca să-şi cultive limba proprie, ba încă, dacă am vrea să ne conformăm adevărului, grecul prin artă comite barbarisme şi solecisme şi foarte adesea greşeşte în vorbire, pe când barbarul nu face aceasta în propria sa limbă"[30]. În fraza următoare, Cantemir face o afirmaţie care contrazice total cele spuse anterior, în sensul că şi

---

[27] *Ibidem*, p. 184-185.
[28] *Ibidem*, p. 186.
[29] *Ibidem*, p. 187.
[30] *Ibidem*.

Scanned with OKEN Scanner

cultivarea limbii este tot un dar divin, iar omul nu poate avea nici un merit în acest domeniu[31].

Dimitrie Cantemir îşi încheie consideraţiile privitoare la originea limbajului şi la diversificarea limbilor în capitolul al XXVIII-lea din cartea a III-a a *Metafizicii*, intitulat *Încurcarea mistică a limbilor prin coborârea lui Dumnezeu din cer denotă limbile spirituale după înălţarea cuvântului încarnat şi semnifică predicarea evangheliei în comunitatea bisericii*[32], în care reiterează concepţia biblică, fără a mai aduce în discuţie aportul individului sau al comunităţii umane la făurirea şi diversificarea mijloacelor primordiale de comunicare prin cuvânt.

Elemente de filozofie a limbajului găsim şi în alte lucrări scrise în limba latină. Astfel, în *Compendiolum universae logices institutionis* găsim ideea potrivit căreia nu orice grupare de sunete constituie în mod obligatoriu un cuvânt; pentru a avea această calitate, gruparea de sunete trebuie să aibă înţeles lexical[33]. Cuvântul *deus*, de pildă, pe lângă faptul că reprezintă o rostire articulată, are şi o valoare semantică recunoscută de vorbitori, în timp ce grupul *blitri*, deşi este o rostire articulată, nu este cuvânt, întrucât îi lipseşte sensul lexical[34]. După părerea lui Cantemir, onomatopeele, ca şi zgomotele produse de animale nu constituie vorbire articulată, iar vorbirea articulată nu se constituie în cuvânt dacă nu este însoţită de sens lexical[35].

În concepţia lui Cantemir, cuvântul reprezintă o unitate între formă şi conţinut: „...cuvântul fără ştiinţa gândului în zădar iese..."[36]. Tot în *Istoria Imperiului otoman*, Dimitrie Cantemir se referă la funcţia socială a limbii, pe care o evaluează din perspectivă etică, arătând că în procesul comunicării indivizii pot folosi limba pentru a-şi ascunde intenţiile sau gândurile ostile cu scopul de a provoca rău semenilor lor: „... între muritori obiceiul voroavii şi deprinderea limbii în zădar este, cu carea încotro voia din voia ei să să fie pohârnit vrând, să ne înştiinţăm. Carea ar fi fost a clătirii pricină a întreba

---

[31] *Ibidem*, p. 187-188.

[32] *Ibidem*, p. 188-192.

[33] Dimitrie Cantemir, *Compendiolum universae logices institutionis*, p. 41; apud Ştefan Giosu, *op. cit.*, p. 38.

[34] Ştefan Giosu, *op.cit.*, p. 38; cf. şi Dan Bădărău, *Filozofia lui Dimitrie Cantemir*, Bucureşti, 1964, p. 332-333; I. Verdeş, *Despre „Micul manual de logică generală" al lui Dimitrie Cantemir*, în „Cercetări filozofice", tomul II, nr. 3, 1955, p. 119-124; Scarlat Callimachi, *Demètre Cantemir*, Bucarest, 1966, p. 29.

[35] Dimitrie Cantemir, *Compendiolum universae logices institutionis*, p. 418, apud Ştefan Giosu, *op. cit.*, p. 65.

[36] Dimitrie Cantemir, *Istoria Imperiului otoman*, vol. I, Bucureşti, 1876, p. 199.

Scanned with OKEN Scanner

ne-am obicinuit şi pentru ca zugrăvală răutăţii să acoperim, putearea voii slobode într-un chip cu altă zugrăvală, aşeaşi de tot tăgăduim"[37].

III. Limba română

III.1. ***Origine, evoluţie, relaţii cu alte limbi romanice.*** Consideraţiile privitoare la limba română izvorăsc din necesitatea de a demonstra descendenţa noastră romană şi originea latină a limbii române, continuând linia trasată de Grigore Ureche, care afirma „că de la Râm ne tragem"[38].

Astfel, în *Istoria Ţării Rumâneşti, întru care să cuprinde numele ei cel dintâi şi cine au fost lăcuitorii ei atunci,* stolnicul Constatin Cantacuzino întăreşte ideea lui Ureche, susţinând că valahii, adică românii, sunt descendenţii direcţi ai coloniştilor romani aduşi în Dacia de împăratul Traian: „Însă dară valahii, adecăte rumânii, cum sânt rămăşiţele romanilor celor ce i-au adus aici Ulpie Traian, şi cum că dintr-aceia se trag şi până astăzi, adevărat şi dovedit iaste de toţi mai adevăraţii şi de crezut istorici, măcară că apoi le-au mutat şi numele, valahi zicându-le"[39]. În susţinerea ideii sale, stolnicul invocă etimologia numelui *valah* şi aduce în discuţie mai multe ipoteze formulate în epocă de diverşi istorici, dintre care el îl aminteşte pe Antonio Bonfini[40].

În viziunea stolnicului, românii, asemenea altor popoare de origine romană, nu s-au născut altfel decât popoarele francez, italian sau spaniol, ci s-au format prin amestecul populaţiei autohtone cu romanii, iar limba lor este moştenită de la aceştia din urmă. Descendenţa romană a popoarelor francez, italian, spaniol şi român este susţinută de stolnicul Constantin Cantacuzino prin referirea la inconsistenţa părerilor exprimate de Ian Zamoyski[41] şi la combaterea acestora de către Laurentius Toppeltinus[42]. Intervenind în „disputa" dintre cei doi, stolnicul este vădit de partea celui din urmă: „Deci dară precum ispanii, galii, italii nu sânt romani, aşa nici valahii nu sânt romani... Şi încă pentru că şi pînă astăzi vedem şi auzim, zice Topeltin, că de întrebăm pe un valah: Ce eşti?, el răspunde: rumân,

---

[37] *Ibidem,* vol. II, p. 39.

[38] Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*". Ediţie îngrijită de P. P. Panaitescu, [Bucureşti], 1955, p. 61.

[39] Constantin Cantacuzino, *Istoria Ţării Rumâneşti,* în *Cronicari munteni.* Ediţie îngrijită de Mihail Gregorian, Studiu introductiv de Eugen Stănescu, vol. I, Bucureşti, 1961, p. 43.

[40] *Ibidem.*

[41] Ian Zamoyski (1542-1605), cancelar şi mare hatman al Poloniei.

[42] Laurentius Toppeltinus (1641-1670), cronicar sas din Transilvania, autor al unei cronici intitulate *Origines et occasus Transylvanorum...,* Lyon, 1667.

Scanned with OKEN Scanner

adecăte roman, ci numai au stricat puţin cuvântul: den roman zic rumân, iar acelaşi cuvânt iaste“[43].

Ideea comunităţii de origine şi a unităţii românilor din cele trei provincii istorice, enunţată deja încă din perioada anterioară, este reluată şi nuanţată de stolnicul Constantin Cantacuzino: „Însă rumânii înţeleg nu numai ceştea de aici, ce şi den Ardeal, carii încă şi mai neaoşi sânt şi moldovenii şi toţi câţi într-altă parte să află şi au această limbă, măcară fie şi cevaşi osebită în nişte cuvinte den amestecarea altor limbi, cum s-au zis mai sus, iară tot unii sânt. Ce dară pre aceştea, cum zic, tot români îi ţinem, că toţi aceştea dintr-o fântână au izvorât şi cură“[44]. Vorbind despre cele „trei neamuri“ de români – munteni, moldoveni şi ardeleni – stolnicul nu-i uită nici pe românii de la sudul Dunării, despre care afirmă că sunt, de asemenea, români[45].

Susţinând cu convingere originea romană a poporului român, stolnicul Constantin Cantacuzino nu omite contribuţia amestecului de populaţii la diversificarea lingvistică constatată pe teritoriul dacoromân: „Nu zic însă că toţi, toţi câţi astăzi să află lăcuitori într-aceste ţări, că sânt toţi rumâni, că aceia nici au fost, nici iaste nici nice într-o ţară câte putem şti că sânt în emisferiul nostru, ce mai mulţi streini şi veniţi dupe-ntr-alte ţărî. Însă mai vârtos cei ce să află şi până astăzi mai blagorodni şi mai de folos neamuri, unii sânt den sârbi, alţii den greci, alţii den arbănaşi, alţii den frânci, alţii dentr-alte limbi. Că şi domnii încă mai mulţi den streini au stătut, cum şi Băsărăbeştii să trag de neam sârbesc şi alţi domni de alte neamuri, cum în vieţile lor să va arăta, încă câţi să vor şti den ce rod au fost. Ca aceastea dară neamuri de tot feliul, viind ei aici şi căsătorindu-sẽ şi amestecându-se cu lăcuitorii pământurilor şi aşezându-se, fiind dintr-aceia mai mulţi vreadnici şi destoinici, rămâind moşteni şi numele de a să chiema rumâni[46].

Ca şi contemporanul său Constantin Cantacuzino, Nicolae Costin leagă referirile la originea limbii române de originea poporului român, iar pe aceasta de originea comună a unor popoare europene, aducând în discuţie etnonimele ca mijloc de stabilire a originii unui popor. Totodată, el pune în legătură numele de popoare cu numele conducătorilor acestora, cu unele toponime sau hidronime, aşa cum procedează şi Constantin Cantacuzino. Edificator în această privinţă este un pasaj din capitolul *Pentru numele neamului acestor ţări şi pentru portul lor şi pentru graiul sau limba lor:* „Mare dovadă neamurilor den ce rădăcină şi ce izvor sânt, numele ce au şi între sine şi de la streini, şi măcar că nice un neam nu este în toată lumea să

[43] Constantin Cantacuzino, *op. cit.*, p. 39.
[44] *Ibidem*, p. 52.
[45] *Ibidem*, p. 45-46.
[46] *Ibidem*, p. 52-53.

Scanned with OKEN Scanner

aibă numai un nume; ce unele de pre capetele cele dentâi vreunui nărod stăpânitoare, alte nume sint de pre locuri, de unde sint începute; multe de pre cetăţi mari, multe de pre ape, multe cu îndelungate vremi strămutate numerile de pre stăpânii, cum am arătat mai sus şi arătăm şi aice“[47].

În capitolul intitulat *Pentru numele moldovenilor şi a muntenilor după ce au descălecat Traian,* cronicarul face consideraţii similare şi în legătură cu numele unor popoare de origine latină, în speţă italian şi român, sugerând că similitudinea denumirilor este datorată comunităţii de origine: „Numele Italiia este vechiu la toate istoriile cele vechi lătineşti, de pe Ital, craiul lor; nemţii italianului îi dzic valleos şi noaă, moldovenilor şi muntenilor, iară aşea ne dzic, valleos. Franţuzii italianului dzic valaşhos. Leşii italianului dzic vloh şi noaă franţuzii valaşhos, şi leşii voloşin ne dzic; iară muntenilor de la o vreme au luat leşii de le dzic moltan, adecă oltean. Ungurii italianului dzic olaş, iară moldovanului şi munteanului – olah. Şi Ţărâi Italiei leşii dzic Vloşca Zemea, adecă Ţara Vlohului, iară ţărâi noastre dzic Voloşca Zemea... Iară nu numai numele acesta, precum ai înţăles că este tot unul la toate ţărâle, şi al tău, şi a Italiei, precum vei înţelege mai pre largu, osăbit de numele acestor ţări, că şi grecii şi turcii ne dzic vlah, ce şi dentru altele te vei cunoaşte: obiceiuri, hirea, graiul până astădzi, că eşti dreptu vloh, adecă italian şi râmlean“[48].

Toate aceste consideraţii, indispensabile într-un letopiseţ care îşi propunea să prezinte istoria Ţării Moldovei într-un context mai larg, european, dacă nu universal, sânt completate prin referiri la originea poporului român: „Aşea toate neamurile sint cu multe numere, după vreme toate sintu; numai unele dentr-însele ţi le-am însămnat, pentru înţălesul numerelor, mai lesne neamului ţărâlor acestora: Moldovei, Ţărâi Munteneşti şi românilor din Ardeal.

Aşea şi neamul acesta, ce scriem ţărâlor acestora, nume dreptu şi mai vechiu este român, adecă râmlean de la Roma. Acest nume, den descălecatul lor de Traian, şi cât au trăit în munţi, în Maramoroş şi pe Oltu, tot acest nume au ţinut şi ţin şi până astădzi; şi încă mai bine muntenii decât moldovenii; că ei şi acmu dzic şi scriu Ţara Românească, şi românii acei de Ardeal, iară străinii den pregiur le dzic vlah, de pe vloh, cum s-a pomenit“[49]. După ce trece în revistă diversele denumiri date poporului român de către alte popoare („Apoi mai târdziu turcii, după numele domnilor ci-au închinat

---

[47] Nicolae Costin, *Letopiseţul Ţării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601*. Ediţie cu un studiu introductiv, note, comentarii, indice şi glosar de Const. A. Stoide şi I. Lăzărescu, cu prefaţă de G. Ivănescu, Iaşi, 1976, p. 54.

[48] *Ibidem,* p. 40 .

[49] *Ibidem*, p. 55.

Scanned with OKEN Scanner

ţara la turci, dzic Moldovii Bogdan, iar muntenilor caravlah. Grecii dzic Bogdano-Vlahia, iar muntenilor vlahos. Iară acestu nume Moldova este de pe apa Moldova, după al doile descălecarea ţării de Dragoş-Vodă. Iară muntenilor, ori de pre munte, ori de pre Olt, olteni, leşii dzic molteni"[50]), Nicolae Costin subliniază faptul că, indiferent de numele date de alte popoare sau de numele folosit de românii înşişi de-a lungul timpului, străvechiul nostru nume este acela de români: „Măcar că şi la istoricii şi la graiul streinilor, şi între sine, cu vreme, cu vacuri, cu primenele, iau şi dobândesc şi alte numere, iară acela ce este vechiu nume stă neclătit rumân!"[51].

Spre deosebire de stolnicul Constantin Cantacuzino, Nicolae Costin nu împărtăşeşte ideea potrivit căreia numele de valah ar veni de la Flaccus: „Iară cum să fie acestu nume vlah de pe numele lui Fliac, hatmanul Râmului, precum scriu unii la letopisăţele sale aicea în ţară, basne sintu"[52]. Fără a fi, în general, un spirit polemic, Nicolae Costin nu ezită să combată aserţiunile defăimătoare privitoare la originea poporului român, datorate unor interpolatori ai cronicilor scrise de antecesorii săi: „De ar fi acum Istratie Logofătul şi Simion Dascălul şi Misail Călugărul, cum s-ar apuca pentru această poveste cu basnele lor ce au scris că rădăcina acestui neam, care iaste acum pre aceste locuri, au fost den temniţele Râmului de Laslău Craiu. Adevărat că Traian împăratul de la Râm au adus şi căsaşi, adică de la Italia; şi aşea iaste, căsaşi au adus, iară nu den temniţele Râmului, ce orăşeni căsaşi, săteni şi slujitori aşezaţi; şi casă de domni au aşezat aicea pre la cetăţi. Cum şi lui Dragoş-Vodă mare năpastă-i fac ciia ce dzic că au fostu păstoriu; ce pre mărturiia maramoroşenilor, cum scrie Miron ce-au fostu logofăt mare, în izvoadele sale, că au audzit cu urechile sale să fie fostu ficior de domn a unui Bogdan-Vodă, născut în Maramorăş"[53]. Cărturarul moldovean recurge la argumente logice pentru a demonstra că tâlharii de la

---

[50] *Ibidem.*

[51] *Ibidem.*

[52] *Ibidem;* cf. şi citatul de la p. 42: „cei ci-au scris cum numele vlah acestui neam, moldovenilor şi muntenilor, îi de pe Fliac, hatmanul, basne sânt.... Şi acel Fliac, de au bătut războaie cu tătarâi pre Dunăre, iară la descălecatul ţărâlor acestora nice o treabă nu are, că târdziu, după Fliac sintu decălecate de Traian, împăratul Râmului, den ţărâle Vlohului, adecă Italiei. Fără cine doar va dzice că italienii acestu nume vlah au dobândit de la Fliac, care lucru n-am cetit la nice o istorie a Râmului şi de Italiia. Alte chipuri şi capete au avut Italia, mai vestite şi mai vechi decât acel Fliac. Cum ar fi luat Italiia nume de la acela? Ce de la Italia atâta agiunge istoriei noastre, cât am arătat cu mărturiile şi a istoricilor şi a numelui ce avem de la alte neamuri...".

[53] *Ibidem,* p. 48.

Scanned with OKEN Scanner

Roma nu puteau fi trimişi în Dacia de către Traian pentru a participa la luptele craiului unguresc împotriva tătarilor[54].

Un moment de excepţie în gândirea lingvistică românească din perioada cercetată aici îl constituie Dimitrie Cantemir, care diversifică şi lărgeşte mult aria problemelor abordate, ridicând expunerea ideilor la un nivel ştiinţific necunoscut până la el. Părerile sale despre limbă, în general, şi despre limba română, în mod special, sunt prezentate în mai multe lucrări scrise în limba latină, dintre care cea mai cunoscută este *Descrierea Moldovei*. Concepută între anii 1714 şi 1716, *Descrierea Moldovei* conţine capitole speciale consacrate problemelor de ordin lingvistic; acestea sânt capitolele al IV-lea şi al V-lea din *Cartea a treia*, intitulate *Despre limba moldovenilor* şi respectiv, *Despre literele moldovenilor*. Susţinând originea latină a limbii române, Cantemir intervine în disputa dintre cei care afirmă că limba noastră este moştenitoarea directă a latinei şi cei care consideră că aceasta derivă din italiană. Pentru a demonstra că limba română nu descinde din limba italiană, D. Cantemir aduce în discuţie cuvinte româneşti de origine latină, care nu se pot explica prin raportare la un etimon italian: „...italianul redă pe *incipio* prin cuvântul barbar *commincio* pe când moldoveanul prin cuvântul provenit din limba latină alterată *încep; albus* se zice în italiană *bianco,* în moldoveneşte *alb; civitas* este în italiană *citta*, în moldoveneşte *cetate; dominus* este în italiană *signore,* în moldoveneşte *domn; mensa* este în italiană *tavola*, mold. *masă;* [...] *caput,* ital. *testa,* mold. *cap; venatio,* ital. *caccia,* mold. *vânat*"[55]. În felul acesta, Cantemir preia o tradiţie cronicărească, deoarece atât Grigore Ureche, cât şi Miron Costin întocmiseră la vremea lor liste cu astfel de cuvinte. Ca un adevărat savant, Cantemir ţine la obiectivitatea demersului său şi pentru a da greutate afirmaţiilor sale, recurge la citate din autori străini: „Acum, după ce am expus argumentele ambelor părţi, nu îndrăznesc să spun care dintre ele se apropie mai mult de adevăr, de teamă ca nu cumva iubirea de patrie să-mi întunece privirile şi să ascundă vederii mele unele lucruri pe care ochii altora le-ar putea uşor descoperi. Lăsăm aşadar judecata pe seama cititorului binevoitor, mărginindu-ne a adăuga doar cele spuse de Covatius. E de mirare, zice el, că limba moldovenilor şi valahilor are mai multe cuvinte

---

[54] *Ibidem*; cf. şi concluzia exprimată de cronicar la p. 56: „Aşea este descălecatul acestor ţări de râmleni, cum s-au pomenit pre largu, iară nu den tâlhari, cum au scris basne Misail Călugărul şi Istratie Logofătul".

[55] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei.* Traducere după originalul latin de Gh. Guţu, Introducere de Maria Holban, Comentariu istoric de N. Stoicescu, Studiu cartografic de Vintilă Mihăilescu, Indice de Ioana Constantinescu, Cu o notă asupra ediţiei de D. M. Pippidi, Bucureşti, 1973, p. 363.

Scanned with OKEN Scanner

latine decât cea italiană, deşi italianul locuieşte aceleaşi locuri unde locuia odinioară romanul"[56].

Pasajul din urmă apare în această formă şi la Nicolae Costin, fapt care dovedeşte încă o dată, dacă mai era nevoie, că principele moldovean a pus la contribuţie scrierile antecesorilor şi ale contemporanilor săi. Cantemir îşi continuă comentariul arătând că în limba română s-au păstrat şi cuvinte „rămase din limba vechii Dacii"[57], dar îşi susţine afirmaţia cu următoarea listă de exemple, din păcate, toate cu etimon greşit: *stejar, pădure, heleşteu, cărare, grăiesc, privesc, nemeresc*[58]. În ciuda etimologiilor incorecte, afirmaţia este valoroasă, întrucât ea marchează începutul cercetărilor asupra substratului limbii române.

Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor ar fi trebuit să încununeze activitatea de savant a lui Dimitrie Cantemir; din păcate, lucrarea a rămas neterminată. După cum se ştie, *Hronicul* a fost precedat de redactarea în limba latină a două lucrări de maximă importanţă pentru prezentarea istoriei şi spiritualităţii românilor. Aceste lucrări se intitulează *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus (Despre numele antice şi de astăzi ale Moldovei)* şi, respectiv, *Historia moldo-vlachica (Istoria moldo-vlahică);* ele prezintă o „importanţă capitală pentru cunoaşterea fazelor premergătoare, a criteriilor de lucru şi a evoluţiei concepţiei lui Cantemir privind istoria poporului român"[59]. Principalele probleme tratate în aceste două lucrări şi reluate apoi în *Hronic* au în vedere originea limbii şi a poporului român, prezentarea critică a părerilor unor învăţaţi străini privitoare la aceasta, comunitatea de origine şi de limbă a românilor din cele trei provincii istorice, contribuţia elementului dac la formarea limbii române şi a poporului român, locul de formare a poporului român, continuitatea românilor în Dacia, unitatea limbii române. Deşi tratează cam aceleaşi chestiuni la care se referiseră şi cronicarii, maniera în care abordează Cantemir materialul cercetat diferă fundamental de aceea a cronicarilor. Spirit înzestrat cu o vastă erudiţie, Cantemir are ca principiu director prezentarea obiectivă a faptelor. El ştie că „vorba spusă şi răsspusă *dulce e dragostea de ţară* îi cuprinde şi pe scriitori"[60] şi că „abia de va putea vreunul dintre binevoitorii cititori să găsească prin catastihuri un scriitor care să nu fi suferit, dacă nu de boala, cel puţin măcar de o cât de uşoară fierbinţeală a

---

[56] *Ibidem*, p. 365. Cf. şi comentariul de la p. 368, nota 6.

[57] *Ibidem*, p. 365.

[58] *Ibidem*.

[59] Dimitrie Cantemir, *Opere complete*, vol. IX, tomul I, *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus* şi *Historia moldo-vlahica*, Prefaţă de Virgil Cândea. Ediţie critică, traducere, introducere, note şi indici de Dan Sluşanschi, Bucureşti, 1983, p. 5-6.

[60] *Ibidem*, p. 29.

Scanned with OKEN Scanner

acelei înflăcărate iubiri“[61]. Cantemir îşi propune să ţină cumpăna dreaptă. El va scrie aşa cum simte, dar nu va uita că „oricine se cade să fie mai apropiat prieten adevărului decât lui Platon sau lui Socrate”[62].

După acest preambul, Cantemir intră direct în subiectul anunţat de titlul lucrării: „Aici se cuvine să ne dăm osteneala <de a arăta> când şi de către cine a fost preschimbat numele de «Dacia» al acestor părţi, şi anume în «Transilvania» şi în «Valahia» – aceasta pentru că în veacurile dinainte atât Valahia, cât şi Moldova purtau dimpreună numele de Valahia, doar cu deosebirea că Moldova era numită Valahia Mare, iar Valahia de astăzi Valahia Mică, după cum se va arăta mai jos“[63]. Punând la contribuţie informaţiile furnizate de istorici, Cantemir respinge ideea potrivit căreia vlahii şi-au luat numele de la generalul roman Flaccus. Trecându-i în revistă pe toţi generalii romani care au purtat acest nume, Cantemir constată că aceştia „au trăit cu toţii înaintea lui Traian. De aici noi tragem încheierea că dacii nu au putut lua în nici un fel numele de «Flachi» de vreme ce şi l-au păstrat pe acela străbun şi străvechi până în vremea împăratului Traian...“[64]. Tot aici, spre deosebire de ceea ce afirmase în *Descrierea Moldovei*, Cantemir susţine că „de la însuşi Traian împăratul şi până la Theodosius cel Tânăr, de-a lungul a 343 de ani încheiaţi, şi Dacia şi-a păstrat propriul ei nume, şi locuitorii ei au fost nu daci (şi cu atât mai puţin flacci), ci romani“[65]. Ideea originii pur romane a poporului român este susţinută cu obstinaţie pe parcursul întregii lucrări: „Aşadar, întregul nostru neam românesc se vădeşte, printr-o tradiţie veşnică parcă, a-şi trage începutul din cetăţeni romani – şi se poate şi dovedi <ca atare> – şi păstrează chiar şi astăzi cu tărie vechiul nume al romanilor, chiar dacă alte neamuri le-au schimbat numele, aşa cum am arătat mai sus“[66]. În consecinţă, şi limba pe care o vorbesc românii este limba latină pură, care la începutul folosirii ei pe teritoriul românesc era „curată“, neamestecată cu elemente din alte limbi: „Căci noi, românii, nu avem, în afară de latină, <nici o altă limbă> – fie ea dacică sau o altă limbă proprie – căreia să se spună că îi amestecăm cuvinte latine, ci având latina, i le-am amestecat pe cele străine amintite mai sus şi am stricat-o într-atât, încât nici noi nu putem înţelege latina (fără învăţătură), nici <limba> noastră nu poate fi înţeleasă de latini, lucru care se petrece şi cu limba italiană... Aceeaşi socoteală vine şi pentru franceză,

[61] *Ibidem.*
[62] *Ibidem.*
[63] *Ibidem,* p. 37
[64] *Ibidem,* p. 43.
[65] *Ibidem*, p 57.
[66] *Ibidem*, p. 63.

Scanned with OKEN Scanner

pentru spaniolă şi pentru celelalte limbi stricate din latină"[67]. Se regăseşte aici în germene o idee care va fi formulată mai explicit şi mai nuanţat peste mai bine de două sute de ani de Al. Rosetti atunci când defineşte limba română din perspectivă genealogică: „Limba română este limba latină vorbită în mod neîntrerupt în partea orientală a imperiului roman, cuprinzând provinciile dunărene romanizate (Dacia, Pannonia de sud, Dardania, Moesia superioară şi inferioară), din momentul pătrunderii limbii latine în aceste provincii şi până în zilele noastre"[68].

După ce compară din punct de vedere etimologic elemente din domeniul morfologiei şi al lexicului român şi italian, Cantemir constată existenţa unor deosebiri importante între cele două limbi şi ajunge la concluzia că „Din această mare deosebire se vădeşte că limba românească nu şi-a împrumutat articolele din italiană, ci mai degrabă din dacă, pe care unii o ţin drept asemănătoare cu germanica, aşa cum susţin saxonii din Transilvania, pe care noi îi numim saşi..."[69].

O altă problemă tratată pe larg în *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus* este aceea a comunităţii de origine a românilor din cele trei provincii nord-dunărene şi a românilor din sudul Dunării[70]. Locuitorii acestor teritorii vorbesc toţi aceeaşi limbă, „căci graiul însuşi ne este martor, dat fiind că şi aceia (locuitorii din Epir şi din jurul Ianinei – n. n.) vorbesc româneşte, dar au stricat limba latină nu cu cea slavonă şi unguresc ă, cum <a făcut> româna noastră, ci cu cea grecească şi albaneză, astfel că abia dacă noi îi putem înţelege pe ei şi ei pe noi, de aceea îi şi numesc grecii κουτζοβλαχοι, adică «vlahii şchiopi», pentru că şi în obiceiuri şi în graiul lor parcă şchioapătă"[71]. De remarcat şi în acest ultim citat insistenţa cu care se revine la ideea „stricării" limbii latine prin contactul ei cu alte limbi. Faptul nu trebuie să ne surprindă, întrucât întreaga istorie a culturii europene a fost străbătută până în urmă cu un secol de ideea că apariţia limbilor romanice nu constituie decât o abdicare de la idealul de limbă cultă, pe care îl reprezenta limba latină, şi că prin evoluţia către idiomurile romanice limba latină s-a degradat, a decăzut, a fost coruptă, într-un cuvânt, „s-a stricat". În ceea ce priveşte comunitatea de origine, de nume şi de limbă a locuitorilor din cele trei principate româneşti, Cantemir face afirmaţii cât se poate de clare: „Înainte de toate, chiar dacă tot acest <neam> a fost împărţit

---

[67] *Ibidem*, p. 67.

[68] Al. Rosetti, *Istoria limbii române de la origini până în secolul al XVII-lea*, Bucureşti, 1968, p. 77.

[69] Dimitrie Cantemir, *loc. cit.*, p. 69.

[70] *Ibidem*, p. 111-117.

[71] *Ibidem*, p. 113.

Scanned with OKEN Scanner

în trei ţinuturi de căpetenie (despre care se va vorbi mai apoi), totuşi toţi se cheamă cu acelaşi nume de *români*, dispreţuind adică şi dând de-o parte numele de *valahi*, care le-a fost dat de către popoarele barbare. Căci românii care trăiesc şi astăzi în Transilvania, deasupra fluviului Olt, în ţinutul numit Maramureş, nu-şi dau numele de *vlahi*, ci de *români* (martori îmi sunt toţi locuitorii tuturor naţiilor din Transilvania). Cei din Valahia (pe care grecii din vremuri apropiate îi numesc *ungrovlahi*, iar noi, moldovenii, îi numim *munteni* – căci au luat în stăpânire mai mult locuri muntoase) îşi dau şi ei la fel numele de *români*, iar ţării lor de *Ţara Românească*, adică <în latineşte> *terra Romana*. Noi moldovenii la fel ne spunem *români*, iar limbii noastre nu dacică, nici moldovenească (dat fiind că numele Moldovei şi al moldovenilor este dat foarte de curând, cum vom spune mai apoi), ci *românească*, astfel că, dacă vrem să-l întrebăm pe un străin dacă ştie limba noastră, nu-l întrebăm *«Scis Moldavice?»* («Ştii moldoveneşte?»[72]), ci «Ştii româneşte? »[73], adică <în latineşte> «*Scis Romanice?* »"[74].

Istoria moldo-vlahică reia ideile expuse în lucrările anterioare, aducând şi unele contribuţii noi la istoria românilor, începând cu strămoşii lor, dacii, despre ale căror hotare, ţinuturi şi origine Cantemir vorbeşte pe larg, făcând referiri la autori incontestabili. Şi aici revine ideea că românii sunt aceiaşi romani aduşi în Dacia de împăratul Traian[75], insistând asupra netemeiniciei afirmaţilor lui Simion Dascălul[76].

Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor ocupă un loc cu totul aparte în creaţia principelui moldovean. Operă de maturitate, care pune la contribuţie întreaga experienţă şi informaţia acumulate de voievod de-a lungul unei vieţi de intensă activitate creatoare, *Hronicul*, deşi neterminat, reia din perspectiva cunoscută problemele privitoare la istoria poporului şi a limbii române tratate deja în lucrările anterioare ale lui Dimitrie Cantemir.

Este de la sine înţeles că principala idee, căreia îi consacră numeroase pagini, se referă la originea latină a poporului român şi a limbii vorbite de acesta[77]. Descendenţa romană conferă poporului român noblețe: „Într-acesta chip dară, pre romano-moldo-vlahii noştri Roma maica, din lăuntrurile sale născându-i, i-au aplecat şi i-au crescut; Traian, părintele, cu obiceaiele şi armele româneşti învăţindu-i, a Dachiii adevăraţi moştenitori i-au pus şi cu curat singele fiilor săi pre Dachia, carea mai denainte varvară era, au

---

[72] În româneşte în original.
[73] În româneşte în original.
[74] Dimitrie Cantemir, *loc. cit.*, p. 65; cf. şi p. 415.
[75] *Ibidem*, p. 167-177.
[76] *Ibidem*, p. 193, 197-211
[77] Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, publicat de ... Gr. G. Tocilescu, Bucureşti, 1901, p. 13.

Scanned with OKEN Scanner

evghenisit-o"[78]. Aici trebuie să atragem atenţia asupra confuziei voit comise de Cantemir între *roman* şi *român, românesc* în scopul de a scoate în evidenţă originea nobilă latină a poporului român[79]. În altă parte ideea este formulată în termenii următori: „Deciia vor mărturisi precum poporul romano-moldo-vlahilor nu din glogozala a naşteri de strânsură să fie scornit, ce din cetăţeani romani, ostaşi veterani, şi din mari familii să fie ales"[80]. Spre deosebire de *Descrierea Moldovei*, în care admitea contribuţia elementului autohton la formarea poporului român, în *Hronic* Cantemir susţine ideea originii pur romane a poporului nostru. Titlul capitolului al IV-lea din cartea I, partea a II-a, este edificator în acest sens: *Arată-să aşezarea romanilor în Dachia şi stârpirea dachilor dintr-însa*[81]. Susţinând că românii, născuţi din „buni şi tari părinţi romani"[82], au păstrat de-a lungul timpului „a singelui curăţenie şi a neamului evghenie nestricată şi nebetejită"[83], Cantemir admite, în termeni aproape identici cu cei folosiţi de Nicolae Costin, contribuţia unor străini la structurarea etnică şi culturală a românilor din perioada contemporană lui sau din epocile anterioare: „Nici să gândească cineva că... pretenduim precum adecă neamul romano-moldo-vlahilor nici un singe de a streinilor în singele său să nu fie amestecat... ", căci „multe de bun neam şi încă împărăteşti, crăieşti şi domneşti streine familii în sinul său au priimit Moldova şi Ţara Muntenească..."[84]. Această împrejurare nu a făcut ca „cel de roman singe să să fie stricat"[85].

O altă idee afirmată de Cantemir în *Hronic* este aceea a formării poporului român la nordul Dunării; legată de aceasta este ideea vieţuirii neîntrerupte a poporului român pe teritoriul în care s-a format; ambele apar încă din primele pagini ale cuvântului către cititorul român, unde autorul vorbeşte despre: „neamul dumneavoastră, carea de demult s-au descălecat şi de atuncea şi până acmu necurmat lăcuiaşte în Dachiia, adecă în Moldova, în Ţara Românească şi în Ardeal"[86]. Aceste consideraţii sunt reluate într-o formulă mai detaliată şi în capitolul I din cartea a II-a, intitulat *Care arată descălecatul romanilor în Dachia, de la Traian împărat. Aşijderea dovedeşte necurmat traiul lor într-însa de la acelaşi Traian împărat, până*

---

[78] *Ibidem*, p. 15.
[79] *Ibidem*, p. 21, 51, 77, 150; cf. şi Ştefan Giosu, *op. cit.*, p. 46.
[80] Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 25.
[81] *Ibidem*, p. 190.
[82] *Ibidem*, p. 25.
[83] *Ibidem.*
[84] *Ibidem.*
[85] *Ibidem*, p. 27.
[86] *Ibidem*, p. 50-51.

Scanned with OKEN Scanner

la Avrelie Avrelian împărat[87]. Vorbind despre „evgheniia neamului românesc“[88] şi despre „nedezruptă continuaţia lui“[89], Cantemir insistă asupra faptului că românii „niciodată piciorul din hotarăle sale afară nu ş-au scos, ce înfipţi şi nezmulţi au rămas“[90], precum „hronologhii aiavea mărturisesc“[91]; drept urmare şi confirmare a existenţei sale neîntrerupte pe teritoriul pe care s-a format, poporul român „besearicile, leagea, giudecăţile, obiceaiele nesmentite şi nebetejite şi le-au păzit“[92]. O altă dovadă în sprijinul susţinerii prezenţei neîntrerupte a limbii şi a poporului român în spaţiul în care s-au născut o constituie împrumuturile româneşti în limba pecenegilor ca rezultat al unui contact îndelungat între cele două popoare[93].

Conştiinţa descendenţei romane şi a originii comune a românilor din cele trei provincii istorice este evidenţiată încă din titlul lucrării: *Hronicon a toată Ţara Românească, carea apoi s-au împărţit în Moldova, Munteneascâ şi Ardealul din descălecatul ei de la Traian, împăratul Râmului*[94], precum şi din titlurile unor capitole în care *Arată-să pre scurt, precum neamul moldoveanilor, munteanilor, ardeleanilor (carii cu toţii cu un nume deobşte români să chiamă) să fie din rodul său hirişi romani*[95] sau al aceluia *Carea arată vacurile şi anii în carii să pomenesc romanii, cei de Ulpie Traian în Dachia, de la Roma aduşi şi în sălăşluire veacinică într-însa aşezaţi de la descălecatul lor până la înturnarea lui Dragoş-Vodă din ţara Ardealului în Moldova şi a Radului-Vodă Negrul în Ţara Muntenească*[96], la care l-am putea adăuga şi pe acela *Carea arată greutatea aceştii istorii şi pricina continuaţiii ei. Aşijderea, arată când şi cum s-au schimbat numele Dachiii în Voloscaia, Volohia sau Valahia, şi precum acest nume cum moldovenilor, aşea şi muntenilor, şi ardelenilor, prin multă vreame au fost tot unul, şi de obşte, iară mai pre urmă s-au despărţit*[97]. Invocând păreri autorizate ale unor reputaţi istorici, precum Laonic Halcocondilas, Nichita Honiates, Antonio Bonfini şi alţii, Cantemir susţine comunitatea de origine şi de limbă

---

[87] *Ibidem*, p. 180-185.
[88] *Ibidem*, p. 107.
[89] *Ibidem*.
[90] *Ibidem*, p. 106-107.
[91] *Ibidem*, p. 107.
[92] *Ibidem*.
[93] *Ibidem*, p. 363, 366; apud Ştefan Giosu, *op. cit.*, p. 49-50.
[94] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 57.
[95] *Ibidem*, p. 104.
[96] *Ibidem*, p. 485.
[97] *Ibidem*, p. 297.

Scanned with OKEN Scanner

a românilor din sudul Dunării cu a celor de la nordul fluviului[98], primii fiind „cu vlahii ceşti de peste Dunăre *ομολογγοι*, tot de o limbă“[99].

O dată cu tipărirea monumentalei ediţii a *Mineielor* de la Râmnic, conştiinţa apartenenţei latino-romanice a poporului român şi a limbii vorbite de el capătă şi o nouă expresie lingvistică. Astfel, prefeţele semnate de mitropolitul Chesarie sunt adresate „la toată *persoana* ce să va îndeletnici a ceti“[100], formulare care va fi păstrată şi mineele traduse de Filaret[101]. Acestea sunt primele atestări ale cuvântului *persoană* în limba română[102]. În prefaţa *Mineiului pe ianuarie,* Chesarie face referire în două rânduri la „Prinţipaturile Rumâneşti“[103], sintagmă atestată aici tot pentru prima oară[104]. Tot în *Mineiul pe ianuarie,* este afirmată originea romană a poporului român: „... aflu linia neamului rumânesc din vechi trăgându-să din slăvitul neam al romanilor (valahi numindu-să după limba slovenească)...“[105]. Latinitatea limbii române este afirmată şi de celălalt traducător al *Mineelor,* mitropolitul Filaret, care vorbeşte despre „limba noastră rumânească ce să trage din cea lătinească”[106].

III.2. *Preocupări de dialectologie.* Dimitrie Cantemir se afirmă şi ca dialectolog, fiind şi în această privinţă un deschizător de drumuri: „... ca aproape toate limbile, şi cea moldovenească are diferite dialecte. Limba cea mai curată este în mijlocul Moldovei împrejurul Iaşilor, pentru că locuitorii acestui ţinut, din cauza prezenţei continue a curţii domneşti, sânt mai şlefuiţi decât toţi ceilalţi. Cei care locuiesc pe Nistru amestecă în vorbire multe cuvinte poloneze, aşa încât cu greu pot fi înţeleşi de alt moldovean. Cei care

---

[98] *Ibidem,* p. 398.

[99] *Ibidem*, p. 416.

[100] *Mineiul pe noiembrie,* Râmnic, 1778, CRV 415, f. 1[r]; v. şi BRV, II, p. 227; *Mineiul pe dechemvrie,* Râmnic, 1779, CRV 419, f. 1[r]; v. şi BRV, II, p. 231; *Mineiul ianuarie,* Râmnic, 1779, CRV 420, f. 1[r]; v. şi BRV, II, p. 233; *Mineiul pe fevruarie,* Râmnic, 1779, CRV 421, f. 1[r] ; v. şi BRV, II, p. 237; *Mineiul pe martie,* Râmnic, 1779, CRV 422, f. 1[r] ; v. şi BRV, II, p. 241; *Mineiul pe aprilie,* Râmnic, 1780, CRV 433, f. 1[r]; v. şi BRV, II, p. 254; *Mineiul pe mai,* Râmnic, 1780, CRV 434, f. 1[r]; v. şi BRV, II, p. 257.

[101] *Mineiul pe iunie,* Râmnic, 1780, CRV 435, f. 1[r]; v. şi BRV, II, p. 260; *Mineiul pe iulie,* Râmnic, 1780, CRV 436, f. 1[r]; v. şi BRV, II, p. 263; *Mineiul pe august,* Râmnic, 1780, CRV 437, f. 1[r]; v. şi BRV, II, p. 265.

[102] Cf. şi DLR, tomul VIII, partea a 2-a, Litera P (Pe – pânar), Bucureşti, 1974, s. v.

[103] *Mineiul pe ianuarie,* Râmnic, 1779, CRV 419, f. 1[r]; v. şi BRV, II, p. 234.

[104] Cf. Şi DLR, tomul VIII, partea a 5-a, Litera P (Presin – puzzolană), Bucureşti, 1984, s. v.

[105] *Mineiul pe ianuarie,* Râmnic, 1779, CRV 419, v. şi BRV, II, p. 234.

[106] *Mineiul pe mai,* Râmnic, 1780, CRV 434, f. II[r]; v. şi BRV, II, p. 259. Tot aici, în prefaţă (f. II[r]), se încearcă explicarea etimologiei cuvântului *ropotin* (provenit, după părerea sa, din *remures* şi *lutin).*

Scanned with OKEN Scanner

trăiesc în munţii dinspre Transilvania folosesc destul de des cuvinte ungureşti, fălcienii alterează moldoveneasca cu vorbirea tătărască, gălăţenii cu cea grecească şi turcească"[107]. Din fragmentul citat aici rezultă că Dimitrie Cantemir foloseşte termenul *dialect* pentru a indica variantele teritoriale pe care lingvistica românească modernă le desemnează prin termenul *grai*. De fapt, prin *dialect*, Dimitrie Cantemir denumeşte nu numai graiurile – moldoveneşti – la care se referă în mod explicit în citatul anterior, ci şi variantele teritoriale ale limbii române vorbite în celelalte două principate, Muntenia şi Transilvania, ceea ce dovedeşte că prin *lingua moldavica* voievodul înţelege limba română în ansamblul ei[108].

Observaţiile de dialectologie ale lui Dimitrie Cantemir nu se limitează doar la compararea lexicului din diverse zone locuite de români, ci se extind şi asupra unor compartimente mai conservatoare ale structurii unei limbi: morfologia şi fonetica. Cantemir este primul care semnalează palatalizarea labialelor în Moldova, atribuind-o în exclusivitate femeilor, care „schimbă silabele *bi* şi *vi* în *ghi*, de exemplu, *bine – ghine, vie – ghie;* pe *pi* în *chi*, de exemplu *pizmă – chizmă, piatră – chiatră; m* iniţial se schimbă în [ng], greu de pronunţat de alţii, de exemplu *mie – nghie*"[109].

III.3. ***Preocupări filologice*** au fost identificate în opera lui Cantemir, care se referă în mod explicit la istoria scrisului în limba română şi la probleme de transcriere a numelor străine.

III.3.1. ***Istoria scrisului în limba română.*** În capitolul ultim din *Descrierea Moldovei*, Cantemir afirmă categoric, dar fără a aduce probe, că: „Înainte de conciliul de la Florenţa, după exemplul celorlalte neamuri ale căror limbi provin din vorbirea romanilor, moldovenii se foloseau de caractere latine"[110]. În opinia lui Cantemir, vinovat de renunţarea la alfabetul latin folosit iniţial în scrisul românesc se face domnitorul Alexandru cel Bun, care a poruncit să se „izgonească din ţară... literele latine şi să le înlocuiască cu cele slavone"[111], fapt care este dezaprobat în următorii termeni: „prin acest zel exagerat şi nelalocul lui, el a fost iniţiatorul acestei **barbarii** (s. n.) care stăpâneşte acum Moldova"[112]. Inadecvarea alfabetului slavon la scrierea limbii noastre i-a obligat pe pisarii români să

---

[107] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei,* Traducere după originalul latin de Gh. Guţu, Introducere de Maria Holban, Comentariu istoric de N. Stoicescu, Studiu cartografic de Vintilă Mihăilescu, Indice de Ioana Constantinescu, Cu o notă asupra ediţiei de D. M. Pippidi, Bucureşti, 1973, p. 365, 367.

[108] *Ibidem.*

[109] *Ibidem.*

[110] *Ibidem*, p. 371.

[111] *Ibidem.*

[112] *Ibidem*

Scanned with OKEN Scanner

„născocească câteva litere noi şi aşa s-a ajuns ca limba moldovenească să aibă un atât de mare număr de litere cât nu are nici o altă limbă europeană“[113]. După interzicerea literelor latine, moldovenii au folosit slovele chirilice nu numai în cancelariile oficiale şi în biserică, ci şi în scrisori de familie şi însemnări particulare[114]. Ipoteza este interesantă, dar, din păcate, faptele nu o susţin; totuşi, ea este demnă de atenţia cercetătorilor, întrucât termenii în care este formulată subliniază ataşamentul lui Dimitrie Cantemir faţă de ideea continuităţii latino-romanice în toate formele de expresie a culturii române de-a lungul întregii sale existenţe.

După ce evocă meritele lui Vasile Lupu în stimularea învăţământului în limba greacă, fapt care a făcut ca Moldova „să se trezească şi să fie scoasă întrucâtva la lumină din întunericul adânc cu care o acoperise barbaria“[115], Dimitrie Cantemir aminteşte şi pe alţi domnitori şi cărturari, moldoveni şi munteni deopotrivă, care au militat pentru emanciparea culturii româneşti de sub tutela limbii slavone, împrejurare în urma căreia tot „mai mulţi dintre moldoveni au început să se ocupe cu scrierile greceşti, italieneşti şi latineşti“[116].

III.3.2. ***Transcrierea numelor străine.*** *Istoria imperiului otoman* este o altă scriere care pune în lumină cultura lingvistică a lui Cantemir. Semnificative sânt în acest sens notele din subsolul paginilor, unde autorul traduce anumiţi termeni turceşti, propune etimologiile unor cuvinte, ba chiar ridică probleme de ordin filologic atunci când pune în discuţie transcrierea numelor proprii turceşti în limbi de circulaţie europeană. Constatând că un cuvânt turcesc, cum este, de pildă, *oliothman*, este perceput în mod diferit în diverse limbi occidentale, Cantemir îl analizează din punct de vedere semantic şi etimologic, iar în final furnizează o explicaţie posibilă pentru a justifica existenţa unor forme atât de diferite şi de numeroase: „Englezii zic să se scrie cuvintele sau numele turceşti după ortografia limbii engleze; germanii pretind de asemenea; francezii, italienii şi spaniolii tot aşa; şi noi, românii, avem dreptul să pretindem al nostru. Şi într-adevăr, dacă nu scriem numele turceşti cu litere turceşti, apoi pentru a le reda în limba în care scriem expresia şi pronunţia cea adevărată, trebuie să le scriem cu litere şi ortografie corespunzătoare literelor şi pronunţiei turceşti. Eu cred că tocmai din cauza diversităţii literelor, când greceşti, când gotice, acuma latine etc., şi mai ales din cauza diversităţii de ortografii a atâtor limbi cu care s-au

---

[113] *Ibidem.*
[114] *Ibidem,* p. 371, 373.
[115] *Ibidem,* p. 373.
[116] *Ibidem.*

Scanned with OKEN Scanner

scris cuvintele turceşti, s-a născut şi acea diversitate de forme în care ele ni se prezintă astăzi"[117]. Prin aceste observaţii subtile, teoria lui Cantemir conţine implicit sugestii privitoare la influenţa grafiei asupra pronunţiei, problemă ce va sta în atenţia a numeroşi cercetători din epoca modernă şi contemporană a filologiei române.

III.4. ***Preocupările etimologice*** au constituit una dintre constantele activităţii lui Dimitrie Cantemir. Pe parcursul expunerii am avut ocazia să prezentăm o parte dintre acestea, atunci când ne-am referit la originea limbii şi poporului român. Înregistrarea integrală a comentariilor lingvistice din notele de subsol ale *Istoriei Imperiului otoman* ar putea constitui prin ea însăşi un volum aparte. De aceea ne vom limita exemplificările la doar două note. Amintind numele fondatorilor imperiului, Cantemir se opreşte asupra fiecăruia cu scurte note explicative şi etimologice: „*Gjundogdi*. După etimologie, acest cuvânt înseamnă «soarele a răsărit» sau «s-a făcut ziuă». *Ghiun* la turci este *zi* sau *soare*; şi *dogdi* este preteritul perfect din verbul *dogarim*, care înseamnă *a se naşte* sau *a veni la lumină*. *Dumdar* după origine înseamnă *sunătoriu* sau «care are puterea de a da sunete». *Dum* este numele tobei numită *Kius*. *Dar* în limba persică înseamnă «care ţine» sau «care poartă cu sine». De aici s-au format cuvintele *Vafedar* «care ţine legea», *Namdar* «care are nume bun sau reputaţie bună», *Alemdar* «care poartă stindardul»"[118].

O altă observaţie care poate fi formulată în legătură cu manifestarea preocupărilor lingvistice ale lui Dimitrie Cantemir în *Istoria Imperiului otoman* este aceea că relevarea etimologiilor multiple, pe care am mai consemnat-o şi în *Istoria ieroglifică*, se regăseşte şi în acest volum scris în plină maturitate creatoare a autorului, la distanţă de circa 15 ani de primul. Astfel, în opinia lui Cantemir, cuvântul turcesc *defterdar* provine fie din cuvintele persane *defter* cu sensul „cont, carte de conturi" şi *dar* cu sensul „a purta, a ţine", fie din cuvântul grecesc *diftera* cu sensul „piele, pergament"[119].

Filaret, continuatorul lui Chesarie în opera de tipărire a *Mineelor* de la Râmnic, are şi el unele încercări de etimologie: „... numele aceştii luni (*iunie* – n. n.) iaste pus pentru cinstea celor mai tineri senatori ai Râmului, care să numescu latineşte *iuniores*, precum a lui mai au fost pentru cinstea celor mai mari ai lor, carii să zic *maiores*.... Dar mai de credinţă iaste că această lună a lui iunie s-ar fi numit după cum am zis mai sus..., fiindu că şi pre limba rumânească (care poate va fi fost oareşicând râmlenească)

[117] Dimitrie Cantemir, *Istoria Imperiului otoman*, vol. I, Bucureşti, 1876, p. 2-3.
[118] *Ibidem*, p. 9, notele 3 şi 4. Pentru alte exemple vezi şi Ştefan Giosu, *op. cit.*, p. 39-40.
[119] D. Cantemir, *op. cit.*, vol. I, p. 209, nota 8; cf. şi Ştefan Giosu, *op. cit.*, p. 41.

Scanned with OKEN Scanner

tinerilor le zic juni, după pronunţiia galilor ce şi luna iară aşa o numesc: *iuni*“[120]. În citatul precedent semnalăm, de asemenea, o primă atestare – *pronunţie* – mai veche cu 14 ani decât prima atestare consemnată în DLR[121].

III.5. ***Preocupări de toponimie şi antroponimie.*** Preocupările de toponimie nu lipsesc din notele de subsol care însoţesc *Istoria Imperiului otoman*. Cantemir oferă explicaţii privitoare la originea toponimelor: *Cipirdji Ciari* este un şes situat în apropiere de Constantinopole, iar numele său se trage de la faptul că femeile bătrâne îşi spală pânza în apa râului care curge prin mijlocul acestui şes şi apoi o întind pe iarbă şi o usucă la soare[122].

Semnalăm şi aici prezenţa interesului manifestat de autor pentru explicarea numelor de locuri, cu aplicare directă la hidronimul Siret, pe care îl consideră drept rezultat al exclamaţiilor pline de satisfacţie ale regelui ungur la vederea duşmanilor săi tătari, care se înecau în apele învolburate ale râului. În aceste momente, regele Ladislau ar fi spus: „Siretem, siretem“, adică „Aşa-mi place, aşa-mi place!“[123]. Numai că, observă Cantemir, nicăieri nu se arată care a fost vechiul nume al fluviului[124]. După ce combate şi părerile exprimate de Stanislav Sarnicki cu privire la limbile română şi polonă[125], prinţul moldovean conchide: „Iar opinia cea mai răspândită a autorilor mai de încredere spunem că este cea care hotărăşte că neamul românesc cel de acum îşi trage obârşia din legiunile şi din cetăţenii romani...“[126]. Totodată, observaţiile sale nu se limitează la sfera lexicului, ci includ şi morfologia, compartiment mai conservator şi, în consecinţă, constituind o probă mai solidă în stabilirea originii unei limbi: „... limba românilor, cu toate că o are la obârşie pe cea latină, primind cât de multe cuvinte slavoneşti, a mânjit-o într-atât pe cea strămoşească, încât astăzi pare a suna ca una barbară şi nu latină. Dar a păstrat totuşi cu tărie un lucru, ca declinările şi conjugările, precum şi unele cuvinte ale limbii latineşti celei dintru început, acum lăsate în părăsire, să o arate cu uşurinţă ca pe una care se trage din Italia“[127].

Dimitrie Cantemir rezervă un capitol aparte discutării regiunilor geografice locuite de români: „După mărturia experienţei aflăm că întregul

---

[120] *Mineiul pe iunie*, Râmnic, 1780, CRV 435, f. 1[r] ; v. şi BRV, II, p. 260.
[121] Cf. DLR, tomul VIII, partea a 5-a, Litera P (Presin – puzzolană), Bucureşti, 1984, s. v.
[122] D. Cantemir, *op. cit.*, vol. I, p. 462, nota 43.
[123] Dimitrie Cantemir, *Opere complete*, vol. IX, tomul I, *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus* şi *Historia moldo-vlahica*, Prefaţă de Virgil Cândea. Ediţie critică, traducere, introducere, note şi indici de Dan Sluşanschi, Bucureşti, 1983, p. 195.
[124] *Ibidem*.
[125] *Ibidem*, p. 215, 217.
[126] *Ibidem*, p. 217-219.
[127] *Ibidem*, p. 333.

Scanned with OKEN Scanner

neam romano-valah se găseşte astăzi împrăştiat în şase ţinuturi: în Moldova, Muntenia, Basarabia, Transilvania, Mysia şi Epirul din Grecia"[128]. După ce trece în revistă populaţiile din provinciile româneşti propriu-zise, Cantemir se opreşte asupra românilor din sudul Dunării, vorbind despre ei în termenii deja cunoscuţi din lucrări anterioare[129].

Nici antroponimele nu sunt uitate: *Kior Hussein Paşa* a primit acest nume fie pentru că avea un singur ochi, fie pentru că avea vreun defect la ochi. Explicaţia sa se întemeiază pe sensul cuvântului *chior* în limbile turcă şi persană: 1. persoană total lipsită de vedere şi 2. persoană care are numai un ochi[130]. *Buiukli Mustafa Paşa*, adică *Mustafa Bărbosul*, se numea aşa pentrucă avea barba şi mustăţile foarte lungi[131]. *Deli Balta Oglu* a fost un agă turc, care s-a distins prin deosebitul său curaj în luptele la care participa. *Deli*, ne spune Cantemir, înseamnă în limba turcă „furios, turbat"; numele *Deli* i-a fost atribuit acestui comandant de oşti tocmai pentru curajul nebunesc cu care înfrunta orice pericol[133]. Lui *Cara Mehmed Aga* i s-a dat numele *Cara* din cauză că avea faţa neagră[133]. Şi exemplele de acest fel ar putea continua.

III.6. ***Preocupări în domeniul semanticii*** pot fi identificate în multe dintre scrierile lui Cantemir, dar ele apar cu deosebire în *Istoria Imperiului otoman,* unde se acordă un spaţiu larg pentru evidenţierea omonimelor şi unde frapează insistenţa cu care se pun în lumină polisemia unor cuvinte şi referirile la componenţa familiilor de cuvinte, mai ales când este vorba despre cuvinte străine. Comentariile pe aceste teme fac trimitere implicită la cunoştinţele de poliglot ale lui Cantemir şi la dificultăţile activităţii de transpunere a unui text dintr-o limbă în alta, pe care „traducătorul" Cantemir le-a întâmpinat de-a lungul carierei sale scriitoriceşti.

III.7. ***Cultivarea limbii.*** Din punctul de vedere al culturii lingvistice şi în special din punctul de vedere al cultivării limbii, *Divanul seau gâlceava înţeleptului cu lumea sau giudeţul sufletului cu trupul,* tipărit în greceşte şi româneşte la Iaşi, în anul 1698, este important mai întâi prin încercarea de creare a unui limbaj filozofic în limba română. G. Călinescu subliniază efortul lui D. Cantemir de a scoate „din nimic un vocabular filozofic"[134], prin care, alături de alţi cărturari, va contribui la crearea unei terminologii

---

[128] *Ibidem,* p. 421.
[129] *Ibidem,* p. 427.
[130] *Ibidem,* vol. II, p. 473, nota 52.
[131] *Ibidem,* p. 525, nota 77.
[132] *Ibidem,* p. 709, nota 27.
[133] *Ibidem,* p. 747, nota 50.
[134] G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent,* ediţia a II-a, revăzută şi adăugită, Bucureşti, 1982, p. 36.

Scanned with OKEN Scanner

apte să conducă la definirea unui limbaj (în cazul de faţă, limbajul filozofic), care, ulterior, prin diversificarea stilistică a limbii române vechi să devină parte componentă a unui stil (în cazul de faţă, stilul ştiinţific). Fiind o lucrare filozofică cu caracter religios, care prelucrează idei preluate din *Noul Testament*, (în special *Epistola lui Pavel către galateni)*, *Divanul* este, totodată, – prin recursul la opera stoicilor greci şi a lui Seneca, precum şi la vechi scrieri bizantine (*Dioptra* lui Filip Solitarul) – prima carte de etică religioasă românească[135], în care „terminologia este punctul de plecare în constituirea unui stil"[136].

Istoria ieroglifică, redactată între anii 1703-1705, continuă efortul menit să îmbogăţească limba română cu termeni neologici împrumutaţi din limbile latină, greacă, precum şi din alte limbi europene; încercarea lui D. Cantemir nu este numai de ordin pur practic, ci şi teoretic, fapt dovedit în primul rând prin sublinierea ideii că limba trebuie cultivată pentru a o face aptă să exprime o gândire complexă şi rafinată. Cantemir consideră absolut necesară „a limbii... subţiire"[137], aspiraţie către care a tins neîncetat prin scrisul său, căci „multă şi îndelungată ascuţitură să-i fie trebuit am socotit"[138].

Preocupat de problemele de ordin lingvistic, începând cu filozofia limbajului, trecând prin originea limbii şi a poporului român şi ajungând până la necesitatea reformării limbii române, a îmbogăţirii ei în scopul adaptării la cerinţele impuse de formularea unor idei abstracte, Cantemir nu s-a limitat la chestiunile pur teoretice, ci a contribuit practic, prin întreaga sa operă scrisă în limba română, la dezvoltarea exprimării literare româneşti în cele mai diverse registre stilistice, în funcţie de natura scrierilor sale: istorică, filozofică, lingvistică, beletristică. Excelent cunoscător al limbii române, dublat de un rafinat reformator şi înnoitor al ei, Cantemir a folosit în operele sale un limbaj în egală măsură „erudit şi popular, arhaic şi neologic"[139].

Alături de cuvintele general româneşti ori cu circulaţie teritorială bine determinată, Cantemir foloseşte împrumuturi din alte limbi (rusă, polonă, turcă, italiană, neogreacă), creaţii personale obţinute prin derivarea cu

---

[135] *Istoria literaturii române. I. Folclorul. Literatura română în perioada feudală (1400-1780)*, ediţia a II-a, Bucureşti, 1970, p. 612-613.

[136] Gh. Chivu, *Stilul celor mai vechi texte ştiinţifice româneşti (1640-1780).II. Stilul textelor lingvistice*, în LR, XXX, 1981, nr. 1, p. 10.

[137] Dimitrie Cantemir, *Istoria ieroglifică*. Ediţie îngrijită şi studiu introductiv de P. P. Panaitescu şi I. Verdeş, vol. I, Bucureşti, 1965, p. 7.

[138] *Ibidem*, p. 4.

[139] Perpessicius, *Menţiuni de istorie literară şi folclor (1948-1956)*, Bucureşti, [1957], p. 293.

Scanned with OKEN Scanner

prefixe şi sufixe, prin compunere şi calc lingvistic[140]. Efortul său de reformare şi cultivare a limbii române nu se limitează doar la domeniul lexical. Sunt bine cunoscute şi studiate aspectele legate de sintaxa cu totul specială a frazei practicată de prinţul moldovean[141]. Prin activitatea sa, Cantemir a sintetizat tot ce a fost mai valoros în creaţia înaintaşilor şi a deschis noi orizonturi în cele mai diverse forme de manifestare culturală, care vor fi corect evaluate peste secole, atunci când opera sa va fi (re)descoperită.

IV. Traducerile

Între anii 1688 şi 1780 activitatea de traducere cunoaşte o amploare nemaiîntâlnită în trecut. Odată cu naţionalizarea serviciului divin nevoia de carte religioasă creşte. În aceeaşi măsură cresc şi exigenţele traducătorilor faţă de calitatea muncii lor. În scopul perfecţionării versiunilor româneşti, traducătorii nu se rezumă doar la originale slavone ale cărţilor de cult, ci pun la contribuţie originale greceşti şi chiar latine. Cu toate acestea, transpunerea textelor sacre în limba română rămâne o problemă dificilă, din cauza „îngustimii" vădite de limba română, insuficient pregătită pentru a exprima conţinutul abstract pe alocuri al Scripturii. Greutăţile întâmpinate de traducători sunt semnalate de aceştia în prefeţele şi epilogurile vechilor tipărituri româneşti.

În predoslovia către cititori, redactată în numele domnitorului Şerban Cantacuzino de Radu Greceanu, sunt menţionate eforturile depuse de cărturarii vremii pentru executarea primei traduceri integrale a *Bibliei* în limba română; dificultatea traducerii este generată în primul rând de absenţa termenilor româneşti necesari pentru reproducerea exactă a conţinutului textelor sacre. Inexistenţa unor echivalenţe terminologice satisfăcătoare i-a obligat pe traducători să recurgă la preluarea *ad litteram* a unor cuvinte străine, în speţă greceşti, soluţie, care – constată prefaţatorul – a fost adoptată şi de tălmăcitorii în limbile latină şi slavă ai Sfintei Scripturi. Vădind un profund respect faţă de textul transpus în limba română şi o vie conştiinţă a responsabilităţii actului traducerii, Radu Greceanu scrie: „... la tălmăcirea aceştii Sfinte Scripturi, făcând multă nevoinţă şi destulă cheltuială, despre o parte puind dascali ştiuţi foarte den limba elinească... şi,

---

[140] Un studiu detaliat asupra lexicului lui Dimitrie Cantemir vezi la Ştefan Giosu, *op. cit.*, p. 147-301.

[141] Pentru unele aspecte legate de sintaxa frazei la Cantemir, vezi Dragoş Moldovanu, *Oriental şi clasic în stilistica frazei lui Cantemir*, în ALIL, Tomul XIX, Iaşi, 1968, p. 29-60; idem, *Influenţe ale manierismului greco-latin în sintaxa lui Dimitrie Cantemir: hiperbatul*, în SLLF, vol. I, p. 25-50.

Scanned with OKEN Scanner

despre altă parte, ai noştri oameni, ai locului, nu numai pedepsiţi întru a noastră limbă, ce şi de limba elinească având ştiinţă ca să o tălmăcească, carii, luând lumină şi dentr-alte izvoade vechi şi alăturându-le cu cel elinesc al celor 70 de dascali, cu vrearea lui Dumnezău o au săvârşit precum să veade. Şi măcară că la unele cuvinte să fie fost foarte cu nevoie tălmăcitorilor pentru strimtarea limbii româneşti, iară încăş având pildă pre tălmăcitorii latinilor şi sloveanilor, precum aceia, aşa şi ai noştri le-au lăsat precum să citesc la cea elinească"[142].

Perioada cuprinsă între anii 1688, când apare *Biblia de la Bucureşti*, şi 1716, când moare Antim Ivireanu, este marcată în plan cultural de activitatea marilor cărturari Radu Greceanu, Constantin Cantacuzino, Dimitrie Cantemir şi Antim Ivireanu. Eforturile conjugate ale acestor mari cărturari, sprijiniţi de domnitorii luminaţi care au fost Şerban Cantacuzino, Constantin Brâncoveanu şi Nicolae Mavrocordat, au avut drept efect decăderea culturii slavone şi impunerea limbii române ca limbă de cultură. Astfel, în prefaţa a doua a *Bibliei de la Bucureşti*, se aduce un elogiu domnitorului Şerban Cantacuzino pentru traducerea Sfintei Scripturi în limba română: „... vreadnic de mii de laude eşti Măria Ta, care la un norod întreg dai cuvântul lui Dumnezău, ca oarece lumină fiind până acum supt acoperământ, şi o pui în sfeaşnic ca să lumineaze celor den casă ai besearicii noroade: rumânilor, moldoveanilor şi ugrovlahilor.... Şi de vreame ce Ulfila, episcopul gothilor, iaste lăudat că pre vreamea lui Valendian au tălmăcit unile părţi ale Sfintei Scripturi spre limba lor ca să să întărească oamenii neamului său den pâinea cea vie a învăţăturii Duhului, cu cât mai vârtos eşti Măriia Ta vreadnic de cinste, tălmăcind şi dând nu oarecare părţi, ce toată Scriptura,... care o ai tălmăcit spre limba cea de moşie a locului..."[143].

Autoritatea culturală a stolnicului Constantin Cantacuzino şi influenţa avută de acesta asupra scriitorilor din epocă este recunoscută de fraţii Radu şi Şerban Greceanu, care, adresându-se *Către de bine voitoriul cititoriu*, mărturisesc în predoslovia la cartea *Mărgăritare*, tipărită la Bucureşti în anul 1691: „...avut-am îndireptătoriu pe cinstitul, blagorodnicul şi prea înţeleptul dumnealui Costadin Cantacuzino, biv vel stolnic; însă la ceale mai adânci filosofeşti şi bogosloveşti *noimata* ce s-au aflat, pre dumnealui, ca pre un *epistimon* şi ştiutoriu l-am avut lumină şi dezlegare întru toate..."[144]. Într-o altă carte, şi anume *Pravoslavnica mărturisire*, tradusă de Radu Greceanu şi tipărită la Buzău în anul 1691, traducătorul precizează că „... şi

[142] *Biblia*, Bucureşti, 1688, CRV 86, f. 1^{v}; v. şi BRV, I, p. 287.
[143] *Biblia*, Bucureşti, 1688, CRV 86, f. 2^{v}; v. şi BRV, I, p. 289.
[144] *Mărgăritare*, Bucureşti, 1691, CRV 91, f. 3^{v}; v. şi BRV, I, p. 320.

Scanned with OKEN Scanner

la aceasta mai vârtos ajutoriu şi îndireptătoriu mai grelelor cuvinte şi noime am avut pe dumnealui Costadin Cantacuzino biv vel stolnic"[145].

Semnificativă este şi constatarea că în perioada 1688-1716 apare doar un singur text scris exclusiv în slavonă şi acesta este *Gramatica slavonească*, tipărită de Antim Ivireanul în anul 1697 la Snagov. Chiar dacă nu este o lucrare originală, ci reprezintă preluarea unui model străin, *Gramatica slavonească* este importantă prin ideile exprimate în prefaţă, unde se subliniază necesitatea cunoaşterii regulilor gramaticale care funcţionează în toate compartimentele specializate ale oricărei gramatici: ortografia, etimologia, sintaxa şi prozodia[146]. Pornind de la ideea că gramatica este „o artă cunoscută şi un lucru bun şi iscusit"[147], prefaţatorul accentuează importanţa cunoaşterii gramaticii în general, indiferent dacă ea are în vedere „fie limba grecească, fie cea latinească, sau în orice altă limbă,... căci (ne) învaţă să cunoaştem în propoziţii deosebirile dintre părţile de cuvânt ale gramaticii, şi declinarea numelor şi conjugarea verbelor după temele lor şi după terminaţii..., cu un cuvânt, ea deprinde pe cei ce se silesc cu râvnă să înveţe şi să vorbească şi să scrie bine"[148]. Pentru a pune în lumină rolul şi însemnătatea gramaticii, Antim recurge la asemuirea acesteia cu sufletul din trupul omenesc, cu lumina din soare şi cu sarea din bucate, comparaţii menite să ajungă la nivelul de înţelegere al cititorului din epoca sa şi să-l convingă de valabilitatea afirmaţiilor sale; gramatica, spune Antim în prefaţă, „este sufletul din corpul omenesc şi lumina din soare şi este sarea în mâncare, căci precum corpul fără de suflet mort este, precum soarele fără de lumină nu luminează şi precum mâncarea nu e plăcută fără de sare, tot aşa şi cetirea sau scrierea fără gramatică conducătoare"[149]. Nu este exclus ca această pledoarie în favoarea virtuţilor gramaticii să fi fost receptată de contemporani ca o pledoarie cu caracter general şi teoretic în favoarea ideii privind necesitatea alcătuirii unei gramatici pentru limba română. Sigur este că *Gramatica slavonească* a pus în circulaţie în cultura română idei preluate, direct sau indirect, din originalele străine (în special din gramatica lui Meletie Smotriţki), care au stat la baza lucrărilor realizate în acest secol de gramaticienii Dimitrie Eustatievici, Macarie ieromonahul şi Ienăchiţă Văcărescu.

---

[145] *Pravoslavnica mărturisire*, Buzău, 1691, CRV 92, f. II[r]; v. şi BRV, I, p. 323.

[146] O prezentare detaliată a *Gramaticii slavoneşti* vezi la V. Sofroni, *op. cit.*, p. 22-23.

[147] (Text slavon în) *Gramatica slavonească*, Snagov, 1697, CRV 109, f. I[r]; traducerea românească după BRV, I, p. 353.

[148] (Text slavon în) *Gramatica slavonească*, Snagov, 1697, CRV 109, f. II[r]; traducerea românească după BRV, I, p. 354.

[149] (Text slavon în) *Gramatica slavonească*, Snagov, 1697, CRV 109, f. I[v]; traducerea românească după BRV, I, p. 353.

Scanned with OKEN Scanner

Declinul supremaţiei limbii slavone în cultura română este pus în lumină şi de faptul că traducătorii cărţilor de cult nu mai apelează exclusiv la originale în limba slavă, ci încep să folosească şi originale din alte limbi, în special din greacă, în ideea realizării unor transpuneri cât mai fidele a textului originar. Ideea nu este nouă, ea se întâlneşte pentru prima dată la Simion Ştefan, care afirmase în prefaţa *Psaltirii* de la Bălgrad din 1648 că „apa totu-i mai curată şi mai limbede în izvor decât în pâraie, că de ce să departă apa de izvoare, totu-i mai înmestecată şi mai turbure“[150]. Nouă este frecvenţa cu care apare această idee în cărţile tipărite la sfârşitul secolului al XVII-lea şi de-a lungul secolului al XVIII-lea. Astfel, în prefaţa la *Evanghelia greco-română*, Bucureşti, 1693, se spune: „Şi măcar că şi mai înainte s-au fost tipărit evangheliia în limba rumânească, iară Măriia sa singur o au tipărit acum întâiu greceaşte şi rumâneaşte; şi pricina foarte minunată şi mântuitoare, căci... luat-au învăţătură vreadnicile neamuri ale creştinilor, precum au fost Evangheliia în limba tuturor neamurilor să o scrie şi să o tipărească după asămănarea limbii eleneaşte; ca, de s-ar întâmpla ceva greşală sau îndoire la Evangheliia carea iaste tălmăcită în limbile lor, să să dezleage îndoirea şi să se îndirepteaze greşala de pre cea elinească, precum şi Noul Testament s-au scris de apostoli în limba elinească“[151]. Grija faţă de respectarea textului originar şi necesitatea confruntării surselor străine, dintre care cele greceşti sunt preferate celor slavone, este exprimată cum nu se poate mai limpede în prefaţa *Penticostarului* tipărit la Bucureşti în 1743[152]. În acelaşi an, *Penticostarul* este tipărit şi la Râmnic, iar alcătuitorii lui mărturisesc în prefaţă: „...noi am urmat izvodul răposatului părintelui Damaschin, episcopul Râmnicului, din cuvânt în cuvânt, nimic schimbând sau spre alte tălmăcituri alunecându-ne, slujindu-ne din cuventele sfinţiei sale...“[153].

---

[150] *Psaltire*, Bălgrad, 1651, CRV 60, f. 299^{v}; v. şi BRV, I, p. 189.

[151] *Evanghelie greco-română*, Bucureşti, 1693, CRV 95, f. II^{r}; v. şi BRV I, p. 333.

[152] „... fratele nostru, răposatul Damaschin, episcopul Râmnicului, socotind a-l aduce la lumină ca să înţeleagă toţi şi să să folosească sufleteaşte, l-au tâlcuit de pre slovenie pre limba rumânească. Deci, smereniia noastră, din râvnă dumnezeiască îndemnându-ne a-l scoate la iveală prin tipare pentru folosul tuturor de obşte şi socotind că din limba elinească a să tâlcui rumâneaşte prin limba slovenească s-ar fi putut întâmpla a să pricinui multe greşăli, am pohtit pre duhovnicescul nostru fiiu dumnealui Ianachie, vtori postelnic, ca să-l îndrepteaze mai cu deadinsul de pre limba cea elinească, carele ca un fiiu al bisericii plecându-se pohtirii noastre au luat osteneală de l-au îndreptat, urmând limbii elineşti, pre câtu s-au putut a să apropiia şi a să atinge limba cea rumânească de cea elinească, care îndreptare cercându-o şi smereniia noastră o am aflat a fi bună şi mai cu înţeleagere decât tâlcuirea cea de pre slovenie...“ (*Penticostar*, Bucureşti, 1743, CRV 232, f. I^{v}; v. şi BRV, II, p. 72).

[153] *Penticostar*, Râmnic, 1743, CRV 233, f. 257^{v}; v. şi BRV, II, p. 76.

Scanned with OKEN Scanner

Dificultăţile întâmpinate în realizarea tălmăcirilor româneşti sunt puse în lumină de mai toţi clericii care se dedică acestei acţiuni. Astfel, popa Ioan din Vinţ scrie în prefaţa *Molitvenicului* tipărit la Bălgrad în 1689: „Ştiu, iubite cetitoriule, că vei afla lipsă în slove, în cuvinte, încă mai tare întru înţeles, săvai că, în cât am putut, am silit; iară de n-am şi agiuns la înţeles desăvârşit, ce de am pus pe frâmseaţea casei lui Dumnedzău plumb şi arame, încă cu toată osârdia am nevoit. Iară cui au dat Dumnedzău aur şi pietri scumpe să puie şi să facă, noi încă vom ceti şi vom mulţămi"[154].

În 1698 apare o altă traducere din limba greacă, *Mineiul* tipărit la Buzău. Într-o însemnare de la fila 132^{r-v}, se fac precizări cu privire la autorii ei şi la dificultăţile întâmpinate de aceştia în transpunerea originalului grecesc în limba română: „La aceaste cărţi ce s-au tocmit acum de iznoavă pre luni de s-au alcătuit cu *Mineaiele* ceale greceşti beserecească, cu porunca şi toată cheltuiala a blagocestivului şi prea luminatului domn Io Constantin B. Basarab-Voievod, pe lângă alţi ostenitori ce s-au aflat fost-am şi eu, Radul logofătul Greceanul ... Şi direpţ aceaea s-au făcut această semnare întru pomenirea veacinică, rugând pre tot pravoslavnicul cititoriu, care pedepsit va fi în ştiinţa elinească, de ar şi cunoaşte niscare greşale, să nu defaime, că cu greu iaste a tălmăci neştine singur, ales despre limba elinească spre cea rumânească, că sânt cuvinte elineşti şi vorbe dupre locuri, care unele nici la lexicoane nu să află; altele, de să şi află şi să înţeleg, iară pentru îngustarea limbii rumâneşti nu pot veni la tălmăcit. Iară eu am iscodit şi în tot chipul m-am nevoit a nu lăsa nici un cuvânt ca să nu dea întru înţeleagerea limbii noastre cei rumâneşti"[155]. Tot în această carte, în *Înştiinţare către arhierei*, apare pentru prima dată un pasaj care va fi reluat în multe tipărituri ulterioare acesteia (vezi, de pildă, *Antologhion,* Râmnic, 1737, f. 573^{v}) şi care priveşte activitatea practică de tipărire a cărţii, inclusiv operaţiile de culegere şi de corectare a textului, îngreunate de confundarea unor slove chirilice: „Iară noi cu umilinţă, fraţilor, vă rugăm, ştiinţă făcându-vă că la acest dumnezeiesc lucru fiind noi ostenitori cu meşteşugul tipografiei multe lunecături vom fi făcut, unele pentru asămănările slovelor carele nu prea fac usebire unele de către altele, cum ѧ de către ѧ, ѣ de către в, є de către с, и de către ї şi altele, carele unele pentru graba citirii la prube[156] (căci că acest lucru s-au lucrat cu mare sârguire), altele pentru supărarea nopţii, că şi noaptea o am făcut-o în unele vremi în loc de zi, altele pentru multa

---

[154] *Molitvenic*, Bălgrad, 1689, CRV 87, f. 199^{r}; v. şi BRV, I, p. 296.

[155] *Mineiul pe luna septembrie*, Buzău, 1698, CRV 111, f. 132^{v}; v. şi BRV, I, p. 368.

[156] „Corecturi", cea mai veche atestare a acestui sens, semnalată de J. Byck, *Vocabularul ştiinţific şi tehnic în limba română din secolul al XVIII-lea*, în SCL, V, 1954, nr. 1-2, p. 36 şi preluată în DLR, tomul V, partea a 5-a, s. v. *probă*.

Scanned with OKEN Scanner

osteneală, fiindu-ne firea îngreuiată, nu le vom fi prins veaste, ce le vom fi trecut"[157].

O altă traducere din limba greacă este *Evloghionul*, apărut la Bucureşti în anul 1722. Alcătuitorii lui atrag atenţia asupra faptului că au folosit un original grecesc, pe care, pe alocuri, l-au prelucrat doar, neputând să-l traducă integral fie din cauza neadecvării mijloacelor de expresie ale limbii române la exigenţele textului grecesc, fie din cauza nivelului scăzut de pregătire al preoţilor vremii[158]. Această notă este retipărită şi în *Molitvenicul* apărut la Bucureşti şapte ani mai târziu[159], fiind apoi reluată şi în ediţia de la Buzău din 1747[160].

Liturghia tipărită la Iaşi în 1759 conţine, de asemnea, precizări privind efectuarea traducerii: „... înştiinţămu-vă pre voi şi pentru aceasta, că une cuvinte ce să află într-însele schimbate şi mai ales puse tocma pre limba slavenească nu este altă pricină de mândrie, adecă cât să facem şi de la noi adăogire de schimbare, ci vrând noi a tocmi într-însele cuvintele tocma deplin după izvodul elinesc (cum şi cel slavenesc urmează), nu s-au putut aceale cuvinte nici într-un chip a să tălmăci tocma drept după putearea lor pre limba noastră, căci este puţină"[161].

În situaţiile în care se reeditează traduceri mai vechi, care pun la contribuţie originale slavone, textul românesc este revizuit şi îmbunătăţit doar parţial, aşa cum procedează Antim Ivireanul atunci când retipăreşte la Bucureşti, în anul 1694, o *Psaltire* care reproduce cu unele modificări textul din 1680 datorat mitropolitului Dosoftei[162]. În predoslovia adresată către domnitor, Antim Ivireanu scrie: „... şi măcară de au fost şi de alţii mai denainte în multe fealiuri tipărită, iară acum mai cu multă osârdie o ai scos la lumină şi o ai împodobit mai vârtos decât alţii, adecă tălmăcită chiar în limba rumânească şi prentru toate catizmele cu tropare şi cu molitve de rugăciune pentru mai mult folosul şi înţelesul celor ce vor ceti"[163]. Astfel de preluări sunt relativ frecvente în istoria cărţii religioase şi ele se explică, pe de o parte, prin necesitatea respectării textului originar şi, pe de altă parte, prin dificultatea realizării, la intervale de timp relativ mici, a unor versiuni îmbunătăţite sub raport lingvistic, căci evoluţia limbii înseşi nu cunoaşte salturi sensibile în perioade scurte. Semnificativ este faptul că toţi aceşti truditori anonimi sau cunoscuţi ai cărţii aveau respect faţă de munca

---

[157] *Mineiul pe luna septembrie*, Buzău, 1698, CRV 111, f. 132^{r}; v. şi BRV, I, p. 368.
[158] *Evloghion*, Bucureşti, 1722, CRV 180 A, p. 555; v. şi BRV, III, p. 47.
[159] *Molitvenic*, Bucureşti, 1747, CRV, 199, p. 555; v. şi BRV, II, p. 36.
[160] *Molitvenic*, Buzău, 1747, CRV, 258, p. 555; v. şi BRV, II, p. 100.
[161] *Liturghie*, Iaşi, 1759, CRV 313, f. 170^{v}; v. şi BRV, II, p. 146.
[162] Gheţie, BD, p. 330.
[163] *Psaltire*, Bucureşti, 1694, CRV 96 (dubletul 1), f. V^{r}; v. şi BRV, I, p. 337.

Scanned with OKEN Scanner

înaintaşilor şi faţă de limba turnată de ei în tipar, aşa cum dovedeşte şi notiţa tipărită din *Antologhionul* apărut la Iaşi în 1726: „Măcar că osteneala noastră la aceasta slabă şi mică au fostu, căci nimic dentru ale noastre n-am adus, ce povaţă având pre cei mai desăvârşit luminaţi în minte, ce mai nainte au aşezat şi au rânduit, numai am mai lămurit înţăleagerea vorbei după obiceiul pământului, schimbându câteva slove, precum să veade, păzindu cu amăruntul unirea cuvintelor“[164].

În secolul al XVIII-lea, referirile la necesitatea introducerii limbii române în slujbele religioase sunt mai puţin frecvente, deoarece în această perioadă limba română este deja folosită ca limbă de cult[165]. Atunci când apar, ele reprezintă reluări din secolele anterioare, noutatea constând, de regulă, în formularea, adesea metaforică, a ideilor privind necesitatea folosirii limbii române în serviciul divin. În prefaţa *Mineiului* apărut la Buzău în 1698 se spune că nici preoţii şi nici poporenii nu cunoşteau limba slavă, „ascultătorii neînţelegând, şi proroceştile citanii aramă sunând era au ţimbale strigând să auziia“[166]. Pe aceeaşi temă, popa Nicola face următoarele observaţii în *Slujba sfântului Andrei*, Bucureşti, 1726: „de va da trâmbiţa glas neînsemnătoriu, cine să va găti de războiu?... La sfânta rugă, cuvintele ceale de umilinţă care sânt pre limbă streină de nu cad la înţeleagerea tuturor“[167]. După părerea popii Nicola, datoria cărturarilor este aceea de a traduce cuvântul lui Dumnezeu în limba poporului: „cel ce iaste putincios spre a descoperi într-altă limbă pre limba neamului său scripturi bisericeşti... acela iaste datoriu să dea şi însemnare graiurilor spre înţelegere“[168]. La rândul său, episcopul Grigorie din Râmnic, scrie în prefaţa *Octoihului* din 1750: „de vreame ce după istoriile ceale vechi nu să cade omului elin a nu şti limba elinească, dară cu dreptate iaste şi acestor pravoslavnici creştini ai limbii rumâneşti să ştie legile lui Dumnezeu întru a lor limbă“[169]. Totodată, continuând o tradiţie inaugurată încă din secolul al XVI-lea, extrase din *Epistola către corinteni* cu privire la limba serviciului divin se tipăresc în mai toate cărţile de cult din acest veac. Dintre acestea, amintim *Molitvenic* (Buzău, 1747)[170], *Molitvenic* (Iaşi, 1749)[171], *Octoih* (Râmnic, 1750)[172], *Molitvenic* (Râmnic, 1758)[173].

---

[164] *Antologhion*, Iaşi, 1726, CRV 189, f. 3^{r}; v. şi BRV, II, p. 27.

[165] Cf. *infra*, capitolul consacrat unifcării limbii române literare la nivelul cărţii bisericeşti tipărite.

[166] *Minei*, Buzău, 1698, CRV 111, f. II^{v}; v. şi BRV, I, p. 367.

[167] *Slujba Sfântului Andrei*, Bucureşti, 1726, CRV 194, f. I^{v}; v. şi BRV, II, p. 32.

[168] *Ibidem*.

[169] *Octoih*, Râmnic, 1750, CRV 277, f. II^{r}; v. şi BRV, II, p. 116.

[170] CRV 258; v. şi BRV, II, p. 100-101.

[171] CRV 268; v. şi BRV, II, p. 109.

[172] CRV 277; v. şi BRV, II, p. 113.

[173] CRV 308; v. şi BRV, II, p.142-143.

Scanned with OKEN Scanner

Înmulţirea traducerilor de cărţi bisericeşti este consemnată şi de mărturii din epocă. Astfel, în *Molitvenicul* de la Râmnic din 1730, episcopul Inochentie spune despre cărţile de cult: „Cărţile în limba noastră cea de moşie, măcar că acum, de o vreame încoace cevaş s-au mai luminat cu tălmăcituri în limba noastră rumânească cea de moşie în patriia noastră, că mai nainte cu limba elinească şi cu slovenească să îndestuliia“[174]. Remarcabilă este ideea exprimată de episcopul Climent al Râmnicului în scrisoarea de dedicaţie adresată către voievodul Constantin Nicolae Mavrocordat în *Evanghelia* tipărită la Râmnic în 1746: „... să crească şi să să lăţască cuvântul sfintei Scripturi nu numai în ţara Măriei tale, ci în toate ţările şi ţinuturile ce vorbesc în limba rumânească, poruncind a să scrie şi a să tipări multe fealiuri de cărţi spre folosul a tot sufletul creştinesc“[175].

Spre sfârşitul perioadei cercetate aici, „lăţirea“ sfintelor învăţături „în toate ţările şi ţinuturile care ce vorbesc limba rumânească“ devine tot mai mult o realitate de necontestat, confirmată, între altele şi de *Îndreptarea păcătosului,* apărută la Timişoara în 1765. Tipărită, de fapt, „cu voia şi blagosloveniia preasfinţitului mitropolit al Moldavii, chiriu chir Gavriil, în tipografiia sfintei mitropolii în Iaşi...“[176], cartea este rodul eforturilor conjugate ale clericilor bănăţeni care păstoresc pe „tot sloveno-sârbescu şi rumânescu norod care să află în ţinutul ai sale chesaro-crăieşti şi apostoliceşti măriri“[177]. Diortosită în Moldova de Evloghie monahul, sub a cărui îngrijire s-au tipărit mai multe cărţi la Iaşi[178], *Îndreptarea păcătosului* face referire directă la limba „românească“[179]. Faptul este semnificativ, dacă observăm că în altă carte, diortosită de acelaşi Evloghie, se evită folosirea cuvântului *rumânesc,* aşa cum se întâmplă în *Liturghia* apărută la Iaşi în 1759, din a cărei prefaţă citãm: „... nu s-au putut aceale cuvinte nici într-un chipu a să tălmăci tocma dereptu după putearea lor pre limba ***noastră,*** căci este puţină. La aceasta şi noi dară n-am vrut a micşora sfintele cuvinte ale dumnezăieştii liturghii după neputinţa limbii ***noastre***...“[180].

---

[174] *Molitvenic,* Râmnic, 1730, CRV 200, f. VI^{v}; v. şi BRV, II, p. 40.
[175] *Evanghelie,* Râmnic, 1746, CRV 246, f. I^{r}; v. şi BRV, II, p. 89-90.
[176] *Îndreptarea păcătosului,* Temişvar, 1765, CRV 343, f. 4^{r}; v. şi BRV, II, p. 165.
[177] *Îndreptarea păcătosului,* Temişvar, 1765, CRV 343, f. 5^{r}; v. şi BRV, II, p. 164.
[178] *Evanghelie,* Iaşi, 1762, CRV 330, v. şi BRV, II, p. 159; *Psaltire,* Iaşi, 1766, CRV 347, v. şi BRV, II, p. 171; *Îndreptarea păcătoşilor,* Iaşi, 1768, CRV 357, v. şi BRV, II, p. 179-182.
[179] *Îndreptarea păcătoşilor,* Iaşi, 1768, CRV 357, foaia de titlu; v. şi BRV, II, p. 179.
[180] *Liturghie,* Iaşi, 1759, CRV 313, f. 170^{v}; v. şi BRV, II, p. 146.

Scanned with OKEN Scanner

V. Manualele

V.1. Bucoavnele. Pe lângă gramatici şi lexicoane, bucurându-se de o mai mare circulaţie în rândul cititorilor, literatura didactică este, de asemenea, în măsură să ofere indicii privitoare la nivelul atins de cultura lingvistică a vremii[181]. Până în secolul al XVIII-lea nu se poate vorbi despre o literatură didactică propriu-zisă. În primele două secole de existenţă a culturii româneşti scrise, se cunosc două categorii de cărţi destinate formării deprinderii de a citi şi a scrie: a) catehismele (din 1544, 1640, 1648, 1696)[182], care puneau în circulaţie preceptele fundamentale ale religiei creştine, şi b) textele slavone cu traducere românească intercalată, despre care s-a afirmat că erau folosite în şcoli pentru învăţarea limbii slavone[183]. Există mărturii scrise care atestă că astfel de texte erau folosite şi în scopuri didactice. Una dintre aceste mărturii datează din 10 februarie 1716; ea este o însemnare făcută pe un Apostol moldovenesc: „Acest izvod de Praxiu iaste a sfintei mănăstiri a Besărecanilor şi s-au adus aici, la Episcopie, la Roman, la şcoală, pentru treaba învăţăturii"[184].

V.1.1. ***Bucoavnele tipărite.*** Apărute ca o consecinţă a dezvoltării învăţământului în limba română, manualele tipărite în această perioadă sub denumirea de *bucvar* sau *bucoavnă* au un conţinut sumar, explicaţiile cu caracter teoretic şi practic lipsesc cu desăvârşire sau sunt extrem de reduse, situaţie în care este evidentă influenţa slavonă, mai ales sub raportul terminologiei utilizate. În anul 1699 apare la Bălgrad o bucoavnă, importantă, între altele, pentru că marchează un moment semnificativ în istoria literaturii didactice româneşti[185], precum şi pentru că a cunoscut mai

---

[181] O prezentare detaliată a literaturii didactice în epoca veche vezi la O. Ghibu, *Din istoria literaturii didactice româneşti,* în AAR, Mem. Secţ. lit, seria II, Tom. XXXVIII, 1915-1916 (şi extrase I. *Bucoavnele,* II. *Abecedarele,* III. *Cărţile de cetire din Transilvania,* Bucureşti, 1916).

[182] *Ibidem,* p. 7.

[183] Ştefan Ciobanu, *Începuturile scrisului în limba românească,* Bucureşti, 1941, p. 40-54; idem, *Istoria literaturii române vechi,* Bucureşti, 1947, p. 141; Şt. Paşca, *Contribuţii la istoria începutului scrisului românesc,* în CL, I, 1956, p. 82-85; Maria Zdrenghea, *Slavona „Legendei Duminicii" din Codicele de la Ieud,* în CL, III, 1958, p. 116; I. Gheţie, *Începuturile scrisului în limba română. Contribuţii filologice şi lingvistice,* Bucureşti, 1974, p. 196-201: Gheţie-Mareş, OS, p. 185-189.

[184] Ms. rom. BAR 69, apud CM, [vol. I], Bucureşti, 1978, p. 29.

[185] Iacob Mârza şi Dumitru Călugăru, *Însemnătatea didactică a Bucoavnei de la Bălgrad (1699),* în volumul *Bucoavnă, Bălgrad, 1699.* Ediţie critică tipărită din iniţiativa şi cu binecuvântarea P. S. Emilian, episcop al Alba Iuliei, [Studiu lingvistic, Notă asupra ediţiei şi Transcrierea textului de Anton Goţia; Studiu filologic de Alin Mihai Gherman şi Eva Mârza; Glosar şi indice de cuvinte de Eva Mârza], [Alba-Iulia], 1989, p. 25-42.

Scanned with OKEN Scanner

multe reeditări de-a lungul secolului următor[186]. Terminologia folosită în această carte de citire este preluată din slavonă: *glasnice* „vocale", *neglasnice* „consoane", *slovele glavizne* „majuscule", *slovni* „silabisi"[187].

Autorul precizează că ѳ, ѯ, ѵ, ѱ „pentru numele şi cuvintele greceşti le-au primit sloveanii"[188]. Silaba este definită ca o alăturare de *glasnică* şi *neglasnică* de tipul ав, ев, ив, ов etc., în timp ce grupurile в8, вы, вга, ва sunt *neglasnice cu diftonghi*[189]. Prefaţa mai conţine şi o „însemnare pentru cum se cade a slovni slovele ce au desupră titlă", urmată de prescurtări de cuvinte surmontate de titlă; acestea din urmă nefiind însoţite de indicarea formei întregi a cuvintelor prescurtate, este de presupus că stabilirea echivalenţelor dintre formele prescurtate şi formele întregi ale cuvintelor urma să se facă în clasă, sub îndrumarea dascălului. Tot în partea introductivă sunt enumerate şi *prosodiile ortografiei* „semnele de punctuaţie"; între semnele de punctuaţie sunt incluse şi numele unor semne diacritice preluate din scrierea grecească şi păstrate până astăzi în forma lor originară: *oxia, varea, psili, vrahea, paerc* (=облєченнаѧ ѱили) „paeric"; alături de acestea, apar şi semnele de punctuaţie propriu-zise, care reproduc întocmai formele din slavonă: строчнаѧ „semn(e) de punctuaţie", запєтаѧ „virgulă", двоє точіє „două puncte", точка „punct", єдиничнаѧ „punctul de sus", вопроснаѧ „semnul întrebării", ѹдивнаѧ „semnul mirării", ѿложнаѧ „paranteza rotundă, deschisă sau închisă"[190].

După acelaşi tipar, vor fi alcătuite şi alte cărţi cu caracter didactic, dintre care – pe lângă deja menţionata *Bucoavnă,* Cluj, 1744 – amintim *Bucvar,* Iaşi, 1755[191], *Bucvar,* Viena, 1771[192], *Bucoavnă,* Blaj, 1777[193], *Bucvar,* Viena, 1777[194]. Reproducând întocmai sau reluând într-o formă uşor diferită atât ideile expuse în prefaţa din ***Bucoavna*** apărută în 1699, cât şi textele reproduse acolo, ediţiile din secolul al XVIII-lea ale abecedarelor sunt importante în primul rând nu prin noutatea conţinutului, ci prin frecvenţa retipăririlor, care denotă creşterea interesului faţă de însuşirea cititului, primul pas care asigură accesul la cultura scrisă.

---

[186] *Bucoavnă,* Bălgrad, 1699, CRV 113, v. şi BRV, I, p. 369-370 şi BRV, IV, p. 209-210. Bucoavna din 1699 a fost reeditată de Mihai Becicherechi la Cluj, în 1744 (CRV 235, v. şi BRV, II, p. 79 şi BRV, IV, p. 240).

[187] *Bucoavnă,* Bălgrad, 1699, CRV 113, v. şi BRV, I, p. 369, IV, p. 209.

[188] BRV I, p. 369.

[189] *Ibidem.*

[190] *Ibidem.*

[191] CRV 294, v. şi BRV, II, p. 130-132.

[192] CRV 374, v. şi BRV, II, p. 195-196.

[193] CRV 401, v. şi BRV, II, p. 219, IV, p. 256.

[194] CRV 402, v. şi BRV, II, p. 219.

Scanned with OKEN Scanner

V.1.2. *Bucoavnele manuscrise.* Pe lângă bucoavnele tipărite, către sfârşitul perioadei care face obiectul cercetării de faţă, sunt consemnate şi bucoavne manuscrise. Dacă facem abstracţie de manuscrisele ai căror copişti se rezumă la notarea alfabetului chirilic[195], rămân de amintit bucoavnele datorate arhimandritului Vartolomei Măzăreanu şi ieromonahului Macarie.

V.1.2.1. *Bucoavna lui Vartolomei Măzăreanu* se păstrează parţial în ms. rom. BAR 5311, care datează din anul 1765. Manuscrisul conţine alfabetul *(Azbucoavna toată)*, o listă de prescutări *(Slogurile numelor supt titlă)*, precum şi un capitol consacrat prozodiei *(Numele prosodiilor)*. Din acest ultim capitol al *Bucoavnei* s-a păstrat sfârşitul. Toate denumirile sunt în slavă: **оѯїа, исо, варїа, камора, кратькаѧ звателцо, апострофъ, кавыка, ерокъ, запатаѧ, двоеточїе, точка, вопросите(л)наѧ, оудивителнаѧ, вмѣстителнаѧ** (f. 1[r]). Restul *Bucoavnei*, care se încheie la f. 8[v], conţine rugăciuni diverse şi *Simbolul credinţei*. În însemnarea de la f. 68[v], arhimandritul Vartolomei Măzăreanu îşi încredinţează cititorii „că eu, tălmăcind şi scriind această carte, am aflat nişte învăţături foarte înalte, pline de bogoslovie şi de învăţătura cea pentru sufletească mântuire şi nu numai că slujaşte spre învăţătura copiilor, ci şi a tuturor de obşte pravoslavnici creştini".

V.1.2.2. *Bucoavnele lui Macarie* datează din anii 1779 (ms. rom. BAR 3745), respectiv, 1782-1786[196] (ms. rom. BAR 1615), ambele fiind destinate tiparului. Ultima reproduce cu destulă fidelitate textul bucoavnei din 1779, deosebirile limitându-se la adăugarea a două predoslovii adresate arhiepiscopului nenumit (prima) şi cititorului (cea de-a doua), precum şi la schimbarea numelui domnitorului pomenit în prefaţă. Scopul urmărit este expus chiar în foile de titlu ale celor două manuscrise pregătite pentru tipar:

Ms. rom. BAR 3745 din 1779 (f. 2[r]): *Bucoavnă sau buchearniţă, adecă cărţulie ce priveaşte nu numai spre învăţătura copiilor, ci şi a celor mari, de pre slovenie acum scoasă şi tipărită întru întâia domnie a prealuminatului domnului nostru Io Alexandrul Ioan Ipsilanti-Voievod, cu blagosloveniia şi cheltuiala prea sfinţiii salei chir Grigorie, mitropolit al Ugrovlahiei la anul de la Hristos 1779 de ... tipograful.*

---

[195] Ms. rom. BAR 4250 (din anul 1761, f. 155[v]), 1748 (de la jumătatea secolului al XVIII-lea, f. 1[r]-2[v]), 1739 (din anul 1778, f. 36[v]-38[r]).

[196] Pentru stabilirea acestui interval, am avut în vedere anii în care au domnit Nicolae Ioan Caragea şi Mihail Constantin Şuţu, amintiţi în foaia de titlu şi în stihurile la stema domnitorului.

Scanned with OKEN Scanner

Ms. rom. BAR 1615 din 1782-1786 (f.1[r]): *Bucoavnă sau buchearniţă, adecă cărţulie ce priveaşte nu numai spre învăţătura copiilor, ci şi a celor mari, de pre slovenie acum scoasă şi tipărită întru întâia domniia prealuminatului domnului nostru Io Mihail Suţul-Voievod, cu blagosloveniia preasfinţiii sale chir Grigorie, mitropolit al Ugrovlahiei, cu cheltuiala preasfiinţiii sale chir Filaret, episcop al S<fintei> E<piscopii> Râmnicului întru această arhierească tip<ografie> a Râmnicului la anul de la Hristos ..., luna ... de Cut<an> tip<ografu>l>.*

Ca şi în bucoavnele tipărite, scopul didactic se împleteşte cu cel al educaţiei religioase: *Începaperea învăţăturii oamenilor celora ce voiesc a o învăţa cartea Scripturii aceii dumnezeieşti întru numele Tatălui şi al Fiiului şi al Duhului sfânt* (3[r]). În continuare se enumeră slovele alfabetului slavon şi posibilele combinaţii de slove (f. 3[r]-6[r]), iar apoi urmează diverse rugăciuni, psalmul 50, decalogul, crezul, al căror text este foarte apropiat de cel cunoscut astăzi.

V.2. Gramaticile. Încă din secolul al XVII-lea apar primele încercări de transpunere în limba română a termenilor folosiţi de gramaticile străine, în speciale de cele slave. Astfel, în jurul anului 1660, urmând modelul lucrării lui Meletie Smotriţki, grămăticul Staicu din Târgovişte explică unele noţiuni şi reguli gramaticale, traduce în limba română definiţiile părţilor de vorbire[197]. Asemănător procedează şi Mihai în anii 1672-1673[198].

V.2.1. *Gramatica lui Dimitrie Eustatievici.* Va trebui să mai treacă aproape un veac până la alcătuirea primei gramatici a limbii române de către Dimitrie Eustatievici, dascăl la şcoala românească din Şcheii Braşovului[199]. (Alcătuită în 1757, gramatica a rămas în manuscris până în 1969, când a fost editată de N. A. Ursu)[200]. În cuvântul introductiv, intitulat *Înainte cuvântare cătră bine cinstitoriul şi iubitoriul de înţelepciune cititor,* Dimitrie

---

[197] D. Popovici, *Primele manifestări de teorie literară în cultura românească,* în „Studii literare", II, 1943, p. 9-13; idem, *La littérature à l'époque des Lumières,* Sibiu, 1945, p. 159-160; Iosif Pervain, *Dimitrie Eustatievici,* în StUBB, tom. III, nr. 6, seria IV, fasc. I, Philologia, 1958, p. 27-48; Diomid Strungaru, *Gramatica lui Smotriţki şi prima gramatică românească,* în RSl, IV, 1960, p. 289-307; Gh. Chivu, *Stilul celor mai vechi texte ştiinţifice româneşti (1640-1780). I,* în LR, XXIXX, 1980, nr. 2, p. 111.

[198] G. Mihăilă, *Contribuţii la istoria culturii şi literaturii române vechi,* Bucureşti, 1972, p. 314. Despre *Gramatica* lui Antim Ivireanu, v. *supra,* p. 49.

[199] Romulus Ionaşcu, *Gramaticii români,* Iaşi, 1914, p. 6-10; N. A. Ursu, *Studiu introductiv,* la ediţia Dimitrie Eustatievici Braşoveanul, *Gramatica rumânească. 1757. Prima gramatică a limbii române,* Bucureşti, 1969, p. V-XXIX (în continuare, Ursu, DEB); cf. şi Wald, *Istoria,* p. 63-92.

[200] Dimitrie Eustatievici Braşoveanul, *Gramatica rumânească. 1757. Prima gramatică a limbii române.* Ediţie şi studiu introductiv de N. A. Ursu, Bucureşti, 1969.

Scanned with OKEN Scanner

Eustatievici insistă asupra unor chestiuni de ordin teoretic, cum ar fi scopul, utilitatea şi importanţa gramaticii, în general, şi a celei româneşti, în special. După părerea dascălului braşovean, „a toate învăţături începutul este gramatica“ (f.VII/6^{r})[201]. Ideea este reluată de mai multe ori în introducere cu scopul a sublinia imposibilitatea accesului la alte discipline fără însuşirea regulilor gramaticii: „Gramatica este începutul tuturor învăţăturilor, pentru că a te tinde cu priceperea şi cu silinţa către învăţătura ritoricii, filosofiei, teologhiei şi altor învăţături fără ştiinţa gramaticii a te folosi cum este trebuinţa nu vei putea...“ (f. IX (tipărit XI – n. n.)/7^{r}). Necesitatea practică a gramaticii apare cu precădere în acţiunea de traducere dintr-o limbă străină în limba română, „pentru că la lucrul tălmăcirii dreaptă armă şi unealtă este gramatica, prin a căriia rânduială ori în Sfânta Scriptură, ori întru istorii să dezleagă cuvintele şi să cunosc osebirile cuvintelor“ (f. IX (tipărit XI – n. n.)/7^{r}). Recunoscând existenţa a numeroase traduceri în limba română, autorul ţine să sublinieze că acestea conţin pasaje obscure tocmai datorită absenţei unei gramatici a limbii române: „... multe cărţi din limbi streine au prefăcut întru rumânescul dialect, dar nefiind gramatica limbii rumâneşti multe întunecate cuvinte întru multe cărţi s-au aşezat...“ (f. X/7^{v}). Deşi nu se referă la sine ca la un deschizător de drumuri şi ca la un pionier al domeniului, Dimitrie Eustatievici ştie că gramatica sa este prima lucrare de acest fel destinată studiului limbii române, căci „mai tot veacul întru nedoumire fiind, de gramatica dialectului celui rumânesc tăcere au fost...“ (f. X/7^{v}). În viziunea lui Eustatievici, însuşirea gramaticii este un mijloc de perfecţionare intelectuală şi morală, este „cheia priceperii“ tuturor lucrurilor, iar foloasele de care va beneficia cel care o studiază sunt formulate de autor în felul următor: „Întâi, vei cunoaşte osebirea fieştecăriia ziceri. A doao, vei cunoaşte desfătăciunea limbii rumâneşti câtă este şi ce feli este. A treia, vei pricepe cu ce este dialectul rumânesc mai îndestulat sau mai neîndestulat decât alte dialecturi. A patra, vei avea cheia priceperii în scripturile cele bisericeşti şi întru cele din afară. A cincea, vei avea unealtă mijlocitoare întru tălmăcirea altor dialecturi şi întru despărţirea fieştecăriia cuvântări rumâneşti au streine, şi altele care pentru neîngreuierea iubitoriului de înţelepciune cititori le las“(f. XI/8^{r}).

Întocmai ca şi încercările lui Staicu de alcătuire a unei gramatici, nici gramatica lui Dimitrie Eustatievici nu este o operă integral originală.

---

[201] Trimiterile se fac la *Gramatica rumânească*, ms. rom. BAR 583 ; acolo unde a fost necesar, s-au făcut trimiteri şi la sus-citata ediţie a lui N. A. Ursu (= Ursu, DEB); în aceste cazuri, am păstrat numerotarea marginală a filelor manuscrisului 583 editat de N. A. Ursu, în care prima cifră reprezintă numerotarea lui Dimitrie Eustatievici Braşoveanul, iar cea de-a doua cifră reprezintă numerotarea dată de Biblioteca Academiei Române.

Scanned with OKEN Scanner

Deosebirea dintre cei doi autori stă în faptul că în timp ce Staicu doar traduce, Eustatievici adaptează şi completează (în special cu exemple). După părerea lui N. A. Ursu, cercetătorul care a studiat cu atenţie şi a editat această lucrare, ea este alcătuită după modelul gramaticilor slavone, greceşti şi latine care circulau în epocă, un rol esenţial având gramatica lui Meletie Smotriţki, cunoscută mai ales prin ediţiile tipărite în Ţara Românească în 1697, la Snagov de către Antim Ivireanu, şi 1755, la Râmnic[202]. În opinia aceluiaşi cercetător, Dimitrie Eustatievici a folosit ambele ediţii muntenești ale gramaticii lui Meletie Smotriţki, precumpănitoare fiind influenţa ediţiei din 1755, pe care, se pare, autorul român a cunoscut-o mai bine[203], fapt dovedit de asemănările mergând până la identitate dintre prima gramatică românească şi modelul ei[204]. Pe lângă modelul slavon, Dimitrie Eustatievici a folosit atât gramatici greceşti, cum au fost gramatica lui Lascaris şi gramatica lui Antonios Catiforos[205], cât şi un model latinesc, reprezentat de gramatica latină a lui Gregorius Molnár[206]. Cunoaşterea gramaticilor străine de către Eustatievici este confirmată de referinţele făcute de el însuşi în cuprinsul cărţii sale: „Întru gramatica elinească altă rânduială este a părţilor voroavei,..., întru cele letineşti altă, întru cele sloveneşti schimbată, întru cele nemţeşti asemine", (f. 34/26^{v}) sau „*αρθρον*, adecă încheietură, este întru limba grecească şi nemţască o parte din cele opt părţi ale voroavei..." (33/26^{r}).

Intrând în descrierea propriu-zisă a gramaticii, trebuie să amintim că încă de la început, sub titlul *Stihiile gramaticii româneşti,* – sintagmă care astăzi ar putea fi echivalată cu *Regulile de bază ale gramaticii româneşti* sau *Elemente de gramatică românească* –, Dimitrie Eustatievici defineşte gramatica („Ce este gramatica? Gramatica este meşteşug care învaţă bine a grăi şi drept a scrie" – f. 1/10^{r}) şi precizează care sunt părţile componente ale acesteia („Câte şi care sânt părţile gramaticii? Patru: ortografia, etimologhia, sintaxis şi prosodia" (f. 1/10^{r}).

În continuare, fiecare capitol este astfel structurat, încât pe lângă definiţii şi explicaţii să figureze şi exemple. Tocmai în acest ultim segment al textului trebuie căutată în primul rând contribuţia originală a autorului la alcătuirea gramaticii sale.

Astfel, în capitolul *Pentru ortografie,* după ce enumeră slovele care „sânt întru dialectul cel rumânesc" (f. 3/11^{r}), Dimitrie Eustatievici se opreşte

---

[202] Ursu, DEB, p. XIV.
[203] Ursu, DEB. p. XIV-XV.
[204] Ursu, DEB, p. XV.
[205] Ursu, DEB, p. XVI, XVIII.
[206] Ursu, DEB, p. XVIII, XX-XXII.

Scanned with OKEN Scanner

asupra slovelor: ѹ şi ѧ (f. 7/13^{r}), proprii alfabetului chirilic folosit în scrierea limbii române, subliniind că acestea „sânt cele ce numai întru zicerile cele însuşi ale dialectului rumânesc să trebuiesc, iară nu întru cele streine“ (f. 7/13^{r}). Autorul acordă atenţie şi acelor semne care nu sunt necesare scrierii româneşti, dar care se folosesc în scrierea cuvintelor străine, şi dă exemplul slovei ѵ, despre care spune: „În cuvintele cele rumâneşti loc nu are, dar întru cele greceşti trebuindu-să, întru idiomatul rumânesc să însămnează, întru acelea numai şi în locul acela întru carele stă greceşte ѵ“(f. 10/14^{v}).

Capitolul consacrat ortografiei conţine şi elemente de fonetică, dar autorul nu face diferenţa dintre sunet şi reprezentarea grafică a acestuia, fapt pus în lumină şi de următorul citat: „Pentru ce s-au despărţit gramatica întru slove? S-au dezlegat şi s-au despărţit întru slove pentru că fieştece zicere nu poate într-alt chip mai mult a să despărţi. Cum să despărţesc slovele? În doao feliuri: în glasnice şi soglasnice, adecă împreună-glasnice“ (f. 3/11^{r}). Definiţia dată vocalelor (numite de autor *glasnice* – f. 3/11^{r}), consoanelor (numite *soglasnice* – f. 3/12^{v}) şi diftongilor (numiţi *diftonghi* sau *de doao ori glăsuitoare* – f. 4/11^{v}) vine, de asemenea, în sprijinul afirmaţiei noastre.

În capitolul *Pentru etimologhie*, autorul identifică următoarele opt „părţi ale voroavei“: *numele* (= substantivul), *în-loc-de-numele* (= pronumele), *graiul* (= verbul), *împărtăşirea* (= participiul trecut şi gerunziul), *înainte-punerea* (= prepoziţia), *spregrăirea* (= adverbul), *în-mijloc-aruncarea* (= interjecţia) şi *împreunarea* (= conjuncţia) (f. 33/26^{r}). „Părţile voroavei“ sunt de două feluri: *plecătoare* (= flexibile) – primele patru dintre cele enumerate mai sus – şi *neplecătoare* (= neflexibile) – ultimele patru (f. 35/27^{r}). Articolul, „*αρθρον*, adecă *încheietură*“, este tratat împreună cu pronumele, deoarece „în dialectul rumânesc să fie nu poate, pentru că nu are atâta putere cât în limba elinească“ (f. 33/26^{r}). Pe de altă parte, interjecţia, care nu se regăseşte în gramaticile greceşti, este introdusă în *Gramatica rumânească*, întrucât în limba română, această parte de cuvânt este foarte bine reprezentată: „Aşijderea în-mijloc-aruncarea, numindu-să let. *interjectio*, slov. *междометїѥ*, întru cele gramatici nu este..., dar în dialectul rumânesc având mai mare putere o numim osebită parte a etimologhiei“ (f. 33-34/26^{r}-26^{v}). Adjectivul nu este considerat o parte de vorbire distinctă, ci este tratat împreună cu substantivul, cu pronumele (şi adjectivul) demonstrativ şi cu pronumele nehotărât (f. 36-52/27^{v}-35^{v}).

Categoriile gramaticale cercetate în capitolul consacrat numelui sunt următoarele: *numărul* (f. 38/28^{v}), *căderea* (= declinarea) (f. 38-39/28^{v}-29^{r}), *chipul* (se referă la formarea cuvintelor prin derivarea cu sufixe, pornind de la anumite cuvinte de bază) (f. 39-40/29^{r}-29^{v}), *furma* (glosată prin

Scanned with OKEN Scanner

„închipuirea, σχημα", nu constituie propriu-zis o categorie gramaticală, ci are în vedere folosirea cuvintelor în diverse sintagme) (f. 41/30^{r}), *neamul* (= genul) (f. 41-44/30^{v}-31^{v}), *însuşi-cu-alt-asemănarea* (= gradele de comparaţie) (f. 44-46/31^{v}-32^{v}) şi *plecarea* (este reprezentată de cazuri particulare de declinări, cum ar fi declinarea substantivului însoţit de adjectiv demonstrativ antepus sau postpus, declinarea adjectivelor substantivizate, a articolului adjectival, a numelor proprii şi a cuvintelor preluate din alte limbi, în special din greacă, în forma lor din limba de origine) (f. 47-55/33^{r}-37^{r}).

Din exemplele date în capitolul *Pentru în-loc-de-numele,* se pot identifica următoarele pronume: personal, reflexiv, de întărire, posesiv, demonstrativ (discutat şi în capitolul anterior, alături de substantiv), precum şi cel relativ-interogativ (f. 55/37^{r}, 61/40^{r}). În cazul pronumelor, categoriile gramaticale aduse în discuţie sunt în număr de opt: *chipul* (care este de două feluri: *întâitor*, prin care ar trebuie să înţelegem forme de bază ca: *eu, tu, el, acela, cine, care,* şi *purcezător*, unde se includ pronumele posesive), *însemnarea* (= felurile pronumelor), *schimbarea neamului* (o categorie confuză, prin care, în viziunea autorului, pronumele relativ-interogative sunt înlocuite cu pronumele posesive sau demonstrative), *neamul* (= genul), *numărul, furma* sau *închipuirea* („asemine ca la nume"), *faţa* (= persoana), *plecarea* (= declinarea) (f. 55/37^{r}).

Graiul (= verbul) este „a treia parte plecătoare a etimologhiei, ceea ce prin despărţirea chipurilor şi vremilor însămnează lucrare, patimă sau lucru de mijloc" (f. 63/40^{v}). *Graiul* este de două feluri: *cu feţe* (cu forme personale) şi *fără de feţe* (cu forme impersonale) (f. 63/40^{v}). Categoriile gramaticale discutate la verb sunt în număr de opt: *închipuirea* („adecă plecare, εγκλισισ"; în realitate, autorul nu se referă aici la conjugare, ci la moduri, pe care le împarte în hotărâte şi nehotărâte. În categoria „închipurilor" hotărâte sunt incluse următoarele patru: *arătătoare* (= indicativ), *poruncitoare* (= imperativ), *poftitoare* (= optativ) şi *încheietoare* sau *înjugătoare* (= conjunctiv); închipuirea nehotărâtă este, judecând după exemplele prezentate, o categorie lexico-semantică destul de confuz explicată, ca fiind o „lucrare săvârşită", care nu poate căpăta statutul de „închipuire hotărâtă" „fără de adaogerea altora graiuri prin sine săvârşitoare") (f. 64/41^{v}), *neamul* (=diateza), *chipul* (= derivarea verbelor de la alte părţi de vorbire), *furma* (= derivarea cu prefixe a verbelor de la alte verbe, antepunerea unor adverbe, care schimbă sensul de bază al verbului precedat de acel adverb, precum şi conjugarea cu sau fără sufix), *numărul, faţa* (= persoana), *vremea* (= timpul şi aspectul verbelor) şi *înjugarea* (= conjugarea) (f. 64-70/41^{v}-44^{v}). Consideraţiile teoretice sunt urmate de o

Scanned with OKEN Scanner

listă practică de exemple care ilustrează cele cinci conjugări, definite de autor în mod cu totul diferit de ceea ce ştim astăzi despre categoria gramaticală a conjugării verbale (f. 70-93/44^{v}-56^{r}), precum şi modele de conjugare a unor verbe auxiliare şi neregulate (f. 93-107/56^{r}-63^{r}).

Împărtăşirea cumulează caracteristici proprii atât *numelui* substantivului), cât şi *graiului* (= verbului) (f. 108/63^{v}). Între categoriile gramaticale împrumutate de la nume sunt amintite: *neamul* (= genul) (f. 108/63^{v}), *chipul* (= gradele de comparaţie şi derivarea) (f. 108-109/ 63^{v}-64^{r}), *furma* (= compunerea cuvintelor, pornind de la participii şi alte părţi de vorbire, de regulă, adverbe antepuse) (f. 109/64^{r}), *numărul (unitor* „singular" şi *înmulţitori* „plural") (f. 109/64^{r}), *căderea* (= declinarea) (f. 109/64^{r}); între categoriile gramaticale împrumutate de la verb se enumeră: *vremea (cea de acum* „timpul prezent", *cea trecută* „timpul trecut" şi *cea fiitoare,* definită ca aceea la care „să adaogă *este să* sau *trebuie să* pe lângă faţa cea dintâi a graiului") (f. 109-110^{r}/64^{4}-64^{v}), *aşezarea* (= diateza) (f. 110-111/64^{v}-65^{r}), *plecarea* (= schimbări ale formelor participiilor determinate de schimbarea genului sau de folosirea gradelor de comparaţie; se face precizarea că *împărtăşirile* terminate în *-nd*, deci gerunziile, „să lipsesc de plecare") (f. 111-112/65^{r}-65^{v}), *înjugarea* (conjugarea) (f.112/65^{v}).

Înainte-punerea are în vedere mai cu seamă prepoziţiile, dar tot aici sunt tratate şi unele prefixe. Pentru mai multe lămuriri, autorul trimite la capitolul consacrat sintaxei (f. 112-113/65^{v}-66^{r}).

Spregrăirea (= adverbul) este discutată din perspectiva a patru categorii gramaticale (f. 114-117/66^{v}-68^{r}): *chipul* (= modalităţi de formare a acestei părţi de vorbire, prin derivare cu sufixe şi prefixe, prin schimbarea categoriei gramaticale – adjectivele putând deveni adverbe în anumite contexte –, dar şi prin o greşit considerată de către autor schimbare a valorii gramaticale – adverbul *înainte* neavând drept etimon prepoziţia *înaintea,* cum sugerează Eustatievici; la acestea se adaugă locuţiunile adverbiale, pe care autorul le consideră adverbe formate din adverbe propriu-zise şi prepoziţii) (f. 114/66^{v}), *furma* (conţine exclusiv locuţiuni adverbiale) (f. 114-117/66^{v}-68^{r}), *însemnarea* (= felurile adverbelor; sunt enumerate 26 de feluri de adverbe, între care le amintim pe cele de loc, de timp, de mod, dar alături de care mai sunt incluse şi o seamă de alte părţi de vorbire, cum ar fi interjecţia – de ex.: *iată* –, verbul – de ex.: *caută, vezi* –, numeralul – de ex.: *„a doao, până la o mie"*) (f. 114-117/66^{v}-68^{r}) şi *însuşi-cu-alt-asemănare* (unde se vorbeşte despre *stepene*, adică despre gradele de comparaţie) (f. 117/68^{r}).

În-mijloc-aruncarea (= interjecţia) este de 11 feluri, în funcţie de semnificaţie: *durere, frică, văietare, râs, batjocură, chemare, tăcere, ţinere*

Scanned with OKEN Scanner

de rău, aruncare, oftire; la interjecţiile propriu-zise, Eustatievici mai adaugă şi câteva adjective substantivizate, despre care afirmă că se folosesc cu rol de interjecţie: *săracul, ticălosul, amărâtul* ş. a. (f. 118/68^{v}).

În sfârşit, „a opta parte a etimologhiei" este *împreunarea* (= conjuncţia), care este de mai multe feluri: *împreunătoare* (= copulativă), *despărţitoare* (= disjunctivă), *împotrivitoare* (= adversativă), *pricinuitoare* sau *vinuitoare* (= cauzală), *pricina grăitoare* (= concluzivă), *rânduitoare* (= probabil, temporale sau/şi modale, judecând după exemplele: *mai presus, după aceea, pe urmă*, dintre care nici unul nu este conjuncţie sau locuţiune conjuncţională (f. 119-120/69^{r}-69^{v}).

Principalele noţiuni de morfologie, însoţite de exemplificări, sunt reluate sub formă de întrebări adresate elevului de către profesor în capitolul cu caracter didactic intitulat *Rânduiala tehnologhiei (*f. 121-134/70^{r}-76^{r}*).*

Capitolul *Pentru sintaxis* începe cu definiţia sintaxei, care „este dreaptă a părţilor cuvântului întru sine încheiere şi adevărată pricină a cuvintelor celor ce să încheie" (f. 134/76^{v}), după care urmează etimologia cuvântului *sintaxis*. Acesta provine din „această înainte punere grecească sun (adecă «cum» sau «împreună»)" şi din cuvântul ταξισ „rânduială", derivat, la rândul său din „acest grai grecesc ταττω sau *τασσω* (adecă „rânduiesc")"; *sintaxis* „în dialectul rumânesc se cuvintează *încheiere*" (f. 134/76^{v}*)*.

După ce arată de câte feluri este sintaxa, Eustatievici îşi anunţă cititorul că „sintaxis întru atâtea capete să va săvârşi, întru câte sânt părţile cuvântului" (f. 135/77^{r}). Urmează o serie de reguli privind modalităţile în care participă diversele părţi de vorbire la alcătuirea propoziţiilor şi a frazelor. Explicaţiile sunt confuze şi nu rareori greşite; de aceea, ne vom opri doar asupra câtorva exemple, unde ni s-a părut că putem distinge reguli valabile şi astăzi. Astfel, se recomandă folosirea predicatului verbal la plural, atunci când subiectul este multiplu: „La doao sau trei înfiinţătoare ori de ce neam să supune adăogătorul înmulţitori a neamului celui de mijloc, precum: *Puterea şi bogăţia pentru cinste sânt alese*" (f. 137/78^{r}*)*. Apoziţia este explicată ca alăturarea a „doao înfiinţătoare tot într-o cădere", care are drept consecinţă o „creştere puitoare în locul adăogătoriului, precum: *Hristos, pază şi viaţă tuturor,* adecă: *Hristos, paznic şi dătători de viaţă*" (f. 137/78^{r}*)*. Subiectul exprimat printr-un substantiv colectiv impune adeseori folosirea predicatului la plural: „Numele cele însemnătoare mulţime des să împreunează cu graiul cel înmulţitori..., dară mai des întru un număr cu numele cel însemnători mulţime... " (f. 152/85^{v})[207].

---

[207] Din păcate, prima afirmaţie nu este ilustrată cu un exemplu corect, predicatul fiind exprimat printr-un verb la persoana a II-a singular, nu plural, aşa cum ar fi fost de aşteptat, iar subiectul nu este exprimat printr-un substantiv colectiv, ci printr-un pronume nehotărât:

Scanned with OKEN Scanner

Sinonimia este inclusă tot în capitolul de sintaxă şi este definită ca „împreună-numire, prin care un cuvânt tot aceea însemnând să pune în locul altuia, precum: *bătaie, pedeapsă, ucidere, chinuire*“ (f. 191/105^{r}).

Ca şi celelalte capitole ale gramaticii şi capitolul de sintaxă se încheie cu *Rânduiala tehnologhiei*, unde se face analiza morfologică şi sintactică a unei fraze (f. 203-210/111^{r}-114^{v}).

Urmând modelele vechilor gramatici, Dimitrie Eustatievici include în gramatica sa şi prozodia, „care este partea a patra a gramaticii, ceea ce supt măsurarea slovenirilor celor însemnătoare cât învaţă a încheia stihuri“ (f. 211/115^{r}). Se dau definiţii pentru pasul sau piciorul stihurilor. Pasurile „proaste“ sunt în număr de 12 şi se împart în „disilavi“, cuvânt explicat prin „din doao sloveniri încheiat” şi „trisilavi“, glosat prin „din trei sloveniri“; din prima categorie sunt amintite troheul, spondeul, iambul; din cea de-a doua grupă sunt menţionate „molos sau trimacr“, „trivraheu“, „amfimacr“, „amfivraheu“, „dactil“, „anapest“, „vakheu“, „polimvacheu“ (f. 214-216/116^{v}-117^{v}). În continuare, autorul enumeră şi descrie pe scurt „neamurile stihurilor“: „exametr sau iroicesc, pentametr sau eleghiacesc, iamvicesc, horiamvicesc sau asclipidiacesc, troheicesc, arhilohicesc, falevţicesc, saficesc, anacreonticesc, aristofanicesc sau anapesticesc, leonicesc, decasilavon şi stihul cel amestecat“ (f. 217-227/118^{v}-123^{r}).

Partea consacrată prozodiei se încheie cu un capitol în care se defineşte ritmul cu cele 19 feluri de manifestare ale acestuia (f. 227/123^{r}-232/125^{v}). Tot aici este explicat şi ilustrat printr-un exemplu acrostihul (f. 229/124^{r}). *Rânduiala tehnologhiei* prezintă în manieră didactică recapitularea cunoştinţelor teoretice şi practice comunicate în secţiunea *Pentru prosodie* (f. 233/126^{r}-237/128^{r}).

La sfârşitul acestei prezentări, se cuvine să subliniem încă o dată că gramatica lui Dimitrie Eustatievici Braşoveanul, deşi este o compilaţie după modele străine, puse la contribuţie în mod inegal în diversele ei părţi – preponderent în prima parte este modelul slavon, în timp ce în partea consacrată prozodiei preeminenţa modelelor greceşti este evidentă, ceea ce nu exclude folosirea (şi a) unui model latin[208] –, vădeşte la tot pasul strădania autorului a modela partea de teorie în conformitate cu realitatea vie a limbii române. Nu trebuie trecute sub tăcere nici încercările timide de comparare a fenomenelor lingvistice specifice limbii române cu materialul

---

„*Fieştecine nu întru grăbiciune, dar întru săvârşire săvârşască lucrurile*“. De altfel, nici cea de-a doua afirmaţie nu este ilustrată printr-un exemplu corect, subiectul fiind exprimat printr-un substantiv comun care cunoaşte atâta forma de singular, cât şi pe aceea de plural: „Norodul este un lucru neizbrănit cu puterea, dar n-are pricepere“.

[208] N. A. Ursu, *Modelul latin al gramaticii lui Dimitrie Eustatievici Braşoveanul*, în LR, XVI, 1967, nr. 5, p. 423-433.

Scanned with OKEN Scanner

lingvistic înregistrat în lucrările luate drept model. Din această perspectivă, Dimitrie Eustatievici ar putea fi socotit primul gramatic român în a cărui operă se pot detecta elemente de gramatică comparată. Efortul de creare a unei terminologii adecvate este, de asemenea, meritoriu. Nu ştim dacă Eustatievici era la curent cu încercările în acest domeniu făcute cu un secol mai devreme de către grămăticul Staicu din Târgovişte. Simpla coincidenţă a termenilor folosiţi de ambii autori nu poate fi pusă exclusiv pe seama unei relaţii directe sau mediate între cele două gramatici; aceasta se poate explica satisfăcător prin modalitatea la care au recurs amândoi atunci când au tradus termenii străini, indiferent de limba din care i-au luat, şi anume calchierea. În acest sens credem că este suficient de convingător exemplul, pe care l-am invocat deja, al termenului „în-mijloc-aruncare" pentru ceea ce astăzi numim în mod obişnuit „interjecţie". Autorul însuşi pare a nu fi mulţumit de felul în care a echivalat cei doi termeni şi de aceea face trimitere la cuvântul corespunzător din limbile latină şi slavă. Cititorul avizat poate evalua calitatea traducerii, căci, raportat la ambele limbi, sensul reprodus de Eustatievici este cel corect, deşi termenul folosit nu este şi cel mai adecvat.

Limitele gramaticii întocmite de Dimitrie Eustatievici pot fi evaluate corect doar dacă sunt plasate în contextul epocii în care ea a fost alcătuită şi, în primul rând, comparate cu nivelul de cunoştinţe atins la vremea respectivă. Deşi îşi desfăşoară activitatea într-un centru de cultură transilvănean, Dimitrie Eustatievici pare a nu fi la curent cu părerile lui Petru Pavel Aaron, care, într-o scrisoare adresată papei în septembrie 1756, sublinia că românii sunt „un popor numeros, rămăşiţe ale lui Traian şi Adrian, cum spune istoria, pentru care în limba lor se şi numesc pe sine români sau romani până în ziua de astăzi. Graiul le este latinesc şi foarte asemenea cu cel italienesc"[209]. Nu este mai puţin adevărat că tot în această perioadă, în Ţara Românească a fost identificat un cărturar care punea influenţa slavă în cultura română mai presus de originea latină a poporului român şi a limbii sale[210]. De aceea, reproşul pe care i-l aduce Sextil Puşcariu, atunci când afirmă că „nu se pomeneşte nici un cuvânt de romanitatea noastră şi nu licăreşte nici una din ideile ce aveau să-şi facă drum prin gramatica lui Sąmuil Micu Clain şi Gheorghe Şincai"[211], deşi îndreptăţit într-un anume sens, nu ţine seama de mentalitatea unei vremi, în care, după cum vom arăta mai jos, existau cărturari care afirmau cu bună

---

[209] *Istoria literaturii române. I. Folclorul. Literatura română în perioada feudală (1400-1780)*, ediţia a II-a, Bucureşti, 1970, p. 691.

[210] Ieromonahul Macarie de la Cernica, autorul unei gramatici şi al mai multor lexicoane slavo-române, conservate în ms. rom. BAR 102, 1904, 1905, 2062, 2252 şi 3573.

[211] S. Puşcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche*, ediţia a II-a, Sibiu, 1930, p. 194.

Scanned with OKEN Scanner

credinţă legătura genetică indestructibilă dintre limba română şi limba slavă[212].

Deşi nu deţinem informaţii explicite privitoare la circulaţia lucrării lui Eustatievici în lumea şcolară a epocii, este de presupus că ea a fost cunoscută, dacă ţinem seama de împrejurarea că autorul ei a fost directorul „şcoalelor neunite naţionaliceşti", calitate în care a organizat şi a condus la Sibiu cursuri de pregătire a învăţătorilor şi a dascălilor bisericeşti pentru satele transilvănene. Se ştie însă că gramatica lui Eustatievici a fost cunoscută şi apreciată atât de unii specialişti contemporani, cât şi de cei care au activat în secolul următor. Astfel, o copie manuscrisă a acestei gramatici – ms. rom. BAR 1716 din anul 1774 – a fost cunoscută de Joseph Sulzer, care a utilizat-o pentru descrierea limbii române într-o lucrare devenită celebră[213]. Totodată, gramatica lui Eustatievici a fost folosită, alături de lucrările similare ale lui Radu Tempea şi Ienăchiţă Văcărescu, de unii gramatici din secolul următor în scopul predării limbii române în şcoli[214]. Alături de celelalte gramatici alcătuite anterior anului 1780, gramatica lui Eustatievici contribuie la crearea unei terminologii specifice lucrărilor cu caracter lingvistic din epoca veche a literaturii noastre[215]. Lăsând la o parte caracterul hibrid al primelor gramatici româneşti, ca şi circulaţia lor limitată la un cerc restrâns de iniţiaţi, trebuie să subliniem efortul meritoriu de a crea o terminologie proprie într-un domeniu ştiinţific, care ulterior, pe măsură ce accesul la instrucţie se va extinde asupra unui număr tot mai mare de indivizi, va deveni de larg interes.

V.2.2. ***Institutiones linguae valachicae.*** Semnalată în treacăt, la intervale mari de timp, de către J. A. Kereszturi[216], I. Siegescu[217] şi C. Tagliavini[218], prima gramatică românească scrisă în limba latină a rămas practic necunoscută specialiştilor vreme de peste 165 de ani. Este meritul românistului maghiar Nagy Béla de a fi deschis seria studiilor consacrate

---

[212] Cf. mai jos, p. 84-85, părerile lui Macarie, exprimate în predoslovia lexiconului slavo-român (ms. rom. BAR 2252).

[213] În *Geschichte des transalpinischen Daciens,* vol. II, Viena, 1781, p. 151-269, apud Ursu, DEB, p. XXVI.

[214] Cf. N. A. Ursu, *Gramatica românească a lui Ioan Alboteanu,* în LR, XIII, 1964, nr. 1, p. 44-54.

[215] Cf. Gh. Chivu, *Stilul celor mai vechi texte ştiinţifice româneşti (1640-1780), I,* în LR, XXIX, 1980, nr. 2, p. 111; *II, Stilul textelor lingvistice,* în LR, XXX, 1981, nr. 1, p. 45-60.

[216] Josephum Aloysium Kereszturi, *Compendium descriptio fundationis ac vicissitudinum Episcopatus et Capituli M. Varadinensis,* Magno-Varadini, 1806, pars secunda, p. 156, 169.

[217] Vezi „Răvaşul", VI, 1908, nr. 5-6, p. 187; nr. 7-8, p. 245; cf. „Egyemetes Philologiai Közlöny", XXXII, 1908, p. 473.

[218] Carlo Tagliavini, *Despre „Lexicon compendiarum latino-valachicum"*, în AAR, Mem. Secţ. lit., seria III, tom. VI, 1932, p. 192.

Scanned with OKEN Scanner

acestei gramatici[219], continuată apoi prin contribuţiile altor cercetători[220]. Manuscrisul a fost datat în jurul anului 1770[221], iar autorul este o persoană necunoscută, paternitatea lui Grigore Maior fiind în mod convingător combătută de Gh. Chivu[222]. Manuscrisul, alcătuit din 44 de file, conţine regulile de bază necesare pentru însuşirea rapidă a limbii române de către străini. Încă din prefaţă, autorul necunoscut afirmă originea latină a limbii noastre, atunci când scrie că „limba română datorează începuturile sale" limbii latine. Cele 11 capitole se referă la litere, la unele părţi de vorbire (substantiv, adjectiv, pronume, verb), la conjugare, la unele aspecte ale derivării nominale, la regimul sintactic al unor părţi de vorbire, dar omit nu numai articolul (considerat fie parte a desinenţei substantivale, fie marcă a genitivului), asimilându-l, în unele cazuri, cu pronumele sau cu adjectivul, ci şi conjuncţia şi adverbul. Caracterul practic al acestui ghid gramatical rezultă şi din conţinutul *appendix*-ului, unde sunt descrise valorile şi modul de folosire a slovelor-cifră în scrierea chirilică românească.

Genurile sunt în număr de trei: „masculinul, ..., femininul şi comunul, căci neutrul lipseşte" (p. 8). În genul comun se încadrează adjectivele terminate în *-e* şi substantivele care îşi păstrează forma, indiferent de genul natural, de exemplu: *acest slugă, această slugă.*

Se indică existenţa a şase cazuri (nominativ, genitiv, dativ, acuzativ, vocativ şi ablativ) şi a două declinări (clasificate în funcţie de terminaţia genitivului: *-ei, -ii* pentru declinarea I şi *-lui* pentru declinarea a II-a), care au, la rândul lor subclase. Interesantă este observaţia privitoare la caracteristica genitivului de a fi însoţit de „*a* sau *al,* după cum este dialectul" (p. 8).

Prin exemplele folosite, adjectivul este în bună parte asimilat substantivului, iar în capitolul consacrat în mod special acestei părţi de vorbire (*De nominibus adjectivis)* se discută flexiunea după gen, comparaţia, acordul după caz cu substantivul.

---

[219] Nagy Béla, *Les débuts de l'histoire de la grammaire roumaine,* În *Actes du X e Congrès international des linguistes,* II, Bucarest, 1970, p. 258-259; idem, *Les manuscrits roumains de Kalocsa,* în „Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae", Sectio Linguistica, tomus XIV, 1983, p. 201-217; idem, *A Kalocsai román nyelvtan,* în *Magyar-roman filologiai tanulmányok,* Budapest, 1984, p. 409-420.

[220] Mihai Gherman, *Despre dicţionarul şi gramatica lui Grigore Maior,* în CL, XXXIV, 1989, nr. 1, p. 5-9; Gh. Chivu, *Institutiones linguae valachicae, prima gramatică românească scrisă în limba latină,* în LR, XLI, 1992, nr. 1-2, p. 11-18.

[221] Nagy Béla, *Les manuscrits roumains de Kalocsa,* în „Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae", Sectio Linguistica, tomus XIV, 1983, p. 217.

[222] Gh. Chivu, *op.cit.,* p. 17-18. Întrucât manuscrisul nu ne-a fost accesibil, consideraţiile care urmează se întemeiază pe studiul datorat lui Gh. Chivu.

Scanned with OKEN Scanner

Clasificarea pronumelor se conformează modelului tradiţional al gramaticilor latineşti, fapt care are drept consecinţă includerea pronumelor personale de pers. a 3-a sg. şi pl., m. şi f., în rândul demonstrativelor. Din acelaşi motiv, posesivele nu au forme pentru pers. a 3-a pl., interogativului *ce* i se atribuie flexiunea cazuală, iar despre reflexive se afirmă că au la genitiv forma *al său.*

Tot după modelul latin, despre verbul *a fi* se afirmă că reprezintă o clasă aparte. Conjugările sunt în număr de patru, iar clasificarea lor urmează, de asemenea, modelul latin, din care sunt preluate modurile, timpurile, clasele verbale.

Compararea *Gramaticii lui Eustatievici* cu *Institutiones linguae valachicae* pune în lumină o seamă de locuri comune, fapt explicabil prin modelele latine urmate, independent, de cei doi autori. Prima gramatică în latină a limbii române nu a avut circulaţie în epocă, ea a rămas închisă în arhiva comanditarului, unde, cu toate că a fost semnalată încă din 1806, a fost cu adevărat redescoperită în anul 1908 şi studiată mult mai târziu. Însemnătatea acestei opere de pionierat este multiplă. Descoperirea ei sporeşte numărul gramaticilor româneşti cunoscute până în prezent, evidenţiind totodată interesul străinilor pentru învăţarea limbii române; fiind anterioară cu zece ani gramaticii tipărite de Samuil Micu şi Gheorghe Şincai, *Institutinones linguae valachicae* se aseamănă în multe privinţe cu *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae,* deosebindu-se prin alte caractersitici, între care amintim modul de scriere a exemplelor româneşti[223]. Aşa cum s-a mai subliniat, prima gramatică românească scrisă în limba latină este un document „de cea mai mare importanţă pentru reconstituirea primei etape – ignorate până acum – în dezvoltarea ideilor lingvistice ale iluminismului românesc în Transilvania"[224].

V.2.3. *Gramatica ieromonahului Macarie.* Ms. rom. B. A. R. 102, semnalat pentru prima dată de V. A. Urechia[225], conţine *Gramatica rumânească* alcătuită de ieromonahul Macarie[226]. Ca şi gramatica datorată

---

[223] Gh. Chivu, *op. cit.*, p. 17; cf. Aurel Nicolescu, *Şcoala Ardeleană în limba română,* Bucureşti 1971, p. 97.

[224] Mihai Gherman, *op. cit.*, p. 9.

[225] V. A. Urechia, *Istoria şcoalelor de la 1800-1864,* tom. I, Bucureşti, 1982, p. 34-35, nota 4. O descriere mai completă a manuscrisului vezi la Ioan Bianu, *Catalogul manuscriptelor româneşti,* tomul I, Bucureşti, 1907, p. 231. Cf. şi Mariana Costinescu, *Normă şi dialect în primele gramatici româneşti,* în SLLF, vol. II, Bucureşti, 1972, p. 9-12.

[226] O primă prezentare găsim la Romulus Ionaşcu, *op. cit.*, p. 11-15; cercetarea acestei gramatici, din perspectiva formării stilurilor ştiinţifice româneşti, este întreprinsă Gh. Chivu, *Stilul celor mai vechi texte ştiinţifice româneşti (1640-1780). II. Stilul textelor lingvistice,* în LR, XXX, 1981, nr. 1, p. 45-60. Informaţii despre autor la N.A. Ursu, *Dascălul Macarie...,* în LR, XXXIV, 1985, nr. 5, p. 445-449.

Scanned with OKEN Scanner

lui Dimitrie Eustatievici Braşoveanul, gramatica lui Macarie se inspiră din modele străine. Asemenea predecesorului său, Macarie nu face nici un fel de consideraţii referitoare la originea latină a limbii române, deşi la contemporanii săi, îndeosebi transilvăneni, se constată o intensificare a interesului pentru această problemă. Cei doi cărturari români rămân ataşaţi valorilor tradiţionale ale culturii române, departe de suflul înnoitor al unor idei care vor depăşi, cu timpul, domeniul cultural, înscriindu-se net în cel politic. Totuşi, între cei doi autori şi operele lor există nu numai asemănări. Ceea ce le deosebeşte este caracterul preponderent practic al gramaticii din 1772. Spre deosebire de Eustatievici, Macarie consacră foarte puţin spaţiu teoriei gramaticale propriu-zise, lărgind excesiv spaţiul acordat exemplificărilor.

Gramatica ieromonahului Macarie are trei părţi: 1. *Întâia carte.Tăiare a celor opt părţi ale cuvântului şi a soborniceştei tâlcuirei şi alcătuirei şi a poeticeştii adăogării acestora* (f. 3^{r}); 2. *Cartea doao cu urmare este trecând şi tâlcuindu-le pre ceale opt părţi ale cuvântului şi pravilele şi canoanele scrierii ceii dreapte, adică a ortografiei* (f. 120^{v}) şi 3. *Cartea a treia – a rumâneştii gramaticei aceştiei şi partea a treia a meşteşugului celui făcătoriu de stihuri a poeticii* (f. 132^{v}).

Prima carte începe cu un capitol consacrat definirii slovei: „slova iaste o parte mai mică a glasului nedespărţită“ (f. 3^{r}), unde se observă, ca şi la Eustatievici, absenţa distincţiei dintre fonem şi grafem. Tot aici se face un inventar al semnelor chirilice folosite în scrierea limbii române la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Între vocale, pe care le numeşte glasnice, Macarie distinge trei lungi (*и, ѡ, ъ*), trei scurte (*е, о, ѧ*) şi trei „duonite“ (*а, і, ѹ*). Diftongii, denumiţi *duoglasnice,* sunt următorii: *ѳ* (sau *оу*), *ѣ, ѧ, ю, ѫ, ѩ.* Consoanele – „împreună-glăsuitoarele“ – nu pot fi rostite decât însoţite de vocale, iar această „împreună-luare“ este denumită de autor *slovnire. Slovnirea* nu trebuie confundată cu *grăirea,* care „iaste o despărţitoară mai mică a cuvântului“, adică silaba. Din silabe este alcătuit cuvântul, dar nu orice grup de silabe alcătuieşte automat un cuvânt: lipsit de sens, cuvântul nu poate exista: „Cuvântul este împreunată punere a grăirilor, înţeleagere sângură de desăvârşitoare arătând“ (f. 3^{v}).

„Părţile cuvântului“ sunt în număr de opt (f. 3^{v}): *numele* (= substantivul), *graiul* (= verbul), *împărtăşârea* (= participiul), *încheiarea* (= articolul), *în-loc-de-numirea* (= pronumele), *întâiepunerea* (= prepoziţia), *spregraiul* (= adverbul) şi *legătura* (= conjuncţia). Dintre acestea, primele cinci sunt *plecate*, adică flexibile, iar ultimele cinci sunt *neplecate*, adică neflexibile. Substantivul poate fi *osăbit* (= propriu) sau *deobştnic* (= comun). Categoriile morfologice ale substantivului sunt: *neamul* (= genul), *chipul*

Scanned with OKEN Scanner

(= familia de cuvinte), *forma* (= formarea cuvintelor), *numărul, cădearea* (= declinarea, cazul). În viziunea lui Macarie, limba română cunoaşte patru genuri, pe care le ilustrează cu exemple (f. 4r): *bărbătesc* (adecă *domnul*), *femeiesc* (adecă *doamna*), *dămijlocul* (adecă *raiul, ceriul*), *deobştnicul* (adecă *omul* sau *vulturul* sau *turtureaoa*). Astfel, *deobştnicul*, care ar trebui să fie nume generic pentru toate substantivele comune – indiferent de gen –, este considerat drept un gen aparte, care, judecând după exemple, cuprinde nume comune – de genul masculin şi feminin – din regnul animal. La rândul lor, *chipurile* sunt în număr de două: *întâitoriul*, (= cuvântul de bază), pentru care exemplul dat de autor este *mângâiarea*, şi *purcegătoriul* (= derivatul), exemplificat prin *mângâitoriul*. Ca şi *chipul, forma* se referă tot la familia de cuvinte şi la formarea cuvintelor. Formele sunt în număr de trei: 1) *curată* (= cuvânt de bază), ilustrată prin *Dumnezeu*, 2) *alcătuită* (= formarea cuvintelor prin compunere), având ca exemplu *Dumnezoiubnicul*, şi 3) *lângă-alcătuită* (= formarea cuvintelor prin compunere şi derivare) cu exemplul *Dumnezoiubnicescul*. „Numărurile sânt la noi doao: *unitoriul*, adecă *îngerul*, şi *înmulţitoriul* (*îngerii*)“ (f. 4r). *Căderile* (= cazurile) sunt în număr de cinci: *numitoarea* (= nominativul), *născătoarea* (= genitivul), *dătătoarea* (= dativul), *pricinuitoarea* (= acuzativul), *chemătoarea* (= vocativul). Dintre acestea, „*oable* şi dreapte să numesc numitoarea şi chemătoarea“. Celalte cazuri sunt *lăturalnice* (f. 4r).

Articolul este definit ca „o parte plecată a cuvântului carea mai naintea şi pre urma numelor să pune“ (f. 4r). În lunga enumerare care urmează acestei definiţii, Macarie include, pe lângă articolul adjectival (*cel, cea, cei, cele*) şi posesiv (*al, a, ai, ale*), şi alte părţi de vorbire, cum sunt pronumele (adjectivul) demonstrativ (*cest(a), cela, ceşti(a), ceia, ceea, ceastă, ceasta, ceaste(a), cealea*), pronumele relativ-interogativ (*care, ce*). În locul articolului hotărât propriu-zis, Macarie dă o lungă listă a tuturor terminaţiilor cazuale ale substantivelor de genul masculin, feminin şi neutru, la singular şi plural (f. 5v-9v).

În funcţie de gen şi de terminaţiile existente în cadrul fiecărui gen, substantivele sunt grupate în 22 de *căderi* (f. 10r-16v).

Articolul nehotărât *(un, o)* este tratat împreună cu *numile numărătoare* (= numeralul cardinal) (f. 17r-v).

Nedezminţind caracterul de „gramatică practică“ al lucrării sale, Macarie prezintă în continuare exemple de declinare a numeralului cardinal, unde include şi pronumele nehotărât *unul*, precizând că după acest model se declină toate celelate numerale: „aşişderea şi 3, 4, 5..., 11..., 20..., 100..., 1000..., un milion sau întunearec şi celelalte“ (f. 17r-v). De remarcat faptul că

Scanned with OKEN Scanner

prin *întunereac* Macarie înţelege „un milion", nu „zece mii", aşa cum apare atestat la scriitorii din secolele anterioare.

Insuficienţa terminologiei este evidentă şi în capitolul consacrat verbului. Aici (f. 18^{r}-108^{v}), pe lângă unii termeni folosiţi şi pentru substantiv sau pentru numeral, apar şi alţii, specifici acestei părţi de cuvânt, şi anume: *feaţele* (= persoanele), *anii* sau *vremile* (= timpurile), *acumnic* (= prezent), *dăuznic* (= imperfect), *deneaornic* (= perfectul simplu), *odinioarnic* (= mai mult ca perfectul), *nehotărât* (= perfectul compus), *fiitoriu* (= viitor), *înjugările* (= conjugările); acestea din urmă sunt în număr 34: 12 – *premenitoare,* 9 – *înduplecate,* 12 – *dreapte* şi 1 – *fiinţalnică;* neîntemeindu-se pe criterii unitare, clasificarea aceasta este arbitrară.

Împărtăşirea (= participiul) este considerată o parte de vorbire intermediară între substantiv şi verb, ceea ce are drept consecinţă faptul că, în viziunea lui Macarie, participiul are atât declinări, cât şi conjugări. Totodată, se arată că *împărtăşirea* este de două feluri: *hotărâtă* şi *nehotărâtă.* Pentru prima categorie exemplele sunt *vrând(u), voind(u),* iar pentru cea de-a doua – *voitoriu(l), voitoare(a).* Toate exemplele sunt declinate la singular şi la plural. Din cele spuse mai sus se constată că Macarie „traduce" în limba română categorii gramaticale preluate din gramaticile slave. Astfel, *împărtăşirea hotărâtă* nu este altceva decât gerunziul din slavă, iar *împărtăşirea nehotărâtă* este participiul prezent din aceeaşi limbă.

Despre *nefaţnicul graiu* (= verb impersonal), definit ca „acela ce are numai a treia faţă" se vorbeşte nu în capitolul dedicat verbului, ci în capitolul rezervat prozodiei. Exemplele sunt următoarele: *trebuie miia, să cuvine, să cade mie* (f. 120^{r}).

Trecând la pronume, Macarie propune următoarea definiţie: „În-loc-de-numirea easte o parte a cuvântului, plecată, în locul numelui luându-să..." (f. 111^{r}). Pronumele sunt de mai multe feluri: *întâitor* (= personal, f. 111^{v}), *avuţiialnic* (= posesiv, f. 111^{v}-112^{v}), *arătător* (= demonstrativ, f. 113^{r}), *pomenitor* (= pronumele de întărire, la care se adaugă şi formele de persoana a III-a ale pronumelui personal *el, ea, ei, ele* şi *dânsul,* f. 113^{r}), şi *pricinuitor* (= reflexiv, f. 113^{v}). Autorul subliniază faptul că pronumele „pricinuitoare sânt trei şi nu au cădeare" (*ibidem)* Formele de singular sunt: *pre sineşi, sineţi,* iar cele de plural sunt: *pre sinene, pre sineşi, pre sinevă.* Pronumele de întărire au forma *însuşi* pentru masculin şi feminin singular, *însuşi* şi *însele* pentru feminin plural; la feminin singular şi plural se mai dau formele *dânsa, dânsele,* alături de care apar şi formele *trânsa, trânsele* (f. 113^{v}), pe care ar trebui să le privim ca fiind partea finală a unei prepoziţii (de tipul *întru, dintru* etc.) cuplate cu *însa (însele).*

Scanned with OKEN Scanner

Adverbul este definit astfel: „Spregraiul easte o parte a cuvântului, neplecată, asupra graiului grăindu-să“ (f. 114^{v}); după definiţie sunt enumerate felurile adverbelor (114^{v}-115^{r}). Parcurgerea listei întocmite de Macarie pune în lumină strădania efectuării unei analize minuţioase a faptelor limbă din dorinţa unei clasificări cât mai detaliate a acestora. Din păcate, spiritul analitic nu este dublat de unul sintetic, iar analiza fenomenului lingvistic pare a fi adesea întemeiată pe un suport logic particular, ceea ce duce la neconcordanţe între titlurile cărţilor şi conţinutul acestora, la confundarea părţilor de vorbire, iar în cadrul părţilor de vorbire la confuzia dintre diferite subcategorii. Astfel, aşa cum s-a putut constata, adverbul este confundat cu numeralul adverbial (*de trei ori*), cu verbul (*veniţi, aduceţi*), cu conjuncţia (*însă*), cu prepoziţia (*pre*), cu interjecţia (*iată, o, vai*); pe de altă parte, adverbele considerate a fi ale hotărârii (*aşa*), ale alăturării (*mai vârtos*), ale lipsirii (*rar*), ale întinderii (*foarte*), ale neamurilor (*elineaşte*) sunt, de fapt, adverbe de mod. În schimb, *unde, cum, când,* sunt grupate în categoria „spregraiuri ale întrebării“, adică a adverbelor interogative.

Interesul descrierii făcute adverbului de Macarie constă, ca şi în cazul altor părţi de vorbire, în exemplele oferite. La adverb, consemnăm dubletul *câineşte – câneşte.* La fel ca şi în celelalte exemple de fenomene-perechi considerate astăzi ca reprezentând opoziţia regional – literar, nici aici Macarie nu-şi manifestă preferinţa pentru unul din cele două dublete, nu recomandă folosirea unuia şi evitarea celuilalt, ci pur şi simplu le consemnează pe amândouă, ca pe nişte forme sau fonetisme cu statut egal în limbă. Faptul acesta, pe de o parte, arată că norma era oscilantă, şi, pe de altă parte, ne îndreptăţeşte să considerăm *Gramatica rumânească* drept o gramatică *descriptivă,* nu una *normativă.*

Conjuncţia este definită ca „o parte a cuvântului, neplecată, legându-le pre cealelalte părţi ale cuvântului spre înţeleagere cu rânduială“ (f. 115^{r}). Ele se clasifică în: *hotărâtoare* (= adversative), *dezjugătoare* (= disjunctive), *împreunătoare* (= copulative), *pricinuitoare* (= cauzale). Între adversative, Macarie include şi conjuncţia *deci.* Dintre copulative, doar o singură conjuncţie este corect atribuită, celelalte fiind conjuncţii care introduc subordonate condiţionale, temporale sau cauzale. Clasificarea continuă cu încă cinci tipuri de „legături“, dar, având în vedere exemplele citate, acestea nu sunt conjuncţii, ci reprezintă alte părţi de vorbire sau unelte gramaticale, după cum urmează: *socotitoare: oare, împlinitoare: încă, fiitoare: iarăşi, poftitoare: macar (măcar), or* (= ori; aceasta din urmă inclusă în mod corect şi în rândul conjuncţiilor disjunctive), *rugătoare: aşi, ai, ar, am, aţi* (f. 115^{r}).

Scanned with OKEN Scanner

Tot în *Cartea a doao*, sunt înfăţişate „pravilele şi canoanele scrierii ceii drepte, adecă a ortografiei“ (f. 120^{v}). Autorul atrage atenţia asupra faptului că „ceale mai multe canoane ale ortografiei nu-s orânduite. Isteţul însă şi iubitoriul de trudă grămătic întru ceale opt părţi ale cuvântului le va afla şi le va cunoaşte toate, cum adecă drept să scrie“ (f. 122^{r}). Preocupat de sistematizarea regulilor ortografice, Macarie exprimă un punct de vedere personal în una din „însemnările“ cu care este presărată gramatica sa: „*ꙗсте* cu *ꙗ* să scrie la partea bărbătească, adecă *ѡмꙋл ꙗсте, домнлꙋл ꙗсте* şi cealelalte. Iară *есте* cu *е* să scrie la demijlocnicul neam, adecă *есте лемнлꙋл, есте сꙋфлетꙋл*. Iară *ѧсте* cu *ѧ* să scrie numai la partea cea femeiască, adecă *ѧсте доамна, ѧсте фечоара* şi cealelalte, precum s-au arătat mai sus“ (f. 122^{r}). Aceluiaşi scop îi este subordonată şi o altă regulă ortografică elaborată de Macarie, dar neînsuşită – sau însuşită doar parţial – de copiştii şi tipografii timpului: „*Caotu, caoţi, caotă el sau ei* şi toate cealelalte, când însemnează «vezi, priveaşte», cu *о*, iară nu cu *оу* să scrie. Pururea“ (f. 143^{r}). Deducem de aici că, după părerea autorului, atunci când *a căuta* are sensul „a încerca să găseşti ceva“ el ar trebui scris cu *оу*.

În cea de a treia carte, Macarie face un inventar al principalelor ritmuri folosite în versificaţie, subliniind că în „poetica“ românească sunt folosite cu precădere versuri în care piciorul este format din două sau trei silabe. În câteva cazuri Macarie foloseşte pentru desemnarea ritmurilor denumiri identice ca formă cu cele de azi: *dactilul, iambul, troheul* (f. 134^{r}), cu observaţia că aceste cuvinte par a fi asimilate adjectivelor, întrucât în majoritatea situaţiilor apar în sintagme de tipul *iambul picior, troheul picior;* cf. şi *dactilul* (f. 134^{r}), *troheu* (f. 137^{v}).

În final, amintim că pe parcursul întregii *Gramatici rumâneşti*, Macarie consemnează grafii multiple folosite la scrierea unor cuvinte. Aceste grafii prezintă interes pentru că adeseori ele ascund rostiri regionale sau învechite, faţă de care autorul nu se pronunţă în nici un fel: nici nu le respinge, nici nu recomandă anume vreuna dintre ele, ci le acceptă pe toate ca fapte normale de limbă: *пре оурмъ, пре ꙋрмъ, пе оурмъ, пе ꙋрмъ, пъ ꙋрмъ, де пе ꙋрмъ, дъ пъ ꙋрмъ* (f. 142^{r}) ca şi *ѡбще, обще, опще* (f. 142^{v}). În altă parte, cititorul este avertizat asupra dublei posibilităţi de rostire a consoanei [s]: „Pentru slovele *ъ* şi *е*. Slovele aceastea întru acelaşi să premenesc cuvânt, adecă *săcul, secul*“ (f. 109^{r}).

Scanned with OKEN Scanner

VI. Lexicoane, glosare, ghiduri de conversaţie

VI.1. ***Consideraţii generale.*** Imaginea de ansamblu privind nivelul culturii lingvistice române din perioada cercetată nu poate fi completă fără examinarea activităţii lexicografice. Astfel, dacă la începuturile scrisului în limba română putem consemna existenţa a doar câteva încercări de lexicografie bilingvă[227], în perioada următoare, numărul lor creşte; atenţia acordată acestui gen de lucrări în secolul al XVII-lea, în perioada anterioară anului 1688, este materializată în câteva lexicoane, aproape toate slavo-române[228], datorate fie unor autori anonimi[229], fie unor copişti cunoscuţi,

---

[227] Glosele româneşti din manuscrisul slavon al *Sintagmei lui Matei Vlastaris*, păstrat la Biblioteca Publică (fostă „V. I. Lenin") din Moscova sub cota *Fondul Egorov, 98. nr. 65/65*, cunoscute sub numele de *Glosele Bogdan;* cf. Ioan Bogadan, *Glose româneşti într-un manuscript slavon din secolul al XVI-lea,* în Conv. Lit., XXIV, 1890, nr. 9, decembrie, p. 727-652; Mircea Seche, *Schiţă de istorie a lexicografiei române,* vol. I, Bucureşti, 1966, p. 7-8; *Glosele Bogdan.* Text stabilit, studiu filologic, studiu lingvistic şi indice de Magdalena Georgescu, în *Texte româneşti din secolul al XVI-lea,* Bucureşti, 1982, p. 367-463. Mai reduse ca întindere sunt glosele din ms. 149/1929 de la Dragomirna, f. 161, şi ms. 321 de la Belgrad, acesta din urmă distrus în timpul războiului; G. Mihăilă, *Contribuţii la istoria culturii şi literaturii române vechi,* Bucureşti, 1972, p. 308-309; idem, *Noi mărturii privind latinitatea limbii române: primele glose şi glosare româno-latine şi româno-italiene (1451-1718),* în volumul aceluiaşi autor, *Cultură şi literatură română veche în context european,* Bucureşti, 1979, p. 21-61.

[228] Printre excepţii amintim lexiconul heptaglot de la Oxford (descris de Andrei Avram, *Lexiconul heptaglot de la Oxford ca sursă de informaţii asupra graiurilor dacoromâne din secolul al XVII-lea,* în ALIL, XXX, 1985, p. 283-289), glosarul româno-latin al lui Ioannes Lucius, în legătură cu care există o bogată bibliografie (Corneliu Dima-Drăgan şi Dragoş Sebastian Neamţu, *Primul dicţionar tipărit al limbii române,* [I], în „Ateneu", VIII, 1971, nr. 7 (84), p. 14-15, [II], nr. 15 (85), p. 6; idem, *Un destin istoric: permanenţa latinităţii în cultura românească veche* (I), în „Studii şi cercetări de bibliologie", XIII, 1974, p. 29-33, 36-37; G. Mihăilă, *Noi mărturii privind latinitatea limbii române: primele glose şi glosare româno-latine şi româno-italiene,* în *Cultură şi literatură română veche în context european.* Studii şi texte, Bucureşti, 1979, p. 26-33; *Testi romeni in alfabeto latino (secoli XVI-XVIII)* a cura di Giuseppe Picillo, [Catania, 1991], p. 30-34) şi glosarul român-latin-german al lui Johann Tröster descris şi publicat de G. Mihăilă (în *loc. cit.*, p. 33-36).

[229] Ms. rom. 100 de la BAR – Filiala Cluj-Napoca semnalat de Cipariu, în „Organul luminării", XXVI, 21 iunie 1847, p. 130, Suplement, p. 131-132 şi reprodus de el în volumul *Principia de limba şi scriptura,* ed. a II-a, Blaj, 1866, p. 114; cf. şi acelaşi, *Fragment geografic vechi,* unde reproduce glosarul însoţit de scurte comentarii, în „Archiv pentru filologie şi istorie", nr. XXII, 1869, 5 februarie, p. 433-436. Despre glosarul din ms. rom. 100 de la Cluj scrie şi Gr. Creţu în prefaţa la *Lexiconul lui Mardarie Cozianul,* Bucureşti, 1900, p. 24-28. Despre alte două lexicoane slavo-române din acest secol, aflate la Mosova şi Sankt Petersburg, vezi G. Mihăilă, *Contribuţii la istoria culturii şi literaturii române vechi,* Bucureşti, 1972, p. 315-316.

Scanned with OKEN Scanner

precum Mardarie[230], Staicu[231], Mihai[232] şi Mihai logofătul sin Oprea diiacon[233]. După 1688 şi până la 1780 asistăm nu numai la creşterea numărului de dicţionare, care depăşeşte cifra 15, ci şi la diversificarea lor, căci pe lângă cele bi- şi trilingve, acum apar dicţionarele de tip explicativ, ba chiar şi dicţionarele de termeni, consacrate mai cu seamă explicării dogmelor religioase[234]. Pe lângă dicţionarele bilingve cu limba de pornire slavă sau latină, în această perioadă apar şi glosare sau lexicoane bilingve având ca limbă de bază italiana, greaca şi chiar româna. Primul glosar italian-român este alcătuit de Constantin Cantacuzino[235] în jurul anului 1700, celelalte aparţin unor străini (Silvestro Amelio şi Francantonio Minotto[236]) şi datează din anii 1719[237], respectiv, 1771[238]. Primul glosar româno-italian se datorează lui Anton Maria del Chiaro şi este alcătuit în anul 1718[239].

De-a lungul întregii perioade cercetate, este elaborat un singur dicţionar slavo-român[240], în schimb apar dicţionare latino-române (patru[241], dacă nu socotim şi glosarul danezului Temler[242]), italiano-române (trei[243]), greco-române

---

[230] Ms. rom. BAR 450 din 1649, publicat de Gr. Creţu sub titlul *Mardarie Cozianul, „Lexicon slavo-românesc şi tâlcuirea numelor"*, Bucureşti, 1900.

[231] Ms. rom. BAR 312, din 1660; cf. D. Strungaru, *Începuturile lexicografiei române*, în RSl, XIII, 1966, p. 141-158 şi extras.

[232] Ms. rom. BAR 3473 din 1673; cf. G. Mihăilă, *op. cit.*, p. 313-314.

[233] Ms. rom. BAR 1348 din 1683; cf. Gr. Creţu, *op. cit.*, p. 46-47.

[234] Vezi lexicoanele care însoţesc evangheliile lui Teofilact Vulgaris din ms. rom. BAR 599, 2592, 1467, 3314, 2759 şi 2958.

[235] Carlo Tagliavini, *Un frammento di terminologia italo-rumena ed un dizionarietto geografico dello stolnic Cost. Cantacuzino,* în „Revista filologică", I, 1927 (şi extras, Cernăuţi, 1928).

[236] În legătură cu paternitatea glosarului atribuit lui Francantonio Minotto, vezi recenzia lui Gh. Chivu (la ediţia lui G. Piccillo) din SCL, XL, 1989, nr. 2, p. 161-165.

[237] Silvestro Amelio, *Breve vocabulario italiano-rumeno,* Iaşi, 1719, semnalat de Ov. Densusianu, în „Grai şi suflet", I, 1924, p. 286 ş. u., apud M. Seche, *op. cit.*, p. 15. Vezi şi ediţia Giuseppe Picillo, *Il glossario italiano-moldavo di Silvestro Amelio (1719), Studio filologico-linguistico e testo,* Catania, 1982.

[238] M. Seche, *loc. cit,.* Giuseppe Piccillo, *Il. Ms. romeno Asch 223 di Göttingen (sec. XVIII),* în „Travaux de linguistique et de littérature" édités par le Centre de Philologie et de Littératures Romanes de l'Université de Strasbourg, XXV, 1, Strasbourg, 1987.

[239] Anton Maria del Chiaro, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia,* Venezia, 1718, p. 237-240.

[240] *Lexiconul slavo-român* al ieromonahului Macarie, ms. rom. BAR 2252.

[241] *Lexiconul marsilian* (1687-1701), *Anonimus Caransebesiensis* (cca 1700), *Dicţionarul latin-român* al lui Teodor Corbea (1700-1703), *Lexicon compendiarum latino-valachicum* (1771-1776).

[242] M. Seche, *op. cit.*, p. 14-15.

[243] Glosarul italo-român al stolnicului Constantin Cantacuzino (datat între anii 1690-1700 şi descris de C. Tagliavini, *op. cit.*, p. 167-184), vocabularul italiano-român al lui Silvestro Amelio (1719), vocabularul italiano-român al lui Francantonio Minotto (1771).

Scanned with OKEN Scanner

(două[244]), româno-italian (unu[245]) şi româno-latin (unu[246]), fapt în măsură să ateste eliberarea treptată de sub tutela slavonismului, orientarea societăţii româneşti către valorile civilizaţiei occidentale, semn al începuturilor unui lung proces de modernizare a culturii noastre. Deocamdată suntem încă departe de triumful generalizat al ideilor Şcolii Ardelene, iar însemnele mentalităţii marcate de influenţa slavonă răzbat cu forţă din unicul lexicon slavo-român datorat acestei perioade[247].

Evaluarea corectă a locului ocupat de aceste lexicoane în configurarea culturii lingvistice din perioada cercetată poate fi făcută numai prin raportare la tipurile de dicţionare, la gradul de complexitate al acestora şi, nu în ultimul rând, la circulaţia lor.

VI.2. ***Anonymus Caransebesiensis.*** În jurul anului 1700 este consemnată redactarea primului dicţionar având ca limbă de pornire limba română. Este vorba despre *Anonymus Caransebesiensis,* semnalat sub numele de *Anonymus Lugoshiensis* şi publicat parţial pentru prima dată de B. P. Hasdeu[248]. Dicţionarul cuprinde circa 5000 de cuvinte româneşti scrise cu litere latine şi ortografie maghiară, neordonate alfabetic şi adeseori neînsoţite de traducerea în limba latină. Alături de cuvintele româneşti, se găsesc şi unele maghiare, despre a căror circulaţie în limba română nu există dovezi sigure.

VI.3. ***Nomi per la lingua valacca*** este un glosar italo-român de 13 pagini, însumând 209 cuvinte italieneşti grupate pe domenii şi însoţite de traducerea lor în limba română. Paternitatea stolnicului Contantin Cantacuzino, susţinută de Carlo Tagliavini şi de unii dintre cercetătorii care i-au urmat[249], a fost contestată de Corneliu Dima-Drăgan[250]. Importanţa acestui prim glosar italian-român este dată şi de împrejurarea că reproducerea cuvintelor româneşti se face nu numai cu litere chirilice, conform tradiţiei, ci şi cu alfabet latin.

VI.4. ***Lexiconul marsilian.*** O altă noutate lexicografică datând din intervalul 1687-1701 o constituie alcătuirea primului dicţionar trilingv latin-român-maghiar, cunoscut în filologia română sub numele de *Lexiconul*

---

[244] Mircea Seche, *loc. cit.*, p. 15-16.

[245] Anton Maria del Chiaro, *loc. cit.*

[246] *Ibidem.*

[247] Cf. *infra.*

[248] În RIAF, VI, 1891, p. 1 ş. u. Publicarea integrală îi aparţine lui Gr. Creţu, în „Tinerimea română", serie nouă, I, 1898, p. 326 ş. u.

[249] C. Tagliavini, *op. cit.;* M. Seche, *op. cit.*, p. 9; Marin Mocanu, *Două glosare bilingve din epoca lui C. Brâncoveanu,* în „Buletinul ştiinţific al Facultăţii de Învăţământ Pedagogic", Piteşti, 1979, p. 157-161.

[250] C. Dima-Drăgan, *Un destin istoric: permanenţa latinităţii în cultura românească veche* (I), în „Studii şi cercetări de bibliologie", XIII, 1974, p. 34-35.

Scanned with OKEN Scanner

marsilian, operă a unui autor necunoscut, probabil un sas transilvănean[251]. Semnificativ este faptul că modelul maghiar[252] care a slujit autorului drept sursă de inspiraţie pentru alcătuirea listei de cuvinte va fi folosit, cam tot în aceeaşi perioadă, mai exact între anii 1691 şi 1703, de Teodor Corbea la alcătuirea impunătorului său dicţionar latin-român[253].

VI.5. *Primul glosar de neologisme.* Una din noutăţile lexicografice ale acestei perioade este apariţia *in nuce* a dicţionarelor explicative. Pentru prima dată în istoria lexicografiei româneşti, D. Cantemir alcătuieşte pentru *Istoria ieroglifică,* lucrare redactată între anii 1703 şi 1705, un glosar de termeni mai puţin răspândiţi, neologici, în primul rând, pe care, de asemenea pentru prima dată, îi explică prin perifraze[254], indicându-le şi etimologia. Interesant este faptul că pentru unele cuvinte se indică o etimologie dublă; astfel, *ateist* provine din latină şi din greacă, iar *providenţ* din latină şi slavă. Chiar dacă aceste etimologii nu pot fi acceptate în totalitate, pentru istoria lingvisticii româneşti Cantemir rămâne primul care a pus în discuţie existenţa etimologiei multiple[255]. Prin aceasta, Cantemir ne apare şi ca primul lexicograf român preocupat nu de echivalări bilingve, ci de explicarea unor cuvinte româneşti prin alte cuvinte româneşti, *Scara* nefiind altceva decât un mic glosar explicativ al termenilor folosiţi de autor în lucrarea sa[256].

VI.6. *Dicţionarul lui Teodor Corbea* este – pentru limba română – primul dicţionar explicativ în adevăratul înţeles al cuvântului. Dacă autorul *Dicţionarului marsilian* operează selectiv în modelul pe care îl urmează, limitând lista de cuvinte la circa 2500, Teodor Corbea reproduce toate cuvintele-titlu din ediţia a patra a dicţionarului lui Molnár[257], în număr de aproximativ 37.000, cărora le alătură corespondentele româneşti şi cuvintele-text (peste 200.000)[258], reprezentând, în marea lor majoritate, forme vechi ardeleneşti. Acestora li se adaugă un număr important de

---

[251] C. Tagliavini, *Il „Lexicon marsilianum"*, Dizionario latino-rumeno-ungherese del sec. XVII, Studio filologico e testo, Bucureşti, 1930, p. 180-182 (pentru datare) şi 182-186 (pentru paternitate).

[252] Identificat de N. Drăganu, în DR, VII, 1931-1933, p. 265, în dicţionarul latin-maghiar alcătuit în secolul al XVII-lea de Albert Molnár, care, de-a lungul timpului, a cunoscut mai multe ediţii.

[253] Gr. Creţu, *Cel mai vechi dicţionar latino-românesc de Todor Corbea (manuscript de pe la 1700),* Bucureşti, 1905.

[254] Mircea Seche, *op. cit.,* 1966, p. 12.

[255] Vezi şi Ştefan Giosu, *op. cit.,* p. 41.

[256] Pentru alte detalii, vezi mai sus, p. 46-47.

[257] N. Drăganu, *loc.cit.,* p. 264.

[258] M. Gherman, *Posteritatea „Dicţionarului" lui Teodor Corbea,* în CL, XXXVI, 1991, nr. 1-2, p. 15.

Scanned with OKEN Scanner

neologisme preluate din limba latină şi adaptate la sistemul fonetic al limbii române. Deloc neglijabil este şi numărul formaţiilor personale, Corbea fiind considerat primul dintre lexicografii creatori de cuvinte, din păcate, cel mai adesea artificial formate[259]. Mărimea listei de cuvinte, care face din dicţionarul lui Corbea cel mai mare inventar lexical din epoca veche al limbii române, implicarea directă sau indirectă a unor personalităţi ale vremii la alcătuirea lui, circulaţia în mediile culturale din provinciile româneşti, ca şi utilizarea sa la alcătuirea unor lucrări similare elaborate ulterior, sunt tot atâtea elemente care pun în lumină importanţa acestei lucrări lexicografice de excepţie. Nu este lipsită de semnificaţie nici ipoteza că *Dicţionarul latin-român* al lui Teodor Corbea poate fi una din sursele *Lexiconului latin-român* pe care l-ar fi elaborat Grigore Maior între anii 1759 şi 1765[260], a dicţionarului latin-român rămas neterminat şi datorat lui Samuil Micu, ca şi a altor lucrări posterioare, între care se numără şi *Lexiconul de la Buda*[261]. Această permanentă preluare – directă sau mediată – a vechilor surse va duce la crearea unei tradiţii, care prin Şcoala Ardeleană va contribui la afirmarea şi difuzarea ideilor iluministe în toată Transilvania.

VI. 7. *Vocabularul român-italian* (parţial – ***latin) al lui del Chiaro.*** Italianul Anton Maria del Chiaro, care a fost secretarul personal al domnitorilor Constantin Brâncoveanu, Şerban Cantacuzino şi Nicolae Mavrocordat, a trăit în Ţara Românească circa şapte ani şi a ajuns să cunoască bine oamenii şi limba locului. Observaţiile şi experienţa acumulată în această perioadă i-au prilejuit publicarea unei cărţi[262], care, pe lângă consideraţiile de ordin istoric, geografic, etnografic, conţine şi un vocabular româno-italian, care este precedat de câteva comentarii lingvistice exemplificate prin propoziţii româneşti reproduse cu alfabet latin şi ortografie italiană. *Glosarul român-italian* (parţial şi) – *latin* redactat de Anton Maria del Chiaro în anul 1718 conţine 125 de articole lexicografice (cuvinte, sintagme, scurte propoziţii româneşti urmate de corespondentele lor în limba italiană). Toate cuvintele româneşti se reproduc în alfabet latin. Este interesant de observat că autorul introduce în lista sa cu precădere cuvinte moştenite din limba latină (*argint, aur, an, cal, cap, gras, locul, nas, pescar, scamn, taci, vie, vin),* alături de care figurează şi cuvinte

---

[259] M. Seche, *op. cit.*, p. 11.

[260] M. Gherman, *Dicţionarul şi gramatica lui Grigore Maior,* în CL, XXXIV, 1989, nr. 1, p. 7-8; idem, *Posteritatea „Dicţionarului" lui Teodor Corbea,* în CL, XXXVI, 1991, nr. 1-2, p. 17.

[261] M. Gherman, *op. cit.*, p. 17-21.

[262] Vezi mai sus, nota 239.

Scanned with OKEN Scanner

împrumutate din diverse limbi (*aba, caplon* „clapon", *făclia, grozavo* – pentru *grozavu* –, *oţel, oţet, şpaga, taină, trâmbiţă, voie)*[263].

VI.8. *Glosarul italian-român al lui Silvestro Amelio,* descris mai întâi de O. Densusianu[264] şi apoi de G. Piccillo[265], a fost redactat în Moldova în anul 1719 şi este păstrat între filele 69^{r}-80^{v} ale unui manuscris conservat în Arhiva Ordinului Minoriţilor Conventuali din Roma sub cota Codice D. 30[266]. Din punct de vedere cronologic, acesta este cel de al doilea glosar italo-român după cel datorat stolnicului Constantin Cantacuzino. Importanţa sa pentru istoria lexicografiei româneşti rezidă în faptul că el conţine atestări ale unor cuvinte care nu figurează în alte dicţionare din epocă, nici în DA sau DLR. Glosarul lui Silvestro Amelio conţine 1409 cuvinte româneşti[267]. Deşi limba de bază este italiana, cuvintele româneşti sunt cele ordonate alfabetic, situaţie calificată drept „ciudată" de G. Piccillo, care consideră că Amelio alcătuia mai întâi liste de cuvinte româneşti, iar apoi adăuga traducerea italiană[268]. Maniera grafică în care sunt reproduse cuvintele româneşti îngreunează, iar în unele cazuri face imposibilă recunoaşterea lor[269]. Pe de altă parte, trebuie să se observe că grafii ca *mungato, poreu, semunza, sfurszytul, workulac* pentru *mâncat, pârâu, sămânţă, sfârşit, vârcolac* apar în *Lexiconul Marsilian,* în *Anonymus Caransebesiensis* şi în manuscrisul de la Göttingen, lucrări redactate de autori diferiţi, la date şi în locuri diferite, iar faptul acesta nu poate fi atribuit doar întâmplării. Soluţiile identice adoptate de aceşti autori par a indica existenţa unei tradiţii privind folosirea alfabetului latin şi a unei ortografii străine (italiană, maghiară sau poloneză) pentru scrierea limbii române.

Dintre atestările mai vechi decât cele cunoscute din DA şi DLR citãm: *brumar cel mare, brumărel, cloşca, hârleţ, (h)apuri, chinavar* (variantă care reflectă etimonul mai bine decât forma îndeobşte cunoscută *chinovar*), *mâţ, mijlocitoriu, pezevenchi, piatră vânătă, ţâncă.* Amintim, de asemenea, câteva elemente lexicale proprii ariei nordice, în special Moldovei: *agudă, ciubote, harbuz, hulub, marule, şipşor, ştiubei.* Notarea unor cuvinte

---

[263] O prezentare detaliată a acestui glosar este datorată lui G. Mihăilă, *Noi mărturii privind latinitatea limbii române: primele glose şi glosare româno-latine şi româno-italiene (1451-1718),* în *Cultură şi literatură română veche în context european.* Studii şi texte, Bucureşti, 1979, p. 42-53.

[264] O. Densusianu, *Manuscrisul românesc al lui Silvestro Amelio din 1719,* în „Grai şi suflet", I, 1923-1924, p. 286-311.

[265] Giuseppe Piccillo, *Il glossario italiano-moldavo di Silvestro Amelio (1719).* Studio filologico-linguistico e testo, Catania, 1982.

[266] *Ibidem,* p. 27.

[267] *Ibidem,* p. 37.

[268] *Ibidem,* p. 38.

[269] Cf. O. Densusianu, *op. cit.,* p. 300.

Scanned with OKEN Scanner

necunoscute şi din alte surse (*calecan* „vitriol", *dudî* „papagali"), precum şi a unor sensuri neatestate în alte texte (*elin* „mag", *gângăniile* „răpitoare") trebuie privită cu rezerva impusă de împrejurarea că autorul nu era un foarte bun cunoscător al limbii române.

VI.9. ***Vocabularul italiano-român al lui Francantonio Minotto*** este inserat într-un manuscris de 20 de file, care, pe lângă vocabularul italiano-român, cuprinde prezentarea conjugării verbelor *a fi, a avea, a putea, a vrea, a zice, a da, a face* etc. (f. 2^{r}-9^{r}), a declinării unor substantive de diverse genuri (f. 9^{v}-10^{r}), liste cu substantive (f.10^{v}-13^{r}), adjective (f. 13^{v}), pronume (f. 14^{r}), adverbe (f. 14^{v}), formule de salut (f. 15^{v}), dialoguri uzuale (f. 16^{r}-20^{r})[270].

Spre deosebire de alţi cărturari – chiar italieni –, care mai scriseseră până acum texte româneşti cu alfabet latin şi care adoptaseră cu precădere sisteme ortografice inspirate de modelul maghiar sau polonez, autorul manuscrisului de la Göttingen nu se limitează la acestea, ci găseşte în sistemul ortografic italian soluţii de reproducere a unor sunete specifice limbii române. Astfel, [c] este redat prin *c, ch* sau *k;* [č] este transcris prin *c* + *e (i)* sau *cs;* [•] are drept corespondent grafic pe *g* + *e (i);* [ţ] este reprodus prin *s, z;* [ş] este scris cu *sci* (mai rar cu *sce),* iar [z] – prin *s.* Tot un reflex al grafiei italiene găsim în utilizarea consoanelor duble *(massa – messele).* Interpretarea grafiei şi studierea fenomenelor fonetice pun în evidenţă caracterul moldovenesc al textului redactat de misionarul italian, care se conforma normei literare locale. Urmând modelul declinării latine, autorul include între cazurile substantivelor şi ablativul, format, în opinia sa, cu prepoziţia compusă *de la.* Este, de asemenea, demnă de menţionat distincţia dintre acuzativul inanimatelor şi acuzativul animatelor, la acestea din urmă fiind obligatorie utilizarea prepoziţiei *pe.* Ca şi în alte gramatici

---

[270] Manuscrisul a fost semnalat de Nicolae Iorga încă din 1899 (N. Iorga, *Manuscripte din biblioteci străine relative la istoria românilor,* în AAR, Mem. Secţ. Ist., seria II, tom. XX, 1899, p. 197-203) ; ulterior asupra lui atrage atenţia şi Carlo Tagliavini (C. Tagliavini, *Alcuni manoscriti rumeni sconociuti di missionari cattolici italiani in Moldavia (sec. XVIII),* în „Studi rumeni", IV, 1929-1930, 41-104), dar abia în 1935 este publicat de Ştefan Paşca (Ştefan Paşca, *Manuscrisul italian român din Göttingen,* în „Studii italiene", II, 1935, p. 119-136) . O ultimă ediţie însoţită de un studiu aprofundat şi de reproduceri facsimilate este realizată de Giuseppe Piccillo (Giuseppe Piccillo, *Il. Ms. romeno Asch 223 di Göttingen (sec. XVIII),* în „Travaux de Linguistique et de Littérature" édités par le Centre de Philologie et de Littératures Romanes de l'Université de Strasbourg, XXV, 1, Strasbourg, 1987), care atribuie acest ghid de conversaţie lui Antonio Maria Mauro (*loc. cit.,* p. 20). Întrucât manuscrisul nu ne-a fot accesibil, observaţiile care urmează se întemeiază pe ediţia cercetătorului italian. În legătură cu paternitatea, vezi mai sus, nota 237.

Scanned with OKEN Scanner

din epocă[271], genitivul pronumelui personal este echivalat cu forma corespunzătoare de pronume posesiv. Absenţa cvasitotală a explicaţiilor teoretice constituie o noutate, care nu ar trebui să surprindă, deoarece nu ne aflăm în faţa unei gramatici, ci în faţa unei lucrări cu caracter practic, un ghid pentru uzul străinilor – de regulă, misionari – doritori sau obligaţi de împrejurări să înveţe limba română.

VI.10. ***Primul glosar român-german.*** În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea este consemnată şi alcătuirea primului glosar german-român[272]. El conţine aproximativ 70 de cuvinte şi scurte propoziţii în limbile română şi germană scrise în anul 1764 de Gabriel Lupşor, locuitor din Tiha Bârgăului, jud. Bistriţa-Năsăud pe o foaie dintr-un calendar copiat în 1764 la Alba Iulia[273]. Manuscrisul, care este o copie a calendarului întocmit la 1733 de Petcu Şoanu, se păstrează la Biblioteca „M. Eminescu" din Iaşi. Nu deţinem informaţii despre autorul glosarului, iar editorul, referindu-se la grafie, nu precizează dacă partea românească este scrisă cu chirilice sau cu latine. Cuvintele, în marea lor majoritate – substantive, nu sunt aranjate alfabetic, ci grupate pe câmpuri semantice: religie, obiecte de uz casnic, animale (domestice şi sălbatice), astronomie, meserii. Uneori, se indică atât singularul, cât şi pluralul substantivelor în ambele limbi. Cu o singură excepţie (*„epure: das Has"*), substantivele sunt articulate atât în germană, cât şi în română. Glosarul conţine o serie de fonetisme şi forme arhaice, populare şi regionale, precum: *beserica, blidul, furcuţa* „furculiţa", *hulpea, jiţelu, melu, păretele, perine, poamele* „prunele", *sara.*

VI.11. ***Lexicon compendiarium latino-valachicum*** a fost descoperit de Iosif Siegescu în fondurile Bibliotecii Arhiepiscopale din Kalocsa şi semnalat pentru prima dată în 1908[274]. Ulterior, manuscrisul s-a bucurat de atenţia mai multor cercetători[275], dar el a continuat să rămână needitat până

---

[271] Cf. *Institutiniones linguae valachicae,* p. 25; apud Gh. Chivu, *Institutiniones linguae valachicae. Prima gramatică românească scrisă în limba latină,* în LR, XLI, 1992, nr. 1-2, p. 16.

[272] Horst Fassel, *Primul glosar român-german. Un manuscris din anul 1764,* în AUI, XXV, 1979, seria III, Lingvistică, p. 107-108.

[273] *Ibidem,* p. 107.

[274] P. S. R., *Lexiconul de la Calocea,* în „Răvaşul", VI, 1908, nr. 7-8, p. 245.

[275] C. Tagliavini, *Despre „Lexicon compendiarium latino-valachicum"*, în AAR, Mem. Secţ. Lit., seria III, tom. VI, 1932, p. 189-194; S. Puşcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche,* ed. a II-a, Sibiu, 1930, p. 243-244; Al. Borza, *Numiri româneşti de plante în vocabulare şi dicţionare din secolele al XVII-lea — al XVIII-lea,* în CL, III, 1958, nr. 1, p. 215; Mircea Seche, *Schiţă de istorie a lexicografiei româneşti,* I, Bucureşti, 1966, p. 14; *Istoria ştiinţelor în România. Lingvistica,* Bucureşti, 1975, p. 16; Nagy Bela, *Les manuscrits roumains de Kalocsa (Fragment d'une étude plus longue),* în „Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis", Sectio Linguistica, tomus XIV, 1983; Gh. Chivu, *Un dicţionar puţin cunoscut:* ***Lexicon compendiarium latino-valachicum,*** în SCL, XXXIX, 1988, nr. 6,

Scanned with OKEN Scanner

astăzi. Conservat sub cota 706/2, sub titlul *Lexicon compendiarium latino-valachicum complectens dictiones ac phrases latinas cum valachica earum interpretatione,* dicţionarul a fost datat pe rând în anii 1762[276], 1763[277], 1771-1776[278]. C. Tagliavini[279] şi L. Gáldi[280] susţin că autorul lexiconului a avut drept model *Dicţionarul latin-maghiar* al lui Francisc Páriz-Pápai. Fără a nega acest lucru, Gh. Chivu precizează că „prin compararea celor două scrieri ies însă la iveală numeroase diferenţe"[281]. Paternitatea lexiconului de la Kalocsa, atribuit lui Grigore Maior de către C. Tagliavini[282], nu poate fi precizată în stadiul actual al cercetărilor, dar, judecând după particularităţile lingvistice, autorul trebuie să fi fost un intelectual bihorean[283].

Spre a sublinia însemnătatea acestui dicţionar pentru cultura lingvistică a epocii în care a fost alcătuit, vom rezuma principalele concluzii ale cercetării întreprinse de Gh. Chivu, întrucât manuscrisul nu ne-a fost accesibil. Astfel, aşa cum arată cercetătorul sus-amintit, încă din prefaţă, autorul anunţă că va proceda la selecţia cuvintelor din sursele lexicografice utilizate în scopul evitării cuvintelor a căror formă se deosebeşte prea puţin de cea latină. În dicţionar au fost incluse cuvinte împrumutate de limba română din alte limbi de cultură şi s-a acordat o atenţie deosebită sinonimelor, ceea ce a avut drept rezultat şi înregistrarea unui mare număr de regionalisme, între care sunt citate: *bicilui* „a preţui", *buhă* „bufniţă", *copos* „chel", *curetiu* „curechi, varză", *dohot* „unsoare", *gilău (jilău)* „bardă", *gilui* „a ciopli cu barda", *haşmă* „specie de ceapă", *hudiţă* „ulicioară", *împoncişitură* „împotrivire", *jdeab* „jgheab", *jireadă* „claie de fân", *paliţă* „toiag", *pită* „pâine, *taşcă* „pungă", *tău* „lac", *tină* „noroi", *tinos* „noroios", *ţintirim* „cimitir", *varmeghie* „ţinut, comitat".

Pe lângă regionalisme, au fost consemnate şi câteva neologisme: *articuluş* „articol, punct", *călariş* „coral", *companie* „unitate militară", *coşteliu* „castel", *pălărie* „comănac", *şălată* „salată", *testamânt (teştamânt, teştamentum)* „act", „învoială", „mărturie", precum şi unele calcuri lingvistice.

---

p. 471-476; M. Gherman, *Dicţionarul şi gramatica lui Grigore Maior,* în CL, XXXIV, 1989, nr. 1, p. 7.

[276] „Răvaşul", VI, 1908, nr. 7-8, p. 245.

[277] C. Tagliavini, *op. cit.,* p. 192.

[278] Gh. Chivu, *op. cit.,* p. 473.

[279] C. Tagliavini, *op. cit.,* p. 193.

[280] L. Gáldi, *L'influence de la civilisation hongroise sur l'activité scientifique des roumains de Transylvanie,* Paris, 1943, p. 24, nota 1.

[281] Gh. Chivu, *op. cit.,* p. 474.

[282] C. Tagliavini, *ibidem.*

[283] Gh. Chivu, *op. cit.,* p. 475-476.

Scanned with OKEN Scanner

VI.12. ***Lexiconul slavo-român al lui Macarie.*** Semnalat pentru prima dată de B. P. Hasdeu[284] şi folosit de Gr. Creţu ca termen de referinţă în ediţia sa[285], lexiconul ieromonahului Macarie, al cărui titlu este *Păcurariul sau lexiconul păcurariului slavo-românesc* (pe foaia de gardă), se păstrează la Biblioteca Academiei Române sub cota ms. rom. 2252. Deşi impunător prin proporţiile sale, (aproximativ 20.000 de cuvinte-titlu), el nu s-a bucurat de atenţia cuvenită din partea cercetătorilor şi nu a constituit obiectul unui studiu amănunţit, iar referinţele bibliografice care îl vizează nu depăşesc, cu unele excepţii, pragul unor simple semnalări[286]. De altminteri, autorul însuşi nu a reuşit să focalizeze asupra sa interesul specialiştilor, în ciuda faptului că, în multe privinţe, el este un antemergător şi că opera sa cuprinde o mare diversitate de domenii: filologie, poetică, filozofie, literatură didactică ş. a.[287]. Conul de umbră aşezat peste opera ieromonahului de la Cernica poate fi explicat dacă avem în vedere caracterul conservator al orientării culturale a lui Macarie. Într-o epocă în care se observă creşterea interesului societăţii româneşti faţă de cultura apuseană, iar conştiinţa originii latine duce la trezirea sentimentului naţional şi la apariţia unei mişcări culturale de anvergura Şcolii Ardelene, Macarie este puternic ataşat de cultura slavonă. Faptul s-ar putea explica pe deplin, dacă am lua în consideraţie doar prodigioasa activitate de traducător din slavă a lui Macarie în calitatea sa de membru al şcolii de traducători formată în jurul lui Paisie Velicikovski[288] şi am ignora împrejurarea că ieromonahul era un foarte bun cunoscător al limbilor greacă şi latină, după cum mărturiseşte Grigorie dascălul în biografia consacrată lui Paisie[289].

Deşi recunoaşte caracterul latin al limbii române, pe care îl consideră primordial, el este convins, în ciuda contradicţiei în termeni, de preponderenţa elementului slav asupra celui dintâi: „Că deşi dintru limba

---

[284] B. P. Hasdeu, *Cuvente den bătrâni,* vol. I, Bucureşti, 1878, p. 260.

[285] Gr. Creţu, *Lexiconul slavo-românesc şi tâlcuirea numelor din 1649,* Bucureşti, 1900, p. 55.

[286] Cf. Mircea Seche, *op. cit.*, Bucureşti, 1966, p. 14.

[287] N. I. Apostolescu, *L'ancienne versification roumaine (XVIIe et XVIIIe siècles),* Paris, 1909, p. 69-75; Ion Peretz, *Poetica lui Macarie,* în „Convorbiri critice", IV, 1910, nr. 2, p. 65-74; D. Popovici, *La littérature roumaine à l'époque dea lumières,* Sibiu, 1945, p. 169-170; N. A. Ursu, *Dascălul Macarie, autorul „Gramaticii rumâneşti" (1772) şi al „Lexiconului slavono-român" (1778),* în LR, XXXIV, 1985, nr. 5, p. 445-449.

[288] N. A. Ursu, *Şcoala de traducători români din obştea stareţului Paisie de la mănăstirile Dragomirna, Secu şi Neamţ,* în *Românii în reînnoirea isihastă.* Studii închinate Cuviosului Paisie de la Neamţ la bicentenarul săvârşirii sale, 15 noiembrie 1994, publicate cu binecuvântarea I. P. S. Daniel, Mitropolitul Moldovei şi Bucovinei, sub îngrijirea lui Virgil Cândea, [Iaşi, 1997], p. 50-61.

[289] *Ibidem,* p. 52-53.

Scanned with OKEN Scanner

cea italienească şi dintru cea lătinească şi dintru alte limbi o au începaperea şi alcătuirea sa, sau mai vârtos a zice despărţania şi dezghinarea sa, iară lucrul cel prea mai temeainic al fiinţei salei îl are dintru dialectul cel sârbesc şi slovenesc. De-aicea ş-au luat cartea, adecă slovele sau buchile, de aicea-s tipografiile, de-aicea-s ortografiile tipografilor cestor rumâneşti, care să văd aidoma a fi dintru limba şi cartea sloveanilor cu o foarte mare asămănare urmate..." (f. 4^{r}-4^{v}). În opinia lui Macarie, haina slavonă pe care a îmbrăcat-o cultura noastră în primele secole de existenţă atestată a scrisului românesc a modificat radical substanţa limbii române, conferindu-i un pregnant caracter „sârbesc şi slovenesc".

În ampla sa predoslovie către Ienache Văcărescu, patronul cărţii, Macarie susţine că alcătuirea unui lexicon slavo-român este dictată de necesitatea unei bune stăpâniri a limbii slave, absolut indispensabile traducătorilor (f. 5^{r-v}). Totodată, Macarie atrage atenţia asupra faptului că lexiconul nu include numai cuvinte străine, ci şi româneşti, străduindu-se să cuprindă întreaga bogăţie a limbii române, căci „într-un lexicon este aşternut alt lexicon, adecă întru cest slovenesc – cel rumânesc sau să zicem vistieriia limbii noastrei ceştii rumâneşti fiind adunată întru una mai toată limba rumânească câtă putu a fi cunoscută..." (f. 5^{v}-6^{r}).

În *Predoslovia către cetitoriu,* reluând binecunoscuta idee despre „săraca de învăţăturile ceale dinafară şi strâmtorata rumânească limba noastră" (f. 9^{v}), autorul explică necesitatea lexiconului (f. 9^{v}-10^{r}). Copleşit de sentimentul responsabilităţii faţă de cititor, Macarie se simte obligat să reia explicaţiile date anterior: „Pentru ca să nu ne arătăm cu totul neraspunzători către această întrebăciune ce o arătaţi mai sus, voim a te adeveri şi a te-ncredinţa de cartea aceasta cum că nu numai că este cuviincioasă, trebuincioasă şi folositoare limbii rumâneşti, ci şi ca o uşă... sau mai vârtos a zice o cheaie cu carea o poţi cu lesnire a o descuia pecetluită prea adâncă şi foarte de puţâni cunoscută dintru noi, rumânii, ştiinţă şi cunoscută limbă a sloveanilor..." (f. 10^{r-v}). Utilitatea lexiconului stă şi în faptul că el vine în sprijinul traducătorilor, pe care autorul îi consideră „fraţi" (f. 12^{r}) şi care sunt „după vremi sortiţi şi orânduiţi... la acest mucenicesc lucru al tălmăcitului" (f. 12^{v}). Atrăgând atenţia asupra posibilelor greşeli şi omisiuni ce vor putea fi descoperite de cititor, Macarie nu se disculpă, ci subliniază cu mândrie valoarea de pionierat a muncii sale: „Să nu te miri de aceasta că s-au făcut cartea cu greşale şi cu neajungeri, ci să te minunezi mai vârtos de acesta, că, prost păcurariu fiind, au putut a face un lucru pre carele mulţi înţelepţi nu l-ar fi fost putut a-l face" (f. 14^{r}). El este convins că, o dată greşelile corectate, lexiconul său va folosi ca sursă de inspiraţie celor care în viitor vor realiza lucrări similare (f. 14^{v}).

Scanned with OKEN Scanner

În ciuda faptului că se plânge, ca şi antecesorii săi, de „îngustimea şi strâmtarea" limbii române, Macarie nu poate să nu observe bogăţia ei lexicală, exprimată, în primul rând, prin numărul mare de sinonime prin care se pot traduce diverse cuvinte din slavonă. Adresându-se direct cititorului, Macarie atrage atenţia asupra acestui fapt: „Şi pentru ca să nu te plângi prea mult şi de sărăciia limbii rumâneşti, iată supt fieştecarele cuvânt slovenesc la prea multe locuri vei găsi poate şi până la doauăsprezeace cuvinte rumâneşti sau mai multe tot de o înţeleagere şi de o puteare ţâindu-se, întru care cuvinte ai voie a lăuntri şi a le aleage şi a le unelti spre trebuinţa tălmăcirii ce vei avea" (f. 15^{r}). În sfârşit, Macarie nu uită valoarea didactică a lexiconului său, aşa cum rezultă din titlul de la f. 17^{r}: *Lexicon, adecă cuvintearnic slovenesc şi rumânesc spre folosinţa înţeleagerii ceii iubitoare de înţelepciune a celora ce învaţă carte.*

Valoros prin amploarea listei de cuvinte şi a cuvintelor-text, prin înregistrarea unui număr impresionant de sinonime, de elemente regionale şi populare, multe dintre ele reprezentând prime atestări neconsemnate în dicţionarul tezaur al limbii române, prin recursul la procedee lexicografice moderne, ca, de pildă, trimiterile de la variante la cuvintele considerate a fi forme de bază sau indicarea expresiilor şi locuţiunilor în care poate apărea cuvântul-titlu, lexiconul lui Macarie conţine numeroase formaţii personale, despre care se poate afirma cu destulă siguranţă că nu au circulat în epocă. Astfel, adverbele *точнѡ or подобнѡ*, tratate sub un singur cuvânt-titlu, sunt echivalate prin „părechiiaşte or părechios aseamenea or deasemeneaşti"; pe lângă caracterul forţat al traducerii prin folosirea unor cuvinte create *ad-hoc (părechiiaşte, părechios, deasemeneaşti),* nu poate trece neobservată nici precaritatea echivalării înseşi, întrucât cele două cuvinte slave nu sunt sinonime, diferenţele de sens fiind sensibile: *точнѡ* înseamnă „exact, precis, întocmai, chiar", iar *подобнѡ* are drept corespondent în limba română „asemenea". Meritorie rămâne însă încercarea de îmbogăţire a lexicului românesc care reflectă, în fond, înţelegerea necesităţii reale de amplificare a posibilităţilor de expresie ale limbii române, proces la care vom asista în cursul secolului următor. Sinonimia, aşa cum este ea înţeleasă de autorul lexiconului, este un domeniu care ar merita un studiu special. Ţinând seama de scopul lucrării de faţă, ne vom limita la prezentarea câtorva exemple: pentru *лице* se dau următoarele corespondentente româneşti: „chipul, vidul, forma, faţa, obrazul"; *нєсказанно* este tradus, de asemenea, printr-un şir de sinonime: „negreit, nespus, nepovestit, cu negrăire, cu nepovestire, cu necuvântare"; *дєлва or вочка* sunt echivalate printr-o serie de regionalisme, din care lipseşte tocmai termenul „butoi", încetăţenit ulterior în limba

Scanned with OKEN Scanner

literară: „buriu, barilcă, poloboc". Sunt bine reprezentaţi membrii unor familii de cuvinte, explicaţi cel mai adesea tot prin sinonime: *делвица* este tradus prin „buriiaşul, barilcuţa, polobocelul", iar *делводѣлѧ* – prin „barilcariul, butariul, dogariul". Pentru unele cuvinte, în special pentru termeni care nu aveau precizate echivalentele româneşti, se dau definiţii: *причастїе* este explicat prin „iaste o parte a gramaticii carea să numeaşte împărtăşire"; pentru alţi termeni gramaticali sunt indicate corespondentele româneşti (единственный „unicul, singurnicul") sau, în lipsa acestora, respectivii termeni sunt pur şi simplu excluşi din lista de cuvinte (*деепричастїе*), uneori chiar şi atunci când în lexicon figurează termeni din aceeaşi familie de cuvinte (de exemplu множественный este absent, dar *множа ѝщи*, *множество*, *множꙋ* sunt înregistraţi).

În lexiconul lui Macarie, un loc aparte ocupă neologismele, dintre care amintim *acţentul* (s. v. *просодїа*), *delfinul* (s. v. *делфинъ*), *moneta* (s. v. *пинѧазъ*), *pergamentul* (s. v. *партаминъ*) şi multe altele, dintre care unele se constituie şi în prime atestări ale cuvântului în limba română, mai vechi decât cele consemnate până acum.

VI.13. ***Lexicoanele de termeni speciali.*** În sfârşit, un tip cu totul special dicţionare este reprezentat de lexicoanele ataşate unor copii manuscrise executate în Ţara Românească după evangheliile lui Teofilact Vulgaris, păstrate la Biblioteca Academiei sub cotele ms. rom. 599, 1467, 2592, 2759, 2958, 3314, toate datând din secolul al XVIII-lea. Intitulate *Lexicon rumânesc la cuvintele ceale mai de trebuinţă a să şti în Evanghelie, ce s-au luat din tâlcuialele lui Theofilact, carele şi pre margine în toată Evangheliia sânt însemnate cu capete şi cu stihuri, precum să veade,* acestea sunt, de fapt, nişte *indici de materii,* selectivi, care ordonează alfabetic câteva dintre temele predilecte ale *Noului Testament,* însoţindu-le, totodată, cu trimiterile, de regulă, exacte la capitolele şi versetele din cele patru Evanghelii, aşa cum rezultă din următoarele exemple[290]: ***Viţelul*** *cel gras ce l-au dat spre junghiare tatăl Hristos să înţeleage (Luca, XV.23),* ***Galileea*** *era pământul pagânilor, iar nu al lui Israil (Matei, II.22),* ***Ereticii*** *sânt amăgitori şi linguşitori şi să zic proroci mincinoşi (Matei, VII.15),* ***Lazar****, fratele Martei*

[290] Exemplele sunt luate din ms. rom. BAR 599 copiat în 1739, pe care, în lipsa datării exacte a celorlalte, l-am considerat cel mai vechi, deşi, în principiu, este posibil ca celelate manuscrise datate în prima jumătate a secolului al XVIII-lea (ms. rom. BAR 1467 şi 3314) să fie anterioare anului 1739.

Scanned with OKEN Scanner

şi al Mariei, cu glasul lui Hristos s-au sculat din morţi (Ioan, XI.43). Unul şi acelaşi element tematic are în aceste lexicoane mai multe trimiteri. De pildă, pentru *muncă* se fac trimiteri la Matei, XXI.46, Marcu, VIII.37, Luca, XVI.26 şi Ioan, V.14; găsim, de asemenea, mai multe trimiteri, atunci când este vorba despre Pilat: *Pilat din Pont era şi au fost pus de romani domn în Iudeea (Matei, XXI.2)* sau *Pilat în tot chipul s-au nevoit să slobozească pre Isus (Marcu, XV.9).* Această modalitate de sistematizare a materialului tematic după criteriul alfabetic constituie o noutate absolută pentru cultura românească din prima jumătate a secolului al XVIII-lea şi ea trebuie remarcată atât pentru ideea recurgerii la trimiteri pe care astăzi le-am numi bibliografice (cf. exemple ca: *mana – să tâlcuiaşte ce iaste aceasta* [la] Ioan, VI.31 sau *maghii – cine au fost şi pentru ce au venit* [la] Matei, II.1), cât şi pentru aspectul formal al organizării tematice, aceasta din urmă cu atât mai surprinzătoare cu cât în epocă nici măcar toate dicţionarele propriu-zise nu respectau cu prea mare fidelitate ordinea strict alfabetică a cuvintelor. Cercetând prin sondaj o parte dintre versiunile slave ale *Evangheliilor* lui Teofilact Vulgaris păstrate la BAR, am constatat că din cele peste 30 de manuscrise descrise de P. P. Panaitescu[291] nici unul nu conţine preţiosul indice de materii semnalat doar în versiunile româneşti. Făcând abstracţie de filiaţia acestor „lexicoane", care ar putea justifica apariţia lor fie prin împrumutarea modelului (slav sau grecesc), fie ca o creaţie pe teren românesc, este important să se observe calitatea unor definiţii, în care este folosită atât sinonimia *(acolisirea sau supărarea; ginerele sau mirele; ipostas, adecă faţă)*, cât şi perifraza (*austrul – vântul cel de amiazăzi).*

VI.14. Alte dicţionare. Pentru secolul al XVIII-lea a fost semnalată existenţa a două glosare greco-române[292], din care am putut identifica unul, anume pe cel conservat în ms. rom BAR 1577, datând din 1796[293].

Un proiect de dicţionar explicativ al limbii române, datând din 1780 şi avându-l ca iniţiator pe Gh. Şincai[294], nu a fost materializat în epocă, dar el este important pentru că demersurile întreprinse pentru realizarea sa conţin idei care vor sta la baza doctrinei lingvistice a Şcolii Ardelene. Semnalăm, totodată, şi încercările similare – patru la număr – ale ieromonahului

---

[291] P. P. Panaitescu, *Catalogul manuscriselor slave*, I, Bucureşti, 1959, nr. 7-9, 11-19, 89, 99, 177-179, 182, 185-194, 196, 199, 200.

[292] M. Seche, *op. cit.*, p. 15-16.

[293] CM, [vol. I], p. 374.

[294] Mircea Seche, *op. cit.*, 1966, p. 12.

Scanned with OKEN Scanner

Macarie de la Cernica[295], precizând că ele depăşesc cu puţin perioada cercetată aici şi că, rămânând în manuscris, nu au avut ecou în epocă.

VII. Concluzii

La capătul expunerii, câteva concluzii se impun. În perioada 1688-1780 cultura scrisă din toate teritoriile locuite de români cunoaşte o puternică dezvoltare şi diversificare. Impunerea limbii române ca limbă de cult – poate cea mai importantă cucerire marcată de istoria culturală a intervalului amintit – are repercusiuni pozitive şi în planul vieţii culturale laice. Decăderea limbii slavone din statutul privilegiat deţinut în secolele anterioare atrage după sine deschiderea culturii române către contactele cu alte culturi – în special greacă, italiană, maghiară şi latină –, fapt care are drept consecinţă imediată abordarea unor noi teritorii, neexplorate în trecut: acum apar primele gramatici româneşti, primele dicţionare cu caracter explicativ, numeroase lexicoane în care slavona nu figurează nici ca limbă-bază, nici ca limbă-ţintă, primele manuale destinate învăţării scris-cititului. Mai mult ca oricând în secolele trecute, creşte interesul faţă de cultivarea limbii, manifestat în primul rând prin mărturiile din prefeţele şi epilogurile cărţilor tipărite în această perioadă. Nu mai puţin însemnată este creşterea preocupării faţă de problemele legate de originea limbii şi a poporului român, în susţinerea cărora se face apel la surse străine, de regulă, occidentale.

Originea latină a limbii române este subliniată de mai mulţi cărturari maghiari şi saşi, care scriu despre „summa linguae Valachicae cum Latina adfinitas“[296]. Legăturile dintre limba română şi limbile romanice constituie obiectul unor consideraţii ample datorate unor umanişti italieni[297]. Exemplele pot continua; astfel, în 1774, Thunmann vorbeşte despre latinitatea limbii române invocând argumente istorice şi filologice şi susţine ideea continuităţii romane în Dacia chiar în anul în care Fr. J. Sulzer publica

---

[295] Vezi Magdalena Georgescu, *„Lexiconaşele“ ieromonahului Macarie*, în LR, XLIV, 1995, nr. 9-12, p. 455-463.

[296] *Istoria literaturii române*. I. *Folclorul. Literatura română în perioada feudală (1400-1780)*, ediţia a II-a, Bucureşti, 1970, p. 691.

[297] Anton Maria del Chiaro, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, Venezia, 1718; Franz Griselini, *Über die walachische Sprache; ihre Verwandschaft mit der italienischen und anderen, die aus dem verdorbenen Lateinenstanden sind, in Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des temesvarer Banat's in Briefen an Standpersonen und Gelehrte*, Wien, 1779.

Scanned with OKEN Scanner

volumul I din *Geschichte der transalpinischen Daciens*[298], iar în 1778, Benkö admite că românii din Transilvania se trag din colonii lui Traian[299].

Diversificarea genurilor în care se manifestă cultura scrisă are drept efect apariţia şi consolidarea unei puternice literaturi laice cu caracter istoric, ştiinţific, tehnic, didactic, beletristic. Componentă implicită a acestei literaturi diversificate, cultura lingvistică devine o componentă explicită a acesteia atunci când este vorba despre producţiile cu caracter lingvistic propriu-zis: gramatici, dicţionare şi bucoavne, în primul rând. Ideile exprimate în multe dintre aceste lucrări au avut în general o circulaţie limitată; de regulă, ele nu numai că nu au pătruns în publicul larg, încă nepregătit pentru a şi le apropria, dar nu în puţine cazuri au rămas fără ecou chiar în cercul ceva mai larg al creatorilor de cultură. Excepţiile există şi ele au fost menţionate de-a lungul expunerii: dicţionarul lui Teodor Corbea a servit drept sursă pentru lucrările lexicografice ulterioare, iar gramatica lui Eustatievici a fost utilizată de J. Sulzer într-o lucrare de referinţă. Tributară slavonismului cultural, în special în prima parte a perioadei cercetate, cultura lingvistică a secolului al XVIII-lea consemnează momente semnificative ale unor tendinţe noi: eliberarea de sub tutela tradiţiei slavone şi deschiderea faţă de valorile general europene.

---

[298] Beatrice Daicoviciu, *Cărturari din secolele XV-XVIII despre latinitatea şi continuitatea românilor,* în „Steaua", XIX, 1968, nr. 4, p. 49.

[299] *Ibidem.*

Scanned with OKEN Scanner

SECOLUL AL XVIII-LEA ŞI UNIFICAREA LIMBII ROMÂNE LITERARE

ION GHEŢIE

I. Unificarea limbii române literare a constituit una din cele mai frecvent discutate probleme ale cercetării româneşti din ultimele două secole şi, în mod deosebit, din ultima sută de ani. Ea a fost abordată, de regulă, din două puncte de vedere, încercându-se să se stabilească: a) care e subdialectul (graiul) aflat la baza acestei limbi şi b) în ce epocă s-a realizat procesul de unificare. În privinţa celei dintâi chestiuni, majoritatea opiniilor admit preeminenţa graiului muntean în fixarea bazei dialectale a limbii noastre de cultură. În schimb, în problema epocii când unificarea a avut loc, părerile sunt variate, fiecare secol, începând cu al XVI-lea şi terminând cu al XIX-lea, avându-şi susţinătorii săi.

Pentru unii cercetători, susţinători ai teoriei bazei munteneşti a românei literare, procesul s-a realizat în secolul al XVI-lea prin textele coresiene (e cazul lui Bianu şi Cartojan)[1]. Deşi pornesc de la aceleaşi texte, alţii văd în activitatea diaconului târgovişteanu numai începutul unui proces ce avea să se încheie mai târziu. Astfel, O. Densusianu afirmă că tipăriturile coresiene „nous donnent un phonétisme plus pur, nous voulons dire plus littéraire, puisq'ils sont écrits dans cette partie de la Valachie dont allait se constituer *aux siècles suivants* la langue des lettrés"[2]. La întrebarea când anume după 1600, răspunsurile sunt împărţite. Cel mai frecvent menţionat este secolul al XVII-lea, iar momentul hotărâtor s-ar plasa în 1688, anul apariţiei *Bibliei de la Bucureşti*[3]. Prin înrâurirea exercitată de monumentala tipăritură a lui Şerban Cantacuzino, se „desăvârşeşte impunerea graiului muntean ca limbă

---

[1] I. Bianu, *Prefaţă* la *Lucrul apostolesc – Apostolul*, tipărit de diaconul Coresi în Braşov, în anul 1563, Bucureşti, 1930, p. VII; N. Cartojan, *Istoria literaturii române vechi*, vol. II, Bucureşti, 1941, p. 126.

[2] Densusianu, HLR, II, p. 139 (sublinierea ne aparţine).

[3] N. Iorga, *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, Bucureşti, 1901, p. XXXIV.

Scanned with OKEN Scanner

literară"[4]. În jurul acestui punct de vedere, susţinut în epoca noastră îndeosebi de Al. Rosetti, s-au grupat un număr din ce în ce mai mare de cercetători. Opinia a devenit curentă şi până la un anumit punct chiar oficială, motiv pentru care vom stărui ceva mai încolo asupra ei. Răspândirea ei a făcut ca peste celelalte păreri formulate despre epoca de realizare a unificării românei literare să se treacă în grabă, aceasta în cazul când nu erau pur şi simplu ignorate. Aşa s-a întâmplat cu opiniile lui Gaster[5], Ivănescu[6] şi Byck[7], care au plasat evenimentul de care ne ocupăm în diverse momente ale secolului al XVIII-lea. Un interes aparte a stârnit teoria căreia îi putem spune ieşeană. Enunţată mai întâi de Philippide[8] şi reluată apoi de diverşi savanţi, dar mai ales de Iorgu Iordan[9], opinia potrivit căreia unificarea lingvistică a avut loc abia în secolul al XIX-lea s-a bucurat de o anumită notorietate, îndeosebi deoarece se opunea teoriei după care rolul *Bibliei de la Bucureşti* ar fi fost preponderent în procesul de unificare lingvistică.

La capătul acestei succinte treceri în revistă a teoriilor dominante, rămânem cu convingerea că, indiferent de epocile acceptate de cercetători, unificarea limbii române literare constituie un proces, extins asupra unei anumite perioade a istoriei limbii române literare, cunoscând prin urmare un început şi o dezvoltare, pentru a se încheia cu momentul hotărâtor, acela al realizării limbii literare unice.

II. Unul din primii cercetători (dacă nu cel dintâi) care au susţinut importanţa *Bibliei* din 1688 în procesul de impunere a graiului muntean la temelia românei literare a fost N. Iorga. După istoricul român, *Biblia* „a adus o schimbare hotărâtoare în ceea ce priveşte rolul pe care-l au de acum înainte în literatura bisericească cele trei ţeri româneşti"[10], în sensul câştigării de către Muntenia a unui ascendent în procesul de formare a limbii literare. Este de menţionat, între altele, opinia lui G. Călinescu, potrivit căreia *Biblia de la Bucureşti,* „document de consolidare a limbii literare", este „pentru limba română ceea ce este pentru cea germană Biblia lui Martin Luther"[11]. Puţini sunt cei ce au dezaprobat acest punct de vedere, deşi el n-a fost niciodată întemeiat pe probe. Acestea au fost aduse în discuţie abia în

---

[4] Al. Rosetti, *Istoria limbii române. Noţiuni generale,* Bucureşti, 1942, p. 78.

[5] *Chrestomatie română,* Leipzig – Bucureşti, 1891, p. XC.

[6] *Problemele capitale ale românei literare,* Iaşi, 1947, p. 375-379.

[7] *Despre limba noastră literară,* în „Gazeta literară", III, 1954, nr. 23 (115), p. 2.

[8] *Istoria limbii române.* Volumul I. *Principii de istoria limbii,* Iaşi, 1894, p. 8-9.

[9] *Pe marginea discuţiilor asupra limbii literare,* în „Gazeta literară", II, 1955, nr. 26 (62), p. 4; vezi şi *Limba literară. Privire generală,* în LR, III, 1954, nr. 6, p. 69.

[10] *Op. cit.,* p. 218.

[11] *Istoria limbii române de la origini până în prezent,* Bucureşti, 1941, p. 19.

Scanned with OKEN Scanner

1972 într-un articol iscălit de subsemnatul[12]. Analiza atentă a limbii *Bibliei* a demonstrat că pe lângă stratul muntenesc, precumpănitor, textul din 1688 este împânzit de un contingent important de elemente de origine moldovenească. Ele se întâlnesc la fiecare pas, împrejurare care ne împiedică să vedem în *Biblia* lui Şerban Cantacuzino un model de grai muntean şi, cu atât mai puţin, instrumentul decisiv care ar fi impus acest grai ca bază a limbii române literare. Iată o listă a câtorva dintre particularităţile moldoveneşti ale *Bibliei*, cu observaţia că pentru ansamblul acestora, ca şi pentru exemplele ilustrative, cititorul este invitat să se adreseze studiului menţionat mai sus.

Fonetică: trecerea lui *e* medial aton la *i: hainile, neputride, î* nu s-a „diftongat" în *mâni* (pluralul lui *mână),* durificarea labialelor: *să clipască, curvăsc,* rostirea dură a lui *s, z, ţ: auzând, să împărăţască, să lipsască,* palatalizarea lui *f* în stadiul *h': heresteului, hiarăle,* durificarea lui *ş, j: deşărtul, jâdovii, j + o, u* latin apare redat prin *ğ: batgiocureşte, giurământ, e >ă* în *blăstămul, Dumnăzău, o>u* în *cuconi. Morfologie:* articolul posesiv *a* invariabil*: faptele Iosiei şi* **a** *mărirei lui,* forma *tatul (*pentru *tatăl). Lexic: a se înturna, omăt, sicriiu, sudalmă, suduitoriu* etc.

Prezenţa moldovenismelor se explică prin două împrejurări. Întâi de toate, traducerea *Vechiului Testament* a fost făcută de spătarul Milescu, a cărui origine moldovenească nu intră în discuţie. În al doilea rând, la diortosirea şi tipărirea *Bibliei* şi-a adus o contribuţie hotărâtoare episcopul Mitrofan al Huşilor şi, apoi, după stabilirea în Ţara Românească, al Buzăului. De observat că şi în alte tipărituri munteneşti de la sfârşitul secolului al XVII-lea contribuţia unor tipografi şi oameni de cultură moldoveni şi-a lăsat amprenta inconfundabilă asupra limbii. Vom cita în acest sens, pe lângă Mitrofan, pe Chiriac şi pe Atanasie Moldoveanul, iar dintre cărţile tipărite de ei: *Liturghierul* din 1680, *Evangheliile* din 1682 şi 1693, *Mărgăritarele* din 1691 şi *Mineele* din 1698. Deşi exagerată, dacă e luată *stricto sensu,* afirmaţia lui Dimitrie Cantemir că „muntenii au ca model limba şi ortografia moldovenească" ascunde în sine un sâmbure de adevăr.

În concluzie, se poate afirma că, rămânând un monument important al vechii noastre literaturi, *Biblia* din 1688 n-a jucat şi nici nu putea juca rolul care i-a fost atribuit în procesul de impunere a graiului muntean ca bază a limbii literare. Dacă prin această tipăritură graiul muntean s-ar fi impus definitiv la temelia limbii române de cultură, ar trebui ca îndată după 1688 lucrările scrise sau cel puţin tipărite în Moldova şi Transilvania să renunţe la trăsăturile lor tipice de limbă în favoarea celor munteneşti. Or, un asemenea

[12] *Biblia de la Bucureşti şi procesul de unificare a limbii române literare,* în SLLF, II, 1972, p. 53-66.

Scanned with OKEN Scanner

proces nu are loc nici la sfârşitul secolului al XVII-lea, nici la începutul celui următor. Fiind împestriţată cu moldovenisme, *Biblia* lui Şerban Cantacuzino n-a putut desăvârşi statornicirea graiului muntean ca bază a limbii literare. Dimpotrivă, tipăritura din 1688 reprezintă punctul culminant al influenţei graiului moldovean asupra limbii scrise în Ţara Românească în secolul al XVII-lea. Acceptarea graiului muntean ca normă a românei literare trebuie să se fi produs la o dată ulterioară anului 1700.

III. Ultima cercetare de amploare dedicată în mod special subiectului unificării limbii române literare datează din 1971 şi ne aparţine[13]. Întreprinzând un studiu comparativ asupra unor texte din secolul al XVIII-lea tipărite în cele trei mari provincii româneşti (Ţara Românească, Moldova şi Transilvania), ea se încheie cu concluzia că la nivelul tipăriturilor religioase de cult limba literară s-a format la jumătatea secolului al XVIII-lea prin acceptarea drept model a textelor şi, implicit, a normelor promovate de cărţile munteneşti, care au devenit astfel unanim acceptate în tipăriturile religioase ale epocii.

Lucrarea de faţă reia demonstraţia de atunci, amplificând-o şi lărgindu-i baza de demonstraţie. Ea va porni de la examinarea ideii potrivit căreia unificarea românei literare s-a realizat pe baza limbii cărţilor bisericeşti, socotită a fi o primă realizare unitară a limbii române.

Cel ce a pus pentru prima oară în relaţie noţiunile de „limbă bisericească" şi de „unificare lingvistică" într-o formulă coerentă a fost Ion Heliade Rădulescu. Arătând în celebra sa scrisoare adresată lui Costache Negruzzi în 1836 că „toată naţia are dialectele deosebite, dar limba literară este una la toţi învăţaţii acelei naţii"[14], Heliade socotea că pentru a realiza unitatea limbii de cultură era necesar „să urmăm limbii cei bisericeşti şi pe tipii ei să facem limba filosofului, matematicului, politicului"[15]. Soluţia i se părea singura recomandabilă, întrucât „limba românească se desparte şi ea în dialectele sale, însă limba bisericească este tot aceea şi la români (=munteni) şi la moldoveni şi la transilvăneni"[16].

Mai înainte de a merge mai departe, să arătăm că în 1819 Petru Maior susţinea că „din Italia au venit şi aici în Dacia mulţimea destintelor dialete în vorbă, măcar că în cărţile cele bisericeşti numai o dialetă este la toţi"[17].

---

[13] *Contribuţii la problema unificării limbii române literare. Momentul 1750,* în LR, XX, 1971, nr. 2, p. 113-124.

[14] Ion Gheţie, *Ion Heliade Rădulescu şi unificarea limbii române literare,* în LR, XXI, 1972, nr. 2, p. 93.

[15] *Ibidem.*

[16] *Ibidem.*

[17] *Dialog pentru începutul limbei română întră nepot şi unchiu,* în *Ortographia romana sive latino – valachica,* Buda, 1819, p. 70.

Scanned with OKEN Scanner

Nu e exclus ca punctul de pornire a teoriei lui Heliade să se fi aflat în Petru Maior. De observat că omul de cultură ardelean nu face nici o menţiune despre instituirea limbii bisericeşti ca bază a viitoarei limbi literare.

Propunerea lui Heliade a cunoscut un ecou neaşteptat, fiind îmbrăţişată de cei mai de seamă reprezentanţi ai culturii româneşti din acele vremuri. „Voi să scriu cum şi vorbesc", mărturiseşte Bariţiu, „dar nu după dialectul unde m-am născut... nici în cel de la Bucureşti, nici în cel de la Iaşi, ci singur în acela care place mai mult urechilor mele, care însă foarte mult se apropie de limba cărţilor bisericeşti"[18]. La baza românei literare trebuie aşezată limba cărţilor bisericeşti, citim în „Albina Românească"[19], înţeleasă de toţi şi constituind „singura legătură ce uneşte încă pe românii despărţiţi în staturi deosebite". În cuvântarea rostită în 1862 la congresul „Asociaţiei transilvane pentru literatura română şi cultura poporului român", Timotei Cipariu propunea ca „limba bisericească, care e mai regulată... să se ia drept bază pentru limba şi literatura cea profană"[20].

Au existat şi voci, e drept puţine, care au manifestat rezistenţă la propunerile marelui om de cultură român (printre ei, în mod deosebit, Săulescu)[21].

Ce însemna pentru Heliade şi ceilalţi învăţaţi noţiunea de limbă bisericească? După cum s-a putut vedea din citatele reproduse mai sus, acceptarea de către Heliade a limbii bisericeşti drept bază a românei literare apare justificată prin caracterul unitar al acestei limbi. Ceea ce trebuie reţinut, în primul rând, din afirmaţiile lui Heliade este convingerea că *într-un moment oarecare din trecut se realizase o unificare a românei literare la nivelul limbii cărţilor bisericeşti.*

Va trebui să convenim, din capul locului, că nu avem a face cu texte din secolul al XVI-lea şi aceasta nu numai pentru că în anii 1820-1840 literatura acestui veac era foarte puţin cunoscută, ci şi pentru că primele monumente literare româneşti sunt, precum se ştie astăzi, departe de a oferi imaginea unei limbi unitare. Unificarea nu se realizase nici în veacul următor, când *Biblia de la Bucureşti* nu ne oferă imaginea unei limbi literare unitare. Într-o asemenea situaţie, e firesc să ne gândim că Heliade se referea la tipăriturile aflate în circulaţie în epoca sa, care văzuseră lumina zilei la începutul secolului al XIX-lea, precum şi în a doua jumătate a secolului precedent.

---

[18] Vezi V. Netea, *Ideile despre limbă ale lui George Bariţiu, până la 1840,* în LR, VI, 1957, nr. 5, p. 56.

[19] *Omul literat,* în „Albina românească", X, 1839, nr. 12, p. 45-47.

[20] „Amicul şcoalei", III, 1863, nr. 31, p. 242-243.

[21] Vezi P. E. Zugun, *Polemica filologică dintre G. Săulescu şi I. Eliade Rădulescu,* în AUI, XII, 1966, fasc. 2, p. 183-202.

Scanned with OKEN Scanner

Şi, într-adevăr, examinarea atentă a textelor bisericeşti din secolul al XVIII-lea, adică dintr-o epocă puţin cunoscută a istoriei limbii noastre de cultură, pe care cercetarea lingvistică mai veche a atins-o întotdeauna sporadic şi superficial, vine să ne întărească în convingerea că unificarea românei literare s-a petrecut într-un moment oarecare al acestui secol. Când anume şi în ce împrejurări rămâne să stabilim de acum înainte. Vom întreprinde în cele ce urmează un examen al producţiei literare din secolul al XVIII-lea, insistând asupra textelor bisericeşti la nivelul cărora s-ar fi produs unificarea, potrivit lui Heliade şi contemporanilor săi care i-au împărtăşit convingerile.

Într-adevăr, cercetarea atentă a câtorva din textele religioase tipărite în Muntenia, Moldova şi Transilvania anilor 1715-1780 ne-a dus la concluzia că, în jurul anului 1750, *diferenţele de ordin regional din textele religioase tipărite în cele trei ţări româneşti au fost abolite prin acceptarea normei literare muntene în cărţile moldoveneşti şi ardeleneşti.*

IV. Demonstraţia noastră se întemeiază pe examinarea comparativă a ediţiilor muntenești, moldovenești şi ardeleneşti din secolul al XVIII-lea (mai exact, între 1715 şi 1780) ale unora dintre principalele cărţi de cult ale celor două biserici româneşti (ortodoxă şi greco-catolică): *Liturghia, Evanghelia, Octoihul, Penticostarul, Apostolul* şi *Ceaslovul,* texte de primă importanţă în slujbele bisericii răsăritene[22]. Am avut în vedere, după cum se vede, înainte de toate, cărţile bisericeşti de ritual, în rândul cărora am încadrat şi lucrări precum Evanghelia şi Apostolul. Socotite în genere cărţi de lectură religioasă, ele sunt folosite curent în slujbele bisericii, motiv pentru care încadrarea lor în rândul cărţilor de ritual este întru totul firească.

MOLDOVA

Liturghia. În perioada 1715-1780 au apărut în Moldova trei liturghiere: cel slavo-român din Rădăuţi, 1745 şi cele tipărite la Iaşi în 1747 şi 1759[23].

Vom trece peste cel dintâi, care are cântările slave şi numai tipicul românesc, şi ne vom opri asupra celorlalte două. Tipăritura din 1759

---

[22] În legătură cu efectele unificării lingvistice în alte două texte bisericeşti în secolul al XVIII-lea, a se vedea Alexandra Roman, *Contribuţii la problema unificării limbii literare. În legătură cu ediţiile româneşti din secolul al XVIII-lea ale Psaltirii,* în LR, XXIII, 1974, nr. 1, p. 13-24, Magdalena Georgescu, *Contribuţii la problema unificării limbii literare. Despre ediţiile succesive ale* ***Molitvenicului*** *din secolul al XVIII-lea,* în LR, XXIV, 1975, nr. 4, p .323-331.

[23] Datele asupra literaturii religioase din secolul al XVIII-lea sunt luate din BRV, vol. II şi IV. N-am ţinut seama decât de cărţile văzute de bibliografi, nu şi de cele semnalate de persoane mai mult sau mai puţin pricepute în chestiuni de paleografie românească.

Scanned with OKEN Scanner

reproduce, cu unele neînsemnate simplificări, textul *Dumnezeieştilor şi sfintelor liturghii*, apărute la Iaşi în 1747. Textul din 1747 este o reproducere, cuvânt de cuvânt, a liturghiei muntene, făcută cu o asemenea fidelitate, încât paginile, rândurile şi chiar locul cuvintelor în rând sunt aceleaşi ca în tipăriturile bucureştene. Comparaţia am făcut-o între *Liturghia* ieşeană din 1747 şi cea bucureşteană din 1728. *Liturghierul* ieşean din 1747 consună cuvânt de cuvânt cu textul apărut la Bucureşti în 1728, diferenţele (când există) fiind neînsemnate. Pentru că nu dispunem de spaţiul unei largi demonstraţii filologice, ne vom mărgini să reproducem, pe două coloane, un scurt fragment din liturghie, aşa cum se găseşte el în ediţiile din Iaşi, 1747 şi Bucureşti, 1728:

Priimeşte rugăciunile noastre, cererile, mărturisirile, slujbele de noapte şi ne dăruiaşte noao, Dumnezeule, credinţă neruşinată, nădejde tare, dragoste nefăţarnică. Blagosloveşte întrările noastre şi ieşirile, faptele, lucrurile, cuvintele, gândurile şi ne dă noao să ajungem la începutul zilei.
(*Liturghier,* Iaşi, 1747, p. 35)

Priimeşte rugăciunile noastre, cererile, mărturisirile, slujbele de noapte şi ne dăruiaşte noao, Dumnezeule, credinţă neruşinată, nădejde tare, dragoste nefăţarnică. Blagosloveşte întrările noastre şi ieşirile, faptele, lucrurile, cuvintele, gândurile şi ne dă noao să ajungem la începutul zilei.
(*Liturghier,* Bucureşti, 1728, p. 35)

Evanghelia. Au apărut în perioada de care ne ocupăm o ediţie moldovenească (Iaşi, 1762) şi şapte munteneşti ale *Evangheliei* (Bucureşti, 1723, 1742, 1750, 1753, 1760, 1775; Râmnic, 1746[24]). Tipăritura ieşeană consună, aproape peste tot, cuvânt de cuvânt, cu *Evanghelia* apărută la Bucureşti în 1760, care, asemenea ediţiilor din 1742 şi 1750, reproduce, pagină de pagină şi rând de rând, ediţia din 1723. La rândul ei, aceasta derivă, cu neînsemnate modificări, din evangheliile tipărite în Muntenia la sfârşitul secolului al XVII-lea şi la începutul celui următor.

Iată, spre edificare, un scurt fragment din *Evanghelie,* reprodus din cele două texte:

Deaca au venit şi s-au apropiiat de casă, au auzit cântece şi jocuri. Şi chiemând un fecior, l-au întrebat: „ce sânt acestea?" Iară el au zis lui că fratele tău au venit şi au junghiat

Deaca au venit şi s-au apropiiat de casă, au auzit cântece şi jocuri. Şi chiemând un fecior, l-au întrebat: „ce sânt acestea?" Iară el au zis lui că frate-tău au venit şi au junghiiat

[24] *Evanghelia* din Râmnic, 1746, prezintă unele neînsemnate diferenţe faţă de ediţia din 1723.

Scanned with OKEN Scanner

tatăl tău viţelul cel gras, căci l-au văzut *pre el* sănătos. Şi s-au mâniiat *şi* nu vrea să între. Iară tatăl lui ieşind l-au rugat pre el. Iară el răspunzând au zis tătâne-său: „iată, atâţia ani slujesc ţie şi niciodată porunca ta n-am călcat".
(Evangheliar, Iaşi, 1762, f. 95[r])

tatăl tău viţelul cel gras, căci l-au văzut sănătos. Şi s-au mâniiat, nu vrea să între. Iară tatăl lui ieşind l-au rugat pre el. Iară el răspunzând au zis tătâne-său: „iată, atâţia ani slujesc ţie şi niciodată porunca ta n-am călcat".
(Evangheliar, Bucureşti, 1760, f. 89[v])

Octoihul. Cunoaştem, în perioada 1715-1780, două ediţii moldoveneşti (Iaşi, 1726 şi 1749) şi douăsprezece munteneşti (Bucureşti, 1720, 1726, 1730, 1731, 1732, 1736, 1746, 1774; Râmnic, 1742, 1750, 1763, 1776).

Dintre cele două octoihuri ieşene, primul, din 1726, are românesc numai tipicul, de aceea nu ne interesează aici. Cât priveşte tipăritura din 1749, ea este identică, din cuvânt în cuvânt, cu *Octoihul* dezvoltat apărut la Râmnic în 1750. S-ar părea la prima impresie că de data aceasta avem a face cu reproducerea în Muntenia a unei versiuni moldoveneşti. Faptul că *Octoihul* din Iaşi, 1749, este scris munteneşte, de la un capăt la altul, şi are numeroase cântece preluate din versiunea bucureşteană din 1720, ne face să ne gândim, mai degrabă, la posibilitatea ca *Octoihul* ieşean să reproducă o primă versiune a tipăriturii râmnicene din 1750, apărută, probabil, între 1715 şi 1749 şi astăzi pierdută (*Octoihul* din Râmnic, 1742, este o reeditare a celui bucureştean din 1720[25]).

Reproducem un fragment din *Octoihul* dezvoltat, aşa cum se găseşte el în versiunile din Iaşi, 1749 şi Râmnic, 1750:

Căzut-am în stricăciunea patimilor şi mă tem de judecata ta cea dreaptă, drepte Doamne. Pentru aceasta mă rog ţie, întăreşte-mă să fac fapte bune, care să mă îndrepteze pre mine. Cele arătate şi cele ascunse ale inimii mele tu le ştii, Dumnezeul şi ziditoriul meu şi Domnul. Deci să nu mă osândeşti pre mine în ceasul judecăţii când vei veni să judeci împreună toate.
(*Octoih,* Iaşi, 1749, p. 33)

Căzut-am în stricăciunea patimilor şi mă tem de judecata ta cea dreaptă, drepte Doamne. Pentru aceasta mă rog ţie, întăreşte-mă să fac fapte bune, care să mă îndrepteze pre mine. Cele arătate şi cele ascunse ale inimii mele tu le ştii, Dumnezeul şi ziditoriul meu şi Domnul. Deci să nu mă osândeşti pre mine în ceasul judecăţii când vei veni să judeci împreună toate.
(*Octoih,* Râmnic, 1750, f. 14[r])

[25] Nu pare a fi nici *Octoihul* apărut în Bucureşti, 1732, pe care nu l-am avut în mână.

Scanned with OKEN Scanner

Penticostarul. Am numărat, în *Bibliografia românească veche,* cinci penticostare muntenești (București, 1743, 1768, 1780; Râmnic, 1743, 1767) și unul moldovenesc (Iași, 1753). Tipăriturile din București și Râmnic par a avea la bază aceeași traducere (probabil a lui Damaschin), supusă unor revizii în cele două centre culturale, în urma cărora au rezultat unele deosebiri (nu foarte mari, dar ușor sesizabile). *Penticostarul* ieșean din 1753 reproduce *cuvânt cu cuvânt (cu respectarea paginilor și a rândurilor)* textul tipărit la București, așa cum se poate vedea din fragmentele de mai jos:

Luminându-ne, fraților, cu înviiarea mântuitoriului Hristos și ajungând la înjumătățarea prazniculuĭ stăpânului, cu de-adinsul să păzim poruncile lui Dumnezeu, ca să fim vrednici a prăznui și înălțarea și să câștigăm și venirea duhului sfânt.
(Penticostar, Iași, 1753, f. 94[r])

Luminându-ne, fraților, cu înviiarea mântuitoriului Hristos și ajungând la jumătățarea prazniculuĭ stăpânului, cu de-adinsul să păzim poruncile lui Dumnezeu, ca să fim vrednici a prăznui și înălțarea și să câștigăm și venirea duhului sfânt.
(Penticostar, București, 1743, f. 94[r])

Că fiind el fântână iertării și noianul milostivirii, izvorăște lumei iertăciunea, spală greșalele și curăță boalele, mântuiaște pre cei ce prăznuiesc înviiarea lui.
(Ibidem, f. 95[r]; numerotare greșită, de fapt 96[r])

Că fiind el fântână iertării și noianul milostivirii, izvorăște lumei iertăciunea, spală greșalele și curăță boalele, mântuiaște pre cei ce prăznuiesc înviiarea lui.
(Ibidem, f. 96[r])

Apostolul. Din perioada 1715-1780 a ajuns până la noi o singură ediție moldovenească a *Apostolului:* Iași, 1756. Dintre aparițiile muntene ale acestei cărți (București, 1743, 1774, Buzău, 1743, Râmnic, 1747), tipăriturile din 1743 pot fi invocate cu mai mare îndreptățire ca modele ale ediției ieșene. Comparându-le, unele argumente par să impună ca izvod tipăritura bucureșteană, iar altele pe cea buzoiană. Problema este minoră, căci ele însele sunt atât de asemănătoare, încât le corespund chiar numerotarea filelor și dispunerea rândurilor pe pagină.

Am comparat fragmentul selectat din *Apostolul* publicat la Iași în 1756 cu corespondentele sale din toate cele trei ediții muntene care îl precedă, dar pentru a nu ne întinde ne vom referi numai la tipăritura buzoiană:

Fraților, spre folosul vostru zic, nu ca să vă puiu voauo cursă, ci spre buna obicinuință și apropiiare cătră Domnul fără sminteală. Iară de i să

Fraților, spre folosul vostru zicu, nu ca să vă puiu voauo cursă, ci spre buna obicinuință și apropiiare cătră Domnul fără sminteală. Iară de i să

Scanned with OKEN Scanner

pare cuiva că i să face vreo necinste pentru fata sa, deaca îi trec tinereaţele, şi iaste să fie aşa, ce îi iaste voia să facă, nu greşaşte, mărite-să. Iară cela ce stă tare în inimă, neavând vreun păs, şi are puteare întru voia sa şi aceasta au judecat întru inima sa, ca să-şi păzească fata sa, bine face. Deci dară şi cela ce-ş mărită fata sa bine face, iară cel ce nu o mărită mai bine face.
(Apostol, Iaşi, 1756, f. 42ʳ)

pare cuiva că i să *va* face vreo necinste pentru fata sa, deaca îi trec tinereaţile, şi iaste să fie aşa, ce-i *e* voia să facă, nu greşaşte, mărite-se. Iară cela ce stă tare în inimă, neav@nd vreun păs, şi are puteare întru voia sa şi aceasta au judecat întru inima sa, ca să-ş păzească fata sa, bine face. Deci dară şi cela ce-ş mărită fata sa bine face, iară cela ce nu o mărită mai bine face.
(Apostol, Buzău, 1743, f. 45ʳ)

Ceaslovul. În secolul al XVIII-lea (până la 1780) *Ceaslovul* a fost publicat în numeroase rânduri, începând cu traducerea mitropolitului Antim Ivireanul, pusă sub tipar în 1715 la Târgovişte, urmată, numai în Ţara Românească, de cel puţin zece ediţii (Râmnic, 1724, 1731, 1745, 1753, 1774, Bucureşti, 1748, 1767, 1769, 1777, 1778). În aceeaşi perioadă au apărut în Moldova patru ediţii ale *Ceaslovului:* Rădăuţi, 1745, Iaşi, 1750, 1763 şi 1777. Ultima dintre acestea iese din discuţie, întrucât nu am văzut unicul exemplar păstrat până astăzi, care se află în Biblioteca Mănăstirii Neamţ. Raportată la traducerea publicată de Antim Ivireanul la Târgovişte în 1715, tipăritura din 1763 are o structură compoziţională aparte, care o singularizează în spectrul general al ediţiilor din secolul al XVIII-lea. Sub aspect lingvistic, ea reflectă graiul muntean, inclusiv în notiţa finală redactată de tipografi. Ediţiile din 1745(Rădăuţi) şi 1750 (Iaşi) apelează, fiecare în parte, la traducerea lui Antim Ivireanul, cu menţiunea că prima prezintă fonetismul moldovenesc, iar cealaltă pe cel muntean. Tipăritura ieşeană din 1750 corespunde pagină de pagină cu cea din 1715 şi cu cea imprimată la Bucureşti în 1748, care pare să fie sursa ei directă.

Pentru a ilustra rezultatul comparaţiei întreprinse, ne limităm la un fragment din *Ceaslov,* Iaşi, 1750, respectiv la cel corespunzător din *Ceaslov,* Bucureşti, 1748:

Auză-te Domnul în zioa necazului, scutească-te numele Dumnezeului lui Iacov. Trimiţă ţie ajutoriu dintru cel sfânt şi din Sion sprijinească-te pre tine. Pomenească toată jârtva ta şi arderea cea de tot a ta să se îngraşe. Dea ţie Domnul după inima

Auză-te Domnul în zioa necazului, scutească-te numele Dumnezeului lui Iacov. Trimiţă ţie ajutoriu dintru cel sfânt şi din Sion sprijinească-te pre tine. Pomenească toată jârtva ta şi arderea cea de tot a ta să se îngraşe. Dea ţie Domnul după inima

Scanned with OKEN Scanner

ta şi tot sfatul tău să-l plinea<s>că. Bucura-ne-vom de mântuirea ta şi întru numele Domnului Dumnezeului nostru ne vom mări. Plinească Domnul toate cearerile tale. Acum am cunoscut că au mântuit Domnul pre unsul său. Auzi-l-va pre dânsul din ceriul cel sfânt al său.
(*Ceaslov*, Iaşi, 1750, p. 45)

ta şi tot sfatul tău să-l plinească. Bucura-ne-vom de mântuirea ta şi întru numele Domnului Dumnezeului nostru ne vom mări. Plinească Domnul toate cearerile tale. Acum am cunoscut că au mântuit Domnul pre unsul său. Auzi-l-va pre dânsul din ceriul cel sfânt al său.
(*Ceaslov*, Bucureşti, 1748, p. 45)

Unele sondaje efectuate în alte cărţi religioase apărute în Moldova confirmă constatările de mai sus. După 1750 şi până spre 1780, literatura bisericească de ritual moldovenească (ne referim la cea tipărită) nu este altceva decât o oglindă fidelă a textelor ecleziastice muntenești. Reproducând cuvânt de cuvânt tipăriturile muntenești, moldovenii au primit, totodată, şi normele fundamentale ale scrisului literar muntenesc (şi nu numai pe ele), renunţând *integral* la propria lor normă literară, aşa cum se prezenta ea în textele de la sfârşitul secolului al XVII-lea şi de la începutul celui următor. Iată, spre exemplificare, cum arată unele trăsături fundamentale ale limbii celor şase tipărituri cercetate de noi:

– *ă* proton nu trece niciodată la *a: arătat* (Oct. 1749, 105), *bărbatului* (Ev. 1762, 28^{r}), *împăraţilor* (Pent. 1753, 42^{r}), *înălţare* (Lit. 1747, 188), *lăudat* (Ceas. 1750, 61), *părintele* (Ap. 1756, 49^{r}) etc.;

– *e* medial aton netrecut la *i: feciori* (Ev.1762, 91^{r}), *numele* (Ceas. 1750, 64), *oamenii* (Oct. 1749, 162), *usebiri* (Ap. 1756, 45^{v}), *vedeţi* (Pent. 1753, 111^{v}), *venind* (Lit. 1747, 206) etc.;

– *e* final păstrat: *bate* (Ev. 1762, 27^{v}), *folosinţele* (Ceas. 1750, 61), *iaste* (Pent. 1753, 23^{r}), *limbile* (Ap. 1756, 46^{v}), *mine* (Lit. 1747, 224), *toate* (Oct. 1749, 105) etc.;

– *eá* final nu a fost redus la *e(ę): avea* (Ap. 1756, 14^{r}), *mea* (Lit. 1747, 222), *mergea* (Ev. 1762, 28^{v}), *prea* (Oct. 1749, 162), *vrea* (Pent. 1753, 127^{v}) etc.;

– *î* s-a „diftongat" în *mâine* (Ap. 1756, 48^{v}), *mâinile* (Lit. 1747, 35; Oct. 1749, 162; Ceas. 1750, 65, 69; Pent. 1753, 42^{r}; Ap. 1756, 50^{v}; Ev. 1762, 36^{r}), *pâinea* (Lit. 1747, 223; Ev. 1762, 8^{v}) etc.;

– labiodentala *f* nu a fost alterată: *fiarălor* (Oct. 1749, 107), *fierbântare* (Lit. 1747, 229), *fiii* (Ap. 1756, 45^{r}), *fiind* (Ceas. 1750, 71), *firea* (Pent. 1753, 68^{r}), *fiţi* (Ev. 1762, 27^{v}) etc.;

– labialele în poziţie „tare" sunt moi: *să izbăvească* (Oct. 1749, 31), *merg* (Ev. 1762, 110^{v}), *pătimesc* (Ap. 1756, 46^{r}), *proslăvesc* (Lit. 1747,231), *să se râsipească* (Pent. 1753, 1^{v}) etc.;

Scanned with OKEN Scanner

– dentala *d* rostită dur, în raport de variaţie liberă cu *d* moale, cu predominarea netă a celei din urmă: *dăzmierdarea* (Lit. 1747, 231), *dăzmierdările* (Lit. 1747, 230), *dăznădăjduindu-mă* (Lit. 1747, 223), *l-au îndăstulat* (Ceas. 1750, 66), alături de *adevărate* (Ceas. 1750, 66), *depărtate* (Oct. 1749, 57), *descoperire* (Ap. 1756, 47^{r}), *dezlegare* (Oct. 1749, 77), *dezmierdăciunilor* (Lit. 1747, 223) etc.;

– *s, z, ţ* moi: *aseamene* (Ceas. 1750, 64), *Dumnezeu(l)* (Lit. 1747, 47; Ceas. 1750, 67; Ap. 1756, 45^{r}), *flămânzi* (pl.; Ceas. 1750, 70), *înţelept* (Ceas. 1750, 71; Ap. 1756, 48^{r}), *înţelepciune* (Oct. 1749, 31), *părăsit* (Ceas. 1750, 67), *seama* (Ap. 1756, 47^{v}; Ev. 1762, 77^{v}), *seara* (Pent. 1753, 3^{v}), *seară* (Ev. 1762, 53^{r}), *semn* (Ap. 1756, 47^{r}), *sfinţilor* (Ceas. 1750, 58; Ap. 1756, 50^{r}), *singuri* (Ap. 1756, 45^{v}), *slobozi* (pl.; Ap. 1756, 46^{r}), *toţi* (Ceas. 1750, 65; Ap. 1756, 46^{r}), *zilele* (Ceas. 1750, 66; Ap. 1756, 48^{v}), *zise* (Lit. 1747, 60) etc.;

– *z: auzul* (Ap. 1756, 46^{r}), *Dumnezeule* (Lit. 1747, 35), *să îndrepteaze* (Oct. 1749, 33), *au văzut* (Ceas. 1750, 67), *au zis* (Ev. 1762, 95^{v}) etc.;

– *j: ajutoriu* (Ceas. 1750, 63), *joi* (Ap. 1756, 46^{v}), *judecata* (Oct. 1749, 33), *jumătăţarea* (Pent. 1753, 94^{r}), *au junghiat* (Ev. 1762, 95^{v}) etc.;

– *ş, j* moi (înainte de *e,* mai ales în poziţie „tare") în raport de variaţie liberă cu *ş, j* duri, cu predominarea celor din urmă: *aşezaţi* (Ap. 1756, 50^{v}), *mieluşel* (Pent. 1753, 2^{v}), *săvârşesc* (Lit. 1747, 224), *slujesc* (Oct. 1749, 158), *au şezut* (Ev. 1762, 36^{r}) alături de *aşăzarea* (Oct. 1749, 31), *deşărt* (Lit. 1747, 219), *grijă* (Ev. 1762, 49^{v}), *jărtvelor* (Ceas. 1750, 69), *însetoşăm* (Ap. 1756, 50^{v}), *înşălăciunea* (Lit. 1747, 186; Oct. 1749, 172), *şădearea* (Lit. 1747, 94), *şăzând* (Pent. 1753, 56^{v}), *uşă* (Pent. 1753, 129^{v}; Ap. 1756, 49^{r});

– *ş, j* duri înainte de *eá,* în poziţie „moale": *greşalelor* (Ceas. 1750, 63), *să înşale* (Ev. 1762, 91^{r}), *să roşaşte* (Ev. 1762, 37^{r}), *sfârşaşte* (Lit. 1747, 75), *slujaşte* (Ev. 1762, 120^{r}), *şade* (Ap. 1756, 47^{v}), *şapte* (Ceas. 1750, 70; Pent. 1753, 173^{r}; Ev. 1762, 91^{r}), *şarpelui* (Pent. 1753, 113^{v}) etc.;

– *r* dur înainte de *eá,* în poziţie „moale": *izvoraşte* (Pent. 1753, 95^{r}), *uraşte* (Ev. 1762, 8^{v}) etc.;

– articolul *al* variabil: *al direptăţii* (Lit. 1747, 38), *al lui Hristos* (Ap. 1756, 45^{v}), *al mieu* (Pent. 1753, 130^{r}), *al tău* (Ceas. 1750, 65), *ai Domnului* (Ap. 1756, 47^{v}), *al inimii* (Oct. 1749, 98), *ai tăi* (Ceas. 1750, 66), *ai tătâne-mieu* (Ev. 1762, 95^{r}), *ale fieştecăruia* (Ceas. 1750, 59), *ale mântuirii* (Pent. 1753, 46^{r}), *ale naşterii* (Oct. 1749, 720), *ale noastre* (Ap. 1756, 46^{r}), *ale robilor* (Lit. 1747, 70) etc.;

– forme verbale iotacizate: *(să) auză* (Ceas. 1750, 65; Pent. 1753, 3^{r}), *caz* (Oct. 1749, 154), *să desparţ* (Ev. 1762, 28^{r}), *să puie* (Ceas. 1750, 68), *să*

Scanned with OKEN Scanner

scoaţă (Ceas. 1750, 69), *spuiu* (Ap. 1756, 45^{v}), *să văz* (Ap. 1756, 49^{r}), *să vie* (Lit. 1747, 186; Ap. 1756, 49^{r}), *să viu* (Ap. 1756, 49^{v}) etc.

TRANSILVANIA

Pentru a oferi date comparabile, am parcurs din cărţile alese aceleaşi pagini ca şi în cazul ediţiilor moldoveneşti şi am citat, în măsura posibilului, aceleaşi pasaje ilustrative.

Liturghia. Cunoaştem două ediţii ardeleneşti ale *Liturghiei,* apărute amândouă la Blaj (1756 şi 1775). Ultima dintre ele o reproduce fidel pe cea dintâi. Aceasta (cea din 1756) este o retipărire, cuvânt de cuvânt, a *Liturghiei* munteneşti (cu eliminarea câtorva rugăciuni de la sfârşit). E foarte probabil ca *Liturghierul* blăjean din 1756 să se întemeieze pe ediţia bucureşteană din 1747. Reproducem mai jos un scurt fragment din *Liturghie,* aşa cum apare el în cele două ediţii:

Priimeşte rugăciunile noastre, cererile, mărturisirile, slujbele de noapte şi ne dăruiaşte noao, Dumnezeule, credinţă neruşinată, nădejde tare, dragoste nefăţarnică. Blagosloveşte întrările noastre şi ieşirile, faptele, lucrurile, cuvintele, gândurile şi ne dă noao să ajungem la începutul zilii.
(Liturghier, Blaj, 1756, p. 43)

Priimeşte rugăciunile noastre, cererile, mărturisirile, slujbele de noapte şi ne dăruiaşte noao, Dumnezeule, credinţă neruşinată, nădejde tare, dragoste nefăţarnică. Blagosloveşte întrările noastre şi ieşirile, faptele, lucrurile, cuvintele, gândurile şi ne dă noao să ajungem la începutul zilii.
(Liturghier, Bucureşti, 1747, p. 35)

Evanghelia s-a tipărit la Blaj, în perioada de care ne ocupăm, de două ori: în 1765 şi în 1776. Ediţia din 1776 este o reproducere pagină de pagină şi rând de rând a celei din 1765, care, la rândul ei, nu face decât să copieze cât se poate de fidel (cu foarte mărunte şi cu totul sporadice intervenţii) versiunea munteană a *Evangheliei* (s-a mers probabil după ediţia din 1760, colaţionată, eventual, cu tipăriturile din 1723 şi 1746). Fragmentele de mai jos sunt luate din ediţiile din 1765 (Blaj) şi 1760 (Bucureşti):

Deaca au venit şi s-au apropiiat de casă, au auzit cântece şi jocuri. Şi chiemând un fecior, l-au întrebat: „ce sânt acestea?". Iară el au zis lui că fratele tău au venit şi au junghiiat tată-tău viţelul cel gras, căci l-au văzut sănătos. Şi s-au mâniiat *şi* nu

Deaca au venit şi s-au apropiiat de casă, au auzit cântece şi jocuri. Şi chiemând un fecior, l-au întrebat: „ce sânt acestea?". Iară el au zis lui că frate-tău au venit şi au junghiiatt tată-tău viţelul cel gras, căci l-au văzut sănătos. Şi s-au mâniiat, nu

Scanned with OKEN Scanner

vrea să între. Iară tatăl lui ieşind l-au rugat pre el. Iară el răspunzând au zis tătâne-său: „iată, atâţia ani slujesc ţie şi niciodată porunca ta n-am călcat".
(Evanghelie, Blaj, 1765, p. 191)

vrea să între. Iară tatăl lui ieşind l-au rugat pre el. Iară el răspunzând au zis tătâne-său: „iată, atâţia ani slujesc ţie şi niciodată porunca ta n-am călcat".
(Evanghelie, Bucureşti, 1760, p. 89^{v})

Tot de două ori s-a tipărit la Blaj între 1715-1780 şi *Octoihul.* Ediţia din 1760 (reeditată apoi în 1770) este reprodusă cu aceeaşi fidelitate, ca şi în cazurile precedente, după un octoih bucureştean (probabil cel din 1746). Iată acum, pe două coloane, acelaşi pasaj din ediţiile 1760 (Blaj) şi 1746 (Bucureşti):

Râdicatu-m-ai pre mine cel căzut în groapă, plecându-te, dătătoriule de viiaţă fără greşală; şi a mea putrejune cea rău împuţită, Hristoase, suferind fără de ispită cu mireazma dumnezeieştii fiinţe pre mine mirositoriu m-ai făcut (...).
Dezlegatu-i-au blestemul, întristarea au încetat, că cea blagoslovită şi plină de dar credincioşilor bucurie au răsărit, blagoslovenie tuturor marginilor ca o floare aducând pre Hristos.
(Octoih, Blaj, 1760, p. 151)

Râdicatu-m-ai pre mine cel căzut în groapă, plecându-te, dătătoriule de viiaţă fără greşală; şi a mea putrejune cea rău împuţită, Hristoase, suferind fără de ispită cu mireazma dumnezeieştii fiinţe pre mine mirositoriu m-ai făcut (...).
Dezlegatu-i-au blestemul, întristarea au încetat, că cea blagoslovită şi plină de dar credincioşilor bucurie au răsărit, blagoslovenie tuturor marginilor ca o floare aducând pre Hristos.
(Octoih, Bucureşti, 1746, p. 145)

Penticostarul a fost tipărit o singură dată la Blaj, şi anume în 1768. Cartea blăjeană reproduce, cu unele scurtări şi mici modificări (care nu privesc însă cântecele), ediţia apărută la Râmnic în 1743. Un scurt fragment reprodus pe două coloane ne va edifica asupra raportului dintre cele două ediţii:

Cela ce eşti de o fiinţă cu dânsul şi cu duhul; că de te-ai şi arătat în timp, dar neschimbat ai rămas, de unde aştepţi sfârşitul săvârşirii ca să vii pre pământ să judeci toată lumea, drepte judecătoriule, Doamne, milostiveşte-te spre sufletele noastre, iertare de greşale dăruind ca un

Cela ce eşti de o fiinţă cu dânsul şi cu duhul; că de te-ai şi arătat în timp, dar neschimbat ai rămas, de unde aştepţi sfârşitul săvârşirii ca să vii pre pământ să judeci toată lumea, drepte judecătoriule, Doamne, milostiveşte-te spre sufletele noastre, iertare de greşale dăruind ca un

Scanned with OKEN Scanner

Dumnezeu milostiv robilor tăi.
(Penticostar, Blaj, 1768, f. 121^{v})

Dumnezeu milostiv robilor tăi.
(Penticostar, Râmnic, 1743, f. 155^{r})

Apostolul. A apărut o singură ediţie a *Apostolului* în Transilvania, anume cea tipărită la Blaj în 1767: *Apostol acum întâiu aşezat şi tipărit, după rânduiala Besearecii Răsăritului (...).* Ea reproduce cu fidelitate tipăritura munteană imprimată la Râmnic cu douăzeci de ani mai devreme:

Fraţilor, spre folosul vostru zic, nu ca să vă pui voao cursă, ci spre buna obicinuinţă şi apropiiare cătră Domnul fără sminteală. Iară de i să pare cuiva că i să va face vreo necinste pentru fata sa, deaca îi trec tinereaţele, şi iaste să fie aşa, ce e voia facă, nu greşaşte, mărite-se. Iară cela ce stă tare în inimă, neavând vreun păs, şi are puteare întru voia sa şi aceasta au judecat întru inima sa, ca să-ş păzească fata sa, bine face. Deci dară şi cela ce-ş mărită fata sa bine face, iară cela ce nu o mărită mai bine face.
(Apostol, Blaj, 1767, f. 44^{r})

Fraţilor, spre folosul vostru zic, nu ca să vă pui voao cursă, ci spre buna obicinuinţă şi apropiiare cătră Domnul fără sminteală. Iară de i să pare cuiva că i să va face vreo necinste pentru fata sa, deaca îi trec tinereaţele, şi iaste să fie aşa, ce e voia facă, nu greşaşte, mărite-se. Iară cela ce stă tare în inimă, neavând vreun păs, şi are puteare întru voia sa şi aceasta au judecat întru inima sa, ca să-ş păzească fata sa, bine face. Deci dară şi cela ce-şi mărită fata sa bine face, iară cela ce nu o mărită mai bine face.
(Apostol, Râmnic, 1747, f. 64^{r})

Ceaslovul. Cunoaştem cinci ediţii ale *Ceaslovului* publicate în Transilvania în anii 1715-1780, toate la tipografia din Blaj, sub titlurile: *Ceaslov* (1751, 1753, 1778), *Orologhion* (1766), *Polustav* (1773). Nu ne vom referi la *Orologhionul* din 1766, căci exemplarul păstrat nu ne-a fost accesibil. Ultimele două ediţii, trecând peste diferenţa de titlu *(Polustav,* 1773, respectiv *Ceasoslov,* 1778), sunt aproape identice. Ele pot fi raportate la ediţia din 1753 în mai mare măsură decât la cea din 1751. Tipăriturile din 1751şi din 1753, atât de apropiate în timp, nu se află în raport de filiaţie directă, dar ambele reflectă ceasloavele munteneşti, plasate în tradiţia celui târgovişte an din 1715 şi receptate, foarte probabil, prin ediţiile râmnicene din 1724 şi din 1745. Segmentul ilustrativ l-am ales din prima ediţie de la Blaj, raportată la cea de la Râmnic, 1745:

Auză-te Domnul în zioa necazului, scutească-te numele Dumnezeului lui Iacov. Trimiţă ţie ajutoriu dintru cel sfânt şi din Sion sprijinească-te

Auză-te Domnul în zioa necazului, scutească-te numele Dumnezeului lui Iacov. Trimiţă ţie ajutoriu dintru cel sfânt şi din Sion sprijinească-te

Scanned with OKEN Scanner

pre tine. Pomenească toată jârtva ta şi arderea cea de tot a ta să se îngraşă. Dea ţie Domnul după inima ta şi tot sfatul tău să-l plinească. Bucura-ne-vom de mântuirea ta şi întru numele Domnului Dumnezeului nostru ne vom mări. Plinească Domnul toate cearerile tale. Acum am cunoscut că au m@ntuit Domnul pre unsul său. Auzi-l-va pre dânsul din ceriul cel sfânt al său.
(Ceaslov, Blaj, 1751, p. 103-104)

pre tine. Pomenească toată jârtva ta şi arderea cea de tot a ta să se îngraşă. Dea ţie Domnul după inima ta şi tot sfatul tău să-l plinească. Bucura-ne-vom de mântuirea ta şi întru numele Domnului Dumnezeului nostru ne vom mări. Plinească Domnul toate cererile tale. Acum am cunoscut că au mântuit Domnul pre unsul său. Auzi-l-va pre dânsul din ceriul cel sfânt al său.
(Ceaslov, Râmnic, 1745, f. 36^{v}-37^{r})

Dar nu numai aceste lucrări, ci şi celelalte cărţi de slujbă care se tipăresc la Blaj după 1750 au drept model textele bisericeşti corespunzătoare din Ţara Românească, pe care le urmează cu fidelitate. După cum a rezultat, în parte, şi din fragmentele reproduse mai sus, limba cărţilor apărute la Blaj devine muntenească, vechile norme ale tipăriturilor bălgrădene din secolul al XVII-lea fiind în totalitate abandonate. Iată cum arată unele dintre cele mai importante trăsături lingvistice ale cărţilor blăjene:

- *ă* proton nu a trecut la *a: arătat* (Ceas. 1751, 173; Lit. 1756, 44), *bărbatului* (Ev. 1765, 59), *împărat* (Ev. 1765, 102), *născătoare* (Ceas. 1751, 177), *păcate* (Lit. 1756, 45), *răsplătire* (Ap. 1767, 55^{r}) etc.;
- *e* medial aton nu apare trecut la *i: fecioară* (Ceas. 1751, 194; Oct. 1760, 67), *laptele* (Ap. 1767, 54^{r}), *oamenilor* (Ceas. 1751, 175; Ev. 1765, 163; Ap. 1767, 51^{v}), *soarele* (Ceas. 1751, 174), *veniţi* (Ceas. 1751, 182; Lit. 1756, 187; Pent. 1768, 30^{r}) etc.;
- *e* final aton păstrat: *bate* (Ev. 1765, 57), *limbile* (Ceas. 1751, 167), *minţile* (Ap. 1767, 53^{r}), *poruncile* (Lit. 1756, 38), *şapte* (Pent. 1768, 68^{v}) etc.;
- *eá* final păstrat: *bea* (Ap. 1767, 54^{r}), *cea* (Ceas. 1751, 177; Lit. 1756, 221), *mergea* (Ev. 1765, 102), *prea* (Ceas. 1751, 182; Oct. 1760, 67), *vom vedea* (Pent. 1768, 29^{v}) etc.;
- diftongul *îi* apare regulat în *mâini(le)* (Lit. 1756, 32, 43, 162; Oct. 1760, 486; Ev. 1765, 63, 78; Ap. 1767, 51^{v}; Pent. 1768, 29^{v}, 48^{r}), *mâinilor* (Ceas. 1751, 171), *pâine(a)* (Lit. 1756, 170, 219; Oct. 1760, 474; Ev. 1765, 104) etc.;
- labiodentala *f* nealterată: *a fi* (Ap. 1767, 55^{v}), *să fie* (Lit. 1756, 83; Ap. 1767, 52^{v}), *fiii* (Ceas. 1751, 171; Ap. 1767, 52^{v}), *fiind* (Ceas. 1751, 193; Ap. 1767, 53^{r}; Pent. 1768, 126^{v}), *firii* (Pent. 1768, 127^{v}), *firilor* (Oct. 1760, 67), *fiţi* (Ev. 1765, 57; Ap. 1767, 51^{v}) etc.;

Scanned with OKEN Scanner

- labialele în poziţie „tare“ sunt întotdeauna moi: *avem* (Ap. 1767, 54[r]), *iubesc* (Ceas. 1751, 167; Ev. 1765, 43), *merg* (Lit. 1756, 2), *să orbească* (Pent. 1768, 107[r]), *precupesc* (Ap. 1767, 52[v]), *trupească* (Oct. 1760, 219) etc.;

- dentala *d* dură: *dăsfătări* (Oct. 1760, 159), *dăznădăjduiţi* (Oct. 1760, 158) etc., alături de care apare într-un număr mult mai mare de ocurenţe *d* moale: *adevăr* (Ceas. 1751, 177), *descoperit* (Lit. 1756, 206), *destul* (Ap. 1767, 52[r]), *au dezlegat* (Oct. 1760, 81) etc.;

- *s, z, ţ* moi: *Dumnezeu(l)* (Ceas. 1751, 191; Lit. 1756, 30; Ap. 1767, 53[v]), *înmulţit* (Ceas. 1751, 188; Ap. 1767, 53[v]), *să se însemneaze* (Ceas. 1751, 181), *marţi* (Ap. 1767, 64[v]), *seama* (Ev. 1765, 149), *seara* (Oct. 1760, 1), *am semănat* (Ap. 1767, 54[r]), *ai slobozit* (Pent. 1768, 103[v]), *zice* (Ceas. 1751, 179) etc.;

- *z: astăzi* (Pent. 1768, 48[r]), *botezătoriului* (Lit. 1756, 31), *crezut-am* (Ap. 1767, 53[v]), *am văzut* (Ceas.1751, 170), *zi* (Oct. 1760, 148), *zis-am* (Ev. 1765, 168)etc.;

- *j: ajutoriul* (Lit. 1756, 40), *joi* (Ceas. 1751, 176; Ev. 1765, 72; Ap. 1767, 55[r]), *jos* (Oct. 1760, 147), *judecata* (Ceas. 1751, 182), *judecăm* (Ap. 1767, 54[v]), *judecătoriule* (Pent. 1768, 121[v]) etc.;

- *ş, j* moi înainte de *e* (mai ales în poziţie „tare“), în raport de variaţie liberă cu *ş, j* duri, care predomină: *n-am înşelat* (Ap. 1767, 55[r]), *înşelăciuni* (Pent. 1768, 71[r]), *mieluşeii* (Ev. 1765, 43), *paiajen* (Ceas. 1751, 169), *slujesc* (Oct. 1760, 77), *şederea* (Lit. 1756, 162) – *deşărt* (Ceas. 1751, 186; Ev. 1765, 15), *greşăsc* (Ceas. 1751, 187), *grijă* (Lit. 1756, 213; Ap. 1767, 55[v]), *însetoşăm* (Ap. 1767, 51[v]), *şădeţi* (Pent. 1768, 102[r]), *şărpilor* (Oct. 1760, 399) etc.;

- *ş, j* duri înainte de *eá* (în poziţie „moale“): *să grijaşte* (Ap. 1767, 54[r]), *să ruşaşte* (Ev. 1765, 74), *săvârşaşte* (Ceas. 1751, 183), *slujaşte* (Ap. 1767, 54[r]), *şade* (Pent. 1768, 193[r]), *şapte* (Ev. 1765, 174; Pent. 1768, 68[v]), *şarpe* (Oct. 1760, 399) etc.;

- *r* dur înainte de *eá* (în poziţie „moale“): *izvoraşte* (Pent. 1768, 17[r]), *uraşte* (Ceas. 1751, 166; Ev. 1765, 15) etc.;

- articolul posesiv variabil: *al credinţei* (Ap. 1767, 53[v]), *al fiului* (Lit. 1756, 38), *al mărirei* (Oct. 1760, 74), *al săracilor* (Ceas. 1751, 176); *ai miei* (Ap. 1767, 51[v]), *ai tătâne-mieu* (Ev. 1765, 191); *ale lumii* (Ap. 1767, 56[r]), *ale maicilor* (Oct. 1760, 156), *ale milii* (Pent. 1768, 154[r]), *ale tuturor sfinţilor* (Ceas. 1751, 181) etc.;

- forme verbale iotacizate: *să auzu* (Lit. 1756, 62), *să se înghiţă* (Ap. 1767, 52[r]), *să pierzu* (Ceas. 1751, 185-186), *spuiu* (Pent. 1768, 192[v]), *trimiţ* (Oct. 1760, 494), *viind* (Ap. 1767, 55[r]) etc.

Scanned with OKEN Scanner

De observat că în unele din cazurile de mai sus se ajunsese în tipăriturile ardeleneşti şi muntenești la aceeaşi normă încă din secolul precedent, iar în altele muntenizarea avea un temei în evoluţia graiurilor ardeleneşti după 1700.

V. La capătul acestor consideraţii consacrate examinării atente a unui număr mare de cărţi religioase de ritual din secolul al XVIII-lea, putem afirma că, *după 1750 şi până spre 1780, graiul muntenesc, aşa cum fusese fixat în cărţile bisericeşti, s-a impus drept unică normă literară în textele de cult tipărite, adică în acele lucrări în care producţiile spirituale erau îmbrăcate în haina cea mai aleasă şi, într-un anumit sens, cea mai solemnă, destinată unei largi răspândiri, a cuvântului tipărit.*

După mai bine de un deceniu de la publicarea lucrării noastre consacrată „momentului 1750" în procesul de unificare a românei literare, N. A. Ursu a întreprins o analiză critică a opiniilor enunţate, punând sub semnul întrebării valabilitatea concluziilor desprinse[26]. Conform părerilor D-sale, muntenizarea limbii tipăriturilor româneşti în jurul anului 1750 (pe care, de altfel, nu o neagă) „a fost determinată nu de dorinţa clericilor cărturari moldoveni şi ardeleni de a avea în cărţile bisericeşti o limbă comună cu a muntenilor..., ci de intensa difuzare în Moldova şi Transilvania a cărţilor bisericeşti tipărite în Ţara Românească, începută în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, precum şi de prezenţa în tipografiile din Moldova şi în cea de la Blaj a unor tipografi şi diortositori aduşi din Ţara Românească"[27]. Două observaţii preliminare înainte de a intra în fondul problemei[28]. Întâi de toate, N. A. Ursu se ocupă în articolul său numai de cărţile religioase tipărite în Moldova în cursul secolului al XVIII-lea, fără a le examina pe cele ieşite de sub teascul episcopiei din Blaj. În al doilea rând, caracterul muntenesc al tipăriturilor care văd lumina zilei în intervalul 1740-1780 este de ordinul evidenţei, fiind demonstrat de unele studii apărute până în prezent. Încercarea lui N. A. Ursu de a restrânge efectele muntenizării limbii numai asupra unora din tipărituri şi anume asupra celor imprimate, diortosite sau traduse de munteni este lipsită de bază reală. Cu excepţia *Molitvenicului* din Iaşi, apărut în 1749, datorat vechiului meşter moldovean Ieremia Marcovici, toate celelalte cărţi bisericeşti respectă prescripţiile fundamentale ale normei muntenești. Aşa cum s-a arătat încă din 1971, în aceste lucrări se întâlnesc, când şi când, particularităţi de limbă

[26] *Cu privire la „momentul 1750" în dezvoltarea limbii române literare,* în LR, XXXIV, 1985, nr. 6, p. 520-531.

[27] *Op. cit.*, p. 521.

[28] Asupra chestiunilor dezbătute de autor, vezi pe larg I. Gheţie, *Din nou despre momentul 1750 în procesul de unificare a românei literare,* în LR, XXXVI, 1987, nr. 5, p. 399-407.

Scanned with OKEN Scanner

moldoveneşti sau ardeleneşti. Ele sunt însă accidentale, fiind vorba de „scăpări" ale tipografilor. Indiferent dacă agreăm sau nu termenul de „normă oficială muntenească", caracterul muntean al limbii tipăriturilor bisericeşti moldoveneşti sau ardeleneşti este o realitate aflată deasupra oricărei îndoieli.

Simplul fapt că în secolul al XVIII-lea cartea bisericească din Ţara Românească a împânzit practic toate regiunile locuite de români, pătrunzând în cele mai depărtate unghere, nu explică în sine muntenizarea limbii literare în Moldova şi Transilvania (luată împreună cu Banatul). Desigur, în lipsa producţiei locale de carte, tipăriturile din Bucureşti şi Râmnic se impuneau, în mod inevitabil, drept modele de urmat. E vorba însă de *textul propriu-zis* al cărţilor, şi nu de *limba textului,* adică de limba, sau, mai exact spus, de graiul în care era scris textul. Nimic nu-i putea împiedica pe cărturarii moldoveni sau ardeleni să reproducă cu maximum de fidelitate cărţile munteneşti, punându-le însă de acord, sub raport lingvistic, cu normele literare locale, aşa cum au procedat, în cursul anilor, până la jumătatea secolului al XVIII-lea. Atâta timp cât *Catavasierul* apărut la Rădăuţi în 1744 este scris moldoveneşte, deşi reproduce *Catavasierul* bucureştean din 1742, iar *Liturghierul* tipărit la Iaşi în 1747, având drept model *Liturghierul* bucureştean, este muntenesc de la un cap la altul, e deasupra oricărei îndoieli că „intensa difuzare a cărţilor tipărite în Ţara Românească"[29] a fost un factor favorizator şi nicidecum o cauză a impunerii normelor literare munteneşti în cărţile apărute după 1740 în Moldova şi Transilvania.

Aşa cum s-a arătat mai demult, nu avem suficiente temeiuri ca să subscriem punctul de vedere susţinut de N. A. Ursu, potrivit căruia un număr de tipografi şi diortositori care şi-au desfăşurat activitatea la Iaşi erau originari din Bucureşti ori s-au format în acest centru cultural, ceea ce ar explica norma munteană promovată de aceştia. În realitate, numai doi tipografi (Barbul Bucureşteanul şi, probabil, Cosma Valahul) au origine muntenească şi numai două tipărituri sunt diortosite de un muntean, iar la alte patru a colaborat (ca zeţar) un tipograf originar din Ţara Românească. Ceea ce este prea puţin dacă avem în vedere că în intervalul 1747-1766, când au activat persoanele aduse în discuţie de N. A. Ursu, s-au imprimat la Iaşi nu mai puţin de 30 de cărţi româneşti.

Cât despre credinţa autorului că unificarea limbii literare are origini străvechi, întrucât întreaga cultură românească a secolului al XVIII-lea, ca şi a secolelor anterioare, a avut o limbă literară comună, colorată dialectal, ea a fost infirmată de toţi cercetătorii care au susţinut existenţa în limba veche a unor dialecte sau, mai corect spus, a unor variante literare dialectale.

[29] *Op. cit.*, p. 406.

Scanned with OKEN Scanner

Acesta e motivul pentru care nu vom insista acum, încă o dată, asupra problemei.

VI. Pentru a înţelege împrejurările în care s-a făcut acest pas decisiv în procesul de realizare a normei supradialectale, va trebui să ne referim la un moment important din viaţa bisericii româneşti.

Naţionalizarea serviciului divin, petrecută la sfârşitul secolului al XVII-lea şi în primele decenii ale celui următor[30], a pus, cu stringenţă, problema traducerii în româneşte a cărţilor de slujbă. Opera aceasta, de mare importanţă, a fost dusă la capăt, în primele decenii ale secolului al XVIII-lea, de Antim Ivireanul şi, apoi, de Damaschin Râmniceanul[31]. Scrise de munteni, cărţile traduse au îmbrăcat, firește, haină munteană. Intensa activitate tipografică desfăşurată la Bucureşti şi Râmnic (în condiţiile în care tipografia mitropoliei Ardealului nu mai lucra din 1702, iar cea din Iaşi se manifesta sporadic) a avut drept urmare o difuzare fără precedent a cărţii bisericeşti muntene în toate provinciile româneşti, până în cele mai îndepărtate şi ascunse locuri. Faptul s-a petrecut mai ales între anii 1720-1750 şi a continuat şi după această dată[32]. În momentul când tipografiile din Iaşi şi din Blaj îşi reiau sau îşi intensifică activitatea, în jurul anului 1750, ele sunt silite să reproducă cărţile munteneşti care pătrunseseră de mai multă vreme în biserici. Şi le reproduc cu atâta fidelitate, încât în unele cazuri (vezi *Liturghierul* din Iaşi, 1747 şi *Penticostarul* din acelaşi loc, 1753) se respectă punerea în pagină şi dispoziţia rândurilor din original. Paginei 48, să zicem, din *Liturghierul* de la Bucureşti (din 1713, 1728, 1743 etc.) îi corespunde, ca un clişeu fotografic, pagina 48 din *Liturghierul* ieşean din 1747.

Lipsa oricăror informaţii asupra celor petrecute la Iaşi în 1747, când s-a retipărit, *fără nici o modificare, Liturghierul* de la Bucureşti, ne obligă să privim evenimentele cel mai adesea prin unica prismă a supoziţiilor şi conjecturilor. Nu credem că muntenizarea limbii bisericeşti în Moldova trebuie pusă pe seama tipografului Duca Sotirievici din Thassos, cel ce

---

[30] Vezi I. Bianu, *Despre introducerea limbii româneşti în biserica românilor*, Bucureşti, 1904.

[31] Vezi *Istoria literaturii române*, ediţia a II-a, Bucureşti, 1970, p. 490 şi 503-505.

[32] În perioada 1715-1740 apar, după BRV, I şi II, 30 de cărţi munteneşti, 8 moldoveneşti şi numai 3 ardeleneşti. Asupra difuzării cărţii bisericeşti în secolul al XVIII-lea, vezi B. Teodorescu, *Circulaţia vechii cărţi bisericeşti de Bucureşti, 1508-1830*, în „Glasul Bisericii", XX, 1961, nr. 9, p. 879-921, V. Molin, *Aria de răspândire a cărţilor de la Râmnic în Banat în secolul al XVIII-lea*, în „Mitropolia Olteniei", XVI, 1964, nr. 11-12, p.859-869, D. Coravu, *Aspecte ale activităţii de tipărire şi răspândire a cărţilor bisericeşti româneşti în Transilvania, Muntenia şi Moldova, în secolul al XVIII-lea*, în „Biserica ortodoxă română", 1967, nr. 11-12, p. 1218-1228.

Scanned with OKEN Scanner

semnează *Liturghierul* din 1747 şi alte lucrări după această dată, pentru că un gest de o asemenea importanţă, ca lepădarea unei norme seculare, nu-l putea hotărî, în scaunul Mitropoliei Moldovei, un simplu meşteşugar care nu-şi câştigase până atunci merite culturale deosebite. Nu e exclus (dar nici sigur) ca la originea schimbării să se afle vreo hotărâre a lui Constantin Mavrocordatul[33]. E adevărat că acesta ceruse din Muntenia în a doua sa domnie moldovenească (1741-1744) „cărţi pe-nţeles, căci în Moldova nu se află Evanghelii, Apostol şi Liturghii"[34], dar aceasta nu înseamnă că tot el a decis schimbarea normei literare în cărţile ce urmau să apară la Iaşi (de observat că în 1747 el nu mai domnea în Moldova). Cert este însă că actul de la 1747 presupune un acord prealabil, o deliberare conştientă a factorilor responsabili în problemele ecleziastice. Nimic nu-i putea împiedica pe moldoveni să retipărească *Liturghierul* muntean şi, apoi, alte cărţi munteneşti, pagină de pagină, rând de rând şi cuvânt de cuvânt, *punând însă de acord limba acestor texte cu normele tradiţionale moldoveneşti.* Este cât se poate de clar pentru noi, deşi nu putem dovedi, că gestul moldovenilor se explică prin dorinţa de a avea o limbă bisericească comună cu a muntenilor, nu numai în fond, ci şi în formă.

Încă şi mai pilduitor, sub acest aspect, este exemplul dat de cărturarii blăjeni. Ei erau de altă credinţă decât muntenii şi moldovenii, căci îmbrăţişaseră catolicismul şi erau ataşaţi, uneori fanatic, noii religii. Faptul acesta nu i-a împiedicat să adopte textul şi norma cărţilor ortodoxe munteneşti în Ardeal. E de la sine înţeles că nici la Blaj, ca, de altfel, nici la Iaşi, unificarea lingvistică nu poate fi socotită drept operă a tipografilor[35], ci ca rezultat al voinţei oamenilor de carte de aici, în frunte cu episcopul P. P. Aaron.

Cunoscând toate aceste lucruri, înţelegem acum, în adevărata ei lumină, semnificaţia alegerii de către Heliade a limbii bisericeşti drept bază a unificării lingvistice. El avea în vedere, aşadar, textele tipărite în anii 1750-1780, care se reeditau curent în zilele sale[36]. El se adresa limbii bisericeşti nu dintr-un abia ascuns patriotism local, ci pentru că avea avantajul de a fi unitară şi, totodată, pentru că era mai „clasică", adică avea un fonetism şi o morfologie mai arhaice, ceea ce o făcea să se apropie mai mult de latină.

---

[33] P. P. Panaitescu, *Începuturile şi biruinţa scrisului în limba română*, Bucureşti, 1965, p. 225, pune pe seama domnului fanariot introducerea limbii române în serviciile divine celebrate în Moldova; el se întemeiază pe o mărturie din 1788 a lui Raicevich.

[34] Vezi N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, vol. I, Bucureşti, 1901, p. 512.

[35] Câţiva meşteşugari râmniceni se perindă la Blaj la mijlocul secolului al XVIII-lea.

[36] Cf. G. Ivănescu, *op. cit.*, p. 125.

Scanned with OKEN Scanner

NORMELE LIMBII ROMÂNE LITERARE LA JUMĂTATEA SECOLULUI AL XVIII-LEA (TIPĂRITURI RELIGIOASE DE LECTURĂ, TIPĂRITURI LAICE, MANUSCRISE)

FLORENTINA ZGRAON

I.1. Cercetând stadiul atins de limba română literară în secolul al XVIII-lea, este firesc să ne referim la problema unificării ei, de vreme ce împreună cu modernizarea reprezintă cele două aspecte care o definesc în orice fază a dezvoltării sale. Nu vom face aici prezentarea teoriilor referitoare la unificarea limbii române literare, plasată în diferite momente ale evoluției ei, din secolul al XVI-lea până în secolul al XIX-lea. Ele sunt expuse în volumul de față de către Ion Gheție[1], care ne propune o sinteză a cercetărilor sale pe această temă, inițiate în 1971[2]. Autorul dezvoltă ideea unei prime unificări a românei literare la jumătatea secolului al XVIII-lea, etapă concentrată sugestiv în formularea „momentul 1750", desfășurat în intervalul de timp 1747-1780 (ulterior ușor devansat: 1746-1780[3]).

2. I. Gheție observă că unificarea limbii literare a fost posibilă datorită unor factori obiectivi de natură socio-culturală: naționalizarea serviciului divin și consecința sa imediată, anume bogata activitate tipografică din Muntenia, care devine, prin aceasta, furnizor de carte religioasă de ritual în limba română pentru Moldova și Transilvania. Ca urmare, Iașul și Blajul, pe măsură ce reușesc să-și pregătească tiparnițele, încep reeditarea cărților venite din centre tipografice muntene. Astfel, cartea bisericească de cult se face purtătoarea unor norme literare (muntenești, la origine) care vor deveni

---

[1] *Secolul al XVIII-lea și unificarea limbii române literare*, p. 91-111.

[2] *Contribuții la problema unificării limbii române literare. Momentul 1750*, în LR, XX, 1971, nr. 2, p. 113-124; Gheție, BD, p. 377-430, *passim*; Gheție, ILRL, p. 123-124; *Din nou despre momentul 1750 în procesul de unificare a românei literare*, în LR, XXXVI, 1987, nr. 5, p. 399-407; ILRLV, p. 289-290, 450-454.

[3] *Cea dintâi carte moldovenească scrisă în grai muntean*, în LR, XXXIX, 1990, nr. 2, p. 121-124; *Din nou despre cea dintâi tipăritură moldovenească scrisă în grai muntean*, în LR, XLIV, 1995, nr. 3-4, p. 137-138.

Scanned with OKEN Scanner

supradialectale, fiind acceptate, cum admite I. Gheţie, în toate provinciile româneşti.

Autorul acestei teorii precizează că procesul semnalat are limite evidente: pe de o parte în timp, căci după 1780 se observă din nou efectele variantelor literare dialectale; pe de altă parte este vorba de limite de extindere sau de penetrare chiar la mijlocul secolului al XVIII-lea, căci, date fiind condiţiile specifice, unificarea cuprinde în principal cartea religioasă de ritual.

3. I. Gheţie a iniţiat unele teste privind posibilitatea de pătrundere a normelor literare muntenești devenite supradialectale şi în alte categorii de texte: tipărituri religioase în afara celor de cult, pe care le numim, generic, de lectură (admiţând că termenul nu este întru totul propriu), tipărituri laice şi chiar manuscrise. Cercetările sale, deşi sumare, au arătat că în cazul acestor categorii de scrieri se observă o anume influenţă a procesului de unificare a românei literare din această perioadă, deşi în măsură mult mai redusă.

Contribuţia noastră rămâne complementară aceleia semnate de I. Gheţie în volumul de faţă: prin tema ei, prin selectarea categoriilor de texte cercetate şi chiar prin analiza limbii lor pe baza aceloraşi fenomene lingvistice fonetice şi morfologice (socotite semnificative pentru opoziţia mai vechilor variante dialectale ale românei literare). Astfel, în cele ce urmează, vom prezenta succint producţia literară din perioada 1750-1780 în cadrul fiecăreia dintre cele trei secţiuni: tipărituri religioase de lectură, tipărituri laice, manuscrise. Dată fiind natura diferită a acestor scrieri în raport cu tipăriturile religioase de cult prezentate de I. Gheţie, nu vom face referiri la filiaţia lor decât sporadic, fără a întreprinde cercetări speciale în acest sens. Vom trata similar însă materialul de limbă excerptat, anume pe mari zone dialectale (Moldova şi Transilvania) în cadrul fiecărei secţiuni, prin raportare la aceleaşi fapte de limbă luate ca reper de I. Gheţie. Vom insista, pe cât posibil, asupra excepţiilor de la norma literară supradialectală. Categoriile de texte analizate fiind variate, vom încerca, în finalul fiecărei secţiuni, să ordonăm cele mai generale concluzii.

II. Tipărituri religioase de lectură

1. În secolul al XVIII-lea, care aduce cu sine o diversificare fără precedent a domeniilor literaturii române, cartea religioasă continuă să ocupe un loc important în viaţa culturală. Ea însăşi se conformează spiritului inovator al epocii, căci pe lângă cărţile de cult (de slujbă sau de ritual) se înmulţesc cele destinate lecturii. Acestea din urmă sunt, de cele mai multe

Scanned with OKEN Scanner

ori, „învăţături" adresate creştinilor, fie ele a) colecţii de rugăciuni, uneori intitulate *sinopsis*, ca în Moldova, sau b) dezbateri ale unor înalţi prelaţi ori călugări, pe o anumită temă, inclusiv doctrinară, ca în *Floarea adevărului* de la Blaj.

Specifică epocii este şi literatura didactică, reprezentată în special prin bucoavne. Dacă, fie şi numai prin destinaţia sa, literatura didactică trebuie socotită laică, în cazul bucoavnelor materia inclusă poate fi caracterizată ca semireligioasă: după câteva file care prezintă alfabetul chirilic, vocalele, consoanele, diftongii, exerciţii de silabisire, urmează textele propuse pentru exersarea lecturii, anume cele mai cunoscute rugăciuni (preluate, desigur, din cărţile de cult), menite să educe tineretul şcolar în spiritul moralei creştine (*Bucvar*, Iaşi, 1755, *Bucvar*, Viena, 1771, *Bucoavnă*, Blaj, 1777). Mai mult, în *Bucoavna* care apare la Râmnic în 1749 este propus ca material de lectură chiar textul slujbelor religioase fundamentale: rânduiala vecerniei, a utreniei şi a liturghiei[4].

În legătură cu aşa-numitul „moment 1750", remarcăm că centrele culturale care prin tipografiile lor au promovat unificarea românei literare sunt Iaşul pentru Moldova, respectiv Blajul pentru Transilvania. Personalităţile care au iniţiat şi patronat activitatea tipografică în prima parte a intervalului delimitat 1746-1780 sunt Iacob Putneanul, mitropolitul Moldovei (1750-1760), respectiv Petru Pavel Aaron, vicar apostolic (1747-1751) şi apoi episcop unit la Blaj (1752-1764).

În cele ce urmează vom prezenta titlurile cunoscute şi vom ilustra gradul de aplicare a normelor literare, cu oscilaţiile lor, în fiecare dintre cele două provincii româneşti aflate în discuţie, Moldova şi Transilvania, prin raportare la aceleaşi fenomene fonetice şi morfologice invocate în cazul cărţilor religioase de cult.

2. Moldova

a) Menţionăm titlurile unor tipărituri ieşene cu conţinut religios, fără să fie cărţi de cult propriu-zise, publicate în intervalul 1746-1780: [*Sinopsis*, 1746]; *Adunare de rugăciuni,* 1751; *Sinopsis, adecă adunarea a celor şapte*

[4] Cu privire la considerarea acestor texte în rândul tipăriturilor (semi)religioase sau în rândul celor laice, cf. Florentina Zgraon, *Tipăriturile vieneze din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea şi unificarea limbii române literare,* în LR, XXV, 1976, nr. 1, p. 43-54, lucrare în care, deşi ne-am referit la tipărituri laice, am inclus şi *Bucvarul* din 1771, întrucât este prima carte românească imprimată în tipografia lui Iosif Kurzböck, dar am excerptat numai primele 12 pagini, care cuprind materia de abecedar. În contribuţia de faţă vom excerpta din bucoavnele folosite pentru a ilustra normele limbii literare doar acele părţi (cele mai ample, de altfel) care conţin texte religioase, excluzând prefeţele şi filele care cuprind materia propriu-zisă de abecedar.

Scanned with OKEN Scanner

taini şi a celor şapte laude ai sfintei bisearici şi canoane din sfânta pravilă, 1751; *Adunare de multe învăţături,* 1753; *Alfavita sufletească,* 1755; *Sinopsis, adecă adunare de multe învăţături,* 1757; *Despre lemnul sfintei cruci,* 1759; *Îndreptarea păcătosului cu duhul blândeţelor,* 1765 (tipărită la Iaşi, cu toate că pe foaia de titlu apare indicaţia „în Temişvarul Banatului" — este destinată bănăţenilor); *Îndreptarea păcătoşilor, adecă învăţătură către cel ce să pocăiaşte, cum să cade să se ispoveduiască,* 1768[5].

Avem în vedere şi literatura didactică, reprezentată în Moldova prin *Bucvar sau înceapere de învăţătură celor ce vor să înveţe carte cu slove sloveneşti* (1755)[6], din care am excerptat doar textul rugăciunilor (începând cu fila 5^{v}), lăsând la o parte fragmentele păstrate din prefaţă şi din abecedar, în acord cu distincţia făcută mai sus între caracterul (semi)religios sau laic al unei lucrări.

b) Norme literare:

– *ă* proton păstrat: *arătarea* (Alf., 12^{r}), *bărbaţii* (LCr., 37^{v}), *răsplătire* (LCr., 41^{r}, 41^{v}), *sărăciia* (Buc. 1755, 24^{v}, 26^{v}), *tăiat* (Alf., 8^{v}) etc.;

– *e* medial aton păstrat: *altele* (Alf., 223^{v}), *blândeaţele* (Buc. 1755, 26^{v}), *glumele* (Alf., 126^{r}, 127^{r}), *oameni* (Alf., 6^{r}; LCr., 37^{r}, 42^{r}), *omenesc* (Buc. 1755, 29^{v}), *roadele* (LCr., 40^{r}) etc. Este reprezentat sporadic şi fenomenul trecerii lui *e* medial aton la *i: albinile* (LCr., 40^{r}), *blândeaţile* (Buc. 1755, 25^{v}), *să fim privighitori* (Alf., 192^{v}) etc.;

– *e* final păstrat: *numele* (Buc. 1755, 5^{r}, 5^{v}, 22^{r}), *oile* (LCr., 37^{v}), *ploile* (Alf., 6^{r}), *toate* (Buc. 1755, 27^{r}; LCr., 41^{v}), *zilele* (Alf., 223^{v}) etc.;

– *eá* final păstrat: *acea* (LCr., 41^{r}, 41^{v}), *să (se) dea* (Alf., 8^{v}; Buc. 1755, 5^{v}), *mea* (Alf., 1^{r}; LCr., 37^{v}, 41^{v}), *să va părea* (Alf., 75^{r}), *putea* (LCr., 37^{r}), *va vrea* (Buc. 1755, 23^{r}, 27^{r}, 29^{r}) etc. Fenomenul reducerii diftongului la *-e (ę)* apare foarte rar: *pre lesne* (Alf., 126^{r});

– *î* „diftongat" în *mâine* (LCr., 41^{r}, 41^{v}), *mâini(le)* (Alf., 9^{r}; LCr., 38^{r}, 41^{v}, 43^{r}), *mâinilor* (Buc. 1755, 19^{r}) etc.;

– labiala *f* nealterată: *să fie* (Alf., 1^{r}, 223^{v}; Buc. 1755, 13^{r}; LCr., 38^{r}, 42^{v}), *fiind* (Alf., 169^{r}, 223^{v}; LCr., 37^{r}, 41^{v}, 43^{r}), *firilor* (Buc. 1755, 29^{v}) etc. Palatalizarea labialei *f* este consemnată destul de rar: *hierbinţeală* (Alf., 223^{v}), *hireş* (LCr., 41^{r});

---

[5] Unele dintre aceste tipărituri au fost deja cercetate, mai mult sau mai puţin, sub aspectul unificării românei literare de la jumătatea secolului al XVIII-lea. Vezi Gheţie, BD, p. 393-394; I. Gheţie, *Cea dintâi carte moldovenească scrisă în grai muntean*, p. 121-124.

[6] Vezi Onisifor Ghibu, *Din istoria literaturii didactice româneşti. I Bucoavnele, cu 34 ilustraţiuni. II. Abecedarele din Transilvania, cu 14 ilustraţiuni. III. Cărţi de cetire din Transilvania, cu 5 ilustraţiuni,* ediţia a doua, îngrijită de Octav Păun, cu tabel cronologic, studiu introductiv, note şi comentarii de V. Popeangă, Bucureşti, 1975, p. 42-45.

Scanned with OKEN Scanner

– labiale moi în poziţie „tare“: *avem* (Alf., 152^{r}, 215^{v}; LCr., 43^{r}), *lumească* (Alf., 73^{v}; Buc. 1755, 17^{v}; LCr., 39^{r}), *mergătoriului* (Alf., 8^{v}), *să o robească* (LCr., 38^{v}), *să slăvească* (LCr., 37^{r}), *slăvesc* (Buc. 1755, 9^{v}, 20^{v}), *trupească* (Alf., 2^{v}, 74^{r}, 76^{r}, 76^{v}; Buc. 1755, 17^{v}) etc. Durificarea labialei este rareori atestată: *mulţămăsc* (Buc. 1755, 9^{r}, 20^{v});

– dentala *d* prezintă, în general, timbru moale: *adevărat* (Buc. 1755, 12^{r}, 29^{r}), *de demult* (Alf., 12^{r}; LCr., 38^{v}), *depărtat* (LCr., 43^{r}), *destul* (LCr., 38^{r}), *deşchide* (Buc. 1755, 9^{v}), *dezleagă* (Buc. 1755, 16^{v}), *dezmierdările* (Alf., 79^{r}, 79^{v}), *îndestularea* (Alf., 6^{v}) etc.; cf. totuşi şi reflexul rostirii dure: *feliu de îndămână* (Alf., 1^{v});

– *s, z, ţ* moi, cu unele excepţii: *asemănare(a)* (Alf., 7^{r}; Buc. 1755, 16^{v}; LCr., 37^{v}), *buzele* (Buc. 1755, 11^{r}), *datu-ţe-au* (Alf., 9^{v}), *dumnezei* (Buc. 1755, 23^{v}), *Dumnezeu* (Alf., 12^{v}), *îmbulzeală* (Buc. 1755, 13^{v}), *mărturisirea* (Buc. 1755, 9^{v}), *oţet* (Alf., 9^{r}), *patruzeci* (LCr., 37^{v}, 38^{v}, 41^{r}, 41^{v}, 42^{r}), *să (se) păzească* (LCr., 38^{r}, 43^{r}), *păzesc* (LCr., 42^{v}), *puţin* (LCr., 37^{r}), *seara* (Buc. 1755, 20^{v}), *semnul* (Alf., 126^{r}; Buc. 1755, 19^{v}, 22^{v}), *simţire(a)* (Alf., 223^{v}; Buc. 1755, 26^{v}), *singur* (Buc. 1755, 29^{v}; LCr., 37^{r}, 39^{r}), *târnoseala* (LCr., 38^{r}), *treizeci* (Alf., 223^{r}), *ţe-am făcut* (LCr., 41^{r}), *ţie* (Alf., 1^{r}, 8^{r}; Buc. 1755, 15^{v}, 24^{r}), *viţei* (Buc. 1755, 11^{v}), *zic* (LCr., 40^{r}), *zilele* (Alf., 127^{r}, 223^{v}; Buc. 1755, 15^{r}, 16^{r}) etc.; cf. *asămănarea* (Buc. 1755, 23^{v}), *dumnezăiesc* (LCr., 41^{r}), *împărţând* (Buc. 1755, 27^{r}), *înţălepciunea* (Buc. 1755, 25^{r}), *(ne)înţăleagerea* (Alf., 11^{r}, 223^{v}), *săceraţi* (Alf., 77^{r}), *să sărbeaze* (LCr., 38^{v}), *sângur* (Alf., 73^{v}, 145^{r}) etc. Durificarea consoanei apare foarte frecvent în cuvântul *Dumnezău* şi în derivatele sale: Alf., 6^{r}, 11^{v}, 77^{v}, 127^{r}, 192^{v}, 215^{v}, 220^{r}, 223^{v} etc.; Buc. 1755, 5^{v}, 14^{r}, 20^{r}, 25^{r}, 29^{v} etc.; LCr., 37^{r}, 38^{v}, 39^{r}, 40^{v}, 41^{r}, 42^{v} etc.;

– *z*: *auzirea* (Buc. 1755, 26^{v}), *au căzut* (Alf., 12^{v}; LCr., 37^{r}), *văzute* (Alf., 223^{v}; LCr., 37^{r}), *zăcând* (Buc. 1755, 9^{v}), *zioa* (Alf., 201^{v}; LCr., 38^{r}) etc.; cf., foarte rar, africata *dz*: *dzicând* (Alf., 223^{v}), *dzioa* (Buc. 1755, 20^{v});

– *j*: *ajunge* (Buc. 1755, 21^{r}), *ajutoriu(l)* (LCr., 37^{v}, 41^{r}, 41^{v}, 42^{r}), *jos* (Alf., 77^{v}; Buc. 1755, 23^{v}), *judecată* (Alf., 79^{r}; LCr., 43^{r}) etc.; cf., destul de rar, africata *ğ*, numai în derivatele lui *jur* (<lat. *gyrus* <gr. γυρος), în care s-a conservat mai mult timp, chiar şi în sudul Dacoromaniei: *încungiurare* (LCr., 38^{r}), *m-au încungiurat* (Alf., 1^{r});

– *ş, j* moi înainte de *e* (mai ales în poziţie „tare“), în raport de variaţie liberă cu *ş, j* duri, cu predominarea celor din urmă: *aşezate* (Alf., 223^{r}), *înşelăm* (Alf., 139^{r}), *paşe* (LCr., 41^{r}, 41^{v}), *ar şedea* (LCr., 42^{v}), *şezând* (Alf., 2^{r}) etc., alături de *deşărt* (Buc. 1755, 23^{v}, 24^{r}; LCr., 37^{r}), *deşărtarea deşărtărilor* (Alf., 3^{r}), *grijă* (Alf., 6^{v}, 8^{r}, 10^{r}, 75^{v}, 78^{r}, 126^{v}; LCr., 37^{r}, 37^{v}), *hatişărif(ul)* (LCr., 40^{r}, 40^{v}, 41^{r}, 42^{r}, 43^{r}), *îngrijăşti* (Alf., 77^{v}), *jăcuiesc*

Scanned with OKEN Scanner

(LCr., 42^{v}), *jărtva* (Buc. 1755, 11^{v}), *mieluşălul* (Buc. 1755, 15^{r}), *patrierşăsc* (LCr., 38^{r}), *să slujăşti* (Buc. 1755, 23^{v}), *şăzi* (Buc. 1755, 15^{r}) etc.;

- *ş, j* duri înainte de *eá* (în poziţie „moale"): *deşarte* (Alf., 78^{v}, 125^{v}, 127^{r}; Buc. 1755, 21^{v}), *necăjaşte* (Alf., 3^{r}), *şade* (Buc. 1755, 12^{v}), *şapte* (Buc. 1755, 25^{r}, 25^{v}, 26^{r}), *al şaptelea* (LCr., 42^{v}), *a şasea* (LCr., 42^{v}), *vitejaşte* (Alf., 183^{v}) etc.;

- *r* dur înainte de *eá* (în poziţie „moale"): *hotăraşte* (LCr., 43^{r}) etc.;

- articolul posesiv variabil, în alternanţă cu forma sa invariabilă, destul de bine reprezentată: *tată al milostivirilor* (Alf., 6^{r}), *rodul grâului, al vinului şi al untului de lemn al lor* (Buc. 1755, 19^{r}), *lemn al cinstitei cruci* (LCr., 40^{r}), *mucenici ai lui Hristos* (LCr., 43^{r}), *trei părţi ale Alfavitei* (Alf., 223^{r}), *ale fieştecăruia fapte* (Buc. 1755, 9^{r}), *turnuri tari ale credinţii* (LCr., 43^{v}) etc., alături de *lapte a<l> dezmierdării* (Alf., 78^{r}), *în numele Tatălui şi a<l> Fiiului şi a<l> Sfântului Duh* (Buc. 1755, 5^{v}), *lemn a<l> făcătoarei de viaţă cruci* (LCr., 38^{v}), *a<i> lui toţi oamenii* (Alf., 6^{r}), *fii a<i> Împărăţiei meale* (LCr., 38^{v}), *a<le> lui apele, râurile, mările* (Alf., 6^{r}), *şapte daruri a<le> Duhului Sfânt* (Buc. 1755, 25^{r}), *florile (...) a<le> câmpurilor şi a<le> munţilor* (LCr., 40^{r}) etc.;

- forme verbale iotacizate: *să (se) arză* (LCr., 42^{r}), *crez* (Buc. 1755, 12^{r}, 20^{r}), *să-l (să se) puie* (LCr., 38^{r}, 42^{v}), *mă puiu* (Buc. 1755, 16^{v}), *să scoaţă* (LCr., 43^{r}), *şăz* (Alf., 1^{r}), *să ţie* (Buc. 1755, 27^{r}), *ţiind* (LCr., 41^{v}), *să vie* (Alf., 186^{v} [tip. 184]; Buc. 1755, 12^{v}; LCr., 37^{r}, 41^{r}), *viind* (Alf., 75^{r}; LCr., 41^{r}) etc.

3. Transilvania

a) Vechea tiparniţă ardeleană, refăcută spre 1750 în incinta Mănăstirii Buna Vestire din Blaj, este mijlocul prin care Petru Pavel Aaron şi un grup de învăţaţi grupaţi în jurul său îşi popularizează alcătuirile, de la foi volante de tipul pastoralelor până la cărţi. Profund religioase în sine, ele pot fi socotite totuşi originale, căci, deşi cartea de cult reprezintă sursa şi argumentul demonstraţiei, organizarea materiei şi comentarea ei pot fi puse pe seama unui autor sau a unui grup de colaboratori. Astfel, în cea dintâi carte imprimată la Blaj, anume în *Floarea adevărului pentru pacea şi dragostea de obşte*[7] din 1750, Petru Pavel Aaron îşi propune să demonstreze valabilitatea celor patru puncte dogmatice pe care se întemeiază Unirea cu Biserica Romei, bazându-se însă pe cărţi de cult apărute în Muntenia şi în Moldova. În afara acesteia, mai înregistrăm câteva titluri legate de numele episcopului unit: *Păstoriceasca datorie*

[7] Vezi Florentina Zgraon, *Floarea adevărului – ediţia princeps (1750)*, [I], în LR, XLII, 1993, nr. 3, p. 123-128; [II], în LR, XLII, 1993, nr. 4, p. 171 -177.

Scanned with OKEN Scanner

dumnezeieştii turme vestită, 1759; *Păstoriceasca poslanie sau dogmatica învăţătură a Bisearecii Răsăritului cătră cuvântătoarea turmă*, 1760; *Adevărata mângâiere în vremi de lipsă*, 1761; *Începaperea, aşezământul şi iscăliturile Sfântului şi a toată lumea Săbor de la Florenţiia*, 1762[8].

Pe lângă literatura de acest fel, îndată după 1750 cărturarii de la Blaj au fost preocupaţi să tipărească bucoavna, în primul rând pentru a sprijini elevii şcolilor locale. De orientare ortodoxă, aceasta a cunoscut mai multe ediţii, dintre care cel puţin trei au apărut înainte de 1780. Se pare că nu s-a descoperit nici un exemplar din prima ediţie, anterioară anului 1755, când era indicată într-o bibliografie minimală pentru examinarea candidaţilor la preoţie[9]. Ediţia din 1759, din care s-a păstrat cel puţin exemplarul de la Sighişoara[10], nu ne-a fost accesibilă. Cunoaştem însă integral textul celei din 1777, pe baza exemplarului păstrat la Biblioteca Naţională din Budapesta: *Bucoavnă pentru deprinderea pruncilor la cetanie şi la temeiul învăţăturii creştineşti*[11].

În ultimul deceniu al intervalului care ne interesează aici, în Transilvania începe să apară şi carte românească imprimată la Viena. În categoria studiată în acest capitol putem include două tipărituri: *Bucvar sau începapere de învăţătură celor ce vor să înveaţe carte cu slove sloveneşti*[12], 1771, şi *Carte de rugăciuni pentru evlavia omului creştin* a lui Samuil Micu Clain, 1779, aceasta din urmă cu litere latine.

---

[8] În legătură cu unificarea limbii literare ilustrată în unele dintre aceste tipărituri, vezi Gheţie, BD, p. 410, 414-415.

[9] Vezi Daniela Poenaru, *Contribuţii la bibliografia românească veche*, Muzeul Judeţean Dâmboviţa, 1973, p. 37.

[10] Semnalat în BRV, IV, p. 74.

[11] Vezi Onisifor Ghibu, *op. cit.*, p. 51-53, 254; Florentina Zgraon, *Două bucoavne blăjene la „Országos Széchényi Könyvtár"*, în LR, XLVI, 1997, nr. 1-3, p. 223-230.

[12] Vezi Onisifor Ghibu, *op. cit.*, p. 47-49; Florentina Zgraon, *Tipăriturile vieneze* ..., p. 44-45. Aflat într-o relaţie de dependenţă faţă de cel publicat la Iaşi în 1755, Buc. 1771 se înscrie în seria bucoavnelor tradiţionale, care vor continua să apară, coexistând câteva decenii cu manualele de tip imperial, cu conţinut preponderent laic, specifice culturii moderne. Deşi nu ne-am propus să ilustrăm norma literară transilvăneană pe baza acestei tipărituri, înregistrăm câteva fapte de limbă, dintre cele invocate frecvent în contribuţia de faţă, care să probeze pe de o parte a) relaţia de filiaţie cu sursa propusă, pe de altă parte b) aplicarea normelor limbii literare în locuri în care aceasta prezintă elemente dialectale: a) întâlnim dovezi pe fiecare rând din partea lor comună, dar ne oprim la un singur exemplu: *dzioa, zioa, dzioa* (Buc. 1755, 20^{v}, respectiv Buc. 1771, 18^{v}-19^{r}), în aceeaşi succesiune, semnele chirilice pentru africată şi pentru fricativă fiind iniţiale majuscule la început de paragraf; b) *blândeaţile, videarea* (Buc. 1755, 25^{v}, 26^{v}) – *blândeaţele, vedearea* (Buc. 1771, 22^{v}, 23^{v}); *mulţămăsc* (Buc. 1755, 9^{r}, 20^{v}) – *mulţămesc(u)* (Buc. 1771, 10^{r}, 18^{v}); *Dumnezăul, împărţând, să se însămneze, înţălepciunea, osăbit, sătos* (Buc. 1755, 22^{r}, 27^{r}, 5^{v}, 25^{r}, 28^{r}, 25^{v}) – *Dumnezeul, împărţind, să se însemneaze, înţelepciunea, osebit, setos* (Buc. 1771, 20^{r}, 24^{v}, 8^{r}, 22^{v}, 25^{r}, 23^{r}); *a* invariabil pentru „al", „ale" (Buc. 1755, 5^{v}, 22^{v}) – *al, ale* (Buc. 1771, 8^{r}, 20^{v}).

Scanned with OKEN Scanner

b) Norme literare:

– *ă* proton păstrat: *bărbaţi* (PP, 27), *călcare* (PD, 20), *au făcut* (PP, 72), *învăţătură* (FA, 44^{v}), *măcar* (FA, 56^{v}; PD, 2, 19; Buc. 1777, [15][13]), *păcate* (FA, 57^{v}; PD, 95), *sănătate* (Buc. 1777, [45]) etc.; cf. *macar* (Buc. 1777, [15]), în care am putea avea reflexul etimonului (remarcăm alternanţa formelor pe aceeaşi pagină);

– *e* medial aton păstrat: *altele* (FA, 20^{r}; PD, 4, 6; PP, 45), *fecioară* (Buc. 1777, [12]), *numele* (Buc. 1777, [36]), *oameni* (FA, 1^{r}, 15^{v}, 55^{r}; PD, 11, 71), *vedem* (FA, 2^{v}, 60^{v}; PP, 62) etc. Mai rar, apare şi fenomenul trecerii lui *e* medial aton la *i: aseaminea* (FA, 42^{v}), *cliricul* (FA, 25^{r}), *ieriticii* (PP, 100), *iritici(i)* (FA, 13^{r}, 15^{r}), *jirtvă* (FA, 61^{r}), *vecinile* (PD, 20); cf. şi un caz de hipercorectitudine: *cărţele* (PP, 84).

– *e* final păstrat: *bine* (FA, 58^{v}, 59^{v}; PD, 3, 11, 20; Buc. 1777, [28]), *limbile* (PP, 27), *oglindele* (FA, 51^{r}; PP, 61), *oile* (PD, 75), *rugăciunile* (Buc. 1777, [46]), *unele* (FA, 47^{v}) etc.;

– *eá* final păstrat: *avea* (FA, 46^{r}; PD, 94), *cea* (PD, 13; PP, 18), *ducea* (FA, 53^{v}), *mea* (Buc. 1777, [14]), *prea* (PD, 11; Buc. 1777, [12]), *putea* (PD, 51), *vedea* (FA, 16^{v}, 20^{v}; Buc. 1777, [18]), *vrea* (PP, 84) etc. Apare, foarte rar, şi fenomenul reducerii diftongului la *-e (ę): vre (pentru carea ~ să se judece;* PD, 25); în grafia а привегеѧ (PD, 93) n-ar fi exclus să avem o încercare de a evita fonetismul regional;

– *î* „diftongat" în *mâini(le)* (PD, 5, 94, 104; Buc. 1777, [29], [42]), *pâine(a)* (FA, 40^{v}, 43^{r}, 44^{v}, 46^{r}; PD, 50; Buc. 1777, [38]), *pâinii* (PD, 47; PP, 53; Buc. 1777, [33], [39]) etc.; cf. şi fonetismul etimologic, care apare rar: *mânile* (FA, 56^{v}), *pânea* (PP, 53);

– labiala *f* nepalatalizată: *fi* (FA, 20^{v}, 23^{r}; PD, 8, 22; PP, 72, 84; Buc. 1777, [13], [28]), *fiece* (PD, 22), *fire* (Buc. 1777, [21], [26]), *firesc* (FA, 13^{v}, 47^{r}) etc.;

– labiale moi în poziţie „tare": *avem* (Buc. 1777, [32], [34]), *să blagoslovească* (PD, 135), *călbeaza* (PD, 92), *iubesc* (Buc. 1777, [26]), *să-i izbăvească* (FA, 57^{v}), *să nu meargă* (PP, 72), *merg* (FA, 49^{r}), *să primească* (PD, 22), *să să răpească* (PD, 93), *trupească* (Buc. 1777, [45], [46]), *urmează* (PP, 9) etc. Rareori este atestată şi rostirea dură a labialelor: *călbaza, călbază* (PD, 75), *pă* (FA, 50^{v}), *păscari* (FA, 20^{r}).

– dentala *d* prezintă timbru moale: *adevăr(ului)* (FA, 53^{r}; PD, 51; PP, 18), *departe* (Buc. 1777, [36], [43]), *despărţindu-se* (FA, 49^{v}), *despărţire*

---

[13] *Bucoavna* blăjeană din 1777 nu este numerotată. Folosim o numerotare personală, pe pagini, indicate între [ ], fără a include foaia de titlu (prefaţă nu are). Înregistrăm fapte de limbă după p. [11], unde se încheie materia de abecedar.

Scanned with OKEN Scanner

(PP, 22), *destul* (PD, 44), *dezgropa* (PD, 97), *dezleg* (Buc. 1777, [40]), *dezmântând* (PP, 23) etc.;

– *s, z, ţ* moi, cu unele excepţii: *afurisit* (PD, 18), *astăzi* (FA, 7^{r}, 25^{v}; PD, 3, 73), *cărţile* (PP, 84), *Dumnezeu* (FA, 7^{v}, 11^{v}, 22^{r}, 50^{v}, 60^{r}; PD, 4, 36, 44, 77, 99, 154; PP, 27, 61; Buc. 1777, [25], [30], [44]), *găsim* (FA, 15^{v}, 47^{r}), *înţeleage* (FA, 27^{r}), *înţelepciunea* (Buc. 1777, [16]), *să se mărturisească* (Buc. 1777, [41]), *mărturisesc* (FA, 11^{v}; PD, 45), *părinţească* (PP, 50), *părinţescul* (PD, 10), *să păzească* (FA, 4^{v}), *păziţi* (PD, 10), *să să pedepsească* (PD, 22, 137), *puţin(ă)* (Buc. 1777, [15], [33]), *seara* (FA, 55^{v}), *semn* (Buc. 1777, [37], [42]), *singură* (Buc. 1777, [22]), *ţine* (FA, 5^{r}, 18^{r}), *zeciuială* (PD, 155), *zice* (Buc. 1777, [23]), *zicând* (FA, 11^{v}, 30^{r}, 54^{v}; PD, 4, 50; PP, 41, 72) etc.; cf. *cin(ci)zăcilea* (PP, 40, 41), *să să curăţască* (FA, 58^{r}), *Dumnezău* (FA, 10^{r}, 22^{v}, 30^{v}), *însămnează* (FA, 58^{r}; PD, 12), *însătoşază* (Buc. 1777, [17]), *înţăleage* (FA, 58^{v}), *mărturisându-mă* (PD, 3), *mucezându-să* (PD, 78), *părinţasca* (PD, 61; PP, 50), *să să păzască* (PD, 94), *sara* (FA, 37^{r}, 50^{v}; PP, 41), *le-au sămănat* (PP, 12), *sămn* (Buc. 1777, [34], [36]), *sângur* (FA, 28^{v}, 29^{v}, 30^{r}), *ţ-au dăruit* (FA, 19^{v}), *zăciuiala* (Buc. 1777, [15]), *zisă* (vb.; FA, 22^{r}) etc. Uneori întâlnim fenomenul hipercorectitudinii în cazul acestor consoane: *învăţi<n>d* (PD, 71), *necrezind* (FA, 57^{r}), *se vază* (FA, 50^{v}), *simbeti<i>* (PD, 154), *simbriei* (Buc. 1777, [20]), *trimiţind* (FA, 38^{r}), *văzind* (FA, 54^{r}).

– *z*: *aşezată* (FA, 17^{v}), *auzi* (Buc. 1777, [31]), *crezut* (FA, 25^{v}; PD, 8), *văzătoriu* (PD, 14), *zile* (Buc. 1777, [15]), *am zis* (PP, 18) etc.;

– *j*: *ajutoriu(l)* (FA, 29^{v}; PD, 100; Buc. 1777, [25], [34]), *joi* (FA, 35^{v}, 39^{r}; PP, 41), *judecata* (Buc. 1777, [21], [31]), *să se judece* (PD, 25) etc.;

– *ş, j* moi înainte de *e* (mai ales în poziţie „tare"), în raport de variaţie liberă cu *ş, j* duri: *au aşezat* (FA, 21^{r}, 30^{v}, 62^{r}), *deşert* (Buc. 1777, [14]), *grije* (FA, 18^{v}), *jertvuia* (FA, 43^{r}, 45^{r}), *mişelul* (Buc. 1777, [29]), *slujesc* (FA, 48^{v}; PD, 23), *strămoşesc* (Buc. 1777, [19], [36]), *şedearea* (PD, 135), *şezătoriu* (FA, 20^{r}, 23^{r}) etc., alături de *deşărt* (PD, 154), *grijă* (PD, 14, 93), *înşălătoare* (PP, 18), *jărtvind* (PD, 100), *uşă* (PD, 12) etc.;

– *ş, j* duri înainte de *eá* (în poziţie „moale"): *greşale(le)* (FA, 58^{r}, 59^{v}; Buc. 1777, [40]), *jale* (FA, 47^{v}), *să obârşaşte* (PD, 61), *slujaşte* (PD, 79 [tip. пѳ]; Buc. 1777, [35]), *şapte* (FA, 42^{v}, 43^{v}; PD, 155; Buc. 1777, [15], [19]), *şase* (PD, 92; PP, 17) etc.; cf. rareori şi *covârşeaşte* (FA, 26^{v}), *greşealele* (FA, 58^{v}), *învârtoşeare* (PD, 143);

– *r* dur înainte de *eá* (în poziţie „moale"): *izvoraşte* (FA, 36^{v}, 37^{r});

– articolul posesiv variabil, în alternanţă cu forma sa invariabilă, destul de frecventă: *râu curat al apei vieţii* (FA, 30^{v}), *dar al preoţi<i>i* (PD, 138),

Scanned with OKEN Scanner

sămn văzut al darului (Buc. 1777, [34]), *părinţi ai besearecii* (FA, 22^{v}), *cei mai mari ai bisearecii* (PP, 29), *vrăjmaşi ai omului* (Buc. 1777, [21]), *cuvinte ale sale* (FA, 44^{r}), *ale sale lucruri* (PD, 15), *patru stihii ale credinţii* (PP, 18), *simţiri ale trupului* (Buc. 1777, [20]) etc., alături de *izvor a<l> Duhului Sfânt* (FA, 34^{r}), *purtătoriu de grijă a<l> tuturor creştinilor* (PD, 14), *chipul pâinii şi a<l> vinului* (Buc. 1777, [39]), *părinţi a<i> bisearici<i>* (FA, 6^{r}), *faceri de bine a<le> celor vii* (FA, 58^{v}, 59^{v}), *şapte taine a<le> sfintei besearici* (PD, 155), *4 puntumuri a<le> unirei* (PP, 18), *poruncile lui Dumnezeu şi a<le> besearecii* (Buc. 1777, [22]) etc.;

– forme verbale iotacizate: *să auză* (PP, 27), *să crează* (FA, 28^{v}, 34^{v}; PP, 27), *crez* (Buc. 1777, [12], [24]), *să să desparţă* (PD, 136, 137), *să-i închiză* (PD, 137), *să-mi pociu mărturisi* (Buc. 1777, [29]), *puind* (FA, 39^{v}; PP, 33), *să-i scoaţă* (FA, 56^{v}), *să spuie* (FA, 29^{r}; PD, 36), *trimiţ* (Buc. 1777, [43]), *ţiind* (FA, 46^{r}), *se vază* (FA, 50^{v}), *să vie* (FA, 52^{r}; Buc. 1777, [13]) etc. Fenomenul refacerii dentalei apare foarte rar: *să-şi poată lua* (FA, 23^{r}), *venindu-ne* (PD, 4).

4. Se impune, ca o concluzie, impresia generală a respectării normei literare munteneşti şi în aceste tipărituri, care au conţinut religios fără să fie cărţi de ritual, cu toate că ele nu sunt, ca acestea din urmă, copii tipografice ale unor ediţii munteneşti.

În cazul unor fenomene fonetice şi morfologice, norma literară este aproape singurul uz întâlnit în paginile parcurse: *ă* proton păstrat, *e* final păstrat, *eá* final netrecut la *e(ę), î* etimologic „diftongat" în exemple de tipul *pâine,* labiala *f* nepalatalizată, labiale moi în poziţie „tare", fricativele *z, j,* consoanele *ş, j* rostite dur înainte de *eá* în poziţie „moale", *r* dur înainte de *eá* în poziţie „moale", forme verbale iotacizate.

e medial aton apare sporadic trecut la *i. Bucvarul* vienez din 1771, despre care am arătat că poate fi raportat la cel imprimat în 1755 la Iaşi, nu prezintă nici o ocurenţă cu *e* medial aton închis la *i*[14].

Consoanele *s, z, ţ* prezintă în general rostiri moi, conform normei literare. Fenomenul dialectal al rostirii lor dure apare mai frecvent în Moldova decât în Transilvania. Observăm însă că numărul sporit al rostirilor dure remarcate în textele moldoveneşti parcurse se datorează frecvenţei formei *Dumnezău* şi derivatelor sale: o singură excepţie în Buc. 1755 *(dumnezei,* 23^{v}) şi încă una în Alf. *(Dumnezeu,* 12^{v}), în timp ce în LCr. apare numai forma cu *z* dur[15]. În Transilvania însă întâlnim fonetismul

[14] Vezi şi *supra,* nota 12.

[15] O situaţie asemănătoare am întâlnit într-o carte de cult, anume în *Apostol,* Iaşi, 1756 (parcurs parţial): *z* moale în *Dumnezeu* numai la f. 45^{r}, iar în celelalte cazuri acelaşi cuvânt prezintă *z* dur.

Scanned with OKEN Scanner

Dumnezău numai în FA, dar şi aici destul de rar, în timp ce în celelalte texte excerptate este generală rostirea cu *z* moale.

Africata *dz* apare numai în Moldova, dar foarte rar: o ocurenţă certă în Alf. *(dzicând,* 223^{v}) şi una probabilă, chiar pe foaia de titlu a aceluiaşi text[16]; în Buc. 1755, 20^{v} africata *dz* are două ocurenţe, ca iniţiale majuscule la începutul unor paragrafe, între care se intercalează un altul, cu iniţiala *z* ornamentată asemănător (*dzioa, zioa, dzioa),* slove preluate întocmai în Buc. 1771 imprimat la Viena[17].

În cazul consoanelor *ş, j + e/ă* am întâlnit numai ocurenţe cu rostiri dure în Buc. 1755, iar în celelalte texte moldoveneşti remarcăm alternanţa rostirilor moi cu cele dure, acestea din urmă fiind categoric majoritare. Aceeaşi este situaţia fenomenului menţionat în PD, în timp ce în celelalte texte blăjene cercetate rostirile moi sunt generale.

Articolul posesiv prezintă, atât în Moldova cât şi în Transilvania, alternanţa formelor variabile cu cele invariabile, cu predominarea netă a celor literare. Uneori, mai ales în texte din Moldova, se pare că *a* invariabil s-ar putea explica printr-un acord greşit (LCr., 39^{r}: *hrisov a Împărăţiei meale; suflet a... împărăteasii).*

Aşadar, tipăriturile moldoveneşti şi ardeleneşti din perioada 1746-1780, care au un conţinut predominant religios, fără să fie cărţi de cult, prezintă, în privinţa normei literare, în oarecare măsură, o situaţie similară cu cea descrisă de I. Gheţie în lucrarea destinată celor religioase de ritual: norma literară muntenească este generală în cazul unor fenomene fonetice şi morfologice, iar în cazul altora ea este evident majoritară.

III. Tipărituri laice

1. Secolul al XVIII-lea este epoca în care cartea religioasă, deşi continuă să aibă un rol foarte important, nu mai deţine totuşi supremaţia absolută în cultura română. Se înmulţesc scrierile laice, atât în domeniul beletristic, cât şi în cel ştiinţific şi în cel juridico-administrativ. Dar în mare măsură, cel puţin până pe la 1780, această diversificare literară se manifestă la nivelul cărţii manuscrise, tipăriturile laice fiind, totuşi, destul de puţine.

Astfel, raportându-ne la „momentul 1750", putem spune că literatura beletristică tipărită este reprezentată de un singur titlu: *Cântece câmpeneşti cu glasuri rumâneşti* (Cluj, 1768).

---

[16] Vezi în BRV, IV, p. 73 reproducerea foii de titlu a acestei tipărituri, cu caractere chirilice: дм҃нєѕъ8. În momentul de faţă lecţiunea noastră este incertă, căci o operaţie de restaurare neinspirată a făcut ca ultima parte a cuvântului să fie acoperită cu hârtie netransparentă. Am mai întâlnit însă slova ѕ pe foaia de titlu, în *Sinopsis,* Iaşi, 1757 *(dzilele).*

[17] Vezi şi *supra,* nota 12.

Scanned with OKEN Scanner

Specifică epocii este literatura didactică, reprezentată înainte de toate prin lucrări numite generic *bucoavne (bucvare)*. În cadrul acesteia coexistă două direcţii: celei tradiţionale, iniţiate prin *Bucoavna* tipărită la Bălgrad (Alba Iulia) în 1699, care este reprezentată prin cărţi cu conţinut predominant religios de orientare ortodoxă[18], i se alătură, spre finele acestui interval, cea modernă, care favorizează apariţia manualelor laice, mai ales în Transilvania, ca efect al programului de culturalizare iniţiat de curtea din Viena pentru toate naţionalităţile imperiului[19]. În a doua categorie includem cele două manuale tipărite în anul 1777 la Viena: *Ducere de mână către aritmetică, Ducere de mână către cinstă şi direptate.*

În provinciile cu administraţie românească este reprezentată şi literatura juridică: *Învăţătura Ecaterinei a II-a* (Iaşi, 1773) şi *Micul manual de legi* al lui Alexandru Ipsilanti (Bucureşti, 1780). Se adaugă o serie de foi volante, mai ales în Transilvania, mostre de limbă literară contemporană, eliberate de orice influenţă, care de obicei răzbate prin intermediul unor izvoare în cazul lucrărilor ample.

Marile centre tipografice care au activat în acest interval sunt Iaşul pentru Moldova, iar pentru Transilvania Blajul, sporadic Clujul, dar şi Viena, unde în intervalul 1771-1794 s-au tipărit cărţi româneşti religioase şi laice pentru românii neuniţi din imperiu, la tipografia ilirică patronată de Iosif Kurzböck (şi de Ştefan Novacovici, acesta din urmă numai în intervalul 1793-1795).

Cercetând procesul de unificare a limbii române literare, ne vom referi, ca şi în secţiunea precedentă, la lucrările din Moldova şi Transilvania, raportând normele literare ale tipăriturilor laice din aceste provincii la cele munteneşti contemporane, pe baza aceloraşi fenomene fonetice şi morfologice.

2. Moldova

a) Tipăritura cu adevărat laică şi reprezentativă pentru această perioadă a culturii moldoveneşti este *Învăţătură a însuşi* [sic!] *stăpânitoarei măriri Ecaterinii II, către orânduita epitropie preste alcătuirea arătării a unii noao legiuitoare condică, tălmăcită pre limba moldovenească (...).* Tradusă de către logofătul Toma, lucrarea a fost imprimată la Iaşi în 1773, „prin îndemnarea luminatului gheneral feldmarşal (...) Graf Petru Alexandrovici Rum<i>anţov". Numele aceluiaşi general trebuie pus în relaţie cu *Proclamaţia către Valahia* şi *Proclamaţia către Moldova*, foi volante tipărite la Iaşi în 1770, respectiv în 1771. Mai putem include în această

[18] Vezi *supra*, capitolul *Tipărituri religioase de lectură.*
[19] Vezi Onisifor Ghibu, *op. cit.*, p. 50-51.

Scanned with OKEN Scanner

secţiune şi câteva documente de cancelarie: *Hrisovul lui Constantin Racoviţă pentru vădrărit* (1756), *Hrisovul lui Constantin Racoviţă pentru văcărit* (1757), Ioan Theodor Calimachi, *Carte de mazil* (1758)[20].

b) Norme literare:

– *ă* proton păstrat: *arătare* (Înv. Ec., 100, 174), *împărăteştii* (Procl. 1770; Procl. 1771), *mărire* (Înv. Ec., 239), *văcărit* (Hris. 1757, [1^{v}]), *vădrarii* (Hris. 1756, 3^{r}) etc.;

– *e* medial aton păstrat: *armele* (Procl. 1770), *faptele* (Hris. 1756, 4^{v}), *oameni* (Hris. 1757, [1^{v}]; Procl. 1770; Procl. 1771), *omenesc* (Înv. Ec., 102), *venituri* (Procl. 1771) etc. Apare şi *e* medial aton închis la *i*, mai ales în Înv. Ec., rareori şi în documente: *faptile* (Hris. 1756, 2^{r}, 2^{v}), *milile* (Hris. 1757, [1^{r}]), *pravilile* (Înv. Ec., 51, 77, 90, 101, 175) etc.;

– *e* final păstrat: *bine* (Înv. Ec., 1, 102, 146, 150), *lucrurile* (Procl. 1770), *mare* (Hris. 1756, 6^{r}; Hris. 1757, [1^{r}]; Procl. 1771), *tocmirile* (Înv. Ec., 218) etc. Numai în Hris. 1756 am întâlnit fenomenul închiderii lui *e* final la *i*: *să-i scurtezi* (3 sg.; 6^{v}), *să să strici* (4^{v}).

– *eá* final păstrat: *avea* (Înv. Ec., 149, 217), *cea* (Hris. 1756, 6^{r}; Procl. 1770; Procl. 1771), *mea* (Procl. 1770; Procl. 1771), *să stea* (Hris. 1756, 4^{r}; Hris. 1757, [4^{r}]), *va vedea* (Înv. Ec., 102) etc.; cf. *pre* (adv.; Hris. 1756, 3^{v}; Procl. 1770; Procl. 1771);

– *î* „diftongat" în *mâinile* (Înv. Ec., 52), *pâine(a)* (Hris. 1757, [1^{v}], [1^{v}]) etc.;

– labiala *f* nepalatalizată: *fi* (Procl. 1770), *să fie* (Hris. 1756, 6^{v}, 7^{r}; Hris. 1757, [1^{r}]; Înv. Ec., 102, 170, 173), *fieştecare* (Procl. 1771; Înv. Ec., 35, 100), *fiind* (Hris. 1756, 3^{r}; Hris. 1757, [1^{r}]; Procl. 1771; Înv. Ec., [III^{v}]), *firească* (Înv. Ec., 103, 106) etc.;

– labiale moi în poziţie „tare": *avem* (Înv. Ec., 173), *să să izbăvească* (Înv. Ec., 75), *să împodobesc* (Înv. Ec., 146), *lumesc* (Hris. 1756, 2^{r}), *să (nu) meargă* (Hris. 1757, [1^{v}], [3^{v}]), *să pătimească* (Înv. Ec., 171), *pătimesc* (Procl. 1771), *pe* (Procl. 1770; Procl. 1771), *să se râsipească* (Hris. 1757, [4^{r}]), *să zăbovesc* (Înv. Ec., 146) etc. Rostirea dură a labialelor în această poziţie apare foarte rar, numai în Înv. Ec. (*să împotrivăsc*, 93; *vacului*, [III^{v}]) şi în Hris. 1757 (*să se păgubască*, [4^{r}]; *pătimăsc*, [2^{r}]; *să se topască*, [4^{r}]).

– dentala *d* rostită dur, foarte rar, în alternanţă cu numeroase atestări ale rostirii moi: *adăvărată* (Procl. 1770), alături de *adevărat(ă)* (Hris. 1757, [1^{v}], [2^{r}]; Procl. 1770; Procl. 1771; Înv. Ec., 173), *destul* (Înv. Ec., 223),

---

[20] În legătură cu aceste scrieri, inclusiv referitor la raportul între norma literară şi cea dialectală, vezi Gheţie, BD, p. 388, 399-400.

Scanned with OKEN Scanner

dezrădăcina (Hris. 1756, 2^{v}, 6^{r}), *îndestulare(a)* (Hris. 1757, [1^{v}]; Procl. 1771; Înv. Ec., 147) etc.;

– *s, z, ţ* predominant moi, cu unele excepţii, a căror pondere variază de la un text la altul: *biruinţe* (Procl. 1770), *cetăţean* (Înv. Ec., 100, 104), *deosebit* (Procl. 1770), *Dumnezeu(l)* (Hris. 1756, 2^{r}, 4^{v}, 5^{r}, 6^{v}, 7^{r}; Hris. 1757, [3^{r}], [3^{v}]; Procl. 1770; Procl. 1771; Înv. Ec., [IV^{r}], 1, 239), *făcuse* (Hris. 1757, [3^{v}]), *folosinţă* (Procl. 1770; Procl. 1771), *folositoare* (Hris. 1756, 3^{r}, 5^{r}; Hris. 1757, [3^{v}]; Înv. Ec., 90, 172), *înmulţească* (Hris. 1756, 7^{r}), *înţeleg* (Înv. Ec., 35), *să lipsească* (Hris. 1757, [2^{v}]), *lipsesc* (Înv. Ec., 225), *păzească* (Hris. 1757, [3^{r}]; Înv. Ec., 149), *păzi* (Procl. 1770; Procl. 1771), *puţin(ă)* (Hris. 1756, 3^{r}; Hris. 1757, [2^{r}]; Înv. Ec., 5, 90, 222), *seama* (Înv. Ec., 105), *slobozenie* (Înv. Ec., 5, 75), *socotinţe* (Procl. 1771), *toţi* (Procl. 1770; Procl. 1771), *zice* (Hris. 1756, 4^{v}; Hris. 1757, [1^{r}]; Înv. Ec., 171) etc., alături de *atâţa* (Hris. 1757, [2^{r}]), *casăle* (Hris. 1757, [4^{r}]; Procl. 1770), *Dumnezău* (Hris. 1757, [1^{r}]), *să se folosască* (Procl. 1771), *să să înmulţască* (Înv. Ec., 76), *înţălease* (Înv. Ec., 175), *să lipsască* (Hris. 1756, 3^{v}; Hris. 1757, [2^{r}], [3^{v}]; Înv. Ec., 221), *osăbit(ă)* (Procl. 1770; Procl. 1771; Înv. Ec., 3), *să să/se păzască* (Hris. 1756, 4^{v}, 6^{r}; Hris. 1757, [3^{v}]; Înv. Ec., 33, 221), *sâlinţă* (Hris. 1756, 2^{v}), *sâmţirii* (Înv. Ec., 175), *slobozăniei* (Înv. Ec., 5), *ţânere* (Hris. 1757, [3^{v}]), *vasăle* (Hris. 1756, 4^{r}), *zăce* (Hris. 1756, 3^{r}) etc.; în unele documente apar şi cazuri de hipercorectitudine: *scoţind* (Hris. 1756, 2^{v}), *sint* (Procl. 1770), *văzind* (Procl. 1770) etc.;

– *z*: *aşăzarea* (Înv. Ec., 2, 34, 106, 218), *auzit* (Procl. 1770; Procl. 1771), *auzul* (Hris. 1757, [2^{v}]), *văzut* (Procl. 1770), *zice* (Hris. 1756, 4^{v}; Hris. 1757, [1^{r}]; Înv. Ec., 171), *zile(le)* (Hris. 1756, 6^{v}; Hris. 1757, [4^{r}]; Procl. 1771) etc.; cf., cu totul rar, notarea africatei *dz*:*Dumnedzău* (Hris. 1757, [2^{v}]);

– *j*: *ajunge* (Hris. 1756, 5^{r}; Înv. Ec., 51, 94), *ajutoriul* (Hris. 1756, 2^{v}, 5^{r}; Hris. 1757, [2^{r}]; Procl. 1770; Înv. Ec., 100), *jos* (Procl. 1770; Înv. Ec., 77), *judecată* (Procl. 1771; Înv. Ec., 35, 173), *judecătorii şi judeaţele* (Înv. Ec., 52), *jugul* (Procl. 1770; Procl. 1771) etc.; cf., foarte rar, africata *ğ*: *gios* (Hris. 1757, [2^{v}]), *giudecătoriul* (Hris. 1757, [4^{r}]), *giudecăţile giudeaţelor* (Înv. Ec., 35);

– *ş, j* moi înainte de *e* (mai ales în poziţie „tare"), în raport de variaţie liberă cu *ş, j* duri, cu predominarea celor din urmă: *să aşezăm* (Hris. 1756, 3^{r}), *înfăţăşez* (Înv. Ec., [II^{r}]), *năcăjesc* (Înv. Ec., 104), *oraşele* (Procl. 1770; Înv. Ec., 146), *şezând* (Hris. 1757, [1^{v}]) etc., alături de *aşăzare(a)* (Procl. 1771; Înv. Ec., 2, 34, 101, 106, 218), *au aşăzat* (Hris. 1756, 4^{v}; Înv. Ec., 5, 149), *cenuşă* (Procl. 1770), *grijă* (Înv. Ec., 218), *jăfuirile* (Înv. Ec., 50), *să jăluiască* (Hris. 1756, 4^{r}), *oraşă* (Înv. Ec., 4), *şădearea* (Hris. 1757, [1^{v}]) etc.;

Scanned with OKEN Scanner

– *ş, j* duri înainte de *eá* (în poziţie „moale"): *greşalile* (Înv. Ec., 50, 76, 77, 92, 100, 101, 102), *să grijaşte* (Înv. Ec., 174), *săvârşaşte* (Înv. Ec., 92) etc.; cf., rareori, rostirea moale: *greşele* (Înv. Ec., 93), *greşelile* (Înv. Ec., 94), *jeale* (Procl. 1771);

– *r* dur înainte de *eá* (în poziţie „moale"): *hotăraşte* (Înv. Ec., 33, 173) etc.;

– articolul posesiv genitival variabil în alternanţă cu forma sa invariabilă, în raport diferit de la un text la altul, predominând uneori norma literară, alteori cea dialectală: *hrisov al Domniei meale* (Hris. 1756, 2[r]), *scaun al patriei noastre* (Hris. 1757, [1[r]]), *al nostru scopos* (Înv. Ec., 50), *boierii cei mari ai ţării* (Hris. 1756, 3[v]), *vrăjmaşi ai creştinilor* (Hris. 1757, [3[v]]), *creştini ai pământului vostru* (Procl. 1770), *cetăţeani ai săi* (Înv. Ec., 2), *tocmirile ale uliţelor, ale şanţurilor* (Înv. Ec., 218) etc., deseori însă şi *scaunul acesta a<l> Moldaviei* (Hris. 1756, 4[v]), *a<l> Malorusiei gheneralul gubernator* (Procl. 1770; Procl. 1771), *lucru de pază a<l> pravililor* (Înv. Ec., 52), *vicleşugul a<l> vreunora scrisori* (Înv. Ec., 150), *lăcuitorilor a<i> Cnejiei Vlahiei* (Procl. 1770), *robi a<i> unui cetăţean* (Înv. Ec., 104), *săgeţile cele veninate a<le> nevăzutului Dumnezeu* (Hris. 1756, 6[v]), *tuturor de obşte a<le> bunei stări pământului acestuia* (Hris. 1757, [1[v]]), *oştile a<le> Rusiei* (Procl. 1770), *a<le> lor jalobe* (Procl. 1771), *rane a<le> dobitocului şi a<le> robului* (Înv. Ec., 105), *stări-împrejur a<le> vremilor şi a<le> locurilor* (Înv. Ec., 50-51) etc.;

– forme verbale iotacizate: *să cază* (Hris. 1757, [4[r]]), *să(-şi) puie* (Hris. 1757, [1[r]]; Procl. 1770; Procl. 1771), *puind* (Hris. 1756, 2[v]; Înv. Ec., 90), *să rămâie* (Înv. Ec., 33, 76), *să se scoaţă* (Hris. 1757, [3[v]]), *să ţie* (Înv. Ec., 224), *să vie* (Hris. 1757, [1[v]]) etc.; cf. unele ocurenţe cu dentala refăcută: *să să ascundă* (Înv. Ec., 76), *să audă* (Hris. 1756, 4[v]), *să nu vadă* (Hris. 1757, [4[r]]) etc.

3. Transilvania

a) Cu toate că în intervalul 1746-1780 apar puţine cărţi cu conţinut laic, nu ne-am propus să cercetăm în contribuţia de faţă limba *Cântecelor câmpeneşti*, lucrare tipărită de un anonim la Cluj în 1768, singura, de altfel, care poate fi încadrată stilului beletristic: pe de o parte este normal ca producţiile literare de tip „culegere" să ilustreze, lingvistic, graiul zonei de obârşie, pe de altă parte, fiind imprimată cu litere latine şi ortografie maghiară[21], era inevitabilă apariţia unor ambiguităţi în interpretarea grafiei,

[21] Reproducem ca atare, spre exemplificare, numai titlul lucrării: *Kintyets kimpenyesty ku glazurj rumunyesty.*

Scanned with OKEN Scanner

ca urmare cu greu ne-am fi putut pronunţa în unele situaţii tocmai cu privire la alternanţa normă literară supradialectală / locală[22].

Unele dificultăţi în interpretarea grafiei apar şi în cazul celor două manuale laice publicate la Viena în 1777, deşi sunt tipărite cu caractere chirilice: *Ducere de mână cătră aritmetică sau socoteala pentru traba pruncilor rumâneştii celor neuniţilor ce se învaţă în şcole ceale mice,* respectiv *Ducere de mână cătră cinstă şi direptate, adecă la copii rumâneştii neuniţii cei ce în şcole cele mici să învaţă, spre cetanie rânduită carte*[23]. Ele sunt ediţii germano-române, traduse în limba română, ca şi în alte limbi ale imperiului, după originalele în limba germană ale lui J. Felbiger, ministru la curtea din Viena[24]. Le includem în această secţiune din raţiuni metodologice, observând însă că, prin spiritul lor, aparţin perioadei culturale pe care o delimităm ca începând la 1780, deci epocii moderne[25].

Tipărituri de mici dimensiuni, a căror difuzare rapidă este garantată prin însuşi statutul lor de acte administrative, proclamaţii sau pastorale, foile volante sunt mult mai numeroase în Transilvania decât în celelalte două provincii româneşti dunărene[26]. Amintim aici numai cele patru foi volante pe care le-am putut consulta[27]: *Decretul Mariei Tereza în 10 puncte prin care stabilea pedepsele celor care fugeau din armată peste hotar,* 1766 (în continuare: Ped.)[28]; *Porunca Mariei Tereza adresată bucovinenilor pentru depunerea jurământului,* 1777 (în continuare: Jur.); *Orânduiala lui Gavriil Grigorie Maier, Vlădica Făgăraşului, pentru rugăciuni în vederea războiului,* 1778 (în continuare: Orând.); *Instrucţiuni ale lui Gavriil Grigorie Maier, Vlădica Făgăraşului, la moartea Mariei Tereza,* 1780 (în continuare: Instr.)[29].

---

[22] Vezi, pentru ambele aspecte, Gheţie, BD, p. 416, 422.

[23] A se vedea, *infra,* notele corespunzătoare inserate la prezentarea normelor literare.

[24] Pentru o foarte succintă prezentare a opiniilor despre traducători, vezi Gheţie, BD, p. 416; Florentina Zgraon, *Tipăriturile vieneze* ..., p. 45.

[25] Vezi şi Gheţie, BD, p. 378, 416.

[26] Pentru cele referitoare exclusiv la Transilvania (deci nu şi la alte teritorii româneşti incluse la acea dată în imperiu, cum ar fi, de pildă, Bucovina), a se vedea Aurel Răduţiu, Ladislau Gyémánt, *Repertoriul actelor oficiale privind Transilvania tipărite în limba română. 1701-1847,* Bucureşti, 1981, *passim.*

[27] Titlurile lor nu sunt autentice, ci preluate de noi după surse mai vechi, în special BRV şi lucrarea citată la nota precedentă. De obicei aşa-zisul titlu din original conţine o înşiruire de atribute ale emitentului.

[28] Dintre cele patru foi volante excerptate, aceasta este singura care nu apare în BRV; vezi Aurel Răduţiu, Ladislau Gyémánt, *op. cit.,* p. 84-85.

[29] Câteva dintre aceste foi volante au mai fost cercetate din punctul de vedere al unificării limbii literare: vezi (pentru Jur. şi pentru Instr.) Gheţie, BD, p. 406, 411-412; Florentina Zgraon, *Tipăriturile vieneze ..., passim,* pentru Jur., aici citată prin sigla CMTÎB. Această foaie volantă din 1777 a fost înregistrată de două ori în BRV, de fiecare dată sub alt

Scanned with OKEN Scanner

Dispoziţiile cancelariei imperiale adresate supuşilor de naţionalitate română au fost publicate deseori la Blaj. Aici sunt imprimate atât documente provenind de la personalităţi locale (Orând., Instr.), cât şi altele emise la Viena (Ped.) sau la Cernăuţi (Jur.).

b) Norme literare[30]:

– *ă* proton păstrat: *arătate* (Jur., 1[r]), *călăraş* (Ped., 2[r]), *învăţătură* (DMC, 30), *mădulariu* (DMC, 30), *săraci(i)* (Ped., 2[r]; Jur., 2[r]; Instr.), *următor* (DMA, 44), *vlădica* (Orând.; Instr.) etc.[31];

– *e* medial aton păstrat: *capetele* (Ped., 1[v]), *feciorii* (Ped., 2[v]), *hainele* (DMC, 16, 76; Orând.), *numele* (DMA, 16; Jur., 2[r]; Orând.; Instr.), *omeneşti* (DMC, 30), *pildele* (DMA, 80), *unişoarele* (DMA, 40), *vechilul* (Jur., 1[v]), *vedem* (Instr.) etc. Apar, deşi rar, şi ilustrări ale fonetismului trecerii lui *e* medial aton la *i*: *aseminea* (DMA, 20, 58), *să va cuvini* (Ped., 3[r]), *dischilinarea* (DMA, 18), *lenivire* (DMC, 66), *vichil(ul)* (Jur., 1[v]), *vichilic* (Jur., 1[v], 2[r]) etc.;

– *e* final păstrat: *ape* (Jur., 1[r]), *faptele* (DMC, 48, 62, 76; Orând.), *haine* (Ped., 1[v]), *limbile* (DMA, 22), *nume* (DMA, 16), *oile* (Orând.), *spune* (Instr.), *toate* (Ped., 3[r]; Jur., 1[r]; Orând.; Instr.), *urgisirile* (DMC, 48);

---

titlu: 1) *Cartea Mariei Terezei pentru încorporarea Bucovinei* (BRV, II, p. 219, sub nr. 403), fără reproducerea titlului originar, ci doar cu indicarea presupusului loc al tipăririi : „(Viena)" – paranteza folosită indică faptul că autorii nu au văzut exemplare; propunând Viena ca loc al imprimării, ei au avut în vedere reşedinţa curţii imperiale, emitentul cel mai probabil al actului; 2) *Maria Thereza, împărăteasa Austriei, Poruncă pentru depunerea jurământului* (BRV, IV, p. 93, sub nr. 163), cu redarea parţială a titlului originar prin caractere chirilice şi localizarea la Blaj. În ambele poziţii se precizează că documentul are două foi, dar nu se indică dimensiunile acestora (doar „in-folio" în BRV, IV, p. 93). Evident, autorii celui de-al IV-lea volum din BRV au cercetat nemijlocit această foaie volantă, dar, nefăcând relaţia cu prima semnalare, au inclus-o în secţiunea ADĂOGIRI, nu în secţiunea ÎNDREPTĂRI, unde îi era locul. Semnalăm şi faptul că ea nici măcar nu a fost emisă la Viena, ci la Cernăuţi: *S-au dat în Cernăuţ prin al nostru la această treabă orânduit comisariu al prea înălţatii ţăsăreştii şi crăieştii măriri cămăraş al chei<i> de aur, Ghenăral Maior comandir de la Bucovina deştrict şi la această cinstită treabă plinipotent comisar. Şi s-au tipărit în tipografiia Episcopiei Blajului din Ardeal* (2[v]).

[30] Ped. şi Jur. nu sunt numerotate. Prima conţine 4 file, ultima fiind albă, iar cealaltă numai 2 file. Renunţăm la încadrarea lor între paranteze drepte, deci vom cita prin 1[r]-3[v], respectiv 1[r]-2[v], cu toate că este o numerotare personală. Menţionăm că în *Tipăriturile vieneze...* am citat câteva fonetisme din Jur. (aici CMTÎB) trimiţând la pagini, nu la file (vezi nota precedentă).

[31] În DMA şi DMC, deşi imprimate cu alfabet chirilic, fonemul [*ă*] este redat uneori prin semnele grafice ѧ sau є: *să căpătem* (DMC, 48), *înşalători* (DMC, 62), *mâna* (neart., în DMA şi DMC, pe foile de titlu), *să remână* (DMC, 120) etc., fapt pentru care în unele situaţii fenomenul trecerii lui *ă* proton la *a* este incert: *banuţii* (DMA, 16), *să cautem* (DMC, 48), *cautând* (DMA, 78), *săracie* (DMC, 76) etc.

Scanned with OKEN Scanner

- *eá* final păstrat[32]: *avea* (Ped., 2[r]; Jur., 1[r]), *vor cădea* (Ped., 3[v]; Orând.), *cea* (Jur., 1[r]; Orând.; Instr.), *pietricea* (Orând.), *prea* (Ped., 1[v], 2[v], 3[r]; Jur., 1[r], 2[r], 2[v]; Orând.; Instr.), *putea* (Ped., 3[r]; Jur., 1[v]), *ar tăcea* (Ped., 3[v]) etc.;

- *î* „diftongat" în *mâinii* (Jur., 2[r]), *mâinile* (Orând.), *pâine* (Orând.) etc.; cf. fonetismul etimologic: *mânile* (DMC, 100; Orând.);

- labiala *f* nepalatalizată: *feciorii* (Ped., 2[v]), *să fie* (DMC, 48; Jur., 2[r]), *fieştecare* (DMA, 16, 24; Instr.), *fiiară(le)* (Ped., 2[r], 2[v]; Orând.), *fiilor* (Orând.; Instr.), *fiindcă* (Ped., 2[r]; Jur., 1[v]), *fire* (DMC, 48), *nefiind* (DMC, 30) etc.;

- labiale moi în poziţie „tare": *avem* (Instr.), *iubească* (DMC, 120), *lăcomesc* (DMC, 76), *lipească* (Orând.), *lumească* (Jur., 1[r]), *să meargă* (Instr.), *mergând* (DMA, 20), *să potrivesc* (DMA, 22), *tocmeală* (DMC, 62), *trupesc* (Ped., 3[r]), *urmează* (DMA, 44, 60), *vorbească* (DMC, 78) etc.[33]; cf., cu totul rar, *ivală* (Jur., 1[v])[34];

- dentala *d* prezintă timbru moale: *adevărat(ă)* (Ped., 3[v]; DMC, 76; Instr.), *deoseb* (DMA, 18; DMC, 76), *departe* (DMA, 22; Instr.), *depărtarea* (Jur., 1[v]), *deplin* (Ped., 2[v]; Instr.), *descoperi* (Ped., 1[v], 2[v]), *destul* (DMC, 30, 48), *deşchisă* (Jur., 2[r]), *să dezbrăcă* (Orând.), *îndemnând* (Orând.) etc.;

- *s, z, ţ* moi, cu unele excepţii, în special în cazul fricativei *s: aseamenea* (Jur., 2[r], 2[v]), *blândeaţele* (Instr.), *deoseb(i)* (Ped., 1[r]; DMA, 18; DMC, 76), *Dumnezeu* (Ped., 1[r]; Jur., 1[r]; Orând.; Instr.), *găsi* (Ped., 1[v], 2[r]), *să se îngrozească* (Ped., 3[r]), *însemnare* (DMA, 28), *înţelepciune* (DMC, 8, 48), *înţeles* (Ped., 1[r], 3[r]), *mulţime(a)* (DMC, 76; Orând.; Instr.), *nemţesc* (DMA, 22), *părinţeştii* (Jur., 2[v]), *să se pedepsească* (Ped., 2[r], 2[v]), *seara* (Orând.; Instr.), *semeţul* (Orând.), *septemvrie* (Jur., 2[r]), *să sileşte* (DMC, 48), *singură* (Orând.), *slobozim* (DMC, 92), *toţi* (Jur., 1[r], 1[v], 2[r]; Orând.; Instr.), *ţidulă* (Ped., 2[r]), *ţine* (DMA, 58), *zeceşoarele* (DMA, 40), *zi* (Jur., 1[v]; Orând.; Instr.), *zice* (DMA, 18; Orând.; Instr.) etc.; vezi şi un caz de hipercorectitudine: *trimiţindu-ne* (Orând.)[35]; cf. *câţva* (DMC, 42), *Cernăuţ*

---

[32] Studiul păstrării diftongului *eá* final sau reducerii lui la *e(ę)* presupune oarecare incertitudine în tipăriturile în care grafemul ѣ apare şi în locul lui ѥ: *adunarѣ* (neart.: *pentru adiţie sau ~ ;* DMA, 40), *departѣ (mai ~ ;* DMA, 22), *mѣrg* (DMC, 30), *rumânѣsc* (DMA, 22) etc.

[33] DMA şi DMC, despre care s-a spus că sunt traduse de cărturari bănăţeni, prezintă uneori labiale urmate de *e* pentru *ă*: *beutura* (DMC, 86), *numerul* (DMA, 60), *ved* (DMA, 90; DMC, 76) etc. Ele pot fi socotite drept cazuri de hipercorectitudine, dar nu contăm pe aceste situaţii, întrucât ar putea fi vorba fie de o particularitate a graiului bănăţean, fie de acel principiu ortografic al curentului latinist prin care se recomanda evitarea grafemelor *ă, î.*

[34] Vezi şi *văjmintele* (DMC, 62), probabil plural analogic după *văjmânt,* în care labiala se află în poziţie „tare".

[35] Întocmai ca în cazul labialelor şi cu aceeaşi motivaţie, ignorăm grafiile din cele două manuale în care *s, z, ţ* sunt urmate de *e* pentru *ă* : *cutezem* (DMC, 60), *învăţem* (DMC, 94), *lăsem* (DMC, 82), *se-l aşezem* (DMA, 78), *selbateci* (DMC, 86) etc.

Scanned with OKEN Scanner

(Jur., 1^{v}, 2^{r}), *Dumnezău* (DMC, 66, 78), *frumoasă* (pl.; DMC, 76), *însămnarea* (DMA, 26), *să înţăleg* (Ped., 2^{v}), *mearsă* (Orând.), *părinţască* (Jur., 1^{v}), *păzască* (DMA, 40; DMC, 32, 76), *rezărvăluind* (Ped., 2^{r}), *sară* (Instr.), *sămnul* (DMA, 24), *săptem<vrie>* (Jur., 2^{r}), *sâli* (Jur., 2^{v}), *sângur(e)* (DMA, 24; DMC, 76), *şasă* (Ped., 3^{v}), *toţ* (DMC, 4), *ţânut* (DMA, 58), *zisără* (Orând.) etc.;

– *z*: *auzi* (DMC, 30), *auzul* (Jur., 2^{r}), *crezură* (Orând.), *doaozeci* (Ped., 3^{v}), *văzu* (Orând.), *ze(a)ce* (Ped., 2^{r}; DMA, 20; Instr.), *zicem* (DMA, 20, 22, 24), *zile* (Ped., 2^{r}; Orând.; Instr.), *zioa* (Jur., 1^{v}, 2^{r}) etc.;

– *j*: *ajungând* (DMA, 20), *ajută* (Ped., 3^{r}; Orând.), *ajutorindu-ne* (Instr.), *ajutoriu(l)* (Ped., 1^{v}, 2^{r}, 2^{v}; Orând.), *împrejurul* (DMC, 16), *joi* (Instr.), *jos* (Ped., 1^{r}; DMA, 70; Jur., 1^{r}, 1^{v}), *jurământ(ul)* (Jur., 1^{v}, 2^{r}) etc.; cf. africata *ğ*, numai în Jur.: *gios* (2^{r}), *a giura* (2^{r}), *giurământului* (2^{r}, 2^{v});

– *ş, j* moi înainte de *e* (mai ales în poziţie „tare“), în raport de variaţie liberă cu *ş, j* duri, destul de bine reprezentaţi: *aşezarea* (Jur., 1^{v}), *cenuşe* (Orând.), *deşertarea* (DMC, 48), *jelind* (Instr.), *mişeilor* (Instr.), *oraşe(le)* (Ped., 3^{r}; Jur., 1^{r}, 2^{r}; Orând.), *slujesc* (DMC, 30) etc., alături de *deşărt* (Orând.), *grijă* (Ped., 3^{r}; Jur., 1^{v}), *înşălători* (DMC, 62), *majă* (DMA, 18), *oraşă(le)* (Ped., 3^{r}; Jur., 2^{r}), *şăzători* (Jur., 1^{v}, 2^{v}) etc.;

– *ş, j* duri înainte de *eá* (în poziţie „moale“): *deşarte* (DMC, 32, 76), *greşalele* (DMC, 90), *înfricoşarea* (Ped., 2^{r}), *înşale* (DMC, 60), *şapte* (Ped., 3^{v}; DMA, 22, 30) etc. (nu am întâlnit exemple pentru *j*); cf., foarte rar, şi *orăşeani* (Ped., 1^{v});

– *r* dur înainte de *eá* (în poziţie „moale“) – nu am întâlnit exemple;

– articolul posesiv genitival variabil, concurat îndeaproape de *a* invariabil: *cămăraş al chei<i> de aur* (Jur., 2^{v}), *al păstoriei noastre anul al cincelea* (Orând.), *Domnul viilor şi al morţilor* (Instr.), *celor mai mici ai locului* (Ped., 2^{r}), *ai noştri supuşi* (Jur., 1^{r}), *fii<i> voştri şi ai noştri* (Orând.), *ale noastre provinţii* (Ped., 1^{r}), *patru şpeţies ale aritmetichi<i>* (DMA, 40), *cele ale lor* (DMC, 56), *zeace zile ale aceştii luni* (Instr.) etc., dar şi *acel rău a<l> fugirii* (Ped., 1^{r}), *izvodul rumânesc a<l> paragrafului* (DMA, 22), *mădulariu a<l> soţiei omeneşti* (DMC, 30), *calindariul vechiu a<l> anului* (Jur., 1^{v}), *a<l> lui Dumnezeu e războiul* (Orând.), *biraiele satelor şi a<le> oraşălor* (Ped., 3^{r}), *trei de(a)gete a<le> mâinii* (Jur., 2^{r}), *douo ţifre a<le> lui dividendus* (DMA, 76), *cele a<le> femeilor* (DMC, 90), *zile a<le> aceştii [luni] iulie* (Orând.), *30 a<le> lunii* (Instr.) etc.;

– forme verbale iotacizate: *să se ascunză* (Ped., 2^{r}), *să se împarţă* (Instr.), *să-i piiarză* (Orând.), *puind* (DMA, 20), *să se supuie* (Ped., 3^{r}), *să (se) trimiţă* (Ped., 3^{r}; Jur., 1^{v}), *să vie* (Ped., 3^{r}; Jur., 1^{v}, 2^{r}; Orând.) etc.; apar

Scanned with OKEN Scanner

şi forme cu dentala refăcută, destul de rar: *să poată* (Ped., 3[r]), *să să pună* (DMA, 22), *să remână* (DMC, 120), *să vină* (DMC, 30).

4. Tipăriturile laice nu ne oferă, precum cele religioase de ritual, privilegiul de a reprezenta, fiecare în parte (*Evanghelia*, de exemplu), atât Moldova, cât şi Transilvania, raportându-se, totodată, nu numai la un original sudic, ci şi la norma literară muntenească. Fiecare prezintă propriile sale date istorico-literare (original sau traducere, autor sau traducător, cunoscut ori necunoscut, alte persoane implicate în procesul imprimării) şi chiar propriile particularităţi lingvistice.

Şi totuşi, în cazul celor mai multe dintre faptele de limbă cercetate (aceleaşi ca şi pentru tipăriturile religioase) este respectată norma literară muntenească devenită supradialectală, cu foarte puţine excepţii: *ă* proton păstrat, *e* final neînchis la *i*, *eá* final neredus la *e(ę)*, *î* etimologic „diftongat" *(îi)* în cuvinte moştenite din latină de tipul *pâine*, labiala *f* nepalatalizată, labiale moi în poziţie „tare", fricativele *z*, *j*, consoanele *ş*, *j* rostite cu timbru dur înainte de *eá* (în poziţie „moale"), *r* dur înainte de *eá* (în poziţie „moale"), forme verbale iotacizate. În unele cazuri abaterile de la norma literară se întâlnesc numai în texte din Moldova (*e* final închis la *i* prezintă trei ocurenţe în Hris. 1756; *eá* final redus la *e(ę)* apare doar în forma adverbială *pre* „prea", cu câte o atestare în Hris. 1756, Procl. 1770, Procl. 1771; africata *dz*, perechea fricativei *z*, are o singură atestare în Hris. 1757), mai rar în cele din Transilvania (în Orând. am întâlnit şase ocurenţe cu *î* etimologic în *mânile*, faţă de numai două cu *î* „diftongat" în *mâinile, pâine*). În alte situaţii abaterile de la norma literară supradialectală apar atât în texte din Moldova, cât şi în texte din Transilvania. Dintre acestea, remarcăm două fenomene fonetice (labiale moi / dure în poziţie „tare", fricativa *j* / africata *ğ*) care prezintă atât realizări ale normei literare unice cât şi ale celei dialectale în Hris. 1757 şi în Înv. Ec. din Moldova, dar şi în Jur. din Transilvania, deşi, cum vom arăta mai jos, se pare că elementul dialectal trebuie raportat exclusiv la varianta literară moldovenească. Dacă timbrul dur al labialelor în poziţie „tare" este rareori atestat (trei ocurenţe în Hris. 1757, două în paginile parcurse din Înv. Ec. şi una în Jur.), africata *ğ* apare destul de rar în tipăriturile ieşene (trei exemple în Hris. 1757 şi două în paginile parcurse din Înv. Ec.), dar foarte frecvent în Jur. (13 atestări, raportate la 15 ocurenţe ale fricativei *j* în acelaşi text). Jur., foaie volantă emisă la Cernăuţi şi imprimată la Blaj, este adresată populaţiei din Bucovina, ceea ce ne permite să presupunem că la traducerea ei au contribuit vorbitori ai variantei literare din nordul Moldovei[36].

[36] Opinie pentru care vezi Gheţie, BD, p. 411-412.

Scanned with OKEN Scanner

De regulă *e* medial aton este păstrat în toate tipăriturile laice, iar fonetismul trecerii lui la *i* apare, mai mult sau mai puţin, atât în texte din Moldova (Hris. 1756, Hris. 1757, Înv. Ec.), cât şi din Transilvania (Ped., DMA, Jur.).

Tot astfel, consoanele *s, z, ţ* prezintă, în majoritatea cazurilor, timbru moale, ilustrând norma literară muntenească. Toate textele la care ne-am referit conţin şi ocurenţe care confirmă rostirea dialectală, în proporţii diferite: pentru Moldova mai ales în cele două hrisoave şi în Înv. Ec., iar pentru Transilvania mai ales în unele tipărituri vieneze (DMA, DMC) şi în Jur.[37].

În cazul consoanelor *ş, j +e/ă,* considerând laolaltă tipăriturile laice cercetate, fie ele din Moldova sau din Transilvania, predomină rostirea lor dură. Deşi sunt tipărituri de mici dimensiuni, observăm totuşi că rostirea moale predomină numai în cele două foi volante emise la Blaj, din partea autorităţii religioase locale (Orând. şi Instr.), în timp ce în cele elaborate la Viena, la Cernăuţi sau la Iaşi predomină rostirea dură (Ped.; Jur.; Hris. 1756, Înv. Ec.) sau, în cel mai bun caz, rostirile moi sunt, ca frecvenţă, aproximativ la fel de numeroase ca şi cele dure (Hris. 1757, Procl. 1770).

Articolul posesiv genitival prezintă alternanţa formelor sale variabile cu *a* invariabil, în proporţii diferite de la un text la altul, atât în Moldova, cât şi în Transilvania. Dacă în cele două hrisoave moldoveneşti din anii 1756, 1757 sunt majoritare atestările normei literare (mai evident în ultimul dintre ele), constatăm cu surprindere că uzul dialectal este net majoritar în toate cele trei tipărituri legate de numele lui Petru Rumianţov (Procl. 1770, Procl. 1771, Înv. Ec.). Acelaşi lucru se întâmplă în cazul unor tipărituri vieneze, de exemplu în DMA[38], în timp ce în celelalte scrieri transilvănene excerptate, deşi acestea sunt de mici dimensiuni (Ped., Jur., Orând., Instr.), remarcăm o prezenţă majoritară a normei literare. Deşi în aceste foi volante atestările normei literare nu sunt cu mult mai numeroase în raport cu cele ale uzului dialectal, tendinţa de respectare a normei literare este pusă în evidenţă în mod special de cazurile în care formele variabile ale articolului posesiv genitival apar ca efect al unei hipercorectitudini: *aceştii rânduieli* **ai** *noastre să vor întocmi* (Ped., 2[r]), *rudeniile dezertoriului până la* **al** *treilea, dară şogorimea până la a doao sămânţă* (Ped., 2[v]), **ale** *cărora iscălitură* (Jur., 1[v]). Alteori, acordul este greşit: *părţi* **al** *productului* (DMA, 62).

Formele verbale etimologice cu dentala iotacizată sunt, cum am anticipat, categoric majoritare, dar remarcăm faptul că alternativa acestora,

---

[37] *Ibidem.*

[38] Vezi Florentina Zgraon, *Tipăriturile vieneze...*, p. 54.

Scanned with OKEN Scanner

deci inovaţia, care constă în refacerea dentalei, este atestată, deşi sporadic, atât în Moldova, cât şi în Transilvania.

În linii generale, putem spune că şi în tipăriturile laice predomină norma literară muntenească (devenită unică la nivelul celor religioase de cult) în raport cu cea dialectală locală moldovenească sau transilvăneană. Spre deosebire însă de scrierile religioase, observăm că în cele laice raportul între reprezentările normei literare şi corespondentele dialectale diferă de la un fenomen la altul şi chiar de la un text la altul, în interiorul aceleiaşi zone dialectale. Nu se poate spune că în vreuna dintre zonele dialectale investigate normele literare sunt respectate în măsură mai mare decât în cealaltă. Impresia că în Transilvania norma literară munteană este privilegiată, ca urmare a asemănării graiurilor ardelenesc şi muntenesc, impresie confirmată oarecum prin limba foilor volante, este contrazisă de tipăriturile vieneze, în special de DMA şi de DMC. Deşi tipărite cu alfabet chirilic, acestea prezintă grafii proprii noilor curente ortografice ale vremii, încă nelansate oficial[39]. Identificarea acestora este şi mai dificilă în situaţia în care traducătorul lor ar putea fi un vorbitor al graiului bănăţean, grai cu rostiri dialectale specifice. Aşadar, în domeniul literaturii laice norma literară nu mai este generală şi uniformă, ca în cazul celei religioase, prioritate având textul însuşi, cu specificul său, nu larga categorie căreia îi aparţine.

IV. Manuscrise

1. Cu toate că în perioada 1746-1780 au funcţionat tipografii pentru carte în limba română în toate provinciile româneşti (temporar şi în afara lor, la Viena), numărul manuscriselor realizate în acest interval de timp îl depăşeşte pe cel al lucrărilor tipărite. O statistică pur orientativă, bazată numai pe BRV, II, IV pentru tipărituri şi pe CM, I-IV pentru manuscrise, indică aproximativ 258 de cărţi tipărite şi aproximativ 362 de cărţi manuscrise. Dar numărul real al manuscriselor, fie şi numai al celor păstrate până în zilele noastre, este mult mai mare: se adaugă toate cele adăpostite în afara sediului central al Bibliotecii Academiei (singurele catalogate de G. Ştrempel în CM, I-IV), oriunde în ţară sau în străinătate. În afara acestei limitări, cifra indicată include doar manuscrise cu datare certă şi pe cele datate „secolul al XVIII-lea (mijloc)". Nu este exclus însă ca cel puţin câteva dintre alte 83 de manuscrise inseriate în CM, I-IV cu datări incerte de

[39] Normele ortografice etimologice vor fi publicate pentru prima dată în 1779, de către Samuil Micu Clain, în *Carte de rugăciuni pentru evlavia omului creştin*, lucrare imprimată tot la Viena.

Scanned with OKEN Scanner

tipul „secolul al XVIII-lea“ / „~ (a doua jumătate)“ / „~ (sfârşit)“ să se dovedească, la o examinare specială, a fi fost scrise în acelaşi interval de timp. În schimb, cifra propusă pentru lucrările tipărite este maximală[40], căci am inclus şi textele semnalate şi rămase încă necunoscute, de asemeni şi unele foi volante şi documente înregistrate în acest catalog.

Spre deosebire de majoritatea tipăriturilor, manuscrisele pun numeroase probleme de datare şi de localizare, uneori chiar de identificare. O mare parte dintre ele sunt miscelanee, mai ales religioase, istorice sau populare, deseori însă alăturând scrieri cu conţinut variat. Criteriul tematic coroborat cu cel al frecvenţei evidenţiază, după părerea noastră, un anume raport de complementaritate faţă de tipărituri. Astfel, literatura istorică şi populară, puţin reprezentată în rândul lucrărilor tipărite, circulă în numeroase manuscrise. În acelaşi timp, cartea religioasă, deşi rămâne o categorie bine reprezentată numeric în rândul manuscriselor, este controlată de oferta generoasă a tiparniţelor: pentru perioada 1746-1780 am înregistrat 14 ediţii ale *Apostolului,* 11 ediţii ale *Evangheliei,* 10 ediţii ale *Penticostarului,* în timp ce între manuscrisele datate similar şi păstrate la sediul din Bucureşti al Bibliotecii Academiei am întâlnit numai un *Evangheliar* (f. 2-85 în ms. rom. 5684, scris în anul 1760 în satul Bârgău, jud. Bistriţa-Năsăud), un *Penticostar* (f. 1-71 în ms. rom. 2393, scris în anul 1771 în satul Giurtelec, jud. Sălaj) şi nici un *Apostol.*

Având în vedere numărul mare al manuscriselor şi importanţa lor în epoca la care ne referim, buna metodă ar impune tratarea acestora ca o categorie comparabilă cu cea a textelor tipărite, deci urmând secţiunile: religioase de cult, religioase de lectură, laice. Împrejurarea că economia lucrării nu ne permite un spaţiu atât de amplu este, deşi justificată, o explicaţie comodă. Intenţia de a prezenta succint manuscrisele în cele ce urmează este motivată de însuşi specificul procesului de unificare a limbii literare de la mijlocul secolului al XVIII-lea, anume manifestarea sa cu precădere în tipăriturile bisericeşti. În legătură cu limitele unificării limbii literare la nivelul manuscriselor s-a pronunţat deja, în linii generale, I. Gheţie[41]. În plus, nu putem ignora faptul că specificul fiecărui manuscris este determinat şi de factori care pot influenţa raportul între manifestările normei literare supradialectale şi ale celei locale: categoria socială, gradul de cultură, profesia traducătorului / copistului, respectiv provenienţa sursei din interiorul aceleiaşi zone dialectale sau din afara ei. Credem că exemplificarea este cu atât mai convingătoare cu cât manuscrisele alese

[40] În limitele informaţiei oferite de acest vechi instrument de lucru.

[41] *Contribuţii la problema unificării limbii române literare. Momentul 1750,* p. 124; Gheţie, BD, p. 404-406, 415-421; ILRLV, p. 451-452, 454.

Scanned with OKEN Scanner

pentru aceasta prezintă, în general, date foarte asemănătoare: ambele aparţin categoriei cărţilor populare, având aceeaşi localizare şi fiind realizate la date apropiate: *Halima,* Moldova, 1771, *Iliodor,* Moldova, 1773[42]. Parcurse selectiv şi comparate pe baza aceloraşi fenomene fonetice şi morfologice la care ne-am referit în cazul tipăriturilor, cele două manuscrise prezintă multe situaţii identice sau comparabile, dar şi unele diferenţe notabile: *ă* proton este păstrat fără excepţie; *e* medial aton alternează cu fonetismul trecerii lui la *i,* impresia generală fiind totuşi aceea de prezenţă dominantă a normei literare; labiala *f* nu a fost palatalizată, dar în H 1771 întâlnim un caz de alterare a consoanei *p*: *truchina* (82^{r}); labialele în poziţie „tare" au timbru dur şi moale, cu o uşoară tendinţă de dominare a fonetismului dialectal; dentala *d* are timbru moale; în cazul consoanelor *s, z, ţ* observăm o strânsă concurenţă între rostirile cu timbru moale şi cele cu timbru dur, cu menţiunea că în H 1771 cele dialectale par majoritare, întrucât în acest text realizările normei literare apar mai ales în contextul fonetic *s, z, ţ +i;* fricativa *z* este generală; consoanele *ş, j* urmate de *e/ă* reflectă în majoritatea cazurilor rostirea moale; formele verbale iotacizate sunt aproape generale, foarte rar am notat exemple cu dentala refăcută în fiecare dintre cele două manuscrise. În lipsa exemplelor din H 1771[43], nu am putut urmări comparativ următoarele fenomene: *î/îi* în cuvinte de tipul *pâine; eá/á* după *ş, j* şi *r* în poziţie „moale"; *a* invariabil / *al, a, ai, ale.* În alte trei cazuri cele două manuscrise prezintă situaţii diferite. În Ist. et. înregistrăm, fără excepţie, *e* final (*cale* 1^{r}, *numirile* 1^{v}, *tare* 7^{v}, *parte* 1^{r}, 49^{r} etc.), diftongul *eá* final (*avea* 33^{r}, *ducea* 1^{r}, *punea* 7^{r}, *vedea* 57^{r} etc.), fricativa *j* (*ajunge* 57^{r}, *împrejurul* 49^{r}, *jos* 7^{v}, 13^{r}, 65^{v}, *jucând* 6^{v} etc.). Aceleaşi fenomene fonetice se prezintă cu totul altfel în H 1771: *e* final păstrat alternează cu fonetismul trecerii lui la *i,* atât de frecvent încât abia dacă putem spune că manifestările normei literare sunt majoritare (*bine* 83^{v}, *cuminte* 84^{r}, *odăile* 83^{r}, *poame* 81^{v}, 82^{r} etc., cf. *averi* – sg. – 83^{v}, 84^{r}, *ci* 83^{v}, *di* 81^{v}, 82^{r}, *să mă ierti* 83^{r}, *ruşini* 83^{v}, *vasăli* 81^{v}, *vremi* – sg. – 81^{r}, 83^{v} etc.); diftongul *eá* final este concurat şi dominat de fonetismul trecerii la *e (ę)*[44] (*avea* 81^{v}, 82^{v}, 83^{r}, *chesea* 81^{v}, 82^{r}, *mea* 83^{r} etc., cf. *ace* 81^{r}, *ave* 81^{v}, 82^{r}, 83^{v}, *să căde* 83^{r}, *făce* 81^{v}, *să pute* 82^{r}, *ţine* 81^{v} etc.); africata *ğ* este singurul uz (*agiungând* 81^{r}, *gios* 81^{r}, 81^{v}, 82^{r}, 82^{v}, 83^{r}, *împregiur* 82^{r} etc.). Observăm că în toate aceste trei situaţii avem a

[42] În legătură cu *A lui Iliodor Istorie etiopicească* vezi şi Gheţie, BD, 396-397.

[43] Manuscris păstrat la Biblioteca Centrală Universitară „M. Eminescu" din Iaşi. Am transcris, cu alt prilej, numai filele 81^{r}-84^{r}.

[44] Cu atât mai mult cu cât chiar şi slova ѣ este susceptibilă de a avea valoarea fonetică *e*: *pre* pentru „prea" (81^{v}, 82^{r}, 83^{r}), dar şi *prea,* cu grafia прѣ (83^{v}, 83^{v}); cf. însă дѣ pentru prep. *de* (81^{r}, 81^{v}, 82^{r}, 82^{v}, 83^{r}, 83^{v}, 84^{r}), бинѣ pentru *bine* (83^{v}), роабѣ pentru *roabe* (81^{v}) etc.

Scanned with OKEN Scanner

face cu fenomene specifice, care individualizează zona dialectală moldovenească în raport cu celelalte. Astfel, coloratura dialectală este mult mai accentuată în H 1771 decât în Ist. et., în ciuda similitudinilor de încadrare, de localizare şi de datare.

Cu toate că literatura de la mijlocul secolului al XVIII-lea îşi diversifică spectrul tematic şi la nivelul cărţii manuscrise, apreciem că manuscrisele religioase şi cele populare favorizează în mai mare măsură o abordare simetrică, pe mari zone dialectale, a normei literare, faţă de cele istorice sau juridico-administrative. În acelaşi timp, ele au avantajul că reflectă extremele unei imaginare game a rigorii inclusiv în raport cu norma literară: dacă scribul unui manuscris religios se lasă dominat de respectul pentru litera izvodului urmat, cel care copiază o carte populară este cu siguranţă mai degajat din acest punct de vedere. Este motivul pentru care ne-am propus să ilustrăm raportul între norma literară munteană generalizată în tipăriturile religioase şi cea a variantei dialectale locale în manuscrisele din Moldova şi din Transilvania pe baza câtorva texte religioase şi populare, prezentate independent. Ne vom referi la aceleaşi fapte de limbă fonetice şi morfologice invocate în cazul tipăriturilor, încercând să evidenţiem, în cazul fiecărui manuscris prezentat, raportul între reprezentările normei literare supradialectale şi cele ale normei dialectale moldoveneşti, respectiv transilvănene.

2. Moldova

a) *[Floarea darurilor],* text fragmentar scris în intervalul 1754-1762, de către „ieromonahul Pahomiia ot Lapoş" (f. 54^{v}) din judeţul Bacău (BAR, ms. rom. 5454, f. 54^{r}-70^{r} [45]):

– *ă* proton păstrat: *bunătăţile* (55^{r}), *împărat(ul)* (61^{r}, 69^{r}), *păcat* (62^{v}), *sărac* (57^{r}, 68^{v}, 69^{v}), *vrăjmăşie* (66^{v}) etc.;

– *e* medial aton păstrat: *binele* (59^{v}, 61^{v}), *cugetele* (66^{v}), *fratele* (66^{r}), *vede* (65^{r}, 68^{r}) etc., dar mult mai des *e* medial aton trecut la *i*: *binile* (56^{v}, 58^{r}), *boalile* (55^{r}), *degite* (70^{r}), *ficiorilor* (63^{v}), *fratile* (62^{r}), *lemnile* (62^{v}), *penile* (68^{v}), *ominească* (58^{v}), *vini* (57^{r}, 60^{r}, 61^{r}) etc.;

– *e* final păstrat: *bune* (63^{r}), *cale* (65^{v}), *de* (58^{r}, 59^{r}, 60^{r}, 62^{v}, 63^{v}, 66^{v}), *greşelile* (69^{r}), *lesne* (70^{r}), *rele* (63^{r}, 65^{v}, 66^{r}, 70^{r}), *ruşine* (66^{v}, 69^{v}) etc.; cf. trecerea lui *e* final la *i* doar în *di* (58^{r}, 59^{r}, 59^{v}, 61^{v}, 66^{v}, 67^{v}, 69^{v});

---

[45] Cf. CM, IV, p. 303-305, unde sunt indicate filele 55^{r}-70^{v}. Adăugăm fila 54, căci însemnarea scribului de pe recto-ul acesteia se referă la acest text (*precum am găsit la Otecinic aşe am scris*), numit constant *Otecinic* în colontitlu, ca şi *Solomon-Împărat...* de pe verso, titlu prin care este anunţată scrierea în *Scara cărţii*. Excludem însă verso-ul filei 70, unde apare *Molitva babi<i>*, probabil adăugată ulterior, căci în *Scara cărţii* este indicată spre sfârşit, nu la locul corespunzător.

Scanned with OKEN Scanner

– *eá* final redus la *e(ę)*: *ave* (55^{v}, 57^{v}, 60^{r}, 61^{r}, 63^{r}), *e* (pron. „ea"; 55^{r}, 63^{v}), *făce* (56^{r}, 65^{v}), *gre* (66^{v}), *merge* (impf.; 64^{v}), *va plăce* (57^{r}), *ar pute* (66^{v}), *să-i ste* (65^{r}), *vre* (62^{v}, 63^{v}) etc.; norma literară este foarte rar înregistrată: *gândea* (61^{r})[46];

– *î/îi* în cuvinte de tipul *pâine*: nu am întâlnit exemple;

– labiala *f* nepalatalizată: *fi* (56^{v}, 57^{r}, 57^{v}, 68^{r}, 69^{r}, 69^{v}), *fieştecare* (59^{r}), *fiiul* (62^{v}, 64^{r}), *fire* (58^{v}) etc.; în unele cazuri izolate apare totuşi alterarea consoanei *f*, în stadii diferite de palatalizare (*h', č*): *Răul de rău să ia, ca şi* ***herul*** *nu-l poate luci cu altă fără numai iară cu* ***cer*** (67^{v}); *Pizmaşul tău de a[r]* [47] ***ci*** *cât o furnică, tu să-l socoteşti ca pe un pil* (70^{r});

– labiale moi în poziţie „tare", strâns concurate de cele dure, care par majoritare: *iubesc* (58^{v}), *să învr<ă>jbesc* (58^{v}), *merg* (62^{r}), *trupesc* (58^{r}), dar mai ales *să (să) iubască* (55^{v}, 58^{v}), *să iubăsc* (58^{v}), *să margă* (63^{v}), *mărg* (69^{r}), *să-ş(i) tocmască* (61^{r}, 63^{v}), *trupască* (63^{v}) etc.; cf. şi două posibile cazuri de hipercorectitudine: *nu să mai curmeză* (67^{r}), *tocmelă* (65^{v})[48];

– dentala *d* rostită moale: *adevărat* (59^{r}, 66^{v}), *decât* (60^{r}, 66^{r}, 70^{r}), *demult* (67^{v}), *departe* (70^{r}) etc.;

– *s, z, ţ* moi: *cuţitul* (64^{r}), *Dumnezeu* (55^{v}, 62^{r}, 67^{r}, 69^{v}), *înţelepţilor* (59^{r}), *mulţi* (57^{r}, 60^{r}, 64^{v}), *părăsit* (70^{r}), *păzesc* (70^{r}), *puţin* (69^{r}), *ţepile* (62^{v}), *zile(le)* (63^{v}, 66^{v}), *zise* (56^{v}, 57^{r}) etc., alături de numeroase atestări ale rostirii dure, în special în poziţiile *s + e/ă, ţ + e/ă, -ţ*: *cetăţ* (69^{r}), *iuţ* (66^{r}), *n-a însăra* (70^{r}), *înţălepţi* (67^{r}, 70^{r}), *înţălesă* (68^{r}), *să-l păzască* (66^{v}), *sacă* (69^{v}), *sângur* (57^{r}, 62^{r}, 66^{r}, 69^{r}), *ţ-am lăsat* (66^{r}), *ucisăsă* (65^{v}), *zisă* (vb.; 58^{v}, 63^{v}, 65^{r}, 69^{v}) etc.; cf. şi câteva cazuri de hipercorectitudine: *chizeş* (61^{r}), *singe* (62^{r}), *văzind* (61^{r});

– *z*: *vor auzi* (68^{v}), *căzu* (66^{r}), *văzu* (62^{r}, 64^{r}, 66^{r}, 68^{r}), *zi* (61^{r}), *zice* (57^{v}, 61^{v}) etc.;

– *ğ*: *agiutor* (59^{v}), *ba<t>giocura* (63^{r}), *gios* (65^{r}), *giucător* (56^{r}), *giunghe* (62^{v}, 64^{r}) etc.;

– *ş, j* moi înainte de *e* (mai ales în poziţie „tare"): *să îngraşe* (61^{v}), *jeleşte* (64^{r}), *şed* (68^{v}) etc.;

– *ş, j* moi înainte de *é (<eá)* (în poziţie „moale"): *deşerte* (70^{r}), *greşeşte* (69^{r}), *jele* (64^{r}, 64^{v}, 69^{v}), *şede* (62^{r}, 64^{v}), *şerpelui* (59^{v}) etc.;

– *r* dur / moale înainte de *eá* (în poziţie „moale"): nu am întâlnit exemple;

---

[46] Vezi şi grafiile авѧ (68^{r}), мѧ (68^{r}), în care este posibil însă ca ѧ să noteze fonemul *e*, ca în ѧ(л҃) („el"; 58^{r}, 59^{r}).

[47] Interliniar o pată de cerneală, care ascunde slova р surmontată.

[48] Ele ar putea fi alte două situaţii de respectare a normei literare dacă admitem că scribul a omis accidental slova а, ceea ce nu este exclus, căci deseori scrie еа pentru ѣ (мѹереаскъ 58^{r}, 58^{r}).

Scanned with OKEN Scanner

– articolul posesiv variabil, alături de *a* invariabil: *ale tale toate* (66[r]); cf. *copilul (...) să să cheme a<l> lui* (68[r]), *aceste 2 daruri a<le> liubovului* (57[r]);

– forme verbale iotacizate: *să ceiu* (55[v]), *să peie* (68[r]), *să-l prinză* (65[r]), *să ţie* (63[v]), *să (nu) vază* (55[r], 57[r], 60[v]), *să vie* (68[r]) etc., cf. şi *ţin* (60[v], 63[v]).

b) *Litiiariu, carele are întru sine rânduiala liti<i>i celor răposaţi şi viilor,* scris în anul 1764, la Mănăstirea Putna, de către „smeritul între monaşi Daniil" (f. 1[r]; BAR, ms. rom. 5715):

– *ă* proton păstrat, cu rare excepţii: *au făcut* (29[v]), *s-au îmbrăcat* (29[r]), *pământul* (29[v]), *săptămânii* (1[r]), *vrăjmaşii* (29[v]) etc., cf. *cadelniţa* (2[r]), *Pauna* (8[r]) etc.;

– *e* medial aton păstrat, alternând cu *e* medial trecut la *i*: *boalelor* (20[r], 23[v]), *marele* (19[r]), *oameni* (2[v]), *sufletele* (2[v], 4[r], 19[v]), *au venit* (19[r]), *zilele* (2[r], 23[r], 29[v]) etc., dar, destul de des, şi *asuprelile* (20[r]), *bătrâneaţilor* (24[v]), *să le cerim* (3[r]), *să-i firicească* (4[r]), *giupânesilor* (5[r]), *sâmbitele* (4[v]), *scârbilor* (23[v]) etc.;

– *e* final păstrat, alternând cu *e* final trecut la *i*: *întărire* (21[r]), *mare* (6[r]), *mântuiaşte* (20[r], 29[v]), *numele* (29[v]), *Vasile* (15[r], 18[v]), *veseleaşte-te* (19[r]) etc., dar, foarte frecvent, şi *bărbăteşti* (adv.; 19[v]), *di* (6[r], 8[v]), *Iordachi* (10[r], 13[r], 16[r], 17[r]), *izbăveşti* (imper.; 19[v]), *Mihălachi* (18[r]), *odihneşti* (imper.; 3[v]), *privealişti* (sg.; 19[v]), *tali* (29[r]), *Vasili* (8[v], 9[r], 10[r], 11[v], 15[r]) etc.;

– *eá* final păstrat, dar şi redus la *e(ę)*: *cea* (2[r], 24[r]), *mea* (29[v]), *prea* (23[r], 23[v], 24[v]) etc., cf. şi *ce* (2[r], 2[v], 23[v]), *pre* (20[r]) etc.;

– *î/îi* în cuvinte de tipul *pâine:* nu am întâlnit exemple;

– labiala *f* nepalatalizată: *să fie* (3[v]), *fiind* (1[r], 20[v], 24[r]), *fiiul* (23[r]) etc., cf. totuşi *epatrahirul* (2[r]);

– labiale moi în poziţie „tare", cu excepţii foarte rare: *avem* (24[r]), *mergând* (2[r], 19[r]), *slăvesc* (24[r]) etc., cf. *să ne izbăvască* (20[v]);

– dentala *d* rostită moale: *de* (1[r], 29[r], 29[v]) etc.;

– *s, z, ţ* moi, în alternanţă cu rostirea lor dură, frecvent înregistrată, chiar majoritară în poziţie medială: *adese* (20[r]), *Dumnezeu* (2[v]), *folositoare* (24[v]), *iase* (2[r]), *răposaţi* (1[r], 2[r]), *seara* (29[r], 29[v]), *sfinţenie* (29[r]), *ţe-au dat ţie* (21[r]), *ţinutul* (27[r]) etc., alături de *asămănare* (20[v]), *Dumnezău* (3[r], 23[v]), *împăraţ* (4[v]), *însămnare* (27[r]), *însuţ* (3[v]), *marţ* (7[v]), *răposaţ* (7[v]), *sara* (19[r], 19[v], 23[r], 23[v], 29[r], 29[v]) etc.;

– *z*: *astăzi* (19[v]), *auzi* (29[r], 29[v]), *văzând* (19[r]), *zac* (5[r]), *zice* (2[r], 3[r], 4[r]), *zilele* (1[r], 23[r]) etc.;

– *j* şi *ğ*, cu frecvenţă egală: *ajutătoarea* (23[v]), *ajutor(i)* (23[r], 23[r]), *ajutoriul* (29[v], 29[v]), *judecă* (29[v]), cf. *gioi* (10[r], 19[v], 24[r], 29[v]), *gios* (6[r]), *giupânesilor* (5[r]);

Scanned with OKEN Scanner

– *ş, j* moi înainte de *e* (mai ales în poziţie „tare“): *s-au aşezat* (1ʳ), *aşezământ* (20ʳ), *slujesc* (24ʳ), *uşe* (24ᵛ);

– *ş* dur alternând cu *ş* moale înainte de *eá* (în poziţie „moale“): *greşalele* (3ʳ), cf. *se le aşeaze* (4ʳ);

– *r* dur înainte de *eá* (în poziţie „moale“): nu am întâlnit exemple;

– articolul posesiv genitival prezintă forme variabile, mult mai rar şi *a* invariabil: *al tău părinte* (3ᵛ), *mucenice al lui Hristos* (19ᵛ), *rugăciunile (...) ale sfinţilor (...) apostoli, ale (...) părinţilor noştri şi ale tuturor sfinţilor* (4ʳ) etc., dar şi *sâmbete a<le> strămoşilor* (4ᵛ), *zile a<le> săptămânii* (1ʳ);

– forme verbale iotacizate: *viind* (23ᵛ).

c) *[Psaltire cu tâlc]*, scrisă în anul 1766, la Chiev, de către ieromonahul Gherasim, în timpul unei călătorii „pentru închinarea sfintelor moaşte şi cu alte trebi“ (f. 83ᵛ; BAR, ms. rom. 716):

– *ă* proton păstrat, cu foarte puţine excepţii: *bunătăţii* (4ʳ), *s-au împrăştiiat* (7ʳ), *păcate(le)* (4ᵛ, 31ᵛ), *săracul* (66ʳ) etc.; cf. *să împraştie* (7ʳ), în care *a* este sub accent, dar ne permite să semnalăm alternanţa cu forma literară care apare pe aceeaşi pagină; remarcăm şi alte ezitări în privinţa acestui fonetism, ca în *să-i sfarame* (73ʳ), *să sfarâmă* (71ʳ), *să sfărame* (68ᵛ);

– *e* medial aton păstrat, alături de numeroase atestări ale închiderii lui la *i*: *feciorie* (5ʳ), *muntele* (28ᵛ), *oasele* (54ʳ, 143ᵛ), *soarele* (4ᵛ, 97ʳ), *tinereţelor* (31ᵛ) etc., cf. *aşijdirea* (27ᵛ-28ʳ, 66ʳ), *degitile* (4ᵛ), *dimonească* (190ʳ), *pântecile* (96ᵛ, 105ʳ, 170ʳ), *sufletile* (55ʳ), *tinereţile* (31ᵛ), *uliţile* (102ʳ) etc.; în *diemoneşti* (scris дие-;179ʳ) se reflectă o posibilă ezitare între cele două fonetisme, rezolvată în favoarea celui literar;

– *e* final păstrat: *braţele* (71ʳ), *cărnurile* (27ᵛ), *cărţile* (5ʳ), *inimile* (66ᵛ), *oile* (43ᵛ), *sufletele* (170ᵛ), *uşile* (61ʳ) etc.;

– *eá* final păstrat: *avea* (4ᵛ, 29ʳ), *bătea* (68ʳ), *cerea* (66ᵛ), *mea* (28ʳ, 67ᵛ), *rea* (68ᵛ), *să stea* (4ᵛ), *zicea* (67ʳ, 68ʳ) etc.;

– *î* etimologic „nediftongat“ în *mânile* (4ᵛ, 96ᵛ, 97ᵛ, 179ʳ), *mânilor* (187ʳ), *pâne* (189ᵛ), *pâni* (73ᵛ) etc.;

– labiala *f* nepalatalizată: *să fie* (4ʳ, 4ᵛ, 66ᵛ, 68ʳ), *fiind* (5ᵛ, 27ᵛ, 29ᵛ, 142ʳ, 166ᵛ), *fiinţele* (4ʳ), *fiiu* (29ʳ) etc.;

– labiale moi în poziţie „tare“: *clipeală* (44ᵛ), *izbăvească* (142ᵛ), *jidovesc* (7ᵛ, 190ʳ), *mergând* (125ᵛ), *să nu slăbească* (30ʳ), *spulberă* (7ʳ), *trupească* (71ʳ, 143ᵛ), *vameş* (55ʳ), *urmează* (53ʳ) etc.;

– dentala *d* rostită moale: *adevărul* (31ʳ), *decât* (5ᵛ), *de demult* (188ʳ), *s-au depărţat* (27ʳ), *despărţite* (69ʳ), *deşchis* (61ʳ, 143ᵛ) etc.;

– *s, z, ţ* moi: *Dumnezeu* (4ʳ, 7ᵛ, 42ᵛ, 70ʳ, 150ᵛ), *flămânzi* (73ᵛ), *folosinţe* (8ʳ), *înţelegeţi* (5ᵛ), *să lipsească* (4ᵛ), *păzesc* (72ᵛ), *seara* (102ʳ), *semn* (69ʳ), *simţit* (68ʳ), *singură* (4ᵛ), *ţinută* (44ʳ), *viţel* (143ᵛ), *umezeala* (7ʳ), *zice* (4ᵛ,

Scanned with OKEN Scanner

66^{v}) etc.; cf., cu totul rar, *asamă<nă>-se* (7^{r}), *samă* (29^{r}) şi două cazuri de hipercorectitudine: *ţiţele* (142^{v}), *zemislindu-l* (105^{r});

– *z*: *auzire* (73^{r}), *crezând* (68^{r}), *văzute* (4^{r}), *zece* (43^{r}), *zilele* (71^{v}), *zioa* (28^{v}) etc.;

– *j*: *ajutoriu(l)* (55^{v}, 73^{r}, 170^{r}, 190^{v}), *batjocură* (188^{r}), *jos* (29^{r}, 72^{r}), *judecata* (43^{v}, 55^{v}), *judeţ* (7^{v}, 71^{v}, 179^{r}) etc.; cf. şi *ğ*, foarte rar şi numai în cuvinte derivate de la *jur*: *va încungiura* (42^{r}, 102^{r}), *încungiurat(u)* (28^{v}, 143^{r});

– *ş*, *j* moi înainte de *e* (mai ales în poziţie „tare"), cu foarte puţine excepţii: *aşezând* (4^{r}), *deşert* (67^{r}), *deşertăciune* (7^{v}), *grije* (54^{r}), *înşelătoriu* (190^{v}), *mişel(ul)* (66^{r}, 166^{v}, 170^{r}), *necăjesc* (27^{v}), *au şezut* (6^{r}, 70^{r}) etc., cf. *deşărtăciunea* (105^{r}), *înşălăciunea* (29^{v}), *am jărtvit* (28^{v});

– *ş* dur înainte de *eá* (în poziţie „moale"): *deşarte* (7^{v}), *greşalele* (166^{v}), *greşaşte* (55^{v}), *săvârşaşte* (71^{r}, 74^{v}, 190^{v}), *şapte* (189^{r}); nu am întâlnit exemple pentru *j*;

– *r* dur înainte de *eá* (în poziţie „moale"): *uraşte* (111^{v}, 111^{v});

– articolul posesiv genitival variabil: *frate al nostru* (67^{v}), *mijlocitoriu al lui Dumnezeu şi al oamenilor* (170^{v}), *12 fii ai lui* (188^{r}), *ochi ai lui Dumnezeu* (69^{v}), *ale cărora rugăciuni* (8^{r}), *faptele ceale bune ale dreptţilor* (54^{v}) etc.; cf. *dimon (...) a<l> slujirei idoleşti* (190^{v}), probabil şi *izvorul apei şi a<l>* (scris: ᴀᴀ) *sângelui* (7^{r});

– forme verbale iotacizate: *să-l piarză* (53^{r}), *puind* (44^{r}), *să trimiţă* (190^{v}), *să se ţie* (4^{r}), *să nu vază* (31^{v}), *să vie* (102^{r}) etc.; cf., foarte rar, dentala refăcută: *să supun* (74^{r}), *să ţin* (71^{r}).

d) *[Istoria lui Alexandru-Împărat]*, copiată în anul 1777, la Iaşi, de către „Enachi sin hagi Fragul ot Tighine" (f. 48^{v}; BAR, ms. rom. 4104, f. 1^{r}-48^{v}):

– *ă* proton păstrat: *cămile* (26^{r}), *împărăţiile* (46^{v}), *părţi* (27^{r}), *sănătate* (37^{r}, 45^{v}), *tăiet* (34^{r}) etc.; cf. *sarafimii* (26^{r}), dacă ne raportăm la varianta învechită *sărafim* înregistrată în DLR, căci, altfel, am putea avea aici o simplă asimilare a lui *e* etimologic la *a* din silaba următoare;

– *e* medial aton păstrat, în alternanţă cu fonetismul trecerii lui la *i*: *fecior(i)* (4^{r}, 45^{v}), *oamenii* (37^{r}, 45^{v}), *poamele* (26^{v}), *soarele* (48^{r}), *veniră* (45^{v}) etc., alături de *să ceriţ* (45^{v}), *descălică* (17^{r}), *farmicile* (4^{r}), *oaminii* (45^{v}), *picioarile* (47^{v}), *stelile* (26^{v}, 48^{r}) etc.; cf. şi un caz de hipercorectitudine în *oştele* (34^{r}), *oştelor* (26^{r});

– *e* final păstrat, cu puţine excepţii: *bine* (26^{r}, 46^{v}, 47^{r}), *cinste* (46^{v}), *de* (37^{r}), *foarte* (37^{r}), *lume* (26^{v}, 46^{v}), *oştile* (26^{v}, 27^{r}), *trupurile* (46^{v}) etc., cf. *di* (46^{v}), *mari* (f. sg.; 37^{r}), *părţili* (26^{v});

Scanned with OKEN Scanner

– *eá* final păstrat, dar mult mai frecvent redus la *e(ę): bea* (47^{v}), *mea* (37^{r}, 47^{r}), *vrea* (26^{r}) etc., cf. însă *ave* (4^{r}, 26^{v}, 27^{r}, 45^{v}), *pre* (adv.; 45^{v}), *am pute* (46^{v}), *vom vede* (47^{v}), *va vre* (27^{r}) etc.;

– *î* „diftongat" în *câinilor* (47^{v}), dar mai ales fonetismul etimologic: *câni* (26^{r}), *mânile* (17^{r}), *pâne* (4^{r});

– labiala *f* nepalatalizată: *fecior(i)* (4^{r}, 45^{v}), *va fi* (37^{r}), *vor fi* (47^{r}), *să fie* (26^{r}), *fiind* (37^{r}) etc.; cf., foarte rar, *her* (17^{r});

– labiale moi în poziţie „tare", concurate de rostiri dialectale: *avem* (26^{v}), *să mergu* (27^{r}), *slăvescu* (26^{r}), *veşmântul* (17^{r}), alături de *fărmăcătoriu* (4^{r}, 4^{r}), *să-l otrăvască* (46^{r}), *să-i vorovască* (47^{v});

– dentala *d* rostită moale: *decât* (46^{v}), *descălică* (17^{r}), *despărţi* (47^{r}), *destul* (26^{v}) etc.;

– *s, z, ţ* moi, în alternanţă cu numeroase rostiri dure, în special în poziţia *s+e/ă: auziră* (17^{r}), *dinsele* (26^{r}), *Dumnezeu* (4^{r}, 17^{r}, 46^{v}), *fraţilor* (47^{r}), *înţelept* (37^{r}, 48^{v}), *părţi* (27^{r}), *seara* (46^{r}), *sosi* (46^{r}) etc., dar şi *avusăş* (48^{r}), *dânsăle* (26^{v}), *frumoasă* (pl.; 37^{r}), *împărăţî* (48^{v}), *mersără* (26^{v}, 46^{r}), *să păzască* (26^{r}), *poţ* (46^{v}), *purceasă* (17^{r}, 26^{r}, 26^{v}, 34^{r}, 45^{v}), *sara* (17^{r}), *sară* (34^{r}), *sătos* (46^{r}), *suliţă* (pl.; 37^{r}) etc.;

– *z* în alternanţă cu *dz*: *ai căzut* (48^{r}), *am crezut* (37^{r}), *văzu* (17^{r}, 47^{v}), *zi* (17^{r}, 45^{v}, 46^{r}), *zisă* (17^{r}, 46^{v}, 47^{r}) etc., cf. *dzi* (17^{r}), *dzile* (17^{r}), *au dzis* (46^{r}), *dzisă* (17^{r}, 26^{r}, 26^{v}, 27^{r}, 37^{r}, 45^{v}, 46^{r}, 47^{r}, 47^{v}), *dzisără* (26^{v}) etc.;

– *ğ: agiunsără* (26^{v}, 27^{r}), *gios* (47^{v}), *giudecata* (47^{r}), *să giudece* (26^{v}), *giudeţi* (46^{v}), *să giunghie* (46^{v}, 48^{r}) etc.;

– *ş, j* moi înainte de *e* (mai ales în poziţie „tare"), cu unele excepţii: *înşelătoare* (46^{v}), *şedeţ* (37^{r}), *şezu* (17^{r}, 26^{r}, 48^{v}), dar şi *să jăluiră* (26^{v});

– *ş, j* duri înainte de *eá* (în poziţie „moale"): *jale* (46^{v}, 47^{r}, 47^{v}, 48^{r}), *şarpele* (45^{v});

– *r* dur înainte de *eá* (în poziţie „moale"): nu am întâlnit exemple;

– articolul posesiv genitival în forma sa invariabilă *a: soarele mieu şi a<l> machidonenilor* (48^{r}), *de a<i> lui Alexandru 2000 de oameni* (27^{r});

– forme verbale iotacizate, în alternanţă cu cele care atestă refacerea dentalei: *să pui* (4^{r}), *să văz* (27^{r}), *să vie* (27^{r}), alături de *cred* (17^{r}), *să vă văd* (45^{v}), *vin* (26^{v}).

e) Considerând aceste manuscrise ca un mic grup reprezentativ pentru literatura netipărită din Moldova acestei perioade, constatăm că observaţia cea mai generală pe care o putem face este aceea că elementul dialectal local este în mai mare măsură prezent în cărţile populare decât în cele religioase. Dintre acestea, mai puţin afectată de prezenţa elementului dialectal este PT şi mult mai mult L, desigur pentru că acesta din urmă reproduce un izvor local (*acum întru acest chip de pre cel vechiu s-au înnoit*

Scanned with OKEN Scanner

1r). Astfel, *e* medial aton păstrat este concurat de numeroase excepţii, dar numai în FD 1754-1762 predomină fonetismul închiderii lui la *i; e* final păstrat prezintă excepţii rare în cele două cărţi populare şi mai numeroase în L; *eá* final păstrat este concurat de fonetismul trecerii la *e(ę)* în L, iar în cele populare acesta este predominant, chiar general în FD 1754-1762; nu am întâlnit exemple pentru alternanţa *í/îi* în cuvinte de tipul *pâine* în manuscrisele parcurse integral (FD 1754-1762, L), dar în celelalte (PT, A 1777) predomină fonetismul etimologic dialectal; palatalizarea labialei *f* apare rareori, dar numai în textele populare; numai în cărţile populare labialele moi sunt concurate de cele dure, acestea din urmă fiind chiar predominante în FD 1754-1762; dentala *d* prezintă numai rostiri moi; consoanele *s, z, ţ* prezintă excepţii de la norma literară în cărţile populare, iar în L rostirile dure sunt majoritare; fricativa *z* este concurată de africata *dz* doar în A 1777; africata *ğ* este generală în cele două manuscrise de literatură populară, iar în L alternează cu fricativa *j*, în proporţii egale; *r* înainte de *eá* în poziţie „moale" apare rostit moale, deci dialectal, în FD 1754-1762 şi în alternanţă cu norma literară în L; articolul posesiv genitival variabil este concurat de *a* invariabil numai în textele populare, aşa încât în FD 1754-1762 predomină *a* invariabil, iar în A 1777 acesta este general; formele verbale iotacizate alternează cu cele care au dentala refăcută doar în A 1777.

3. Transilvania

a) *Psaltirea proroculuí şi împăratului David,* scrisă în anul 1751, de către „dascal Muntean Vasilie de la Nemiş Juc" (f. 1r) de lângă Cluj[49] (BAR, ms. rom. 1353, f. 1r-170v):

– *ă* proton păstrat, cu rare excepţii: *alăută* (110r, 166v), *ai apărat* (101r), *voiu arăta* (104r), *bărbatul* (1v, 4v, 104v), *dătătoriu* (9r), *împăraţii* (100v) etc., cf. *alaută* (104v), *va arata* (4r), *n-au facut* (167r), *să sfarâmi* (7v);

– *e* medial aton păstrat, concurat de fonetismul închiderii lui la *i,* care, deşi des întâlnit, rămâne minoritar: *apele* (167r, 167v), *cugetele* (5r), *fulgerele* (109r), *geanele* (11r), *laudele* (9r), *muntele* (111r), *vasele* (2v, 7r) etc., alături de *aseamine* (96v, 99r), *împrisoară* (3v), *jirtviţi jirtva* (4r), *nepreciput* (104v), *pomineaşte* (5v), *videnii* (100r) etc.;

– *e* final păstrat: *bine* (97v), *buze* (11v), *cuvinte* (11v), *dobitoacele* (7v), *featele* (109v), *toate* (96v), *zilele* (6v, 163r) etc.;

– *eá* final păstrat: *ea* (107v), *prea* (97r, 97v, 104v, 105r), *nu va vedea* (106r) etc., cf. *căde-va* (103v);

– *î* „diftongat" în *pâine* (12v), dar *î* etimologic este mult mai frecvent în *mânile* (6r, 10v, 98r, 107v, 161v, 162v, 170r), *mânilor* (7v, 9r, 103r, 104v, 161v);

[49] Vezi G. Ştrempel, *Copişti de manuscrise româneşti până la 1800,* I, 1959, p. 155-156 (nota); Gheţie, BD, p. 416.

Scanned with OKEN Scanner

- labiala *f* nepalatalizată: *feciorul* (6[r]), *fie, fie* (101[v]), *fieştecarele* (11[v]), *fiicele* (163[v]), *fiii* (97[r], 100[v], 101[v], 102[r]), *nefiind* (6[r]), *răsfiră* (167[r]) etc.; cf., cu totul rar, alterarea labialei în stadiul *h'*: *hier* (2[v]);

- labiale moi în poziţie „tare", în alternanţă cu rostiri dure, la fel de bine reprezentate: *blagoslovesc* (164[r]), *iubesc(u)* (5[r], 15[v], 165[r]), *privesc* (11[r]), *veac* (101[r]), cf. *blagoslovască* (164[v], 165[r]), *defăimază* (13[r]), *vor fumăga* (163[r]), *să-şi izbăvască* (101[v]), *să răpască* (6[r]), *spulbără* (2[r]);

- dentala *d* rostită moale: *adevărul* (96[v], 165[v]), *depărtat-ai* (98[r], 98[v]), *au descoperit* (110[r]), *au deşchis* (7[r]), *dezleagă* (166[r]) etc.;

- *s, z, ţ* moi, cu câteva excepţii: *decuseară* (102[r]), *Dumnezeul* (7[r], 10[r], 12[r], 96[r], 100[v], 106[r], 111[r], 165[v]), *m-au înţelepţit* (14[r]), *lipsit* (96[r]), *patruzeci* (108[r]), *semn* (97[r]), *toţi* (6[r], 108[v], 109[v], 110[r]), *vezi* (9[r], 10[r]), *zeace* (103[v]), *zilele* (6[v], 100[v]) etc., rareori *ascunsără* (160[v]), *Dumnezăul* (106[r]), *fericiţ* (163[v]), *mărturisască-se* (110[v]), *să te păzască* (103[v]), *sângur* (168[r], 170[r]), *nu ţ-ai mai adus aminte* (98[r]); cf. şi unele cazuri de hipercorectitudine: *bine să cuvinteaze* (refl. pas.; 9[v]), *înălţindu-mă* (98[v]), *segeţile* (7[r]), *sinul* (101[v]), *au sirguit* (13[v]), *temniţe* (sg.; 161[r]), *ţiţânele* (167[r]);

- *z: astăzi* (2[v], 107[v]), *căzuţii* (166[r]), *luminează* (12[r], 166[r]), *zi* (108[r]), *au zis* (2[v], 9[v], 10[r], 11[v], 106[r]) etc.;

- *j,* dar şi *ğ,* mai rar: *ajutoriu(l)* (10[v], 100[r], 107[r], 165[v]), *împrejurul* (99[r], 109[r]), *jos* (96[v]), *judecata* (8[r], 14[v], 99[v], 110[v]), *judeţ* (165[v]), *jugul* (2[r]), *m-am jurat* (101[r], 108[r]) etc., cf. şi *agiutoriul* (1[r], 6[v]), *giudecă* (10[v]), *giudecătorii* (168[r]), *m-au încungiurat* (15[r]) etc.;

- *ş, j* moi înainte de *e* (mai ales în poziţie „tare"), cu rare excepţii: *m-ai aşezat* (4[r]), *aşezământ* (99[r]), *deşert* (6[r], 101[v], 163[r]), *grije* (162[r]), *mişeilor* (11[v]), *mă necăjesc* (12[r]), *paijen* (102[v]), *sălaşele* (97[r]) etc., cf. *aşăzământul* (100[v], 101[r]), *înfricoşările* (98[v]);

- *ş, j* duri înainte de *eá* (în poziţie „moale"): *deşarte* (2[r], 11[r], 106[v]), *să sfârşaşte* (161[v]), *şade* (10[r], 110[v]), *şapte* (11[v]) etc. (nu am întâlnit exemple pentru *j*);

- *r* dur înainte de *eá* (în poziţie „moale"): *să arăte* (164[v]), *uraşte* (4[v], 11[r]);

- articolul posesiv genitival variabil: *rodul grâului, al vinului şi al untului de lemn al lor* (4[r]), *al inorogului cornul* (105[r]), *cei de aproape ai săi* (13[r]), *înălţările munţilor ale lui sânt* (107[v]) etc.; cf., probabil accidental, *A<l> înţeleagerii lui Etam israiltean, Psalmul 88* (98[v]);

- forme verbale iotacizate: *să auz* (161[v]), *(vor să) cază* (5[r], 164[v]), *să-l prinză* (6[r]), *spuiu* (160[v]), *tinz* (161[v]) etc.

Scanned with OKEN Scanner

b) *[Evangheliar]*, copiat de „iermonah Vartolomei Volschii" (f. 1^{v}) în anul 1760, în judeţul Bistriţa-Năsăud, în localitatea Bârgău[50] (BAR, ms. rom. 5684, f. 1^{v}-85^{v}):

– *ă* proton păstrat: *bărbatul* (2^{r}, 2^{v}, 34^{r}), *găina* (56^{v}), *grădinariul* (84^{v}), *lăsăciune* (34^{r}), *mărgăritarele* (6^{v}), *păcatele* (3^{v}, 6^{r}, 53^{r}, 84^{v}), *să spământară* (34^{v}), *tăiase* (82^{v}) etc.; cf., probabil accidental, *cauta* (3^{r}), căci celelalte situaţii în care am putea avea a face cu trecerea lui *ă* proton la *a* se explică satisfăcător prin factorul etimologic (*maslinilor* 35^{r}) sau morfologic (*pasăreale* 54^{r});

– *e* medial aton păstrat: *blidele* (53^{v}), *coastele* (84^{r}), *feciorii* (3^{v}, 35^{r}, 53^{r}), *fluierele* (84^{r}), *numele* (5^{v}, 7^{r}, 33^{v}, 52^{v}, 81^{v}, 85^{r}), *ucenicii* (33^{v}, 84^{r}), *uliţele* (56^{r}), *veni* (3^{r}, 32^{v}, 35^{r}, 55^{r}, 84^{r}) etc.; cf., foarte rar, *să moştinescu* (34^{v}), *priiatin* (53^{r}, 53^{r}, 83^{r}), *priiatinii* (56^{v}), *priiatinul* (5^{v});

– *e* final păstrat: *arepile* (3^{v}), *cărţile* (85^{v}), *cuvintele* (7^{r}, 34^{v}, 81^{v}), *mare* (33^{v}, 55^{r}), *ramurile* (56^{r}), *satele* (32^{v}, 56^{r}), *toate* (34^{v}, 57^{r}, 81^{v}), *veşmintele* (7^{r}, 83^{v}), *zilele* (3^{r}, 6^{r}, 32^{r}, 53^{r}) etc.; cf. doar *mari*, în contextul *Citeaşte viner* ~, *sara* (83^{v}), în legătură cu care notăm şi *Vineri celui mari* (84^{r});

– *eá* final păstrat, cu unele excepţii: *avea* (3^{r}, 5^{v}, 32^{r}, 34^{v}, 55^{v}, 81^{v}), *bea* (6^{r}, 6^{v}, 35^{r}, 55^{r}), *dea* (5^{r}, 32^{r}, 53^{r}, 55^{r}, 81^{v}), *n-ar încăpea* (85^{v}), *mergea* (35^{r}), *vedea* (56^{v}, 57^{r}, 84^{v}), *vrea* (6^{v}, 7^{r}, 32^{v}, 33^{v}, 35^{r}, 57^{r}, 85^{v}), *zicea* (33^{v}, 55^{v}, 56^{v}, 83^{r}) etc.; cf. *ce* (pron. dem.; 84^{v}), *plânge* (impf.; 3^{r}), *pute-vom* (35^{r}), *a şede* (35^{r}), *veţ vede* (56^{r}), *zice* (impf.; 33^{v})[51];

---

[50] După localizarea propusă de G. Ştrempel în CM, IV, p. 372. Dar această localizare este valabilă doar acceptând că „satu Bârgău" cel de „pe vale Strâmbi<i>" (f. 1^{v}) a devenit comună cu unul din numele *Bistriţa Bârgăului / Josenii Bârgăului / Prundu Bârgăului / Tiha Bârgăului*, care apar în judeţul Bistriţa-Năsăud, după I. Iordan, P. Gâştescu, D. I. Oancea, *Indicatorul localităţilor din România*, 1974, respectiv în raionul Bistriţa, regiunea Cluj după Coriolan Suciu, *Dicţionar istoric al localităţilor din Transilvania*, vol. I. A-N, vol. II. O-Z, [Bucureşti, 1967-1968] (fapt explicabil prin schimbarea graniţelor unor judeţe). Lucrarea lui Coriolan Suciu atestă faptul că aceste localităţi contemporane nouă (mai puţin Josenii Bârgăului) s-au numit până la jumătatea secolului al XVIII-lea *Bârgău* (ortografiat cel mai adesea *Borgo)*. O localitate numită, simplu, *Bârgău* apare, în zilele noastre, doar ca sat în comuna Ci(o)cârlău din judeţul Maramureş.

[51] În unele cazuri silabe apropiate prezintă succesiunea grafică ѣ-є în loc de є-ѣ (*mѣrgє* „mergea" 2^{v}, 4^{r}, 33^{v}, 82^{v}; *vor vѣ dє* „vor vedea" 4^{v}, 33^{r}) sau є-ѣ în loc de ѣ-є (*doisprăzecѣ* „doisprăzeace", num. card., nu ord., 84^{v}), în altele slova ѣ apare în locul lui є sau notează fonemul [e] (*muiarѣ* neart. 5^{r}, voc. 83^{v}; *vѣ niră* 4^{v}; *vѣ zi* 84^{v}). Ca urmare, fără un studiu special al grafiei întregului miscelaneu nu putem stabili dacă în unele situaţii avem un fenomen fonetic de acest tip sau unul morfologic: *împle* 3^{v}, 5^{r}, 82^{r} – cf. *împlea* 4^{v}, *ţine* 6^{r} – cf. *ţinea* 56^{v}, 81^{v}, 84^{v}. Dar alternanţa grafică semnalată poate afecta şi seria exemplelor propuse spre a ilustra fonetismul păstrării diftongului *eá* final sau reducerii lui la *e(ę)*.

Scanned with OKEN Scanner

– *î* „diftongat" totdeauna în *pâine(a)* (3^{v}, 6^{r}, 6^{v}, 32^{r}, 53^{r}, 56^{v}, 85^{r}), *pâini* (3^{v}, 32^{r}, 32^{v}, 53^{r}), rareori în *mâine* (54^{v}), *mâinile* (84^{v}); cf. şi *î* etimologic, destul de frecvent, concurând îndeaproape norma literară: *cânilor* (6^{v}), *mâne* (6^{v}, 56^{v}), *mânele* (34^{v}), *mâni* (3^{v}, 34^{r}), *mânile* (32^{v}, 33^{v}, 55^{v}, 84^{v}, 85^{v});

– labiala *f* nepalatalizată: *fi* (6^{r}, 32^{v}, 53^{v}, 83^{v}), *fie* (5^{r}, 35^{r}, 55^{r}, 82^{r}), *fietecarele* (56^{r}, 57^{r}), *fiind* (2^{v}, 33^{v}, 57^{r}, 84^{r}), *fiiul* (3^{r}, 34^{v}, 54^{v}, 81^{v}) etc.;

– labiale moi în poziţie „tare": *avem* (3^{v}, 83^{r}, 83^{v}), *am beut* (56^{r}), *iubesc(u)* (5^{v}, 85^{r}, 85^{v}), *mearsără* (84^{r}, 85^{r}), *mergând* (4^{r}, 34^{v}, 56^{r}, 57^{r}, 85^{v}), *să proslăvească* (4^{v}), *ţipet* (3^{r}), *veşmânt(ul)* (3^{r}, 5^{v}, 6^{r}, 35^{r}), *să le zdrobească* (83^{v}-84^{r}) etc.; cf., cu totul rar, *păscari* (4^{r}, 4^{r}), *văţ ierta* (6^{r});

– dentala *d* rostită moale: *adevărat* (81^{v}), *decât* (54^{v}), *departe* (32^{r}, 32^{v}, 57^{r}, 85^{r}), *va despărţi* (55^{r}), *destoinic* (3^{v}), *deşchide* (6^{v}, 32^{r}, 53^{r}, 56^{r}), *dezleagă* (56^{r}) etc.;

– *s, z, ţ* moi, cu unele excepţii, mai numeroase în poziţiile *s+e/ă* şi în special *-ţ+i/ø* (în acest ultim caz, sub rezerva dificultăţilor de interpretare a grafiei): *Dumnezeu* (3^{v}, 34^{v}, 54^{v}, 83^{r}, 84^{v}), *înţele(a)sără* (33^{v}, 81^{v}), *mărturisi* (7^{r}, 34^{v}, 54^{v}, 84^{r}), *mulţi* (7^{r}, 35^{r}, 56^{r}, 83^{v}), *mulţime(a)* (7^{r}, 33^{v}, 53^{v}, 85^{r}), *patruzeci* (3^{v}), *răspunse* (3^{v}, 33^{v}, 56^{r}, 82^{v}), *sfinţească-să* (5^{v}), *slobozescu* (83^{r}), *să să spăsească* (34^{v}), *şase* (33^{r}, 56^{r}, 83^{v}), *uliţe(le)* (5^{v}, 56^{r}, 57^{r}), *zicând* (3^{r}, 32^{r}, 56^{r}, 83^{r}), *zise* (3^{v}, 33^{v}, 57^{r}, 85^{r}) etc., cf. *auzând* (56^{v}), *curăţiţ* (53^{v}), *Dumnezăul* (84^{v}), *oţăt* (83^{v}), *sara* (83^{v}, 84^{v}), *sângur* (4^{r}, 81^{v}), *sânteţ* (4^{v}, 33^{v}, 54^{v}), *sfinţască-să* (52^{v}), *ţânură* (33^{r}), *zisără* (2^{v}, 35^{r}, 53^{r}, 82^{v}), *zua* (6^{v}, 7^{r}, 84^{v}) etc.; cf. şi rare cazuri de hipercorectitudine: *puse* (f. sg.; 84^{r}), *strânse* (f. sg.; 54^{v}), cu observaţia că în prima situaţie ar putea fi vorba de un acord prin atracţie (*măhrama ... nu era cu pânzăturile* ~);

– *z: auzind* (3^{r}, 35^{r}, 83^{r}), *căzu* (7^{r}, 33^{r}, 55^{v}), *crezu* (84^{r}), *văzu* (3^{v}, 4^{r}, 33^{r}, 35^{r}, 84^{r}, 85^{v}), *zăcuse* (84^{v}), *zile(le)* (2^{v}, 33^{r}, 53^{r}, 56^{r}, 84^{v}) etc.;

– *j* apare cu totul sporadic (*judeca* 6^{v}, *judecareţ* 6^{v}), norma textului fiind rostirea dialectală cu africata *ğ*: *agiunge* (6^{v}), *agiută* (33^{v}), *gioc* (57^{r}), *gioi* (5^{r}, 33^{r}, 55^{v}, 81^{v}), *gios* (3^{v}, 56^{v}), *giudeca* (6^{v}, 35^{r}, 55^{v}), *giudecată* (6^{v}, 53^{v}, 83^{r}), *giudeţ(ul)* (5^{r}, 53^{v}, 55^{v}), *giuri* (5^{r}), *împregiur(ul)* (33^{r}, 34^{v}, 55^{v}) etc.;

– *ş, j* moi înainte de *e* (mai ales în poziţie „tare") apar sporadic: *mieluşei* (85^{r}), *straje* (55^{r}), *a şede* (35^{r}), *şedea* (4^{r}); rostirea dură a acestor consoane este majoritară: *cerşătorii* (56^{v}, 57^{r}), *deşărt* (55^{v}), *jăratec* (82^{v}, 85^{r}), *jărtva* (5^{r}, 34^{r}), *sfârşăniia* (85^{v}), *strajă* (55^{r}), *şădea* (4^{r}, 35^{r}, 55^{r}, 56^{r}, 56^{v}, 57^{r}), *şăzu* (4^{v}, 53^{v}, 83^{r}), *uşă* (56^{r}, 82^{v}) etc.;

– *ş, j* duri înainte de *eá* (în poziţie „moale"), cu unele excepţii: *greşalele* (6^{r}), *slujaşte* (4^{r}), *şapte* (32^{r}, 32^{v}, 53^{v}), *şarpe* (53^{r}), *şase* (33^{r}, 56^{r}, 83^{v}), cf. şi *să grijeaşte* (6^{v}), *să veştejeaşte* (33^{r});

Scanned with OKEN Scanner

– *r* dur înainte de *eá* (în poziţie „moale“): *să să arate* (5^{v}, 6^{r}), *uraşte* (57^{r});

– articolul posesiv variabil concurat îndeaproape de forma sa invariabilă *a: deaget al vostru* (54^{r}), *arhierei ai jidovilor* (83^{v}), *ceale ce-s ale oamenilor* (32^{v}) etc., alături de *Iacov a<l> lui Zevedeiu* (4^{r}), *a<i> lui Hristos sânteţ* (33^{v}), *ceale ce-s a<le> lui Dumnezeu* (32^{v}) etc.;

– forme verbale iotacizate: *ceind* (32^{r}, 35^{r}), *să-l piarză* (3^{r}, 33^{v}), *să piiaie* (5^{r}, 56^{v}), *pociu* (53^{r}, 57^{r}), *să (nu) rămâie* (83^{v}, 85^{v}), *scoţ* (53^{r}), *trimeţ* (84^{v}), *să-l ţie* (33^{r}), *să vază* (4^{v}, 5^{v}, 53^{v}, 82^{r}), *viiu* (2^{v}, 55^{v}, 81^{v}) etc., cf. doar *să ţână* (32^{v})[52].

c) *[Floarea darurilor]*, copiată de către „Simion diiacul din Hiatfalău“ (f. 93^{v}) în anul 1764, în satul Brateiu din nord-vestul judeţului Sibiu (BAR, ms. rom. 2369):

– *ă* proton păstrat: *bătrân* (42^{r}), *bunătăţii* (34^{r}), *măcar* (28^{v}, 32^{r}, 33^{r}, 39^{v}), *măgariului* (30^{v} [53]), *mărire* (93^{v}), *sărăcie* (25^{v}, 37^{r}), *vrăjmăşaşte* (40^{v}) etc.;

– *e* medial păstrat, concurat de fonetismul închiderii lui la *i: albinelor* (42^{r}), *Alexandru* (26^{v}), *faptele* (39^{v}), *greşăsc* (87^{r}), *oameni* (25^{r}, 34^{v}, 38^{v}), *priiateni* (28^{r}), *vedeare(a)* (24^{r}, 34^{r}), *veni* (25^{v}, 41^{v}) etc., alături de *Alixandru* (29^{r}, 37^{r}, 41^{r}, 52^{r}, 62^{v}, 76^{r}, 81^{r}, 90^{v}), *cugetile* (37^{v}), *ginerile* (48^{r}), *priiatini* (28^{r}, 88^{r}), *vini* (43^{r}, 58^{v}, 66^{v}, 73^{v}) etc.;

– *e* final păstrat: *aripile* (42^{r}), *bine* (27^{r}, 32^{r}, 42^{r}), *fălcile* (80^{v}), *frate* (24^{v}), *râde* (41^{r}), *trebuiaşte* (36^{v}), *unde* (47^{v}) etc., cf., rareori, *di* (58^{v}, 87^{v}), *li<-i> voia* („le <este> voia“; 87^{r}), *vini* (52^{r})[54], *zisi* (43^{v});

– *eá* final păstrat: *curea* (32^{v}), *dea* (25^{r}, 25^{v}, 30^{r}, 44^{r}), *ţ-ar plăcea* (87^{r}), *rea* (24^{r}, 32^{r}), *să stea* (33^{v}), *ţinea* (25^{v},35^{v}) etc.;

– *î* „diftongat“ în *câinii* (89^{r}), *mâinile* (88^{v}), *pâinea* (36^{v});

– labiala *f* nepalatalizată, cu unele excepţii: *ar fi fost* (76^{v}), *ficiori* (32^{r}), *să fie* (44^{r}, 91^{v}), *fieştecare* (38^{v}, 42^{r}, 93^{r}), *fiiară* (91^{r}), *fire(a)* (40^{v}, 42^{r}, 86^{v}), *fireaşte* (50^{v}), *firesc* (36^{v}) etc., dar şi *hiară* (34^{v}), *hieri* (48^{v}, 72^{v}, 86^{v}), *hierile* (61^{r}), *hiiară* (86^{v}, 91^{r}), *hiiare* („amărăciune“; 91^{v}); în mod excepţional, am notat şi palatalizarea consoanei *p: deschică* (36^{v});

– labiale moi în poziţie „tare“: *împodobesc* (27^{r}), *să lipesc* (35^{r}), *să meargă* (42^{r}, 44^{v}), *să otrăvească* (63^{r}), *pătimesc* (26^{r}), *urmează* (90^{r}, 90^{v}), *să vorbească* (41^{r}), *vorbesc* (84^{v}) etc.;

---

[52] În legătură cu acest text vezi şi Gheţie, BD, p. 416, 420; autorul se referă şi la sursa copistului, *Noul Testament de la Bălgrad*, 1648.

[53] Fila 30 prezintă, eronat, slova-cifră и (= 8; am urmat numerotarea originală).

[54] Cu o corectură a scribului înainte de -и.

Scanned with OKEN Scanner

– dentala *d* rostită moale: *adevărat* (31^{v}, 41^{v}, 45^{v}), *decât* (26^{v}, 27^{r}, 31^{r}, 32^{r}), *să depărtă* (24^{v}), *despărţire* (50^{r}), *să dezlegi* (41^{v}), *dezlegaţi* (67^{r}) etc., rareori şi *adăvărată* (33^{r});

– *s, z, ţ* moi, cu puţine excepţii, mai ales în poziţia *s+e/ă: avusese* (44^{r}), *curăţesc* (27^{r}), *Dumnezeu* (26^{r}, 33^{v}, 45^{r}, 79^{r}, 93^{v}), *să flămânzească* (37^{r}), *iase* (27^{v}), *ţi să încredinţează* (49^{r}, 50^{r}), *înţelepţie* (37^{r}), *nepăziţi* (48^{v}), *să să păzească* (84^{r}), *păzesc* (48^{v}), *să-l/se pedepsească* (33^{v}, 34^{r}), *pisică* (35^{v}), *poţi* (24^{r}, 32^{v}, 36^{r}), *puţinică* (91^{v}), *semn* (92^{r}), *sila* (31^{r}, 46^{r}, 85^{r}), *zise* (24^{r}, 31^{r}, 41^{v}, 65^{r}, 71^{r}, 93^{v}) etc., cf. *asămănarea* (80^{v}), *(să) dusă* (24^{v}, 43^{v}), *să nu să împuţinează* (30^{r}), *să înmulţăsc* (27^{v}), *să se păzască* (84^{r}), *să te păzăşti* (84^{v}), *sara* (93^{r}), *sâla* (46^{r}), *sâlnică* (59^{r}), *spusără* (63^{r}, 89^{r}), *ţ-au rătunzat* (70^{v}) etc.;

– *z: să să auză* (32^{v}), *Dumnezeu* (28^{v}, 34^{r}, 43^{v}, 93^{r}), *flămânzeaşte* (30^{r}), *frunzele* (24^{r}), *vezi* (27^{r}), *zice* (25^{r}, 30^{r}, 47^{r}) etc.;

– *j: ajunge* (91^{r}), *împrejur* (24^{r}, 48^{v}), *jocuri* (84^{v}), *jos* (24^{r}, 34^{v}), *judecata* (42^{v}, 43^{r}, 45^{r}, 46^{v}), *judecătoriu* (35^{r}), *jumătate* (26^{r}) etc., cf. doar *încungiură* (78^{r}, 91^{r});

– *ş, j* duri înainte de *e* (mai ales în poziţie „tare"): *aşăzare* (67^{r}, 77^{v}), *deşărtăciune(a)* (82^{v}, 92^{r}), *greşăsc* (87^{r}), *jăhuitoriu* (71^{r}), *a să jălui* (43^{v}), *jăluiaşte* (51^{v}), *înşălat* (36^{r}, 53^{r}, 71^{r}), *înşălăciune(a)* (47^{v}-48^{r}, 50^{r}, 63^{r}), *slujăsc* (46^{r}, 48^{v}), *şădea* (35^{r}, 44^{v}, 76^{v}, 87^{v}), *şăzu* (24^{v}, 61^{v}, 72^{r}, 88^{v}) etc.;

– *ş, j* duri înainte de *eá* (în poziţie „moale"): *grijaşte* (72^{v}), *slujaşte* (27^{r}, 36^{v}), *şade* (80^{v}, 83^{v}, 90^{r}, 91^{r}), *şarpe(le)* (47^{r}, 82^{v}), *a şasea* (34^{r}, 46^{r}, 48^{r}, 59^{v}, 84^{v}, 93^{v}), *vrăjmăşaşte* (40^{v}) etc., cu o singură excepţie: *să se împomcişeaze* (69^{r});

– *r* dur înainte de *eá* (în poziţie „moale"): *ocăraşte* (28^{v}), *uraşte* (40^{v}), cf. *amăreaşte* (91^{v});

– articolul posesiv genitival variabil: *dohtor al unui domn* (63^{r}), *aceia ai Cartaghenului* (49^{v}), *laude ale vulpii* (35^{v}) etc.; cf., cu totul rar, *ridicatul ochilor şi a<l> sprânceanelor* (87^{v});

– forme verbale iotacizate: *să (nu) cază* (24^{r}, 74^{r}), *pociu* (71^{v}), *să(-l) prinză* (40^{v}, 58^{v}, 62^{v}, 91^{r}), *să (-l mai) scoaţă* (34^{v}, 40^{v}), *să-i spuie* (63^{r}, 85^{r}, 89^{v}), *să(-l) ţie* (29^{v}, 38^{r}, 81^{r}) etc.; cf., cu totul rar, *spun* (31^{v})[55].

d) *Povestirea împăratului Alexandru de Machedonia*, scrisă în anul 1776, în partea de sud-vest a Transilvaniei, considerată, ca zonă lingvistică, împreună cu Banatul (BAR, ms. rom. 3093, f. 92^{r}-144^{r}):

[55] În legătură cu acest manuscris vezi şi Gheţie, BD, p. 406, 410-411, unde, accidental, apare ca dată a copierii lui anul 1769 în loc de 1764; autorul se referă şi la originalul folosit de scrib, anume ediţia imprimată la Snagov în 1700.

Scanned with OKEN Scanner

– *ă* proton păstrat: *bunătăţile* (92^{v}, 137^{r}), *călare* (135^{r}), *împărat* (92^{r}, 98^{v}, 104^{r}, 144^{r}), *măritişului* (121^{r}), *sănătate* (97^{r}) etc.; cf. *catanele* (100^{v}), *macar* (92^{v}), situaţii în care este posibil să intervină influenţa etimonului;

– *e* medial aton păstrat: *cugetul* (121^{r}), *dragostele* (142^{v}), *feciori* (95^{r}, 95^{v}, 105^{r}, 120^{v}, 140^{r}), *încălecaţ* (100^{r}), *peştele* (123^{v}), *roatele* (101^{v}) etc.; cf., foarte rar, fonetismul închiderii la *i: Alixandru* (97^{v}), *arcile* (120^{r}), *tribuieşte* (98^{v}, 101^{r}, 104^{v}, 106^{r});

– *e* final păstrat: *aripile* (120^{r}), *fântânile* (144^{r}), *fete* (132^{r}), *limbile* (127^{r}), *lumânările* (96^{r}), *oştile* (92^{v}, 93^{r}, 104^{v}, 130^{r}), *roate* (101^{v}), *vine* (93^{r}, 93^{v}, 113^{r}, 127^{v}) etc.; cf. doar *păgâni* (*limbi* ~; 130^{v}), *pri* (107^{r}, 116^{v}, 119^{r}, 122^{r}, 125^{v});

– *eá* final păstrat: *avea* (95^{v}, 109^{v}, 127^{r}, 131^{v}, 140^{r}), *ducea* (92^{v}, 134^{r}), *hrănea* (96^{r}, 100^{r}), *plângea* (94^{v}, 110^{v}, 129^{r}, 143^{v}), *vrea* (101^{r}, 140^{v}), *zicea* (104^{r}, 143^{v}) etc.; cf. *vre fi* (109^{r});

– *î* etimologic „nediftongat" în *câni* (143^{r}), *mânile* (102^{v});

– labiala *f* nepalatalizată: *feciorul* (97^{r}, 132^{v}, 136^{r}), *fica* (117^{r}), *să fie* (95^{v}, 97^{v}, 102^{r}, 135^{v}, 137^{v}, 143^{v}), *fier* (111^{r}, 134^{v}) etc.;

– labiale moi în poziţie „tare": *avem* (120^{r}, 125^{r}, 134^{r}, 140^{r}), *fermecătoriu* (92^{v}), *mersă* (93^{v}, 101^{r}, 122^{v}, 131^{v}, 140^{v}), *să (te) otrăvească* (125^{r}, 140^{v}), *piper* (107^{r}), *să robească* (102^{v}), *tocmeală* (96^{r}), *veac* (92^{v}, 117^{v}, 142^{v}, 144^{r}), *zmeu* (102^{v}, 132^{v}) etc.; cf., cu totul rar, *mărsă* (122^{r}), *zmău* (142^{v});

– dentala *d* rostită predominant dur[56]: *adăvărat* (115^{v}, 125^{v}, 129^{v}), *dă* (93^{v}, 102^{v}, 118^{v}, 128^{r}, 135^{r}, 143^{v}), *dăgrabă* (103^{r}, 133^{r}), *dăparte* (118^{v}, 121^{v}), *dăplin* (104^{v}), *dăscălecă* (113^{r}), *dăspletite* (117^{r}), *dăstul* (137^{r}), *dăşchisără* (109^{r}, 114^{v}), *să dăştepta* (138^{r}) etc., alături de *de* (95^{r}, 99^{r}, 102^{v}, 118^{r}, 129^{v}, 135^{r}), *decât* (142^{r}), *degrabă* (103^{v}), *deplin* (118^{r}), *deşchideţ* (114^{r}) etc.;

– *s, z, ţ* moi alternând cu *s, z, ţ* duri, cu menţiunea că înainte de *e/ă* predomină aspectul dialectal, iar înainte de *i/î* cel literar, în timp ce în poziţie finală *z, ţ* + *i* alternează cu *z, ţ* + *ø: astăzi* (94^{r}), *frumseţea* (95^{v}), *să împărăţească* (129^{r}), *împărăţeşte* (117^{v}), *puţină* (141^{v}), *septemvrii* (144^{r}),

---

[56] Este singurul text dintre cele folosite mai sus spre exemplificare în care durificarea dentalei apare atât de frecvent: în afara cuvântului *de/dă*, am notat 21 de situaţii care reflectă rostirea dură şi numai 7 pentru rostirea moale; în cazul alternanţei *de/dă* predomină timbrul moale, dar şi cel dur este bine reprezentat prin cele 17 ocurenţe. Ne-am permis această apreciere, de altfel nu absolut necesară, întrucât textul beneficiază de o editare integrală, din păcate cu numeroase erori tipografice: vezi Cătălina Velculescu şi Florentina Zgraon, *„Alexandria" în manuscrise (româneşti) inedite*, în „Revista de istorie şi teorie literară", [I], XXXVII, 1989, nr. 3-4 – XXXVIII, 1990, nr. 1-3, p. 315-330, [II], XXXIX, 1991, nr. 3-4, p. 307-323.

Scanned with OKEN Scanner

singur (102[r], 112[v], 128[r], 136[r]), *trimise(a)să* (113[v], 134[v]), *ţinutul* (107[r], 126[r]), *zicând* (94[r], 118[r], 130[v]), *zile* (94[r], 99[r], 104[r], 144[r]) etc., alături de *arsără* (124[v]), *astăz* (94[r], 111[v], 142[v]), *braţă* (96[v], 97[r], 135[v], 136[r]), *Dumnezău dumnezăilor* (93[r], 115[r]), *dusără* (96[v], 103[v], 117[r], 127[r], 139[r], 143[v]), *frumoasă* (sg. voc. m., 97[r]; pl., 118[r], 122[v], 139[r]), *frumseţa* (101[v]), *să împărăţăşti* (104[r]), *înghiţî* (132[v]), *maţăle* (125[v]), *obrazăle* (134[r]), *sara* (95[v], 110[v], 113[v], 116[r], 128[r], 140[v]), *toţ* (97[v], 100[r], 118[r], 130[v], 143[v]), *ţineţ* (114[r]), *visază* (138[v]), *zisără* (96[v], 104[r], 119[r], 137[r]) etc.; cf. şi un caz de hipercorectitudine: *a segeta* (101[r]);

– *z: amiazăzi* (98[r]), *auz* (s. n.; 93[v]), *căzu* (97[r], 102[v], 116[v], 130[r]), *crezu* (114[r]), *să-i spânzure* (118[r]), *văzură* (93[v], 108[r], 117[r], 136[v]) etc.;

– *j: ajunge* (116[r], 132[r]), *ajutoriu* (95[r], 115[v]), *împrejurul* (113[r]), *jocul* (139[v]), *jos* (97[r], 102[v], 116[v], 135[v]), *judecata* (142[r]), *jumătate* (124[r], 140[v]) etc., cf. doar *va încungiura* (97[r]);

– *ş, j* moi înainte de *e* (mai ales în poziţie „tare"), alternând cu *ş, j* duri, cu o frecvenţă relativ egală (impresia că rostirea dură este mai bine reprezentată se explică prin aceea că inventarul lexical afectat este mai variat în acest caz, în timp ce rostirile moi apar în cuvinte cu o frecvenţă mai mare: 13 ocurenţe *şezu* – 3 ocurenţe *şăzu)*: *jeţ* (120[v]), *slujesc* (105[r], 112[v]), *şezând* (102[r]), *şezu* (95[r], 118[r], 136[v]) etc., alături de *înşălătoare* (141[v]), *să jăluia* (124[r]), *jăţ* (117[v]), *şăzând* (117[r]), *şăzu* (96[v], 108[v], 131[r]), *uşă* (131[r]) etc.;

– *ş, j* duri înainte de *eá* (în poziţie „moale"): *jale* (110[v], 117[r], 124[r], 138[v], 144[r]), *şapte* (98[v]), *şarpe(le)* (97[r], 109[r]) etc.;

– *r* moale înainte de *eá* (în poziţie „moale"): *să-i arete* (135[r]);

– articol posesiv variabil, cu câteva excepţii: *al cui eşti tu?* (111[v], 132[v]), *domni de ai lui Darie* (116[v]), *să fie ale mele ale tale* (112[v]) etc.; cf., rar, *crugul luni<i> şi a<l> soarelui* (97[v]), *domni a<i> lui Filip* (105[r]) etc.;

– forme verbale iotacizate, dar mult mai numeroase forme verbale cu dentala refăcută: *crez* (140[v]), *să-i scoaţă* (137[v]), *să şăz* (134[r]), *trimiţ* (106[v], 115[r]), *să vă văz* (134[r]), cf. însă *cred* (127[v], 130[r]), *să închidă* (130[v]), *pot* (102[r]), *să pună* (124[r], 124[v]), *să nu mai spună* (127[r]), *trimit* (105[r], 140[r]), *ţin* (138[r]), *(să) văd* (95[v], 133[v]), *să vină* (97[v], 130[r]) etc.

e) Referitor la manuscrisele selectate pentru a reprezenta literatura netipărită din Transilvania de la mijlocul secolului al XVIII-lea, observăm că cele mai generale concluzii nu se pot grupa întru totul conform încadrării lor în categoriile date: populare, respectiv religioase. Şi totuşi cele populare sunt, în general, mai receptive la influenţa elementului dialectal local, chiar dacă sursa lor directă provine de aiurea: numai aşa ne explicăm apariţia în FD 1764, copie de pe o tipăritură sudică, a unor fonetisme ca *e* medial închis la *i* sau chiar palatalizarea labialei în *deschică* (36[v]). Dintre cele două

Scanned with OKEN Scanner

texte religioase, P 1751, care reproduce un text sudic (*începem a face de pre izvodul Râbnicului* 1r), reflectă norma literară supradialectală în mai mare măsură decât Ev. 1760. Faptul că Ev. 1760 are la bază un izvor transilvănean, şi nu unul muntenesc, deci o variantă literară mai apropiată de a scribului, deşi nu identică, îi permite acestuia să rămână la mai mare distanţă de norma supradialectală, apropiindu-se astfel de situaţia din cele două texte de literatură populară.

Sintetizând, observăm că *e* medial aton păstrat prezintă mai puţine excepţii de la norma literară decât în manuscrisele din Moldova, dar acestea apar în cele două texte populare şi mai ales în P 1751; rarele excepţii de la norma literară a menţinerii lui *e* final apar doar în textele populare, în timp ce *eá* final redus la *e(ę)* este prezent cu precădere în Ev. 1760; în textele populare am întâlnit prea puţine exemple pentru *î/îi* (pe baza lor, este atestată norma literară supradialectală în FD 1764, respectiv cea dialectală în A 1776), iar în cele religioase constatăm că norma literară este ilustrată totdeauna în cuvântul *pâine* şi mult mai rar în *mâine, mâinile,* aşa încât în Ev. 1760 cele două realizări posibile alternează, iar în P 1751 predomină fonetismul dialectal; labiala *f,* de regulă intactă, apare alterată mai ales în FD 1764, dar numai în *fiară, fiere;* labialele moi în poziţie „tare" sunt exclusive numai în FD 1764, prezintă rare excepţii de la norma literară în Ev. 1760 şi în A 1776, iar în P 1751 rostirile moi şi cele dure sunt la fel de bine reprezentate; rostirea moale a dentalei *d,* generală în textele religioase, este dublată de rostirea dură în cele populare, foarte rară în FD 1764 (1 exemplu), dar majoritară în A 1776; abaterile de la rostirea moale a consoanelor *s, z, ţ* nu sunt puţine, mai ales înainte de *e/ă*: excepţii mai frecvente am întâlnit în Ev. 1760 şi în FD 1764, în timp ce în A 1776 este evident că în această poziţie fonetismul dialectal este dominant; fricativa *j* este concurată de africata *ğ* în toate cele patru manuscrise, în proporţii diferite: dacă în cele populare africata apare doar în *încungiura* (derivat de la *jur,* vezi *supra),* în P 1751 este mult mai frecventă, fără să egaleze însă atestările normei literare, iar în Ev. 1760 este aproape exclusivă (în paginile parcurse exceptează doar două exemple); numai în A 1776 rostirile moi şi cele dure ale consoanelor *ş, j* înainte de *e* au o frecvenţă relativ egală, în timp ce în FD 1764 sunt exclusive cele dure, iar în textele religioase predomină uneori cele moi (P 1751), alteori cele dure (Ev. 1760); în cazul lui *r* urmat de *eá* în poziţie „moale", norma literară este respectată în textele religioase, iar în cele populare este dominant fonetismul dialectal (am întâlnit însă foarte puţine exemple); articolul posesiv genitival prezintă rareori forma sa invariabilă *a* în cele două texte populare, în timp ce în Ev. 1760 aceasta concurează îndeaproape reprezentările normei literare; formele

Scanned with OKEN Scanner

verbale iotacizate sunt încă dominante în textele prezentate, mai puţin în A 1776, în care cele cu dentala refăcută sunt evident majoritare.

4. Observăm că limba manuscriselor, prezentată prin aceleaşi fenomene fonetice şi morfologice ca şi în cazul tipăriturilor, atât în Moldova cât şi în Transilvania, fie ele religioase sau populare, ne pune în faţa a numeroase alternanţe. Este adevărat că, în linii generale, am remarcat o mai mare aderenţă a textului popular la fonetismul dialectal, dar aceasta nu înseamnă că textul religios este rezervat ilustrării normei literare supradialectale, care era evidentă în epocă mai ales la nivelul literaturii religioase. Coloratura literară / dialectală a manuscriselor este dependentă, în proporţii diferite de la un caz la altul, atât de sursele folosite cât şi de rolul scribilor. Este evident că în cazul manuscriselor, considerate în ansamblu, unificarea limbii literare la jumătatea secolului al XVIII-lea este ilustrată în mai mică măsură, fapt explicabil prin înseşi limitele acestui proces, realizat în principal la nivelul cărţii religioase de cult.

V. Concluzii

Dacă în tipăriturile religioase de cult norma literară muntenească, ridicată, chiar prin aceste producţii, la rangul de normă supradialectală, este ilustrată (aproape) exhaustiv, cum a arătat I. Gheţie, nu putem spune acelaşi lucru despre literatura analizată în prezenta noastră contribuţie: tipărituri religioase de lectură, tipărituri laice, manuscrise. Pe de o parte persoanele implicate în procesul de elaborare şi/sau de imprimare au o libertate de opţiune sporită, iar pe de altă parte sursele au o autoritate diminuată. Nu mai întâlnim reluări în care textul folosit ca model să fie urmat până la identitatea dispunerii cuvintelor pe pagini şi chiar pe rânduri, ca în ediţiile moldoveneşti din anii 1747 *(Liturghier),* 1750 *(Ceaslov),* 1753 *(Penticostar),* 1756 *(Apostol).* Izvoarele puse la contribuţie au mai multe şanse să fie respectate atunci când provin din aceeaşi zonă dialectală, ca în cazul *Litiiariului* moldovenesc. Copistul *Psaltirii* din 1751, care pare să reproducă un text muntenesc, lasă să-i scape câte un fapt lingvistic local mai adesea decât tipografii care imprimau o ediţie sudică a unui *Apostol, Ceaslov, Evangheliar, Liturghier, Octoih* sau *Penticostar*[57]. Şi totuşi el îşi propune cu siguranţă să respecte litera modelului său, căci în cele câteva texte scurte din acelaşi miscelaneu care urmează textului psalmilor, fără să reproducă o sursă muntenească, elementul dialectal este mult mai frecvent:

[57] Vezi I. Gheţie, *Secolul al XVIII-lea şi unificarea limbii române literare,* în volumul de faţă, p. 91-111.

Scanned with OKEN Scanner

astfel, în *Pashalie*, text care apare pe filele 194^{v}-206^{v}, întâlnim 41 de ocurenţe ale africatei *ğ* şi numai 5 atestări ale fricativei *j*.

Efectele procesului de unificare a limbii literare la jumătatea secolului al XVIII-lea pe care le întâlnim în producţiile încadrate în aceste trei secţiuni ne apar gradate în ordine descrescândă: în tipăriturile religioase de lectură norma literară muntenească este generală în cazul unor fenomene fonetice şi morfologice şi evident majoritară în cazul altora; în tipăriturile laice norma nu mai este generală şi uniformă, raportul între reprezentările literare şi cele dialectale variind de la un fenomen la altul şi de la un text la altul, în aceeaşi zonă dialectală; în cazul manuscriselor ne apare într-o lumină mai clară faptul că prioritar devine textul însuşi, fiecare cu specificul său, şi nicidecum încadrarea într-o categorie sau alta. Este semnificativ faptul că aceste concluzii se bazează pe urmărirea aceloraşi fapte de limbă cercetate şi în cazul tipăriturilor religioase de cult. Dar, în afara acestora, textele aduse aici în discuţie prezintă şi alte elemente dialectale. Păstrând succesiunea propusă în lucrarea de faţă, anume tipărituri religioase de lectură, tipărituri laice, manuscrise, putem spune că numărul acestor alte elemente dialectale se prezintă de asemeni gradat, dar în ordine inversă faţă de reprezentările normei literare, culminând în manuscrise. Ne limităm să citãm numai câteva fapte de limbă recoltate din A 1776, care nu pot fi întâlnite în tipăriturile de la jumătatea secolului al XVIII-lea: *atita* (92^{v}, 111^{r}-111^{v}, 113^{r}, 119^{r}, 127^{v}), *tinăr* (94^{v}, 100^{v}, 101^{r}, 104^{v}, 105^{r}, 106^{r}, 122^{r}), *mnere(a)* (92^{v}, 120^{r}, 120^{r}), *stărp* (93^{v}), *blagă* „bogăţie, avere“ (106^{v}), *buiede* „buruiană de leac“ (95^{v}), *covaci* „fierar“ (104^{v}), *inaş* „persoană aflată în serviciul cuiva; slugă“ (96^{v}, 122^{r}), *izda* „a trăda; a preda cuiva (ca pe un răufăcător)“ (127^{v}, 127^{v}), *încelui* „a înşela, a păcăli“ (125^{v}), *şăitău* „dispozitiv prevăzut cu un şurub“ (135^{r}, 135^{r}), *tuna* „a da buzna, a năvăli; a intra“ (100^{v}), *vijlă* „câine de vânătoare folosit pentru vânatul mic, prepelicar“ (131^{r}) etc.

În fine, apreciem că prezenţa normelor literare supradialectale în tipărituri religioase de lectură, în tipărituri laice şi în manuscrise, chiar dacă în proporţii variabile, poate fi motivată printr-un complex de factori: evoluţia graiurilor, mai ales în cazul celui ardelenesc; statutul particular al fiecărei producţii literare (traducători, surse, copişti, tipografi); influenţa normelor literare supradialectale, munteneşti la origine, larg acceptate în cărţile religioase de cult din toate provinciile româneşti.

Scanned with OKEN Scanner

INFLUENȚA TURCĂ

EMIL SUCIU

1. Introducere

1.1. Influența turcă(-osmanlie)[1] asupra limbii române, exercitată exclusiv pe plan lexical, a variat în intensitate de-a lungul celor aproape cinci secole în care țările române s-au aflat în sfera de dominație a Imperiului Otoman (de pe la sfârșitul secolului al XIV-lea până la dobândirea independenței de stat a României). Această influență a fost neînsemnată în secolul al XV-lea și după anul 1820 (cu un aport cumulat de cel mult 50 de cuvinte împrumutate), a cunoscut o curbă ascendentă în secolele XVI–XVII (cu aproximativ 500 de împrumuturi lexicale) și a ajuns la apogeu în secolul al XVIII-lea și primele două decenii ale secolului al XIX-lea, în perioada numită și „epoca fanariotă", în care lexicul românesc a preluat din limba turcă în jur de 2.000 de termeni, inegali ca valoare de întrebuințare și, implicit, ca viabilitate.

Din cele aproximativ 2.500 de cuvinte comune împrumutate din turcă în decurs de cinci secole (la care s-au adăugat 1.500–2.000 de derivate și compuse românești formate pe baza acestor împrumuturi), două treimi (60–65%) au avut o existență efemeră în limba română. Ele au ieșit din uz fie la scurt timp după consemnarea lor sporadică, în texte mai ales istorice, fie după ce au cunoscut o răspândire limitată, îndeosebi în jargonul curților boierești ori în diverse limbaje profesionale, devenind arhaice o dată cu dispariția realităților denumite sau prin înlocuirea lor cu neologisme preluate din alte limbi. Cele mai viabile s-au dovedit împrumuturile din

[1] Lexicul românesc a fost supus, cu mult înainte de perioada analizată aici, și unor așa-numite „influențe turcice preosmanlii", datorate populațiilor pecenego-cumane și tătărești cu care românii au intrat în contact în secolele X–XIV. Cei câțiva termeni preluați de la aceste popoare se regăsesc în izvoarele din secolul al XVIII-lea ca elemente pe deplin asimilate ale lexicului românesc, majoritatea menținându-se până astăzi (*arcan*, *beci*, *capcană*, *ceaun*, *oină*, *toi* etc.).

Scanned with OKEN Scanner

secolele XVI–XVII, care au supravieţuit până azi în proporţie de peste 50%, faţă de numai 25–30% din termenii preluaţi în secolele XV, XVIII şi XIX.

1.2. Lexicul românesc de la sfârşitul secolului al XVII-lea cuprindea, aşadar, cel mult 500 de cuvinte preluate din turcă, a căror viabilitate relativ mare, în comparaţie cu termenii împrumutaţi în secolul următor, se datorează mai ales nevoii de îmbogăţire a lexicului şi mai puţin modei lingvistice.

Cele mai reprezentative sfere semantice ale termenilor preluaţi până în anul 1688 sunt cele referitoare la obiectele de îmbrăcăminte, încălţăminte şi podoabă (*aba*, *atlaz*, *bohcea*, *cadîfe*, *caftan*, *cecşiri*, *ciorap*, *gaitan*, *gioher* [= giuvaer], *mahramă*, *mintean*, *papuc*, *peruzea*, *sârmă* [„fir de metal preţios“], *suliman*, *taftă*, *zăbun*), organizarea politico-administrativă şi militară (*agă*, *alai*, *arnăut*, *beg*, *buluc*, *caimacam*, *ceauş*, *deliu*, *hanger*, *hatişerif*, *ienicer*, *mahala*, *mazil*, *odaie* „cazarmă de ieniceri“, *paşalâc*, *paşă*, *raia*, *sarai*, *spahiu*, *tui*, *veziriu*) şi activitatea economico-financiară şi juridică (*amanet*, *bacşiş*, *băcan*, *calfă*, *casap*, *chilă*, *divan* „sfat domnesc“, *dugheană*, *dulgher*, *haraci*, *hazna* „vistierie“, *leafă*, *oca*, *peşcheş*, *tain*, *zaraf*). Alte domenii semantice relativ bine reprezentate sunt transporturile (*caic*, *liman* „port“, *olac*, *saxana* „cal de povară“, *surugiu*, *şaică*), obiectele de uz casnic (*ibric*, *lighean*, *sipet*, *tavă*, *tingire*, *tipsie*), plantele şi animalele (*abanos*, *bidiviu*, *bostan*, *bursuc*, *dud*, *fâstâc* „fistic“, *năut*, *samur*, *tutun*, *zăgan* „vultur“), creşterea animalelor (*cioban*, *herghelie*, *odaie* „târlă de vite“, *raft* „harnaşament“), muzica şi distracţiile (*cinghie* „dansatoare publică“, *geamparale*, *mascara* „paiaţă“, *muscal* „nai“), etnonimia (*agem* „persan“, *arap* „arab; negroid“, *nogai*, *turc*) etc.

În comparaţie cu întregul fond lexical împrumutat din turcă de-a lungul a cinci secole şi mai ales în secolul al XVIII-lea, lexicul românesc de la sfârşitul veacului anterior cuprindea, proporţional, un număr redus de elemente de origine turcă din terminologia diferitelor profesiuni, a alimentaţiei (vezi totuşi *rachiu*, *şerbet*), a locuinţei şi mobilierului (*ceardac*, *cearşaf*, *conac*, *hambar*, *perdea*), a însuşirilor umane (*chior*, *hain*, *mahmur*), precum şi a noţiunilor abstracte (*hatâr*, *iureş*, *surghiun*).

Alături de termenii împrumutaţi, dintre care am reprodus[2] unii dintre cei mai cunoscuţi, înainte de secolul al XVIII-lea apar deja câteva zeci de derivate româneşti formate pe baza împrumuturilor, fapt care atestă caracterul popular al acestora: *arăpesc*, *a se buluci*, *bugegean* „(tătar) din Bugeac“, *ceprăzar*, *cerchezesc*, *cerdăcel*, *chehribariu* „de culoarea chihlimbarului“, *cinghiasă* „cântăreaţă şi dansatoare publică“ (< *cinghie*), *conăcar*

[2] Atestarea termenilor respectivi înainte de 1688 este înregistrată în diferite surse lexicografice (DA, DLR, ŞIO, Tiktin, DRG, DERS, DTR etc.).

Scanned with OKEN Scanner

„slujbaş însărcinat să pregătească locurile de popas (= conacele)", *a conăci* „a poposi", *dugheniţă*, *haracear*, *măscărici*, *olăcar*, *rachiar* etc.

1.3. Majoritatea termenilor de origine turcă existenţi în limba română de până la 1688 continuă să fie folosiţi în secolul al XVIII-lea, în timp ce alţii sunt abandonaţi ca urmare mai ales a dispariţiei realităţilor denumite. Lexicul românesc se îmbogăţeşte, în schimb, cu numeroase noi împrumuturi din turcă, datorate unei mode lingvistice care se impune din ce în ce mai mult, de la sfârşitul secolului al XVII-lea şi mai ales în epoca fanariotă, până prin anul 1820, conferind influenţei turceşti din această perioadă un caracter în mare parte artificial. Consecinţa acestui fapt este ieşirea din uz, în scurt timp, a unui mare număr de astfel de împrumuturi, care denumeau realităţi efemere, din domeniile organizării politico-administrative şi militare, activităţii juridice, financiare şi comerciale, ceremonialurilor şi obiceiurilor de la curtea domnească, realităţilor Imperiului Otoman etc.

1.4. Cu toate acestea, influenţa turcă asupra limbii române nu a fost una neglijabilă, de vreme ce aproximativ 900 de termeni de origine turcă (din care jumătate sunt atestaţi pentru prima oară în perioada 1688–1780) au supravieţuit şi constituie elemente ale lexicului românesc actual[3], circa 70 de astfel de termeni fac parte din vocabularul esenţial al limbii române vorbite în prezent, iar în fondul lexical principal al românei contemporane se găsesc 8–10 cuvinte de această origine[4].

2. Izvoare şi lucrări de referinţă

2.1. Analiza izvoarelor documentare datând din perioada 1688–1780 demonstrează că nu toate tipurile de texte conţin un număr proporţional egal de împrumuturi din turcă. Acest fapt se datorează, evident, atât unor raţiuni de natură stilistică (unele variante stilistice ale românei din acea perioadă adoptând un mare număr de astfel de împrumuturi care, pentru momentul respectiv, constituiau neologisme) sau de ordin geografic (variantele regionale influenţate precumpănitor fiind cele din Muntenia şi Moldova), cât şi faptului că împrumuturile din turcă aparţin, în majoritate, anumitor categorii semantice: administraţie, armată, ocupaţii, îmbrăcăminte şi încălţăminte, alimentaţie, unelte şi obiecte casnice, însuşiri fizice şi psihice etc.

a) Nu este, prin urmare, surprinzător că terminologia de origine turcă este aproape absentă din literatura religioasă scrisă între anii 1688 şi 1780. Cele câteva excepţii, atestate, de exemplu, în BB (*cearşaf*, p. 185; *fotă*, p.

---

[3] Vezi Emil Suciu, *Le vocabulaire roumain actuel d'origine turque-osmanlie*, în RESEE, XXIV, 1986, nr. 4, p. 373-381.

[4] *Ibidem*, p. 379-380; Al. Graur, *Încercare asupra fondului principal lexical al limbii române*, Bucureşti, 1954, p. 18 şi urm.

Scanned with OKEN Scanner

193; *lighean*, p. 177; *a măscări*, p. 282, 328, 334) sau în alte scrieri (*covăţea*, Pent. 1743[1], 16[v]; *divan* „sfat domnesc, consiliu", Pent. 1753, 27[r]), sunt cuvinte din limbajul comun, străine de terminologia religioasă propriu-zisă, care nici nu putea fi atinsă de influenţa unei religii întru totul diferite, cum este cea mahomedană. De altfel, asemenea termeni „profani" se regăsesc sporadic şi în scrierile religioase anterioare, în *Palia de la Orăştie*, la Varlaam, Coresi şi Dosoftei (*călăuz*, *fotă*, *ghiduş*, *măscărici*, *năhut* etc.), ceea ce a contribuit, fără îndoială, la răspândirea lor teritorială.

b) Mult mai numeroase sunt împrumuturile din turcă atestate în diferite acte, scrisori, condici şi alte documente economice, financiare, comerciale şi juridice redactate în secolul al XVIII-lea. Chiar dacă cele mai multe aparţin, prin conţinutul lor, stilului administrativ, aceste texte reflectă, în mare măsură, proporţia şi frecvenţa cuvintelor de origine turcă din variantele neliterare ale limbii din secolul respectiv. Culegerile de documente, publicate mai cu seamă în secolul al XX-lea, reprezintă izvoare inestimabile pentru identificarea situaţiei reale a acestor cuvinte în limbajul curent al păturilor mijlocii şi de jos ale societăţii româneşti din acea perioadă. Textele respective cuprind şi numeroşi termeni profesionali datoraţi influenţei civilizaţiei otomane asupra vieţii economice a ţărilor române din secolul al XVIII-lea, când apar diverse bresle, primele manufacturi, cultura a noi plante etc.

c) Vocabularul curent se regăseşte şi în textele denumite generic „cărţi populare", ai căror traducători au încercat să transpună în limba română relatări ale unor întâmplări cotidiene şi evenimente istorice, prelucrate şi redate pe înţelesul tuturor. De aceea, alături de un număr de termeni de origine turcă preluaţi prin filiera limbii din care s-a făcut traducerea (de obicei greaca sau sârba), în cărţile populare apar o serie de împrumuturi din turcă folosite în limbajul curent din secolul al XVIII-lea. Prin însuşi conţinutul lor, aceste texte au fost ferite de abuzul de „turcisme" pe care l-au implicat scrierile istorice originale, dar şi de sărăcia în astfel de împrumuturi a scrierilor religioase.

d) Categoria de texte cea mai afectată de influenţa turcă a fost aceea a literaturii istorice şi aulice („de ceremonial"), precum şi a prozei alegorice şi filozofice reprezentate de *Istoria ieroglifică* şi, respectiv, *Divanul* ale lui D. Cantemir. Ca urmare a adoptării benevole, imitative, la nivel oficial, îndeosebi după instalarea domniilor fanariote, a sistemului politico-administrativ şi social-economic de tip otoman, cărturarii vremii şi mai cu seamă cronicarii – în general vorbitori ai limbii turce – se simt „obligaţi" să preia o întreagă terminologie oficială folosită la nivelul aristocraţiei, poliglote şi hibride din punct de vedere etnic (din care ei înşişi făceau parte),

Scanned with OKEN Scanner

şi, adesea supralicitând, să denumească multe dintre noile realităţi prin termeni preluaţi din turcă. În consecinţă, numărul împrumuturilor turceşti atestate până în anul 1780 se ridică la circa două mii. Este semnificativ însă faptul că în jur de 500 dintre acestea au numai două-trei atestări sau chiar una singură (*hapax legomenon*), putând fi considerate împrumuturi personale ale cronicarilor sau, cel mult, ca aparţinând exclusiv jargonului aristocratic.

Aşa cum remarca Lazăr Şăineanu, „se observă la aceşti cronicari o progresiune constantă de infiltrare a elementului osmanliu“[5]. Dacă la M. Moxa, Gr. Ureche şi M. Costin numărul turcismelor fusese încă relativ redus, prezenţa acestora este tot mai abundentă în cronicile ulterioare, crescând progresiv, la sfârşitul secolului al XVII-lea şi în secolul al XVIII-lea, în *Letopiseţul cantacuzinesc*, la C. Cantacuzino, N. Costin, R. Greceanu, D. Cantemir, R. Popescu, I. Neculce, pseudo-Amiras, Stolnicul Dumitrache, în *Letopiseţul anonim al Moldovei* (pseudo-E. Kogălniceanu) şi în *Condica* lui Gheorgachi. Aceste texte conţin un mare număr de cuvinte de origine turcă din terminologia oficială a epocii şi relativ puţine împrumuturi cu caracter popular care au supravieţuit până azi. Creşterea progresivă, de la un autor la altul, a numărului turcismelor este, desigur, relativă, în funcţie şi de faptul că unii scriitori, care au folosit în mod preferenţial şi abuziv astfel de împrumuturi, au reprezentat „vârful de lance“ al unei mode lingvistice evidente în limba literară din secolul al XVIII-lea, modă care se va diminua treptat în primele decenii ale secolului următor şi va lua sfârşit pe la mijlocul veacului al XIX-lea.

2.2. Primele preocupări ştiinţifice legate de influenţa turcă asupra limbii române datează din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Cele câteva opere cu caracter de „jalon“ publicate până în prezent au fost urmate, firesc, de rectificări şi completări care au constituit puncte de reper pentru diversele dicţionare ale limbii române. Nu a fost elaborat, până acum, nici un studiu consacrat în mod explicit şi exclusiv împrumuturilor turceşti din secolul al XVIII-lea.

O primă lucrare fundamentală consacrată influenţei turceşti şi greceşti a fost aceea publicată în 1865 de R. Rössler[6] şi calificată de L. Şăineanu drept „mai mult decât modestă“, plină, ce-i drept, de greşeli de analiză etimologică, dar având cel puţin meritul de a deschide calea spre studiul ştiinţific al influenţei turceşti asupra limbii române.

---

[5] ŞIO, I, p. 249; vezi şi Rosetti, Cazacu, Onu, ILRL, p. 411-418.

[6] *Die griechischen und türkischen Bestandtheile im Romänischen*, Viena, 1865.

Scanned with OKEN Scanner

Celor câteva rectificări etimologice publicate de M. Gaster[7] le-a urmat, cronologic, cunoscutul dicţionar etimologic al lui A. Cihac[8], care cuprinde o bogată listă de termeni de origine turcă, pe care autorul îi consideră, în *Prefaţă*, a reprezenta o cincime (17,8 %) din vocabularul limbii române de până la mijlocul secolului al XIX-lea. Deşi analiza ulterioară a inventarului lexical oferit de Cihac a redus această proporţie la „peste 7%“[9], Lazăr Şăineanu a reproşat tocmai numărul prea mic de turcisme din dicţionarul respectiv („nici măcar o treime din turcismele aflătoare în literatura noastră istorică“[10]), iar Al. Rosetti, B. Cazacu şi Liviu Onu apreciază că „statistica lui Cihac trebuie totuşi considerată ca apropiată de realitate“[11].

Un dicţionar comparativ al termenilor de origine turcă din limbile est- şi sud-est-europene a publicat Franz Miklosich[12], preluând materialul lexical şi, totodată, erorile şi omisiunile din lucrările lui Rössler şi Cihac.

Rezultatele la care au ajuns cercetările până în acel moment au fost valorificate şi amplificate în prima lucrare consacrată exclusiv influenţei turceşti asupra limbii române, elaborată de Lazăr Şăineanu[13], care, punând apoi la contribuţie studiile şi rectificările etimologice ale lui B.P. Hasdeu[14], W. Rudow[15] şi T. Löbel[16], realizează o lucrare de sinteză, *Influenţa orientală asupra limbei şi culturei române*, vol. I–II/1-2, Bucureşti, 1900. Deşi depăşită astăzi din mai multe puncte de vedere, monografia lui L. Şăineanu constituie o lucrare valoroasă, cu numeroase idei şi soluţii rămase valabile şi în prezent, o operă fundamentală a lingvisticii româneşti şi a turcologiei.

După apariţia monografiei lui Şăineanu şi a versiunii sale prescurtate, în limba franceză[17], cercetările se rezumă la o serie de completări şi precizări critice, mai ales în domeniul etimologic, semnate de N. Iorga[18], T. Löbel[19],

---

[7] *Câteva rectificări la etimologiile grece, turce şi maghiare ale lui Rössler*, în „Columna lui Traian“, VII, 1876, p. 521-524.

[8] *Dictionnaire d'étymologie daco-romane. Éléments slaves, magyares, turcs, grecs modernes et albanais*, Francfort S/M, 1879.

[9] M. Seche, *Schiţă de istorie a lexicografiei române*, Bucureşti, I, 1966, p. 107.

[10] ŞIO, I, p. 242.

[11] Rosetti, Cazacu, Onu, ILRL, p. 419.

[12] *Die türkischen Elemente in den Sud-ost- und Osteuropäischen Sprachen*, Wien, I, 1884, II, 1890.

[13] *Elemente turceşti în limba română*, Bucureşti, 1885.

[14] *Sur les éléments turcs dans la langue roumaine*, Bucarest, 1886.

[15] *Neue Belege zu den türkischen Lehnwörtern im Rumänischen*, în ZRPh., XVII, 1893, p. 368-418; XVIII, 1894, p. 74-111; XIX, 1895, p. 383-430.

[16] *Elemente turceşti, arăbeşti şi persane în limba română*, Constantinopole-Lipsca, 1894.

[17] *L'influence orientale sur la langue et la civilisation roumaine*, Paris, 1902.

[18] *Studiile d-lui Şăineanu despre influenţele orientale exercitate asupra noastră*, în „Noua revistă română“, III, 1901, p. 58-65.

[19] *Contribuţie la stabilirea originii orientale a unor cuvinte româneşti*, Bucureşti, 1908.

Scanned with OKEN Scanner

G. Pascu[20], V. Bogrea[21], Al. Graur[22] etc., care, ca şi dicţionarele importante ale limbii române, aduc noutăţi de interpretare şi completări ale inventarului de împrumuturi din turcă.

În a doua jumătate a secolului al XX-lea, cercetarea influenţei turceşti se extinde asupra unor noi aspecte: problema „turcismelor" din graiul bănăţean (I. Matei[23]), onomastica de origine turcă (A. Decei[24], I. Iordan[25], E. Suciu[26], I. Penişoară[27]), adaptarea fonetică şi morfologică a împrumuturilor (E. Suciu[28]), împrumuturile preluate prin detaşare din sintagme determinative turceşti (Vl. Drimba[29], E. Suciu[30]), elementele de origine turcă atestate în literatura veche (E. Bureţea[31], Şt. Giosu[32], L. Ionescu-Ruxăndoiu[33], E. Suciu[34]) etc. Germanul H. Wendt a publicat în 1960 o încercare de delimitare a influenţei turcice preosmanlii de aceea turcească propriu-zisă[35],

---

[20] *Etimologii româneşti*, Iaşi, 1910; *Turcisme la Radu Popescu*, în „Arhiva", XXIX, 1922, p. 241-243.

[21] *Contribuţie la studiul elementelor orientale din limba română*, în DR, I, 1920-1921, p. 272-290; *Etimologii*, în DR, IV, 1924, p. 788-855.

[22] *Contribuţie la „influenţa orientală"*, în GS., VI, 1934, p. 330-333; *Notes d'étymologie roumaine*, în BL, IV, 1936, p. 64-119.

[23] *Notes sur les turcismes du dialecte roumain de Banat. Un problème de méthode*, în RESEE, V, 1967, nr. 3-4, p. 567-571.

[24] *Toponymie turque de la Roumanie*, în *„Actes et mémoires du IVe Congrès International de Toponymie"*, Bruxelles, 1951, p. 365-373.

[25] *Nume de locuri româneşti în R.P.R.*, Bucureşti, 1952, p. 213; *Dicţionar al numelor de familie româneşti*, Bucureşti, 1983, *passim*.

[26] *Nume de familie româneşti de origine turcă*, în LR, XXIV, 1975, nr. 2, p. 129-136; *Nume de familie româneşti împrumutate din limba turcă*, în SCL, XXXV, 1984, nr. 3, p. 225-229.

[27] *Elemente turceşti în toponimia unei zone din judeţul Constanţa*, în LR, XXX, 1981, nr. 5, p. 551-557.

[28] *Quelques remarques sur l'adaptation phonétique des emprunts lexicaux roumains au turc-osmanli*, în RESEE, XXX, 1992, nr. 1-2, p. 27-32; *Observaţii asupra adaptării morfologice a împrumuturilor substantivale româneşti din limba turcă*, în LR, XXVIII, 1979, nr. 3, p. 217-230.

[29] *Împrumuturi româneşti prin detaşare din sintagme determinative turceşti*, în SCL, XLI, 1990, nr. 4, p. 305-311.

[30] *Împrumuturi din turcă prin condensare lexico-semantică*, în SCL, XXXIV, 1983, nr. 4, p. 336-340.

[31] *Cuvinte de origine turcă şi neogreacă în* ***Hronograful*** *lui Dionisie Eclesiarhul*, în *Philologica*, I, Bucureşti, 1970, p. 115-131.

[32] *Limba în opera lui D. Cantemir*, în AUI, IV, 1958, p. 154-176.

[33] *Observaţii asupra neologismelor în „Istoria ieroglifică"*, în AUB, XXII, 1973, nr. 2, p. 111-116.

[34] *Contribuţii la studiul limbii române vechi. Note lexicale*, în LR, XXVI, 1977, nr. 4, p. 343-350.

[35] *Die türkischen Elemente im Rumänischen*, Berlin, 1960.

Scanned with OKEN Scanner

tentativă, din păcate, în bună parte ratată, plină de ipoteze gratuite, de reconstrucţii neîntemeiate şi de erori de interpretare etimologică. Mai valoroase, prin rigoarea cu care pun lucrurile la punct, sunt recenziile la această lucrare semnate de Vl. Drimba[36].

Diversele tratate de istorie a limbii române (Densusianu, HLR; Gheţie, ILRL; Rosetti, Cazacu, Onu, ILRL; Ivănescu, ILR; Munteanu-Ţâra, ILRL; ILRLV etc.) acordă influenţei turceşti spaţiul meritat. Un studiu teoretic asupra influenţei orientale a publicat C. Poghirc[37], iar alţi cercetători au contribuit la stabilirea etimologiei turceşti a noi cuvinte româneşti, pe baza unor precizări lexicale şi/sau etimologice: Al. Graur[38], A. Avram[39], V. Buescu[40], Th. Hristea[41] şi mai ales Vl. Drimba[42] şi E. Suciu[43]. Acest din urmă autor a întreprins, de asemenea, o succintă analiză şi o clasificare a vocabularului românesc actual de origine turcă, după importanţa termenilor în structura lexicului limbii române[44].

3. Sursele împrumuturilor

3.1. Numeroşi termeni româneşti de origine turcă au fost preluaţi prin filiera altor limbi (neogreacă, sârbocroată, bulgară, maghiară etc.). În calitatea lor de împrumuturi nemijlocite din aceste limbi, aceste unităţi lexicale nu constituie o preocupare pentru cercetarea influenţei turceşti decât în scopul delimitării lor de împrumuturile directe din turcă. Unele astfel de cuvinte devin însă obiect al acestei cercetări în cazul etimologiei multiple în care poate fi adus în discuţie şi un etimon turcesc.

---

[36] În SCL, XIV, 1963, nr. 4, p. 514-525, şi în RRL, IX, 1964, nr. 1, p. 99-109.

[37] *L'influence orientale sur la langue roumaine*, în „Studia et Acta Orientalia", IX, 1977, p. 108-119.

[38] *Etimologii româneşti*, Bucureşti, 1963; *Alte etimologii româneşti*, Bucureşti, 1975; *„Otuzbir"*, în RESEE, I, 1963, nr. 1, p. 551-552.

[39] *Note etimologice*, în LR, XXII, 1973, nr. 3, p. 191-197; XXIV, 1975, nr. 4, p. 289-296; XXV, 1976, nr. 2, p. 155-158.

[40] *Étymologies roumano-turques*, în „Orbis", XI, 1962, nr. 1, p. 289-341.

[41] *Probleme de etimologie*, Bucureşti, 1968.

[42] *Împrumuturi româneşti din limba turcă (I)*, în SCL, XLIII, 1992, nr. 6, p. 553-568; *(II)*, în SCL, XLIV, 1993, nr. 1, p. 59-72; *(III)*, în SCL, XLIV, 1993, nr. 2, p. 113-127; *(IV)*, în SCL, XLIV, 1993, nr. 4, p. 331-346.

[43] *Note (lexicale şi) etimologice privitoare la unele împrumuturi din limba turcă (I)*, în LR, XXIX, 1980, nr. 5, p. 551-554; *(II)*, în LR, XXX, 1981, nr. 5, p. 547-549; *(III)*, în LR, XXXIII, 1984, nr. 1, p. 18-20; *(IV)* [apărut cu numerotare greşită: *III*], în SCL, XXXVIII, 1987, nr. 2, p. 142-144; *(V)*, în LR, XXXVIII, 1989, nr. 2, p. 91-95; *(VI)*, în LR, XLIII, 1994, nr. 1-2, p. 17-28.

[44] Vezi nota 3.

Scanned with OKEN Scanner

Dintre cuvintele cu etimologie multiplă reţin atenţia unele variante formale preluate din turcă, atestate pentru prima oară în perioada 1688–1780, în timp ce alte variante provin cu siguranţă din alte limbi; indiciile fonetice sunt însoţite adesea de cele care ţin de repartiţia teritorială a variantelor: *cafea*, *cahfe*, *cahve* (1694, v. Tiktin, DRG[2]) provin din tc. *kahve*, (dial.) *kāve*, *kāfe* şi, probabil, din ngr. *καφές*, pe când variantele (reg., Transilv.) *cavei*, *cavie* au la bază magh. *kávé*, (reg., Transilv.) *cafeu*, *cafei* provin din germ. *Kaffee*, pol. *kafej*, iar (Ban.) *cáfă* – din scr. *kàfa*; (înv.) *hurma* (1776, FIC, 38) provine din tc. *hurma*, iar varianta literară modernă *curmală* < ngr. *κουρμᾶς*.

În alte cazuri, etimologia multiplă este dovedită de sensurile diferite cu care au fost preluate unele împrumuturi: *bucluc*, *bocluc* „faptă murdară, fărădelege; încurcătură, belea“ (Let., II, 143) < tc. *bokluk* „idem“, iar cu sensul (reg., Ban.) „gunoi“ < scr. *bòkluk* „idem“; *capot* „manta purtată de boieri şi de militari“ (Let., III, 291) < tc. *kapot*, iar cu sensul „halat“ < fr. *capot(e)*, it. *capotto*; *şal* „stofă fină de lână sau de mătase; învelitoare de cap, eşarfă, broboadă“ (1761, AR, II, 339) < tc. *şal*, iar cu sensul „fular“ şi din germ. *Schal*; *tarabă* „masă a vânzătorilor; tejghea“ (1740, FIC, 13) < tc. (dial.) *taraba*, iar cu sensul (reg., Ban.) „gard“ < scr., bg. *tarába*.

Alteori, în absenţa unor criterii pur lingvistice, argumentele susţinerii etimologiei multiple ţin de răspândirea geografică a termenilor (inclusiv în arii care nu au stat sub influenţa turcă), de datele privitoare la circulaţia cuvintelor sau de atestarea sporadică în două etape distincte ale evoluţiei limbii române: *bre* (CDicţ., v. Tiktin, DRG[2]) < tc., bg. *bre*; *briceag* (1754, ISD, XII, 68) < tc. *bıçak*, magh. *bicsak*; *caraul(ă)* (Let., II, 321) < tc. *karavul*, bg., rus. *karaul* etc.

3.2. Majoritatea covârşitoare a împrumuturilor din turcă şi, evident, toate cuvintele preluate în perioada 1688–1780 au avut ca sursă limba turcă veche sau medie (de până la mijlocul secolului al XIX-lea), astfel încât etimoanele lor au putut avea forme şi/sau sensuri devenite între timp arhaice. Alteori, sursa au constituit-o variantele neliterare ale limbii turce. În ambele cazuri, stabilirea etimoanelor reale (populare, dialectale sau arhaice, deosebite de cele literare, comune sau, respectiv, moderne) elimină posibilitatea interpretării eronate a unor fonetisme sau semantisme drept evoluţii pe teren românesc ori drept împrumuturi prin filiera altor limbi[45].

a) Etimoane cu forme sau sensuri dialectale: *bairam* (PIst., 389), (înv.) *bariam* < tc. *bayram*, (dial.) *baryam*; *cişmea* (Ps.C, 16), (înv., Mold.) *ceşmé* (1771, v. DTR), (reg.) *cioşmea* < tc. *çeşme*, (dial.) *çişme*, *çöşme*; *saca*

[45] Vezi Emil Suciu, *Vestiges linguistiques turcs-osmanlis en roumain*, în „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae“, XLIV, 1990, nr. 3, p. 389-393.

Scanned with OKEN Scanner

„mijloc de transport pentru apă, format dintr-un butoi montat pe un cadru de căruţă“ (AR, II, 114) < tc. (dial.) *saka* „idem“ (lit. „sacagiu“); *tarabă* (1740-1741, FIC, 13) < tc. (dial.) *taraba* etc.

b) Etimoane cu forme populare: *farfurie* (Let., II, 198) < tc. pop. *farfuri* (lit. *fağfuri*); *şatrangi* „carou (ornamental); şah“ (1765, ISD, XI, 61) < tc. pop. *şatranc* (lit. *satranç*); *tuci* (1752, DRA, II, 304) < tc. pop. *tuç* (lit. *tunç*) etc.

c) Etimoane cu forme arhaice (dispărute din turca modernă): *ageamiu* (1779, v. DTR) < tc. înv. *ağami* (mod. *acemi*); *anteriu* (PIst., 406) < tc. înv. *anteri* (mod. *entari*); *caraul(ă)* (Let., II, 321) < tc. înv. *karavul* (mod. *karakol*); *musafir* (AR, II, 22) < tc. înv. *müsafir* (mod. *misafir*) etc.

4. Repartiţia teritorială a împrumuturilor

Situaţia politico-administrativă diferită – mai cu seamă din punctul de vedere al raporturilor cu Poarta – în care s-au aflat provinciile istorice româneşti în perioada 1688–1780 a dus la deosebiri considerabile între acestea în ceea ce priveşte natura şi amploarea influenţei lingvistice turceşti.

4.1. Ar fi de aşteptat ca Dobrogea – zonă care a stat o lungă perioadă de timp, inclusiv în cea studiată, sub administraţie otomană, ca parte componentă a imperiului – să fi fost cea mai afectată de influenţa turcă. Lucrurile nu s-au întâmplat însă tocmai aşa. Autorităţile fiind otomane, împrumutul pe cale oficială a fost ca şi inexistent. Pe de altă parte, vorbitorii români locuiau îndeosebi în comunităţi rurale, adeseori separate de cele ale turcilor şi tătarilor musulmani (comunităţile mixte fiind rare în trecut), şi au păstrat legături permanente cu restul teritoriului lingvistic dacoromân (prin migraţii, transhumanţă, comerţ etc.), acumulând elemente din toate graiurile româneşti de peste Dunăre.

Toate acestea au făcut ca idiomul vorbit în Dobrogea să nu se individualizeze, din acest punct de vedere, faţă de celelalte variante dialectale ale limbii române decât prin preluarea, pe cale populară, a câtorva zeci de termeni de origine turcică (tătărească ori turcească) folosiţi strict regional sau chiar local. Aceste regionalisme au putut fi împrumutate în oricare dintre etapele influenţei limbii turce, deci şi în secolul al XVIII-lea, dar nici măcar unul nu este atestat mai devreme de a doua jumătate a secolului al XIX-lea, astfel încât ele nu fac obiectul prezentei lucrări.

4.2. Banatul constituie, şi din punctul de vedere urmărit aici, o arie lingvistică aparte, deoarece statutul său de paşalâc otoman, timp de peste un secol, până în 1716, ar presupune o influenţă turcească pronunţată. Aceasta a fost însă contracarată, pe de o parte, de faptul că, la fel ca în Dobrogea, între autorităţile otomane şi masa vorbitorilor români din mediul rural au existat, eventual, cel mult contacte oficiale ocazionale, iar teritoriul

Scanned with OKEN Scanner

bănăţean nici măcar nu a găzduit comunităţi turceşti numeroase şi compacte. Pe de altă parte, influenţa sârbocroată, maghiară şi germană s-a dovedit mai puternică, impunând, printre altele, un strat de regionalisme bănăţene de origine turcă pentru care limba sârbocroată şi, mai puţin, cea maghiară au servit drept intermediar[46].

Cu toate acestea, nu poate fi negată o influenţă turcească directă asupra graiului bănăţean[47], chiar dacă marea majoritate (dar nu totalitatea, cum crede Dorin Gămulescu[48]) a regionalismelor bănăţene de origine turcă pot fi explicate (şi) din sârbocroată. De fapt, amprente sârbocroate nu se regăsesc decât la un număr limitat de cazuri (de exemplu, terminaţia *-íe* < scr. *-ija*, în loc de tc. *-i/-i/-u/-ü*, sau consoana *č* corespunzând oclusivei palatale turceşti *k'*). Un termen dintre cei mulţi care nu poartă semne distinctive de tip sârbocroat, *socac* „uliţă" (LET., III, 273), supravieţuind mai ales în Banat, poate proveni fie din turcă, fie din sârbocroată, fie, mai probabil, din ambele limbi (tc., scr. *sokak*). *Aferim* (atestat în *Anonymus Caransebesiensis*) poate avea, şi el, etimologie multiplă, turcească şi sârbocroată. Mai mult, în unele cazuri există indicii formale sau semantice care dovedesc tocmai proveniența nemijlocit turcească: *cealmá* „turban din pânză neînălbită" (LET., II, 174; < tc. *çalma* „idem"), folosit în Banat, ca împrumut regional, cu sensul „conciul (= cercul de lemn) purtat în păr de femeile măritate", provine din tc. dial. *çalma* „podoabă de cap, găteală femeiască" şi se opune, formal, variantei *ceálmă* < scr. *čàlma*; *sanduc* „ladă, cufăr" (1730, v. DTR; < tc. înv. şi dial. *sanduk*) are, şi în Banat, varianta *sandâc*, care nu poate proveni din scr. *sànduk*, *sàndak*, *sùnduk*, ci numai din tc. *sandık*.

Concurată şi dominată de presiunea lingvistică sârbocroată, ca şi de cea maghiară şi germană, influenţa turcă asupra graiului bănăţean a continuat, probabil, pe plan strict local, şi după anul 1716, prin grupurile izolate de turci stabilite în această zonă şi, mai ales, indirect, prin contactele cu alte provincii româneşti şi prin influenţa limbii literare, care au dus la adoptarea unor noi cuvinte de origine turcă, transferate din alte arii lingvistice.

4.3. Deşi a avut, timp de aproape două secole (între anii 1526–1699), acelaşi statut de vasalitate faţă de Poartă ca şi Moldova şi Ţara Românească, Transilvania a cunoscut alte forme, mai laxe şi de obicei indirecte, de dominaţie otomană. Posibila absenţă în Transilvania a împrumuturilor

---

[46] Vezi Dorin Gămulescu, *Elemente de origine sârbocroată ale vocabularului dacoromân*, Bucureşti-Pančevo, 1974.

[47] Aşa cum o fac ŞIO, I, p. 80 şi Dorin Gămulescu, *op. cit.*, p. 62-67 (opinie combătută de Ion Matei, vezi nota 23).

[48] *Op. cit.*, p. 62-63; cf. şi *Tratat de dialectologie română*. Coordonator: Valeriu Rusu. Craiova, 1984, p. 659.

Scanned with OKEN Scanner

directe din turcă[49] se datorează, aşadar, caracterului limitat, mai puţin accentuat al dependenţei politice, faptului că relaţiile oficiale cu turcii erau întreţinute de către pătura conducătoare maghiară, lipsei contactelor nemijlocite dintre populaţii, precum şi existenţei unei influenţe lexicale (oficiale şi populare) maghiare şi germane, care a impus preluarea cu precădere din aceste limbi a denumirilor unor realităţi inedite[50]. Chiar dacă va fi existat în Transilvania o influenţă turcească sporadică, ea este, în orice caz, exclusă după începutul secolului al XVIII-lea. Graiurile transilvănene se limitează, de acum înainte, să preia o serie de termeni de origine turcă din limba maghiară şi mai ales din graiurile româneşti de dincoace de Carpaţi ori din Banat, atestarea lor în Transilvania fiind însă, în general, posterioară anului 1780, chiar dacă putem presupune că acest transfer începuse mai înainte. Includerea unor termeni precum *basma*, *bre* sau *berechet* în CDicţ., de exemplu, nu dovedeşte decât că autorul cunoştea aceste cuvinte româneşti preluate la sud şi est de Carpaţi, nu şi prezenţa lor în graiurile transilvănene din acea perioadă.

4.4. Dintre toate provinciile (şi, implicit, ariile lingvistice) dacoromâne, cele care au fost supuse influenţei turceşti celei mai intense, îndeosebi în secolul al XVIII-lea, au fost Muntenia (inclusiv Oltenia) şi Moldova (inclusiv Basarabia şi Bucovina). Faptul se explică prin condiţiile social-politice în care au evoluat provinciile de la sud şi est de Carpaţi. Nici statutul de vasalitate, nici domniile fanariote nu au reuşit să creeze aici o ruptură între autorităţi şi masa vorbitorilor. Dimpotrivă, structurile statale s-au păstrat aproape intacte, iar infiltrarea elementelor străine, *fanariote* (deci nu turceşti, ci numai turcofone) în rândul aristocraţiei româneşti a însemnat, de fapt, un amestec presupunând adaptări reciproce, dar nicidecum o predominanţă otomană, care ar fi eliminat posibilitatea influenţei oficiale (ca în cazul Banatului şi al Dobrogei); rezultatul acestei întrepătrunderi a fost, fără îndoială, românizarea elementelor etnice străine.

În consecinţă, aristocraţia şi, apoi, păturile mijlocii româneşti au asimilat benevol diverse realităţi structurale şi suprastructurale specific otomane, care au părut atractive şi demne de imitat datorită prestigiului de care se bucura modelul, precum şi fastului şi „huzurului" pe care acesta îl asigura. Un întreg stil de viaţă şi un nou mod de organizare social-economică şi politico-administrativă se infiltrează astfel treptat, fără a fi impuse cu tot dinadinsul; un nou mod de gândire, o mentalitate şi un comportament social inedite se insinuează în toate structurile societăţii româneşti din Muntenia şi Moldova, pe măsură ce achiziţiile aristocraţiei se răspândesc, prin imitaţie,

[49] Vezi ŞIO, I, p. 79 şi *Tratat de dialectologie română*, p. 659.
[50] Rosetti, Cazacu, Onu, ILRL, p. 411.

Scanned with OKEN Scanner

în clasa mijlocie şi apoi în mediul rural. Acest proces, care a culminat în epoca fanariotă, a fost favorizat, desigur, şi de contactul nemijlocit dintre români şi populaţia turcească stabilită mai cu seamă în zonele de graniţă ale ţărilor române, dar şi cu negustorii şi funcţionarii turci trimişi cu diferite însărcinări în aceste ţări.

Aflate în sfera de influenţă şi sub dominaţia politică a marelui Imperiu Otoman, Ţara Românească şi Moldova au fost, în secolul al XVIII-lea, mai balcanice ca oricând şi, în consecinţă, supuse puternicei influenţe a limbii turce, care a jucat timp de câteva secole, alături de neogreacă, rolul de *koiné* a Balcanilor. În aceste provincii româneşti, spre deosebire de Transilvania şi Banat, putem vorbi de o complementaritate a influenţei limbii turce şi a celei neogreceşti: aceasta din urmă a fost, în secolele XVII–XVIII, limba străină de cultură şi de învăţământ (cu excepţiile de rigoare), acoperind „breşa" lăsată de influenţa limbii turce, care avea, preponderent, rolul de vehicol al răspândirii civilizaţiei materiale şi al relaţiilor politico-administrative şi economice din sud-estul Europei.

Ca o consecinţă firească a stărilor de lucruri descrise mai sus, marea majoritate a cuvintelor româneşti preluate din limba turcă au fost împrumutate şi folosite în variantele regionale (literare şi populare) din Muntenia şi Moldova. Având în vedere situaţia actuală a împrumuturilor utilizate în subdialectele muntean şi moldovean[51], se poate presupune că în Ţara Românească a existat o influenţă turcă populară mai intensă decât în Moldova. Împrumuturile oficiale (culte) atestate în textele (mai ales istoriografice) scrise în Moldova secolului al XVIII-lea sunt, în schimb, mai numeroase decât cele din Ţara Românească[52].

Între subdialectul muntean şi cel moldovean există, în unele cazuri, deosebiri de interpretare şi de adaptare a împrumuturilor din turcă. Lazăr Şăineanu[53] a remarcat cu justeţe că în Moldova s-au păstrat mai bine formele etimologice, pe când vorbitorii munteni, mai inovatori, s-au străduit în mai mare măsură să adapteze etimoanele turceşti. Iată câteva exemple dintre cele împrumutate în perioada 1688–1780 (în care prima formă este muntenească, iar a doua moldovenească): *chimir / chimer* < tc. *kemer*; *dambla / damla* < tc. *damla*; *lulea / liulé* < tc. *lüle*; *tutun / tiutiun* < tc. *tütün*. Există însă şi exemple contrare, în care varianta muntenească reproduce mai fidel etimonul: *bocluc / bucluc* < tc. *bokluk*; *hamal / mahal* < tc. *hamal*; *pervaz / privaz* < tc. *pervaz*.

---

[51] Vezi *Tratat de dialectologie română*, p. 197-198, 231-233, 658-660.

[52] Vezi Rosetti, Cazacu, Onu, ILRL, p. 411.

[53] ŞIO, I, p. 73.

Scanned with OKEN Scanner

În alte cazuri, deosebirile formale se datoresc preluării, în idiomul muntean şi, respectiv, în cel moldovean, a unor variante diferite (arhaice, populare, literare şi/sau dialectale) ale aceluiaşi etimon turcesc[54]: *ageamiu / agemiu* < tc. *acami / acemi*; *gealat / gelat* < tc. *callat / cellat*; *maidan / meid(e)an* < tc. *maydan / meydan*. În cele mai multe dintre exemplele de acest fel, una dintre variante (fie cea muntenească, fie cea moldovenească) a fost preluată în secolul al XVIII-lea, iar cealalta într-o altă perioadă, mai devreme sau mai târziu. Limba literară modernă a acceptat una sau alta dintre variante, indiferent de subdialectul din care provine aceasta.

5. Repartiţia stilistică a împrumuturilor

5.1. O parte a termenilor preluaţi în secolul al XVIII-lea din limba turcă s-au încadrat, de la bun început, în *stilul conversaţiei curente*, care exista, fără îndoială, şi în acest secol, ca variantă „neutră", opusă stilului oficial (juridico-administrativ), celui beletristic (reprezentat mai ales prin varianta sa narativă) şi celui ştiinţific. Este vorba, în principal, de aşa-zisele împrumuturi populare, preluate pe cale orală, o dată cu realităţile pe care le denumeau (majoritatea termenilor din sferele semantice prezentate *infra*, 6.1–4, dar şi alţii, din alte domenii). Unele împrumuturi de acest fel au ajuns să fie folosite, fără a produce efecte deosebite[55], în texte aparţinând nivelurilor superioare ale ierarhiei stilistice, de exemplu în literatura religioasă (v. *supra*, 2.1.a) sau în cea lirică, fără a deveni, în secolul al XVIII-lea, elemente specifice limbajului teologico-filozofic sau celui liric. Mult mai frecvente, transferurile din stilul colocvial în stilul narativ al textelor literar-istorice (*ageamiu* „novice, nepriceput", H 1779, v. DTR; *belea*, GIst., 198; *chepcel* „lingură mare, căuş", Mărg., v. DTR; *cişmea*, H 1771, v. DTR; *pazarghidean* „om de afaceri, cumpărător", Let., II, 363) sau în stilul oficial, administrativ (*acaret* „avere imobilă; clădire, imobil; dependinţă", 1777, DRA, II, 481; *avaet* „impozit", 1749, DRA, I, 488; *chilom* „măciucă", 1738, DRA, I, 372; *dulap* „scândură lată şi groasă", 1757, DRA, II, 315) au favorizat răspândirea teritorială a unui mare număr de termeni, dintre care unii au devenit elemente ale lexicului comun al limbii române. Expansiunea socială şi geografică a termenilor conversaţiei curente a făcut ca, mai târziu, unii dintre aceştia să capete conotaţia de „familiar" sau chiar „vulgar" ori să achiziţioneze nuanţe ironice sau peiorative pe care nu le aveau în secolul al XVIII-lea (*alagea*, 1716, v. DA;

[54] Vezi *supra*, 3.2.

[55] Cf. modelul „piramidei stilistice", în *Tratat de lingvistică generală*. Redactori responsabili: Al. Graur, S. Stati, Lucia Wald. Bucureşti, 1972, p. 387 şi urm.

Scanned with OKEN Scanner

calabalâc, 1704, v. Tiktin, DRG[2]; *tărbacă* < *a tă(r)băci*, 1745, DRA, I, 426, în top. *Târbăceni*).

5.2. *Stilul oficial* se îmbogăţeşte, în perioada analizată, cu un număr relativ mare de termeni juridici şi administrativi de origine turcă. Terminologia politico–administrativă, militară şi juridică specifică epocii „cunoaşte o fixare sub raport terminologic (...) la jumătatea secolului al XVII-lea", rămânând în vigoare „până spre sfârşitul veacului următor"[56], dar achiziţionează, în tot cursul secolului al XVIII-lea, noi împrumuturi din turcă (cea mai mare parte a termenilor din sferele semantice menţionate *infra*, 6.5). Folosită pe larg în diferite acte şi documente oficiale, precum şi în scrierile istorice elaborate între 1688 şi 1780, întreaga terminologie oficială (politică, administrativă, militară şi juridică) a secolului se va perima şi va ieşi din uz în etapa de tranziţie la limba română modernă (1780–1830).

5.3. Operele celor mai importanţi cărturari moldoveni şi munteni ai secolului al XVIII-lea (cronicari, autori ai literaturii de ceremonial, traducători ai cărţilor populare) se caracterizează, printre altele, prin abundenţa termenilor oficiali, administrativi şi juridici, preluaţi din terminologia oficială a epocii sau folosiţi pentru prima (şi, adesea, singura) oară chiar de către aceşti autori. Se poate afirma, de aceea, că terminologia respectivă constituie o marcă stilistică şi pentru *limbajul narativ* al epocii, limbaj care, în secolul al XVIII-lea, nu diferă prea mult, din acest punct de vedere, de cel oficial, ba chiar îl depăşeşte uneori în privinţa numărului de termeni administrativi utilizaţi. Cunoscători ai limbii turce, cronicarii au apelat cu largheţe nu numai la împrumuturile folosite deja în limbajul colocvial, contribuind la răspândirea lor, ci şi la terminologia oficială, politico-administrativă (inclusiv militară), juridică şi financiară, recurgând totodată la noi împrumuturi din aceste domenii. Caracterul superfluu al multora dintre aceşti termeni şi viabilitatea lor redusă sunt demonstrate de faptul că circa cinci sute de astfel de împrumuturi, atestate în numai două–trei surse ori într-una singură, au trecut în scurt timp, chiar de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, de la calitatea de neologism la aceea de arhaism, fără să fi pătruns în limbajul curent.

Puţine împrumuturi de acest fel au avut şansa de a cunoaşte o răspândire mai mare şi, eventual, să supravieţuiască în limba română modernă, ca urmare a transferului lor în alte stiluri (în cel colocvial, de obicei cu un alt sens decât cel atestat în secolul al XVIII-lea, sau în terminologia ştiinţifică a istoriografiei moderne): *arnăut* (PIst., 510), *beilic* („corvoadă", 1714, v. Tiktin, DRG[2]), *beşleagă* („căpitan de beşlii", Let., II, 123), *cadână*

[56] Gheţie, ISLRL, p. 75.

Scanned with OKEN Scanner

(„turcoaică", Let.C, 215), *cafegiu* („slujbaş la curte, însărcinat cu prepararea şi servitul cafelei", CDicţ., v. Tiktin, DRG[2]), *cazangiu* („comandant al unui regiment de ieniceri", 1769, Conv. lit., IX, 327), *cubea* („cupolă; sala de consiliu a vizirilor", Cantemir, v. Tiktin, DRG[1]), *cusur* („rest dintr-o sumă datorată", GIst., 153), *derviş* („călugăr musulman", 1709, DRA, II, 124), *harem* (PIst., 562), *paşalâc* (PIst., 489) etc.

5.4. *Vocabularul liric*, aflat în faza incipientă a formării sale, şi *stilurile dramatic şi publicistic*, neconturate încă în perioada 1688–1780, vor începe să achiziţioneze împrumuturi din turcă abia pe la sfârşitul secolului al XVIII-lea sau în prima jumătate a secolului al XIX-lea, pe măsura individualizării lor ca stiluri distincte ale limbii române.

5.5. *Stilul ştiinţific* propriu-zis, ceva mai individualizat[57], a preluat din turcă, în perioada analizată, numai câteva denumiri medicale de ocupaţii (*gerah* „chirurg", 1730, v. DTR), de boli (*damla* „apoplexie, gută", Let., II, 425) sau de leacuri (*hap* „tabletă", 1719, v. Tiktin, DRG[2]). O atenţie aparte merită însă *limbajele profesionale*, subsumate stilului tehnico-ştiinţific. La sfârşitul secolului al XVII-lea şi în secolul al XVIII-lea continuă să apară ori să se dezvolte, sub influenţa civilizaţiei otomane, diverse meserii şi ocupaţii economice din domeniile agriculturii, creşterii animalelor, industriei manufacturiere, comerţului, transporturilor etc., aducând cu sine o bogată terminologie profesională de origine turcă: nume de meserii, de mijloace, unelte şi instrumente, de produse finite, de organisme şi instituţii etc. (v. *infra*, 6.4 şi 6.5.e). Unele cuvinte de acest fel au coborât, mai târziu, în ierarhia stilistică, fiind preluate în limbajul colocvial, respectiv de masa vorbitorilor; altele au rămas specifice limbajelor profesionale (la nivel general sau regional) ori, dimpotrivă, au dispărut o dată cu realităţile pe care le denumeau sau prin substituirea lor prin alţi termeni, de alte origini.

6. Clasificarea semantică a împrumuturilor

Aproape 1.500 de împrumuturi lexicale din limba turcă sunt atestate pentru prima oară între anii 1688 şi 1780, în texte româneşti de diverse tipuri, dar mai ales în literatura istorică şi în diferite acte şi documente redactate în această perioadă. În majoritate substantive (peste 90 %) şi adjective (peste 5 %), aceste cuvinte aparţin, din punct de vedere semantic, unor domenii variate, reprezentate însă inegal: unele sfere semantice includ un număr foarte mare de termeni preluaţi din turcă, altele, dimpotrivă, înglobează numai câteva astfel de împrumuturi, a căror contribuţie la sistemul lexical românesc a fost, aşadar, neglijabilă.

[57] *Ibidem*.

Scanned with OKEN Scanner

În clasificarea semantică a împrumuturilor din perioada 1688–1780, pe care o întreprindem în cele ce urmează (precizând, de regulă, prima atestare), avem în vedere sensurile şi valorile cu care termenii au fost preluaţi din turcă în acest secol[58]. Importanţa pe care a avut-o influenţa turcă din secolul al XVIII-lea pentru una sau alta dintre sferele semantice reiese din numărul exemplelor date, alese, pe cât posibil, dintre cele mai cunoscute astăzi.

6.1. *Omul*

a) **Starea fizică** (aspect, însuşiri, suferinţe, leacuri): *boi* „talie, statură; înfăţişare, chip" (Dum., 49) < tc. *boy*; *chel* „pleşuv" (1726, v. Tiktin, DRG[2], în antrop. *Chelu*) < tc. *kel*; *damla* (mai târziu *dambla*) „apoplexie" (Let., II, 425) < tc. *damla*; *hap* „tabletă, pilulă" (1719, v. Tiktin, DRG[2]) < tc. *hap*; *pirpiriu* „firav, pipernicit" (1742, ISD, VI, 304) < tc. *pirpiri*; *zaif* „bolnav, convalescent, debil" (H 1779, v. DTR) < tc. *zayıf*.

b) **Starea psihică şi morală**: *ageamiu* „nepriceput, ignorant, novice" (H 1779, v. DTR) < tc. *acami*; *cheşchin* „isteţ, inteligent" (Let., III, 220) < tc. *keskin [zekâlı]*; *pezevenghi* „proxenet, codoş" (Let., II, 164) < tc. *pezevenk*; *puşt* „tânăr desfrânat, homosexual, pederast" (Let., II, 278) < tc. *puşt*; *şiret* „viclean" (1778, FIC, 85) < tc. *şirret*.

c) **Vestimentaţia** (obiecte de îmbrăcăminte şi încălţăminte, podoabe, farduri, accesorii, materii prime): *alagea* „stofă vărgată" (1716, v. DA) < tc. *alaca*; *anteriu* „haină lungă purtată de boieri, lăutari, haiduci etc." (PIst., 406) < tc. (înv.) *anteri*; *basma* „stambă; învelitoare subţire de cap, năframă" (CDicţ., v. Tiktin, DRG[2]) < tc. *basma*; *băcan* „fard sau vopsea roşie, obţinută din lemnul unui arbore exotic" (1761, v. ŞIO, II/1, p. 32) < tc. *bakkam*; *biniş* „haină lungă de ceremonie" (1754, v. Tiktin, DRG[2]) < tc. *biniş*; *boia* „fard, vopsea" (Let., III, 198) < tc. *boya*; *burungiuc* (1761, v. ŞIO, II/1, p. 58), *burangic* (1780, Ur., XI, 249; mai târziu *borangic*) „fir neprelucrat de mătase naturală; ţesătură făcută din acest fir" < tc. *bürüncük*; *chiostec* „şiret, cordon la gulerul unei haine" (Let., III, 312) < tc. *köstek*; *colceag* „manşon care apără mâinile de frig" (CDicţ., v. Tiktin, DRG[2]) < tc. *kolçag*; *colan* „cingătoare, cordon" (1761, v. ŞIO, II/1, p. 141) < tc. *kolan*; *condur* „pantof elegant de damă" (1742, ISD, VI, 251, în der. *condurar*) < tc. (înv. şi dial.) *kondura*; *dimie* „ţesătură flanelată de bumbac" (1693, v. ŞIO, II/1, p. 157) < tc. *dimi*; *geantă* „servietă, taşcă" (1741, v. Tiktin, DRG[2]) < tc. (pop.) *canta*; *giubea* „haină lungă şi largă din postav" (1760, AO, 74–76, p. 433) < tc. *cübbe*; *mărgean* „coral" (1761, v. ŞIO, II/1, p. 249) < tc.

[58] După preluare, multe împrumuturi au cunoscut diverse evoluţii semantice, pentru care vezi *infra*, 7.4. Alţi termeni au fost preluaţi, înainte de 1688 sau după 1780, cu alte sensuri decât cele atestate din secolul al XVIII-lea.

Scanned with OKEN Scanner

mercan; *pafta* „placă de metal (preţios), folosită ca ornament vestimentar sau ca element component al unei cingători" (1734, BCI, IV, 68) < tc. *pafta*; *şal* „stofă fină de lână" (1761, AR, II, 339) < tc. *şal*; *şeret* (1693, v. ŞIO, II/1, p. 337), *şiret* (1731, FIC, XXVII) „şnur, găitan" < tc. *şerit*; *tirlic* (mai târziu *târlic*) „papuc moale de casă" (1780, ISD, XIV, 311) < tc. *terlik*; *zagara* „blană prelucrată" (1693, v. ŞIO, II/1, p. 380) < tc. *zagara*.

d) **Alimentaţia** (preparate culinare, băuturi, produse de cofetărie, tacâmuri, recipiente): *cafea* (1694, v. Tiktin, DRG[2]), *café* (Let., II, 376; 1728, Furnică, IC, XXVI), *cahvé* (1761, v. ŞIO, II/1, p. 72) < tc. *kahve*, (înv. şi dial.) *kāve*, *kāfe*; *căpac* (CII, 191[v]; mai târziu *capac*) < tc. *kapak*; *cuftea* (1761, v. ŞIO, II/1, p. 110; mai târziu *chiftea*) < tc. *küfte*; *farfurie* „porţelan" (LET., II, 198), „obiect de veselă din porţelan" (H 1779, v. DTR), „taler, talger, tipsie" (1772, FIC, 31) < tc. (pop.) *farfuri*; *ghiuden*, *ghiodem* „cârnat uscat şi presat" (1776, FIC, 39; ŞIO, II/1, p. 183) < tc. *göden*; *halva* (1776, FIC, 39) < tc. (înv. şi pop) *halva*; *mezele* subst. pl. „preparate alimentare fine folosite ca aperitiv" (Let., III, 303) < tc. *meze*; *tulum* „burduf (pentru untdelemn)" (1765, FIC, XXVII) < tc. *tulum*.

e) **Locuinţa** (elemente de structură, mobilier, aşternuturi, împrejurimile casei): *acaret* „imobil, clădire; avere imobilă" (1776, v. Tiktin, DRG[2]; 1777, DRA, II, 481) < tc. (înv.) *akaret*; *bagcea* „grădină" (AR, II, 32) < tc. *bağçe*; *bina* „clădire, edificiu" (1779, v. Tiktin, DRG[2]) < tc. *bina*; *cafas* „grilaj, zăbrele de lemn; foişor, balcon" (GIst., 72) < tc. *kafas*; *caldarâm* „pavaj" (AR, II, 61) < tc. *kaldırım*; *canat* „aripă a unei uşi sau a unei ferestre" (Let., III, 241) < tc. *kanat*; *chiopeng* „trapă" (1775, DIB, I, 486; mai târziu *chepeng*) < tc. *kepeng*; *cherestea* „lemnărie folosită la construcţii" (1695, v. Tiktin, DRG[2]) < tc. *kereste*; *chilim* „covor ţărănesc cu două feţe" (1761, v. ŞIO, II/1, p. 111) < tc. *kilim*; *cişmea* (Ps.C, 14), *ceşmé* (1771, v. DTR) < tc. *çeşme*, (dial.) *çişme*; *cubea* „cupolă, boltă" (începutul secolului al XVIII-lea, v. Tiktin, DRG[1]) < tc. *kubbe*; *dulap* „mobilă în care se păstrează haine, rufe, vase, cărţi etc." (1761, v. DLR) < tc. *dolap*; *duşumea* „podea, pardoseală" (1694, v. Tiktin, DRG[2]) < tc. (înv. şi dial.) *düşeme*; *havuz* „bazin de apă" (1702, ISD, I, 86) < tc. *havuz*; *măcat* (Let., II, 182), *màcat* (1771, v. DTR) „loc acoperit de pe podea, pe care şed turcii" < tc. *makat*; *mutpac* (PIst., 563), *mutpah* (Radu Popescu, v. ŞIO II/2, p. 88), *matbah* (AR, II, 37), *matpah* (1707, v. Tiktin, DRG[2]) „bucătărie" < tc. (înv.) *mutpah*, *matbah*, *matpah*; *pervaz* „ramă, cadru" (1766, DIB, III, 237) < tc. *pervaz*.

6.2. *Natura*

a) **Timpul şi diviziunile lui**: *meidean* (mai târziu *maidan*) „interval de timp, răgaz" (Let., II, 91) < tc. *meydan*, *maydan*; *ramazan* „a noua lună a

Scanned with OKEN Scanner

anului musulman" (AR, II, 118) < tc. *ramazan*; *zaman* „timp, moment (oportun)" (Let., II, 256, 270) < tc. *zaman*.

b) **Pământul** (forme de relief, minerale, metale, substanţe chimice): *bair, baiur* „deal, colină" (AR, II, 44, 107) < tc. *bayır*, (înv.) *bayur*; *bohaz* „defileu" (AB, 293; împrumutat mai devreme în forma *bogaz*, numai cu sensul „strâmtoare între două mări") < tc. *boğaz*; *caraboia* „vitriol" (1761, v. ŞIO, II/2, p. 31) < tc. *karaboya*; *chilermenea* „mineral întrebuinţat la colorat" (1761, v. ŞIO, II/1, p. 111) < tc. *kilermeni*; *tenechea* „tablă, placă subţire de oţel" (1761, v. ŞIO, II/1, p. 360), „recipient făcut din tablă" (*tenechea*, 1779, ISD, VIII, 81; *tinichea*, 1779, FIC, 92) < tc. *teneke*; *tuci* „bronz" (1752, DRA, II, 304) < tc. (pop.) *tuç*.

c) **Lumea vegetală**: *cira* „lemnul (uşor inflamabil) al unor arbori răşinoşi" (CII, 190^{v}) < tc. *çıra*; *iasimin* „iasomie" (CII, 14^{v}) < tc. *yasemin*; *micşinea* (1700, v. DLR; mai târziu *micşunea*) < tc. *menekşe*; *moşmoală* (CDicţ., v. Tiktin, DRG^{2}; mai târziu *moşmoană*) < tc. *muşmula*; *odagaci* (1693, v. ŞIO, II/1, p. 276), *udagaci* (1749, v. Gaster, CR, II, 45) „numele a doi arbori exotici" < tc. *ödağacı, üdağacı*; *patlagean* (1749, Gaster, CR, II, 43; mai târziu *pătlăgea*) < tc. *patlıcan*; *simcir* „merişor-turcesc" (1761, v. ŞIO, II/1, p. 127; mai târziu *cimşir, cimişir*) < tc. *şimşir*, (dial.) *çimşir, çimçir*; *tarhon* (1773, Gaster, CR, II, 97) < tc. *tarhon*.

d) **Lumea animală**: *balaban* „specie de şoim" (CII, 16^{r}) < tc. *balaban*; *ceacal* „şacal" (CII, 16^{r}) < tc. *çakal*; *marială* „oaie" (1778, FIC, 87) < tc. *marya*; *sedef* „materie dură care formează cochilia unor scoici" (1721, DIB, III, 157; mai târziu *sidef*) < tc. *sedef*.

6.3. *Însuşirile realităţii înconjurătoare şi perceperea lor de către om*

a) **Dimensiunea, cantitatea, aspectul exterior**: *guvezí* „violet închis, purpuriu" (1770, FIC, 24; mai târziu *ghiviziu*) < tc. *güvezi*; *renghi* „culoare" (1777, FIC, 51) < tc. (înv.) *reng*; *sadea* „simplu, pur, natural, curat; monocolor" (AR, II, 136; 1777, FIC, 55) < tc. *sade*; *testea* „pachet conţinând un număr fix de obiecte de acelaşi fel; duzină" (1761, v. ŞIO, II/1, p. 358) < tc. (pop.) *teste*; *top* „pachet care cuprinde un anumit număr de coli de hârtie sau de carton" (1776, v. DLR) < tc. *top*; *turungiu* „portocaliu" (1721, DIB, III, 157; 1731,FIC, 11) < tc. *turuncu*.

b) **Modalitatea** (adverbe): *dehai* (1774, v. Tiktin, DRG^{2}; mai târziu *dihai*) < tc. (înv. şi dial.) *deha, diha*; *geaba* „degeaba" (1778, FIC, 67) < tc. *caba*; *peşin* „în numerar; imediat" (1779, DRA, I, 659) < tc. *peşin*; *tiptil, teptil* „incognito, în ascuns, în travesti" (PIst., 488; GIst., 205) < tc. (înv.) *tebtil*.

c) **Reacţii umane şi relaţionări** (interjecţii, conjuncţii): *aman* „iertare!" (AR, II, 122) < tc. *aman*; *bre* „măi!, hei!" (CDicţ., v. Tiktin, DRG^{2}) < tc.

Scanned with OKEN Scanner

bre; *hem... hem...* „şi... şi..., atât... cât şi...“ (CDicţ., v. Tiktin, DRG[2]) < tc. *hem... hem...*

6.4. *Acţiunea omului asupra naturii. Munca*

a) **Mijloace** (unelte, instrumente, mijloace de transport): *acic* „luntre“ (1693, v. ŞIO, II/2, p. 1) < tc. *açık*; *burazan* (1693, v. ŞIO, II/2, p. 57), *borozan* (Dum., 24), *bolozan* (1775, FIC, 34) „navă de transport cu vele“ < tc. *borazan*, (înv.) *boruzan*, *borozan*; *briceag* (1754, ISD, XII, 68) < tc. *bıçak*, (înv.) *bïčag*; *cazma* „târnăcop“ (AR, II, 115; mai târziu şi „hârleţ“) < tc. *kazma*; *cheser* „teslă“ (1746, DRA, I, 451, în antrop. *Cheser*) < tc. *keser*; *ciripie* „sfoară folosită de dulgheri pentru a trasa linii drepte“ (CDicţ., v. Tiktin, DRG[2]) < tc. *çırpı*, (dial.) *çirpi*; *geam* „navă fluvială fără punte“ (1769, Conv. Lit., IX, 328; mai târziu *ceam*) < tc. *çam*; *ghiul* „scul, ghem“ (1731, FIC, 12) < tc. *kül*; *ghiunie* „colţar, echer (folosit de dulgheri)“ (1753, v. DTR) < tc. (înv.) *günye*; *menzil*, *minzil* (Let., II, 89, 300), *menzâl* (Let., III, 291) „căruţă de poştă, diligenţă“ < tc. *menzil[arabası]; pirghel* „compas“ (CII, 105[r]; mai târziu *perghel*) < tc. *pergel*; *saca* „mijloc de transport pentru apă, format dintr-un butoi montat pe un cadru de căruţă“ (AR, II, 114) < tc. *saka* (dial.) „idem“; *satâr* (1776, v. DLR) < tc. *satır*; *zemberec* „arc“ (CII, 11[v]) < tc. *zemberek*.

b) **Ocupaţii**: *boiangiu* „vopsitor de textile“ (1712, v. Tiktin, DRG[2]) < tc. *boyacı*; *caicciu* „luntraş“ (Let., II, 171) < tc. *kayıkçı*; *casap-başa* „starostele corporaţiei măcelarilor“ (1693, v. ŞIO, II/2, p. 32) < tc. *kasap başı*; *chirigiu* (Let., II, 370; 1770, FIC, 25), *chiragiu* (1696, v. Tiktin, DRG[2]) „cărăuş, căruţaş“ < tc. *kiracı*; *condoragiu* „pantofar“ (1765, DIB, III, 230) < tc. *konduracı*; *dumengiu* „timonier“ (1693, v. ŞIO, II/2, p. 49) < tc. *dümenci*; *giuvaergiu* (1695, v. Tiktin, DRG[2]) < tc. *cevahirci*; *hamal* (1730, Conv. Lit., IX, 331) < tc. *hamal*; *hergheligiu* (GIst., 94), *herghelegiu* (CDicţ., v. Tiktin, DRG[2]) < tc. *hergeleci*; *marangoz* „dulgher de ambarcaţii“ (1742, ISD, VI, 215) < tc. *marangoz*; *salahor* „muncitor necalificat, ziler“ (1741, Ur., IV, 402) < tc. (înv.) *salahor*.

c) **Locuri unde omul acţionează asupra naturii** (clădiri, terenuri): *cherhana* „fabrică, atelier“ (1776, v. Tiktin, DRG[2]) < tc. *kerhane*; *ceftlic* (PIst., 558), *ciflic* (Dum., 372) „moşie, fermă“ < tc. *çiftlik*; *dam* „grajd, ocol, ţarc“ (1744, Ur., X, 401) < tc. *dam*; *han* „local cu ospătărie şi cazare“ (GIst., 152; 1708, DIB, III, 131) < tc. *han*; *menzilhanea* „staţie de poştă“ (1775, v. ŞIO, II/2, p. 80) < tc. *menzilhane*; *tabla* „grajd pentru cai“ (AB, 312) < tc. *tavla*.

6.5. *Societatea*

a) **Organisme politico-administrative şi militare:** *ascher* „oastea otomană“ (Let., III, 282) < tc. *asker*; *calem* „cancelarie, birou“ (CDicţ., v. Tiktin, DRG[2]) < tc. *kalem*; *casaba* „orăşel (turcesc)“ (AR, II, 29) < tc.

Scanned with OKEN Scanner

kasaba; *caza* „plasă, district" (1774, Ur., VI, 437) < tc. *kaza*; *memlechet* „țară, stat" (Gheorgachi, v. ŞIO, II/2, p. 78) < tc. *memleket*; *ogeac* „corp de armată" (Let., II, 159) < tc. *ocak*; *orta* „batalion de ieniceri" (1730, v. DTR) < tc. *orta*; *tersana* „arsenal de marină" (AR, II, 11) < tc. *tersane*.

b) **Funcţii, grade şi titluri politico-administrative şi militare**: *bairactar* „stegar, portdrapel" (1741, ISD, VI, 268) < tc. *bayraktar*; *baltagiu* „halebardier" (1693, v. Tiktin, DRG[2]) < tc. *baltacı*; *baş-ceauş* „sergent-major; ofiţer cu atribuţii judecătoreşti pe lângă corpul ienicerilor" (Let., II, 199) < tc. *baş çavuş*; *baş-ciohodari* „şeful ciohodarilor" (GIst., 201) < tc. *baş çohadar*; *begligiu* „funcţionar turc trimis în ţările române să efectueze rechiziţia de oi" (GIst.,194) < tc. (înv.) *beglikci*; *beşleagă* „căpitan de beşlii" (Let., II, 123) < tc. *beşli agası*; *bostangi-başa* „şeful gărzii seraiului" (PIst., 269) < tc. *bostancı başı*; *bostangiu* „soldat din trupele de pază ale seraiului" (GIst., 146) < tc. *bostancı*; *cafegiu* „slujbaş la curte, însărcinat cu prepararea şi servitul cafelei" (CDicţ., v. Tiktin, DRG[2]) < tc. *kahveci*; *caftangiu* „slujbaş însărcinat să păstreze caftanele" (1776, v. ŞIO, II/1, p. 75) < tc. *kaftancı*; *caimacamlâc* „funcţia de caimacam; interregn" (GIst., 151) < tc. *kaymakamlık*; *cearcagiu* „soldat din avangardă, cercetaş" (Dum., 88) < tc. *çarkacı*; *ceauş-baş(a)* „căpetenie a ceauşilor" (GIst., 201, 204) < tc. *cavuş başı*; *chilhangiu* „slujbaş însărcinat să încălzească baia turcească" (1776, v. DA; mai târziu *chiolhangiu*) < tc. *külhancı*; *cibucciu* „slujbaş însărcinat să umple şi să aprindă ciubucele" (Let., III, 302) < tc. *çubukçu*; *delibaşă* „comandant al deliilor" (Ps.C, 13) < tc. *delibaşı*; *elciu* „ambasador" (Let., III, 247) < tc. *elçi*; *ibrictar* „slujbaş care turna apa când domnitorul se spăla pe mâini" (1776, v. ŞIO, II/1, p. 222) < tc. *ibriktar*; *lagumgiu* „militar specialist în mine şi explozive" (Ps.C, 65) < tc. *lağumcu*; *nazâr* „guvernator al unui oraş" (PIst., 521) < tc. *nazır*; *nefer* „ostaş turc; soldat pământean din corpul arnăuţilor" (Dum., 32; 1742, ISD, VI, 234) < tc. *nefer*; *sofragiu* „stolnic" (1776, v. ŞIO, II/1, p. 324) < tc. *sofracı*; *şerbeciu, şerbecciu* „slujbaş care se îngrijea de şerbeturi, dulceţuri etc." (1776, v. ŞIO, II/1, p. 337) < tc. *şerbetçi*; *topci-başa* „comandantul artileriei otomane" (GIst., 120) < tc. (înv.) *topçı başı*; *topciu* „artilerist, tunar" (GIst., 119) < tc. (înv.) *topçı*; *zabit* „ofiţer, comandant militar" (1765, DRA, I, 563) < tc. *zabit*; *zapciu* „agent fiscal, executor judecătoresc" (PIst., 568; 1740, FIC, 13) < tc. *zaptçı* etc.

c) **Arme, muniţii, însemne şi decoraţii, construcţii militare**: *călâci* „sabie (turcească)" (PIst., 443) < tc. *kılıç*; *celenghi* „decoraţie militară în formă de egretă" (AR, II, 85) < tc. *çeleng*; *cumbara* „proiectil, obuz, grenadă" (1695, v. Tiktin, DRG[2]), *combara* (GIst., 203), *bumbara* (N. Costin, v. DTR) „mortier, obuzier" (PIst., 442) < tc. *kumbara*; *fişic* „cartuş"

Scanned with OKEN Scanner

(AR, II, 20), „rachetă (folosită la focul de artificii)“ (Let., III, 166) < tc. *fişek*; *gebhana* (Let., II, 453), *gephanea* (Ps.C, 58), *geabhana* (Ps.C, 43) „muniţie de război“ < tc. *cephane*, *cebhane*; *havan(top)* „tun de asediu“ (AR, II, 54, 62) < tc. *havan (topu)*; *meterez* (PIst., 475; GIst., 115) < tc. *meteriz*; *şişhanea* „puşcă lungă cu ţeava ghintuită“ (Dum., 44) < tc. *şişhane*; *topuz* „ghioagă“ (Let., III, 302) < tc. *topuz*.

d) **Registre şi acte oficiale:** *anatefter* „registru, condică“ (PIst., 548) < tc. (înv.) *ana tefter*; *arzmahzar*, *arz(u)magzar* „memoriu, petiţie colectivă“ (PIst., 351; GIst., 57) < tc. *arzmahzar*; *buiriultiu*, *buiurultiu* „decret, ordin scris“ (PIst., 571) < tc. *buy(u)rultu*; *caimea* „notă oficială, adresă“ (1712, v. Tiktin, DRG[2]) < tc. *kaime*; *ferman* (1695, v. Tiktin, DRG[2]; PIst., 397; GIst., 73), *firman* (1766, DRA, I, 568) „ordin, decret, ordonanţă“ < tc. *ferman*, *firman*; *sinet* „act, adeverinţă“ (PIst., 532) < tc. *senet*; *tefter* „registru, catastif“ (PIst., 526) < tc. (înv. şi dial.) *tefter*; *tescherea* (1693, 1753, v. ŞIO, II/2, p. 121-122; PIst., 532), *teşcherea* (1774, Ur., VI, 438) „adeverinţă, certificat; autorizaţie, permis; paşaport“ < tc. *teskere*.

e) **Activitatea financiar-comercială:** *alişveriş* „negoţ, afacere“ (1741, FIC, 15) < tc. *alışveriş*; *avaet* (1775, DRA, II, 466), *havaet* (1749, DRA, I, 488), *avait* (1776, DRA, I, 604) „impozit, dare“ < tc. *avait*; *bozagiu* „persoană care prepara şi vindea boza“ (AR, II, 43) < tc. *bozacı*; *câtlâc* „penurie, lipsă de produse pe piaţă“ (AR, II, 91) < tc. *kıtlık*; *cusur* „rest, restanţă, lipsă dintr-o sumă de bani“ (GIst., 153) < tc. *kusur*; *dara* „greutatea ambalajului“ (1725, v. DLR ms.) < tc. *dara*; *dimerlie* „unitate de măsură de capacitate pentru cereale, baniţă“ (Let., III, 214) < tc. *demirli*; *dughengiu* „negustor, prăvăliaş“ (1776, v. ŞIO, II/1, p. 162) < tc. *dükâncı*; *geambaz* (1693, v. ŞIO, II/1, p. 186), *geambaş* (1715, DRA, I, 277, în antrop. *Geambaşul*) „negustor de cai“ < tc. *cambaz*; *hac* „salariu, remuneraţie, drept bănesc“ (Ps.C, II, 28) < tc. *hak*; *halvagiu* „vânzător de halva“ (1693, v. ŞIO, II/1, p. 201; GIst., 171) < tc. *halvacı*; *hangiu* (1726, DIB, III, 161) < tc. *hancı*; *huzmet* „dar, plocon“ (PIst., 495; GIst., 178) < tc. (înv.) *hüzmet*; *isnaf* (Let., II, 185), *esnaf* (AR, II, 14), *iesnaf* (1730, v. DTR) „breaslă, corporaţie“ < tc. *esnaf*; *iuzluc* „monedă turcească valorând o sută de parale“ (1775, ISD, XII, 91) < tc. *yüzlük*; *matrapazlâc* „comerţ (ilicit, fraudulos) efectuat de misiţi“ (1776, v. ŞIO, II/1, p. 252) < tc. *matrabazlık*; *mezat* „licitaţie“ (AB, 351) < tc. *mezat*; *muşteriu* „client“ (1741, DRA, I, 395) < tc. *müşteri*; *nafaca* „pensie, subvenţie“ (1693, v. ŞIO, II/1, p. 267) < tc. *nafaka*; *para* „monedă turcească mică, de argint“ (1742, DRA, II, 255), „ban (de valoare mică), monedă (mărunţă)“ (1745, DRA, I, 448) < tc. *para*; *stambolchilă* „unitate de măsură pentru capacitate“ (GIst., 194) < tc. (înv.) *Stambol kilesi*; *tarabă* (1740–1741, FIC, 13) < tc. (dial.) *taraba*; *taraphana*

Scanned with OKEN Scanner

„monetărie“ (1774, Ur., VI, 442) < tc. (înv.) *tarabhane*; *uşur* „dijmă“ (Let., II, 370) < tc. (înv.) *üşür*; *vadea* „scadenţă, termen de plată“ (Gheorgachi, v. DLR ms.) < tc. *vade*.

f) **Activitatea juridică şi religioasă (musulmană):** *bairam* „numele a două mari sărbători religioase musulmane“ (PIst., 389) < tc. *bayram*; *cheşf* „expertiză, cercetare“ (1693, v. ŞIO, II/2, p. 38) < tc. *keşf*; *derviş* „călugăr musulman“ (1709, DRA, II, 124) < tc. *derviş*; *fetfa* (GIst., 203; mai târziu *fetva*) „sentinţă dată de un muftiu“ < tc. *fetva*, (înv.) *fetfa*; *geamie* „templu musulman“ (PIst., 257; GIst., 147) < tc. *cami*; *imam* „preot musulman“ (PIst., 284) < tc. *imam*; *mehcheme* „tribunal (la turci)“ (Dum., 118) < tc. *mehkeme*; *mula* (Neculce, v. DLR), *mola* (1770, FIC, 26) „judecător (superior cadiului) dintr-un mare oraş turcesc, având şi atribuţii religioase“ < tc. *molla*, *mulla*; *naip* „judecător inferior cadiului“ (1693, v. ŞIO, II/2, p. 88) < tc. *naip*; *salavat* „rugăciune canonică a musulmanilor“ (Let.C, 212) < tc. *salavat*.

g) **Etnonimia:** *arnăut* „albanez“ (PIst., 510; AB, 309) < tc. *Arnavut*; *misirliu* „(soldat) egiptean“ (Let., II, 178) < tc. (înv.) *Misirli*; *moscovliu* „moscovit, rus“ (AB, 283) < tc. *Moskovlu*; *sacâzliu* „persoană originară din insula Chios“ (1693, v. ŞIO, II/2, p. 305) < tc. *Sakızlı*.

h) **Relaţii interpersonale:** *cadână* „soţie (a unui turc); femeie din harem“ (Let.C, 215) < tc. *kadın*; *harem* „totalitatea cadânelor unui musulman poligam“ (PIst., 562) < tc. *harem*; *musafir* „oaspete, invitat, vizitator“ (AR, II, 25) < tc. (înv.) *müsafir*.

6.6. *Cultura*

a) **Muzica:** *mehter* „muzicant într-o fanfară turcească“ (1693, v. ŞIO, II/2, p. 77) < tc. *mehter*; *meterhanea* (PIst., 378), *mehterhanea* (Axinte Uricariul, v. ŞIO, II/2, p. 77) „fanfară turcească“ < tc. *mehterhane*; *tacsim* „preludiu instrumental improvizat (în muzica populară turcească)“ (1779, v. DTR) < tc. *taksim*; *zil* „chimval“ (CDicţ., v. DLR ms.) < tc. *zil*.

b) **Distracţiile** (jocuri de societate, serbări şi distracţii publice): *caraghioz* „personaj comic în teatrul popular turc; bufon“ (CII, 336^{v}) < tc. *karagöz*; *coz* „atu (la jocul de cărţi)“ (CDicţ., v. Tiktin, DRG^{2}) < tc. *koz*; *dunanma* „sărbătoare publică, iluminaţie“ (PIst., 547) < tc. *donanma*; *eglingea* „distracţie, petrecere“ (Let., III, 198) < tc. *eğlence*; *pehlivan* „saltimbanc, acrobat“ (PIst., 400) < tc. *pehlivan*; *şănlic*, *şănlâc* (PIst., 535, 548), *şenlic* (Let., II, 253), *şinlâc* (Gheorgachi, v. DTR) „manifestaţie publică de veselie, cu salve de puşti şi de tunuri“ < tc. *şenlik*; *ziafet* (CD, 128^{r}), *zăiafet*, *ziefet* (1771, v. DTR), *zăifet* (1779, v. DTR), *zăiefet* (Let., III, 206) „ospăţ, banchet, petrecere“ < tc. *ziyafet*; *zefchi* „petrecere, amuzament, distracţie“ (Ps.C, 54) < tc. *zevk*, (pop.) *zefk*.

Scanned with OKEN Scanner

6.7. *Noţiuni abstracte*

a) **Noţiuni pozitive:** *berechet* „abundenţă, belşug, prosperitate“ (CDicţ., v. Tiktin, DRG[2]) < tc. *bereket*; *chef* „poftă, plac, voie, dorinţă“ (Let., II, 246), „bună dispoziţie, voie bună, veselie“ (Let., III, 225) < tc. *keyf*; *haz* „plăcere, desfătare, satisfacţie, bucurie, amuzament“ (AR, II, 15) < tc. *haz*; *huzur* „trai comod, lipsit de griji“ (1750, AO, XVI, 326) < tc. *huzur*; *ogur* „noroc, fericire, (stare de) bine; bun augur“ (AR, II, 66) < tc. (înv.) *oğur*.

b) **Noţiuni negative:** *belea* „pacoste, necaz, năpastă“ (GIst., 198) < tc. *belâ*; *bocluc* „faptă murdară, fărădelege, mârşăvie“ (Let., II, 143; 1764, DRA, II, 391; mai târziu *bucluc* „încurcătură, necaz“) < tc. *bokluk*, (dial.) *bukluk*; *bozma* „poznă, festă, farsă“ (Dum., 46) < tc. *bozma*; *hainlâc* „trădare, perfidie“ (Let., II, 323) < tc. *haynlık*; *hata* „prejudiciu, daună; nedreptate“ (AB, 290, 340) < tc. *hata*; *iamă*, *iagmă* „pradă, jaf“ (AR, II, 96, 121) < tc. *yağma*; *naz* „capriciu, moft“ (Let., III, 283) < tc. *naz*; *şereclic* „uneltire, intrigă, manevră, vicleşug, şiretenie, truc“ (Cantemir, v. DLR; mai târziu *şiretlic*) < tc. *şirretlik*; *zulum* „persecuţie, opresiune, asuprire, constrângere“ (PIst., 436; GIst., 194) < tc. *zulüm*.

c) **Noţiuni neutre:** *mujdea* „veste, ştire“ (1693, v. ŞIO, II/2, p. 85) < tc. *müjde*; *nezam* „normă; organizare“ (AR, II, 134) < tc. *nizam*; *răgea* „rugăminte, solicitare“ (1779, v. DTR) < tc. (pop.) *reca*; *seir* „fenomen, privelişte“ (Cantemir, v. Tiktin, DRG[1]) < tc. *seyir*; *surgunlâc* „exil, deportare, surghiun“ (Let., III, 198) < tc. *sürgünlük*.

7. Adaptarea împrumuturilor

Numeroase cuvinte de origine turcă au cunoscut, în cursul preluării lor sau ulterior, importante modificări formale ori semantice, unele accidentale, altele datorate adaptării la specificul limbii române. Detaşarea împrumuturilor indirecte (v. *supra*, 3.1) şi a celor care au la bază etimoane turceşti cu forme ori sensuri învechite, populare sau dialectale (v. *supra*, 3.2) permite identificarea schimbărilor fonetice, morfologice şi semantice reale care au avut loc pe terenul limbii române.

7.1. Modificări fonetice[59]

a) *Adaptări fonetice* au avut loc în cazul unor sunete sau grupuri de sunete turceşti imposibil de pronunţat sau neobişnuite în limba română. Astfel, vocala [ö] a fost redată prin [o] (*caraghioz* < tc. *karagöz*, *chiostec* < tc. *köstek*), iar [ü] a devenit [u] (*iuzluc* < tc. *yüzlük*, *lulea* < tc. *lüle*, *uşur* < tc. *üşür*) sau [i] (*chiftea* < tc. *küfte*, *chilhangiu* < tc. *külhancı*). Aceste adaptări au implicat, când a fost cazul, conservarea caracterului puternic

[59] Vezi nota 28.

Scanned with OKEN Scanner

palatalizat al consoanelor precedente [k̑] şi [ġ] (*caraghioz*, *chiostec*, *ghiulea*).

Spirantele vechi-osmanlii [γ] şi [γ́] (notate în turca modernă prin [ğ]) au fost redate în română prin [g] (*baga* [1777, FIC, 43] < tc. *bağa*, *eglingea* < tc. *eğlence*, *ogur* < tc. *oğur*) sau, mai rar, prin [h] (*bohaz* < tc. *boğaz*), iar stadiul modern al evoluţiei consoanei tc. [γ], care a ajuns să nu se mai pronunţe, se reflectă în termeni cum este *iama* (< tc. *yağma*).

Vocalele turceşti lungi, primare ori secundare, au fost reduse în limba română: *bairactar* < tc. *bayraktār*, *geamie* < tc. *cāmi*, *iama* < tc. *yağma* (pronunţat *yāma*) etc. Au fost reduse şi consoanele geminate (*băcan* < tc. *bakkam*, *cubea* < tc. *kubbe*, *mola* < tc. *molla*), iar unele grupuri consonantice greu pronunţabile au fost rezolvate prin disimilarea uneia dintre componentele lor (*begligiu* < tc. *beglikci*, *haracciu* < tc. *haraççı*, *şerbeciu* / *şerbecciu* < tc. *şerbetçi*, *zapciu* < tc. *zaptçı*). Vocala tc. [ı] (= rom. [î]) precedată de [č], [ğ], [š] sau [j], formând grupuri imposibile sau neobişnuite în româna literară, a fost înlocuită prin [i] (*acic* < tc. *açık*, *bostangi-başa* < tc. *bostancı başı*, *caicciu* < tc. *kayıkçı*, *cearşit* < tc. *çaşıt*, *cira* < tc. *çıra*), prin [a] (*hagialâc* < tc. *hacılık*) sau prin [e] (*ceplac* [„om sărac, nevoiaş“, Let., III, 161] < tc. *çıplak*).

Alte adaptări s-au produs adesea, chiar dacă nu în mod regulat, în concordanţă cu unele tipuri de schimbări fonetice poziţionale caracteristice limbii române: trecerea la [ă] a vocalei [a] neaccentuate în poziţie medială (*arnăut* < tc. *Arnavut*, *băcan* < tc. *bakkam*), închiderea lui [o] aton la [u] (*dulap* < tc. *dolap*, *dunanma* < tc. *donanma*), diftongarea sub accent (*moşmoală* < tc. *muşmula*). În toate aceste cazuri există însă excepţii sau chiar evoluţii inverse.

Unele împrumuturi au fost adaptate după elemente lexicale deja existente în limba română: *caraghioz* (< tc. *karagöz*) s-a modificat în *caraghios* după sufixul *-os*, iar *chiragiu* (< tc. *kiracı*) a devenit *chirigiu* după rom. *chirie* (< bg., scr. *kirija*); *duşeclâc* „pânză groasă pentru saltele“ (1726, v. DLR ms.) are la bază tc. (dial.) *düşeklik*, adaptat după sufixul *-lâc*, deja productiv în limba română din secolul al XVIII-lea.

b) *Accidente fonetice* – foarte numeroase (datorate instabilităţii sunetelor în cursul preluării împrumuturilor lexicale, dar şi după aceea, ca urmare a „eliberării“ lor de sub presiunea sistemului lingvistic donator) – s-au produs prin asimilare vocalică (*alişveriş* < tc. *alışveriş*, *caldarâm* < tc. *kaldırım*, *duşumea* < tc. *düşeme*, *patlagean* < tc. *patlıcan*) sau consonantică (*bimbaşă* < tc. *binbaşı*, *tiptil* < tc. *tebtil*), prin disimilare vocalică (*fildeş* / *fildiş* < tc. *fildişi*) sau consonantică (*burluc* / *butluc* / *bucluc* < tc. *bokluk*, *divictar* < tc.

Scanned with OKEN Scanner

divittar), prin metateză (*aielet* [„oastea otomană teritorială", GIst., 195] < tc. *eyalet* [*askeri*], *micşinea* < tc. *menekşe*, *nacafa* / *nafaca* < tc. *nafaka*), epenteză (*cearşit* [„spion", AR, II, 54] < tc. *çaşıt*, *dambla* / *damla* < tc. *damla*), anaptixă (*cimişir* / *cimşir* < tc. *çimşir*, *ciripie* < tc. *çirpi*), sincopă (*buclir* „plisat" < tc. *bükülür*), contracţia diftongilor (*biaz* [„hârtie semnată sau parafată în alb, blanchetă", Let., III, 257] < tc. *beyaz*), haplologie (*ghiuler-agasi* / *ghiunghiuler-agasi* < tc. *gönüllüler agası*) etc.

c) *False interpretări fonetice* au avut loc în cazul modificării sonorităţii (ca urmare a perceperii greşite a sunetelor): *geam* „navă fluvială" < tc. *çam*), al căderii lui [h] în diferite poziţii sau, dimpotrivă, al aspiraţiei vocalei iniţiale (*avaet* / *havaet* < tc. *avait*, *giuvaergiu* < tc. *cevahirci*, *harap* / *arap* < tc. *Arap*, *meterhanea* < tc. *mehterhane*), precum şi prin deformări datorate hipercorectitudinii (de exemplu, *cheşchin* provine din tc. *keskin*, dar, fiind interpretat drept împrumut prin filieră grecească, i s-a reconstruit un consonantism „turcesc" hipercorect, cu [š] în loc de [s]).

7.2. Adaptări morfologice[60]

Majoritatea împrumuturilor din turcă au putut fi preluate ca atare, în forma etimologică, şi încadrate în tipurile flexionare româneşti. Unele au suferit însă modificări formale (de obicei la finală) sau suprasegmentale, pentru a se putea integra în sistemul morfologic al limbii române. Întrucât turca nu posedă categoria genului gramatical, adoptarea unui gen sau a altuia pentru substantivele împrumutate a depins fie de presiunea genului natural (în cazul substantivelor masculine), fie de forma etimonului (mai ales în cazul substantivelor feminine, ale căror etimoane turceşti se termină mai întotdeauna în vocală accentuată). Cuvintele care nu au fost supuse acestor restricţii au devenit, de obicei, substantive neutre. Ca reguli generale ale adaptării morfologice a etimoanelor neconcordante cu tipurile flexionare româneşti, amintim aici următoarele:

a) Etimoanele terminate în vocalele accentuate [ï], [i], [u] sau [ü] au fost preluate fie cu terminaţia *-iu*, mai rar *-îu*, devenind substantive masculine, sub presiunea genului natural (*baltagiu*, *begligiu*, *bostangiu*, *cafegiu*, *caramanlâu*, *misirliu*, *muşteriu*, *sacâzliu*, *topciu*), sau, rareori, neutre (*anteriu*, *buiriultiu*), fie cu terminaţia *-ie*, devenind feminine (*ciripie*, *dimerlie*, *dimie*, *farfurie*, *geamie*), în timp ce adjectivele s-au încadrat în tipul flexionar cu trei terminaţii (*ageamiu*, *pirpiriu*, *turungiu* „portocaliu"). În cazuri rare, tc. *-i* a devenit *-ea* (*chilermenea* < tc. *kilermeni*).

Un caz particular îl constituie elementul secund *-başı* al unor cuvinte compuse turceşti, care a fost adaptat, sub presiunea genului natural

[60] Idem.

Scanned with OKEN Scanner

(masculin), în trei moduri: *-başá* (adaptare parţială, nu foarte reuşită, cu păstrarea accentului oxiton), *-báşă* (cu deplasarea accentului) şi *-baş* (cu omiterea vocalei finale), astfel încât unele împrumuturi sunt atestate în toate cele trei forme: *ceauş-başa*, *ceauş-başă*, *ceauş-baş*.

b) Etimoanele terminate în [a] sau [e] accentuat au fost incluse, de obicei, în tipul flexionar feminin în *-á*, formând pluralul cu desinenţa *-le* (*alagea*, *bagcea*, *basma*, *cafea*, *cazma*, *cherestea*, *cherhana*, *cubea*, *cuftea* / *chiftea*, *cişmea*, *damla*, *dara*, *duşumea*, *micşunea*, *pafta*, *şişhanea*, *tenechea*, *teşcherea* etc.). Aceste împrumuturi au îmbogăţit considerabil tipul flexionar respectiv, moştenit din latină, dar slab reprezentat până în perioada influenţei turceşti (*mărgea*, *măsea*, *stea*, *surcea* etc.).

c) Modificarea accentului a intervenit, ca procedeu de adaptare morfologică, în cazul unor etimoane terminate în [a] sau [e] accentuat care, din diferite motive, nu au intrat în seria substantivelor româneşti oxitone. Mutarea accentului pe silaba precedentă a permis încadrarea cuvintelor în tipul de declinare în *-ă* (*beşleagă* / *beşli-aga* < tc. *beşli ağa*[*sı*], *geantă* < tc. *canta*, *moşmoală* < tc. *muşmula*). Schimbarea accentului de pe ultima pe penultima silabă a avut loc şi în cazul terminaţiei *-íe* < tc. *-(i)yé* (*ghiunie*).

d) Includerea în tipul flexionar feminin în *-ă* a intervenit şi în cazul unor etimoane cu finală consonantică, de obicei în scopul realizării concordanţei cu genul natural (*cadână*), sau în cazul refacerii singularului din plural (*marială* < tc. *marya*).

7.3. Modificări formal-semantice

a) Condensarea lexico-semantică[61] (numită şi elipsă) a produs deosebiri importante între etimonul turcesc şi unitatea formal-semantică pe care o reprezintă împrumutul românesc: *cafa* „bucată de blană provenind de pe occiputul unui animal“ (secolul al XVIII-lea, v. HEM, 1570) < tc. *kafa* [*kürkü*] (*kafa* „cap, ceafă“, *kürk* „blană“); *cumbara* „mortier, obuzier“ (PIst., 442) < tc. *kumbara* [*topu*] (*kumbara* „proiectil, obuz“, *top* „tun“); *derbent* „corp de gardă într-un defileu“ (AR, II, 34) < tc. *derbent* [*nöbetçisi*] (*derbent* „defileu“, *nöbetçi* „(corp de) gardă“); *devlet* „Poarta otomană“ (Let., II, 142) < tc. *Devlet*[*-i Osmaniye*] (*devlet* „stat, ţară“, *osmaniye* „otoman“) etc. Alteori, punctul de plecare al „elipsei“ a fost o sintagmă românească: *chindie*, preluat în secolul anterior cu sensurile „după-amiază; amurg, crepuscul, vecernie; rugăciune musulmană de seară“, achiziţionează în secolul al XVIII-lea şi sensul „concert de seară dat de muzica domnească“ (Let., II, 124), prin condensare pe teren românesc dintr-o sintagmă de tipul *muzică de chindie*.

---

[61] Vezi notele 29 şi 30.

Scanned with OKEN Scanner

b) Unele etimoane au fost modificate prin contaminare ori sub influenţa etimologiei populare, care a atins uneori atât forma, cât şi sensul cuvântului: *briceag* < tc. *bıçak* + rom. *brici*; varianta *bumbara* (N. Costin, v. DTR) a lui *cumbara* „obuz, proiectil" (< tc. *kumbara*) s-a format prin contaminare cu *bombă / bumbă*; *curvăsărie* „destrăbălare, desfrâu" (Min. 1776, p. 179) < *cărvăsărie* (< tc. *karvasariye*) + *curvărie*; *(mai) dihai / dehai* < tc. *diha, deha*, după rom. *de* + *hai* sau prin propagarea semivocalei din adverbul *mai* etc.

La schimbările de genul celor de mai sus, aflate la limita dintre adaptare şi formarea cuvintelor, pot fi adăugate şi cazurile de conversiune a categoriei lexico-gramaticale (v. *infra*, 8.3).

7.4. Modificări semantice

Dintre schimbările semantice petrecute în cursul preluării împrumuturilor lexicale[62] din secolul al XVIII-lea amintim deprecierea (*dam* „construcţie dărăpănată, şandrama" [1764, ISD, VI, 254] < tc. *dam* „casă, clădire mică"), polarizarea (*duşâş* „întâmplare nefericită, păţanie" [Ps.C, 68] < tc. *düşüş* „întâmplare fericită, ocazie"), extensia (*ceapucluc* „vicleşug, truc" [Dum., 93] < tc. *çapukluk* „agilitate, sprinteneală"; *duium* „mulţime, grămadă, sumedenie" [preluat înainte de 1688, cu altă semnificaţie, şi reîmprumutat cu acest sens în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, v. DTR] < tc. *doyum* „[stare de] abundenţă, saturaţie"), specializarea (*at* „cal bun, de călărie" [Let., III, 212] < tc. *at* „cal"; *cadână* „turcoaică tânără şi graţioasă; sclavă dintr-un harem" [Let.C, 215] < tc. *kadın* „femeie"), metaforizarea (*chibrit* „ardoare, exaltare" [Dum., 25; cu sensul concret actual va fi atestat mai târziu] < tc. *kibrit* „sulf, pucioasă; beţişor cu pucioasă la un capăt, folosit la aprins focul"). Astfel de schimbări semantice au fost, totuşi, rare: marea majoritate a împrumuturilor din secolul al XVIII-lea au fost preluate, în general, cu sensul lor din limba donatoare, iar numeroasele evoluţii pe teren românesc s-au petrecut ulterior, mai ales după 1780.

În secolul al XVIII-lea se înregistrează, în schimb, unele modificări semantice ale cuvintelor împrumutate înainte de anul 1688: sensul „gaj, zălog" al lui *amanet* (atestat din 1594) se extinde acum şi la „ostatic" (AR, II, 70); *chilă* „unitate de măsură de capacitate pentru cereale" (1508) achiziţionează, prin extensie, şi sensul „dijmă în cereale" (1740, FIC, 12); *cucă* (1683) „căciulă de ceremonie" evoluează acum şi la sensul figurat „autoritate, stăpânire" (1777, v. DTR); *cutie*, împrumutat în secolul al XVII-

[62] Multe alte modificări semantice s-au produs ulterior, prin evoluţii proprii limbii române; vezi Rosetti, Cazacu, Onu, ILRL, p. 416.

Scanned with OKEN Scanner

lea, dobândeşte, prin specializare, şi semnificaţia „casetă, lădiţă în care se strâng bani în scopuri filantropice“ (1778, FIC, 62) etc.

8. Cronologia, viabilitatea şi productivitatea împrumuturilor

8.1. Stabilirea unor etape ale influenţei turceşti asupra limbii române dintre anii 1688 şi 1780 este supusă, inevitabil, atât limitelor temporale ale perioadei analizate – în sensul că apogeul acestei influenţe nu coincide cu perioada respectivă, ci acoperă a doua parte a ei şi se prelungeşte până prin anul 1820 –, cât şi evenimentelor istorice care au jalonat evoluţia lexicului românesc în perioada care constituie obiectul de studiu al volumului de faţă. Limitele mai mult sau mai puţin convenţionale reprezentate de anii 1688 şi, respectiv, 1780 nu au produs rupturi ori salturi calitative în modul şi nivelul receptării influenţei turceşti. Dimpotrivă, aceasta a fost continuă şi tot mai intensă în secolul al XVII-lea şi în primele două decenii ale secolului al XVIII-lea, stabilizându-se după 1720 – o dată cu instalarea domniilor fanariote – la un nivel maxim, care nu şi-a modificat parametrii decât în deceniul al treilea al secolului al XIX-lea, după încheierea epocii fanariote.

Deşi intensitatea influenţei turceşti a crescut progresiv în perioada analizată, instalarea domniilor fanariote în Moldova şi Ţara Românească a constituit, din acest punct de vedere, un „salt calitativ“ care distinge două etape în evoluţia vocabularului de origine turcă din secolul al XVIII-lea.

a) Într-o primă etapă, cuprinsă între anii 1688 şi 1720, influenţa turcă s-a exercitat cu o intensitate ascendentă, remarcabilă în special în operele unor cărturari ca D. Cantemir, C. Cantacuzino, Nicolae Costin, R. Greceanu, R. Popescu sau în *Letopiseţul Cantacuzinesc* şi în *Anonimul Brâncovenesc*. Autorii acestor opere utilizează cu frecvenţă sporită cuvinte de origine turcă folosite de predecesorii lor de până la 1688 (Grigore Ureche, Miron Costin, Simion Dascălul etc.), inserând totodată în textele lor numeroase noi „turcisme“, multe astăzi neinteligibile pentru cititorul obişnuit. Alte împrumuturi apar pentru prima oară în diferite acte, condici, cărţi populare sau lucrări lexicografice. În această etapă au fost preluate aproximativ 500 de cuvinte care, proporţional, se referă cu precădere la acţiunea omului asupra naturii (denumind mai ales persoane cu diferite ocupaţii şi locuri unde omul acţionează asupra naturii), la viaţa religioasă (musulmană), la etnonimie, la cultură (îndeosebi la distracţii) şi la societate (mai ales la organizarea politico-administrativă şi la armată). Se remarcă, de asemenea, numărul proporţional mare al împrumuturilor care denumesc obiecte de îmbrăcăminte şi încălţăminte.

b) Cea de a doua etapă începe o dată cu instalarea domniilor fanariote şi se încheie, convenţional, cu anul 1780 (an fără semnificaţie din punctul de

Scanned with OKEN Scanner

vedere al influenţei turceşti, care continuă cu aceeaşi intensitate maximă cel puţin până la sfârşitul secolului). Acestei etape îi aparţin o serie de cărturari şi scrierile lor istorice, caracterizate printr-o abundenţă adesea excesivă a turcismelor (R. Popescu, care îşi continuă opera începută în etapa precedentă, *Istoria oştirii ce s-a făcut asupra Moreei în 1715*, pseudo-Amiras, pseudo-Muste, I. Neculce, Axinte Uricariul, Canta, Stolnicul Dumitrache, pseudo-E. Kogălniceanu), *Condica* lui Gheorgachi, noi versiuni şi copii ale cărţilor populare, precum şi tot mai multe acte şi documente economice, juridice, agrare etc., care, pe lângă faptul că preiau şi răspândesc numeroase împrumuturi turceşti anterioare, includ pentru prima oară noi termeni de origine turcă. Numărul împrumuturilor cu primă atestare în această etapă, care a durat numai şase decenii, se ridică la circa 1.000 de cuvinte, reprezentând în jur de 40 % din totalul termenilor preluaţi din turcă în toată istoria limbii române. Această proporţie medie este depăşită însă de terminologiile referitoare la societate (preponderente fiind cuvintele din sferele organizării politico-administrative, activităţii comerciale şi juridice), la om (mai ales la starea fizică a acestuia, la locuinţă, precum şi la vestimentaţie), la natură (îndeosebi la compoziţia solului, la lumea animală şi la cea vegetală), la mijloacele cu care omul acţionează asupra naturii, precum şi la noţiunile abstracte. Proporţii reduse înregistrează acum împrumuturile referitoare la alimentaţie, la însuşirile realităţii înconjurătoare şi perceperea lor de către om, la raporturile interpersonale, la activitatea financiară, precum şi la cultură (muzică, folclor şi distracţii). Toate aceste sfere semantice vor fi îmbogăţite cu împrumuturi din turcă mai cu seamă după anul 1780.

8.2. După preluarea lor în limba română, împrumuturile din turcă au dobândit o „viaţă" proprie şi un „destin" care le-a fost impus de un complex de factori (semantismul lor, lacunele pe care le-au umplut sau, dimpotrivă, caracterul lor superfluu ori conjunctural, dezvoltarea şi direcţiile de orientare ale culturii şi civilizaţiei româneşti, transferul cuvintelor dintr-o variantă stilistică sau regională în altele ori în limba literară etc.).

Majoritatea împrumuturilor oficiale din secolul al XVIII-lea au ieşit în scurt timp din uz, devenind arhaice încă de la sfârşitul secolului al XVIII-lea sau, mai ales, în secolul al XIX-lea (*arzmahzar*, *caimea*, *elciu*, *gephanea*, *iuzluc*, *lagumgiu*, *mehcheme*, *naip*, *rubar*, *salavat*, *tersana*, *topciu* şi multe altele), fie pentru că înseşi realităţile denumite au dispărut, fie deoarece împrumuturile turceşti au fost înlocuite prin neologisme preluate din limbile romanice (*comparaţie* în loc de *rubar*, *artilerist* în loc de *topciu* etc.). În alte cazuri, ieşirea lor din „modă" a dus la reactualizarea, şi în limbajul textelor

Scanned with OKEN Scanner

literar-istorice, a unor termeni mai vechi şi mult mai importanţi în sistemul lexical românesc (*grec* în loc de *urum*, *vamă* în loc de *ghiumbruc* etc.).

Alte împrumuturi din secolul al XVIII-lea s-au dovedit, în schimb, utile şi, deci, viabile, supravieţuind perioadei marilor transformări ale sistemului lexical românesc din secolul al XIX-lea şi menţinându-se până astăzi, la diferitele niveluri ale limbii române actuale (*acaret*, *ageamiu*, *anteriu*, *baga*, *bair*, *bairam*, *basma*, *başca*, *băcan*, *belea*, *berechet*, *bina*, *boia*, *borangic*, *bre*, *briceag*, *bucluc*, *cafea*, *cafenea*, *caldarâm*, *canara*, *canat*, *capac*, *caraghios*, *cazma*, *călăuză*, *ceair*, *chef*, *chel*, *chenar*, *cherestea*, *cherhana*, *chibrit*, *chiftea*, *chilim*, *chimir*, *chioşc*, *cişmea*, *colan*, *cusur*, *dambla*, *dara*, *(de)geaba*, *derea*, *dihai*, *dimie*, *dulap*, *duşumea*, *farfurie*, *geantă*, *hac*, *halva*, *hamal*, *han*, *harem*, *haz*, *huzur*, *iama*, *mărgean*, *mezat*, *micşunea*, *musafir*, *muşteriu*, *pafta*, *para*, *pervaz*, *pezevenghi*, *pirpiriu*, *puşti*, *sadea*, *salahor*, *satâr*, *sidef*, *şiret*, *şiretlic*, *tarabă*, *tarhon*, *tinichea*, *tiptil*, *tuci*, *tutun* etc.).

Pe de altă parte, în secolul al XVIII-lea se înregistrează nu numai preluarea din turcă a unui mare număr de cuvinte, ci şi ieşirea din uz a unor împrumuturi anterioare anului 1688, ba chiar şi a unora preluate la sfârşitul veacului al XVII-lea sau la începutul secolului al XVIII-lea, având atestări multiple în diferite surse din această perioadă, care nu se mai repetă după anul 1780: *abai* „cioltar, şabracă", *acic* „ambarcaţie fluvială", *alai-bei* „comandantul unui regiment de spahii", *alaman* „german", *anatefter* „registru", *arpalâc* „diurnă", *baltagiu* „militar înarmat cu o secure", *bostangi-başa* „şeful gărzii seraiului", *bulgariu* „piele de iuft", *caramanlâu* „persoană originară din Caramania", *cazălbaş* „persan", *călăci* „sabie", *ceacârgi-başa* „şeful vânătorilor cu ulii", *ceameniu* „verde închis", *cinie* „faianţă", *cumbaragi-başa* „comandantul grenadierilor otomani", *curban* „ofrandă, jertfă", *diba* „ţesătură de mătase, brocart", *dizdar* „comandant al unei cetăţi turceşti" etc.

Este observabilă în secolul al XVIII-lea, totodată, expansiunea stilistică şi teritorială a unora dintre împrumuturile anterioare, atestate sporadic în izvoarele din secolele XIV–XVII. În perioada 1688–1780, ele îşi fortifică poziţia în lexicul limbii române şi apar tot mai frecvent în texte de diferite tipuri, ceea ce înseamnă, implicit, că se răspândesc în rândul vorbitorilor de la sud şi est de Carpaţi, uneori evoluând semantic sau formal (v. *supra*, 7) ori constituind baza unor derivate şi compuse (v. *infra*, 8.3).

Mai mulţi termeni preluaţi până în 1688 sunt reîmprumutaţi în secolul al XVIII-lea cu alte sensuri, devenind astfel polisemantici: *boccea*, atestat din 1579, este preluat acum şi cu sensul special „balot de tutun" (1761, ŞIO, II/1, p. 54); *bogaz* „strâmtoare între două mări" (1645) este reîmprumutat cu sensul „defileu, strâmtoare în munţi" (AB, 293); *bostan* „dovleac" (1593)

Scanned with OKEN Scanner

dobândeşte acum şi semnificaţia „pepene verde“ (1745, DRA, I, 437), preluată, şi ea, din turcă; *cazan* „vas mare de metal“ (atestat din 1431) este preluat, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, şi cu sensul „regiment de ieniceri“ (Let., III, 267); *deliu* „(om) nebun, ţicnit“ (prima jumătate a secolului al XVIII-lea, v. DLR ms.) nu fusese atestat în secolul al XVII-lea decât cu sensul „soldat de cavalerie uşoară“; *duium* „pradă de război“ (Miron Costin) este preluat, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, şi cu sensul „mulţime, grămadă, sumedenie“ (v. DTR) etc. Alţi termeni sunt reîmprumutaţi acum în forme diferite faţă de cele anterioare: *catifea* (1761, ŞIO, II/1, p. 94) fusese atestat numai în forma *cadife* (1579); *călăuz* (1582) este atestat, începând cu secolul al XVIII-lea, mai ales în forma *călăuză* (AB, 313); varianta (azi literară) *cântar* apare, izolat, din 1688 (v. Tiktin, DRG[2]), dar mai frecvent abia începând din 1778 (FIC, 84), înlocuind formele mai vechi *căntar*, *cantar* (1446) < tc. *kantar*, (înv.) *kintar*; *chilom* „măciucă“ apare în această formă la sfârşitul secolului al XVII-lea (1692, Gaster, CR, I, 301), în locul celor vechi, *culinc* (1594) şi *chilum* (1645); *ciubuc* „baghetă, vergea, nuia, ramură, băţ“, împrumutat la sfârşitul secolului al XVI-lea în forma *cibic* (< tc. înv. *čibik*), este preluat acum şi în forma *ciubuc* (< tc. *çubuk*) şi cu sensul „pipă orientală cu ţeava lungă“ (Let., III, 225).

Unele împrumuturi utilizate anterior numai regional trec, în secolul al XVIII-lea, şi în alte variante teritoriale (literare sau populare) dacoromâne. Exemple concludente sunt *cearşaf*, termen iniţial muntenesc, trecut, în perioada analizată, şi în Moldova[63], şi *năframă*, folosit la început numai în Moldova, apoi adoptat şi în Muntenia şi Oltenia (unde se utiliza anterior numai forma *maramă*). Dacă la aceste cuvinte putem avea în vedere o expansiune prin intermediul limbii literare, termeni cum sunt *boccea*, *buluc*, *chior*, *ciomag*, *dulamă*, *haide*, *hambar*, *iureş*, *maidan*, *perdea*, *rachiu*, *suliman*, *tavă*, *teanc* sau *zăbun* s-au răspândit, foarte probabil, pe cale populară, prin contactul direct dintre vorbitori, dacă nu cumva unii au fost împrumutaţi independent atât la sud, cât şi la est de Carpaţi.

De altfel, preluarea succesivă a unor termeni este dovedită de formele şi sensurile diferite cu care aceştia sunt atestaţi chiar în perioada analizată aici: *cazischiar* (1693, v. DA), *caziascher* (AR, II, 16), *cazascher* (Let., II, 279) „înalt demnitar otoman, şef al magistraturii militare“; *căpac* „acoperitoare care se pune deasupra unei deschizături“ (CII, 191[v]), „partea răsfrântă a mânecii unei haine“ (1693, v. DA); *chef* „poftă, plac, voie, capriciu“ (Let., II, 223), „bună dispoziţie, voie bună“ (Let., III, 218); *cumbara* (1695, v. Tiktin, DRG[2]), *combara* (GIst., 203), *bumbara* (N. Costin, v. DTR)

[63] Vezi Gheţie, ILRL, p. 118.

Scanned with OKEN Scanner

„proiectil, obuz", *cumbara* „mortier, obuzier" (PIst., 442); *cusur* „rest, lipsă dintr-o sumă de bani" (GIst., 152), „greşeală, eroare, culpă" (1766, DRA, I, 568) etc.

8.3. O dată integraţi în lexicul românesc şi adaptaţi la caracteristicile acestuia, numeroşi termeni de origine turcă au stat la baza unor noi unităţi lexicale, formate pe teren românesc cu ajutorul mijloacelor interne de îmbogăţire a lexicului. Formarea unor noi cuvinte prin **derivare** de la împrumuturi din turcă începuse mai înainte, dar exemplele de acest fel se multiplică în perioada 1688–1780, iar sufixele româneşti utilizate se diversifică. Iată, spre exemplificare, câteva dintre sufixele folosite cel mai frecvent în această perioadă:

– substantivale: **-ar/-er**: *bogasier* (1730, ISD, XII, 33), *condurar* (1742, ISD, VI, 251); **-ărie**: *boiangerie* (1762, v. Tiktin, DRG[2]), *căşcăvălărie* (1741, ISD, IV, 248); **-el**: *atlăjel* (1777–1782, FIC, 55); **-ie**: *băcănie* (1693, v. Tiktin, DRG[2]; Let., II, 311), *căimăcămie* (Let., II, 127), *căsăpie* (1736, DIB, I, 350), *dulgherie* (1777, v. Tiktin, DRG[2]), *duşmănie* (1750, DRA, I, 502); **-ime**: *arăpime* (BB, 129); **-(i)oară**: *băcănioară* (1775, DRA, I, 601); **-uţ**: *cerdăcuţ* (CII,110[r]);

– adjectivale: **-ean**: *anadolean* (Dum., 18), *crâmlean* (AB, 324); **-esc**: *aliosmănesc* (Cantemir, v. ŞIO, II/2, p. 136), *arnăuţesc* (Let., II, 158), *căzălbăşesc* (1748, ISD, VII, 233), *ciobănesc* (CII, 276[v]), *duşmănesc* (sfârşitul secolului al XVII-lea, v. Tiktin, DRG[2]); **-os**: *bursucos* (1705, Gaster, CR, I, 350);

– adverbiale: **-eşte**: *cazilbăşeşte* (Let., II, 423);

– verbale: **-i/-î**: *buiurdi* (Let., II, 307), *căimăcămi* (Let., II, 127), *cântări* (1702, v. Tiktin, DRG[2]), *chiorî* şi *ciomăgi* (CDicţ., v. Tiktin, DRG[2]); **-ui**: *călăfătui* (CII, 133[r]).

Atestarea unora dintre aceste derivate înaintea împrumuturilor pe baza cărora s-au format (*aliosman*, *calafat* etc.) dovedeşte o dată în plus că între momentul preluării şi data atestării poate exista o diferenţă considerabilă.

Câteva **cuvinte compuse** au fost formate, în perioada analizată, cu ajutorul elementului de compunere *vel-* (constituind, de fapt, semicalcuri după compuse turceşti cu *baş-*): *vel-cafegiu* (1776, v. ŞIO, II/1, p. 74), *vel-cibucciu* (1776, v. ŞIO, II/1, p. 77), *vel-conacciu* (Ps.C, 69). De altfel, pot fi considerate drept calcuri şi un compus ca *steaua-ciobanului* (Cantemir, IST. 9; cf. tc. *Çobanyıldızı*; *yıldız* „stea"), precum şi cele câteva locuţiuni verbale cu o componentă de origine turcă atestate din secolul al XVIII-lea, corespunzând unor unităţi frazeologice turceşti cu structură identică: *a ieşi la meidan* „a se ivi" (cf. tc. *meydana çıkmak* „idem"; *çıkmak* „a ieşi"), *a face dava* „a intenta un proces" (cf. tc. *dava etmek* „idem"; *etmek* „a face")

Scanned with OKEN Scanner

etc. Marea majoritate a cuvintelor compuse şi a locuţiunilor, nu puţine la număr, în structura cărora se află şi un împrumut din turcă vor fi atestate însă abia din secolul al XIX-lea, ca formaţiuni populare româneşti datorită cărora mai multe împrumuturi au fost salvate de la pieire.

Vocabularul românesc se îmbogăţeşte în secolul al XVIII-lea şi prin **conversiunea** valorii lexico-gramaticale a unor împrumuturi din turcă: *başca*, preluat ca adjectiv („separat, deosebit, diferit", 1715, v. DA; cu alte valori şi sensuri va fi reîmprumutat mai târziu), devine adverb încă din secolul al XVIII-lea („în mod diferit", 1778, FIC, 70); *duşman*, preluat ca substantiv încă din secolul al XV-lea (poate suprapus unui împrumut preosmanliu), devine acum, prin conversiune, şi adjectiv („ostil, inamic, advers, potrivnic", CII, 225[v]).

La capitolul productivitate trebuie amintit şi faptul că unele **sufixe detaşate** din cuvintele de origine turcă au început încă din secolul al XVIII-lea să devină productive în limba română. Afirmaţia este susţinută de exemple sporadice, dar concludente: *boiangiu* (1712, v. Tiktin, DRG[2]), adaptare a etimonului tc. *boyacı*, după varianta *-angiu* a sufixului românesc *-giu*; *carvasaragiu* „vameş la o carvasara" (Let., II, 91), construit cu ajutorul sufixului *-giu* pe baza unui împrumut din turcă; *duşeclâc* (1726–1733, v. DLR ms.), adaptat după varianta românească cea mai uzuală a sufixului, *-lâc* (etimonul turcesc este *düşeklik*); *năramziu* „portocaliu, de culoarea naramzei" (1769, ISD, X, 16), format cu sufixul *-iu* (varianta mai veche, *naramgiu*, este o adaptare a adjectivului turcesc *narenci*[64]); *vişiniu* (1773, Gaster, CR, II, 90/7, 22), cu acelaşi sufix de origine turcă, având valoare de asemănare cromatică. Exemplele de mai sus nu reprezintă însă decât începutul unui proces care se va extinde treptat după anul 1780, derivarea cu sufixe de origine turcă (*-giu*, *-iu*, *-liu*, *-lâc*, *-man*) şi compunerea cu elementul *baş*, ca şi formarea, prin derivare cu alte sufixe sau prin compunere, a unor noi cuvinte pe baza termenilor împrumutaţi din turcă dobândind o amploare remarcabilă mai ales în secolul al XIX-lea.

9. Concluzii

Perioada 1688–1780 din istoria limbii române a însemnat, din punctul de vedere al influenţei turceşti, triumful unei tendinţe, manifeste încă din secolul al XV-lea, de îmbogăţire şi modernizare (provizorie, după cum se va dovedi) a lexicului românesc prin preluarea unui mare număr de cuvinte ale limbii turce, care constituia, în epocă, limba puternicului Imperiu Otoman şi, implicit, mijlocul principal de comunicare practică între reprezentanţii

[64] Vezi Fulvia Ciobanu, *Originea sufixului adjectival -iu*, în SMFC, VI, p. 79.

Scanned with OKEN Scanner

diferitelor etnii din sud-estul Europei, aflate sub dominaţie otomană. Drept urmare, spre deosebire de cuvintele de origine neogreacă, denumind adesea noţiuni abstracte (întrucât această limbă era utilizată în special ca vehicol al culturii şi civilizaţiei spirituale), „turcismele desemnează cu precădere termeni concreţi ai civilizaţiei materiale sau termeni politico-administrativi“[65]. Împrumuturile din turcă au accentuat apartenenţa limbii române la unitatea lingvistică balcanică (printr-un fond lexical comun de origine turcă, preluat de toate limbile sud-est europene), precum şi specificitatea ei în rândul limbilor romanice.

Contribuţia limbii turce la configuraţia lexicului românesc din perioada analizată în volumul de faţă poate fi definită, pe scurt, sub două aspecte. Pe de o parte, este vorba despre un strat de cuvinte relativ puţin numeroase (maximum 500), preluate până la 1688, pe cale fie oficială, fie populară (cele două căi menţinându-se în echilibru până spre sfârşitul secolului al XVII-lea). Majoritatea acestor împrumuturi continuă să fie utilizate în secolul al XVIII-lea, fiind atestate în texte de diferite tipuri, redactate în Ţara Românească şi Moldova; circa jumătate dintre ele cunosc o expansiune teritorială şi stilistică, menţinându-se până în zilele noastre la nivelul limbii literare sau al variantelor neliterare ale limbii; restul ies sau încep să iasă din uz.

Pe de altă parte, în perioada analizată sunt preluate, cu precădere pe cale oficială, alte circa 1.500 de împrumuturi lexicale din turcă, a căror majoritate (70–75%) se perimează în scurt timp, până pe la mijlocul secolului al XIX-lea, tocmai ca urmare a caracterului lor oficial, ocazional şi adesea artificial; de altfel, aproximativ 500 dintre aceşti termeni, având cel mult trei atestări, nici nu au avut o răspândire mai largă decât, eventual, jargonul aristocratic. Restul de 400–450 de termeni preluaţi între 1688 şi 1780 îşi lărgesc aria teritorială şi stilistică de întrebuinţare, răspândindu-se treptat prin intermediul scrisului sau prin contactul dintre vorbitori (unele trecând ulterior şi în graiurile transilvănene) şi menţinându-se astfel la diferite niveluri ale limbii române moderne. Împrumuturile din turcă au fost adaptate la specificul limbii române, unele dintre ele cunoscând diferite evoluţii formale şi semantice care le-au ajutat să supravieţuiască, iar fondul lexical de origine turcă a fost îmbogăţit cu numeroase derivate şi compuse formate pe teren românesc.

Numărul şi frecvenţa termenilor de origine turcă se vor reduce în mod evident după anul 1820, mai ales în cazul împrumuturilor aparţinând unor sfere semantice legate de organizarea social-administrativă, juridică, politică şi militară. Literatura din prima jumătate a secolului al XIX-lea va continua să folosească însă numeroase alte cuvinte de origine turcă, iar scriitori ca A. Beldiman, Dionisie Eclesiarhul, C. Negruzzi, I. Golescu, I. Ghica, V.

[65] Gheţie, ILRL, p. 117.

Scanned with OKEN Scanner

Alecsandri, A. Pann, N. Filimon etc. contribuie, prin opera lor, la răspândirea acestor termeni şi, mai mult, utilizează pentru prima oară cuvinte care nu au fost atestate până atunci, preluate în epoca fanariotă şi aflate în uzul cercurilor aristocratice ori trecute în limbajul popular abia în prima jumătate a secolului al XIX-lea.

Tipologia textelor în care apar pentru prima oară împrumuturile turceşti aparţinând diferitelor domenii semantice este grăitoare în ceea ce priveşte căile prin care au fost preluate cuvintele respective. Astfel, marea majoritate a termenilor referitori la organizarea şi funcţiile politico-administrative şi militare, la activitatea juridică şi religioasă, la muzică şi distracţii, precum şi a celor denumind noţiuni abstracte au prima atestare în literatura istoriografică, fapt care oglindeşte, în cele mai multe cazuri, preluarea lor pe cale oficială. Dimpotrivă, cea mai mare parte a terminologiei referitoare la ocupaţiile economice şi la mijloacele de muncă, la activitatea financiar-comercială, la vestimentaţie, la lumea vegetală, precum şi la însuşirile realităţii înconjurătoare şi la perceperea lor de către om este atestată pentru prima oară în diferite acte şi documente sau în cărţile populare, ceea ce sugerează preluarea ei cu precădere pe cale populară, prin contactul direct dintre vorbitorii celor două limbi. În câteva domenii semantice, influenţa turcească s-a exercitat cu intensitate aproximativ egală pe ambele căi, oficială şi populară: locuinţa şi împrejurimile ei, starea fizică şi psiho-morală a omului, precum şi lumea animală.

Deşi îndepărtată de limba română, ca structură şi spirit (ceea ce a limitat influenţa ei), turca a constituit în secolul al XVIII-lea, pentru românii de la sud şi est de Carpaţi, sursa principală din care au fost preluate denumirile unor noi forme de organizare politico-administrativă, socială şi militară, precum şi ale unor obiecte sau, mai rar, ale unor noţiuni necunoscute până atunci românilor, ba chiar şi o serie de termeni care au intrat în concurenţă sinonimică cu alţii mai vechi, de diferite alte origini. Aceştia din urmă fie au fost obligaţi să dispară, să-şi restrângă semantismul ori să cedeze din aria de răspândire (*cârpă*, faţă de *basma* sau *năframă*, respectiv *boccea*; *păcurar*, faţă de *cioban*), fie au ieşit învingători (*iscoadă* şi *spion*, faţă de *cearşit*; *curea*, faţă de *caiuş*; *căruţaş* şi *cărăuş*, faţă de *chirigiu*), fie, mai adesea, conviețuiesc cu împrumuturile din turcă, la niveluri stilistice sau dialectale diferite (*pleşuv / chel*, *nepriceput / ageamiu*, *neaoş / curat / sadea*) ori în limba literară (*oaspete / musafir*, *podea / duşumea*, *viclean / şiret*), uneori cu nuanţe semantice specializate (*hârleţ / târnăcop / cazma*, *şnur / şiret*). Unele evoluţii semantice pe teren românesc au dus şi la cazuri de concurenţă sinonimică între două cuvinte de origine turcă (*basma / năframă*, *belea / bucluc*, *dihai / abitir*, *pezevenchi / puşlama*).

Dintre cei 400–450 de termeni împrumutaţi din turcă în secolul al XVIII-lea şi menţinuţi până astăzi, aproximativ o treime sunt întrebuinţaţi strict

Scanned with OKEN Scanner

dialectal şi sunt condamnaţi pieirii treptate, sub efectul tot mai evident al influenţei limbii literare asupra graiurilor (*avaet* „zeciuială la povarnă", *bairac* „ceată, grup de oameni", *beilic* „corvoadă", *căiş* „curea, hăţ", *ceair* „izlaz, păşune, luncă", *chepcel / chipcea* „lingură mare, căuş", *chervan* „car mare", *chiler* „cămară", *chiostec* „piedică la picioarele cailor", *chiser* „teslă", *ciorbagiu* „baci, târlaş", *cubea* „coş, horn", *derea* „vale", *dirmea* „broboadă" etc.). Alte câteva împrumuturi se folosesc astăzi ca termeni istorici, referitori la realităţi ale trecutului (*arnăut, firman, geambaş, saca, topuz*) sau specifice turcilor (*geamie, harem, imam* etc.).

Ceea ce rămâne durabil din moştenirea lexicală turcească preluată în perioada 1688–1780 este un lot destul de numeros, de aproximativ 250–300 de împrumuturi (şi alte câteva zeci de derivate şi compuse româneşti de la acestea), folosite în limba literară şi/sau în variantele populare actuale din spaţiul lingvistic dacoromân, cu precădere în Muntenia, Moldova, Oltenia şi Dobrogea (*acaret, ageamiu, alişveriş, anteriu, arnăut, baga, bairam, basma, başca, băcănie, belea, berechet, boccea, boi, boiangerie, boiangiu, borangic, bostan, bre, briceag, bucluc, cadână, cafea, cafenea, calabalâc, caldarâm, canat, cange, capac, cazma, a cântări, chef, chel, chenar, chepeng, cherestea, cherhana, chibrit, chiftea, chilim, chimir, a chiorî, chioşc, cimişir, ciobănesc, a ciomăgi, cusur, danga, dara, (de)geaba, dihai, dimie, dulap, duşmănie, duşumea, farfurie, fişic, geantă, giuvaergiu, halva, hamal, han, haz, huzur, lulea, maidan, mărgean, mezel, micşunea, musafir, muşteriu, naz, pafta, para, pătlăgea, pervaz, pezevenghi, pirpiriu, puşti, sadea, satâr, sidef, şiret* „viclean", *şiret* „şnur la pantofi", *şiretlic, tarabă, tarhon, tinichea, tiptil, top, tuci, tutun* etc.), uneori cu sensul modificat pe teren românesc (*beşleagă* „bătrân ramolit", *bina* „clădire în construcţie sau în reparaţie", *boia* „condiment de culoare roşie", *caftangiu* „bătăuş" [după *caft*], *caraghios* „[persoană] care provoacă râsul; ridicol, comic, nostim", *ciubuc* „mită", *dambla* „capriciu, toană, idee fixă", *matrapazlâc* „escrocherie, fraudă", *pehlivan* „şmecher", *renghi* „farsă, festă" etc.) sau în cuvinte compuse (*condurul-doamnei*) ori în locuţiuni şi expresii (*aman, duium, iama, mezat, salahor* etc.). Marea majoritate a cuvintelor de origine turcă din limba literară, precum şi unele cuvinte populare sunt cunoscute şi utilizate în prezent şi în Transilvania şi Banat, inclusiv la nivelul graiurilor.

Dintre termenii împrumutaţi între anii 1688 şi 1780, de cea mai mare importanţă pentru prezentul şi viitorul limbii române sunt câţiva care, prin frecvenţa lor de utilizare şi/sau prin potenţialul derivativ de care au dat dovadă, pot fi consideraţi ca aparţinând vocabularului esenţial (*basma, capac, caraghios, a cântări, chel, chibrit, dulap, farfurie, geantă, musafir, tutun* etc.) sau chiar fondului lexical principal al limbii române actuale *(cafea, chef, degeaba, haz).*

Scanned with OKEN Scanner

INFLUENŢA OCCIDENTALĂ ÎN LIMBA ROMÂNĂ ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA (1688-1780) ÎMPRUMUTURI DE ORIGINE LATINO-ROMANICĂ

ALEXANDRA MORARU

Perioada cuprinsă în intervalul 1688-1780, când devine tot mai vizibil efortul de conturare şi consolidare a variantelor limbii române literare[1], are, printre caracteristicile inovatoare în raport cu etapa premergătoare, începutul modernizării vocabularului, proces datorat recurgerii din ce în ce mai frecvente la terminologia neologică latino-romanică, cu o utilizare anterioară restrânsă, sau exclusiv individuală.

Răspunzând adeseori unor necesităţi sociale sau culturale, apelul la neologismele latino-romanice nu a fost determinat însă în mod necesar de absenţa unei terminologii specializate, căci mulţi dintre termenii împrumutaţi acum dublează şi treptat încep să disloce cuvinte româneşti mai vechi sau mai noi de diverse origini. El reflectă mai degrabă o schimbare de mentalitate culturală, o atitudine conştientă de cultivare a limbajului, de deschidere către Occident şi către universalitate, fenomen căruia româna literară i s-a alăturat împreună cu limbile şi culturile neromanice cu care se afla în contact (şi prin intermediul cărora, de altfel, au pătruns la noi numeroşi termeni latini sau romanici).

Dacă cercetările statistice contemporane au ajuns la concluzia că astăzi vocabularul de origine latină savantă şi romanică reprezintă aproape o treime din fondul lexical al românei şi că aproape jumătate dintre cuvintele limbii literare contemporane sunt neologisme datând din secolul trecut, investigaţii mai recente[2] au modificat întrucâtva această perspectivă. Atât din punct de vedere numeric, cât şi al productivităţii, au fost oferite

---

[1] Vezi ILRL, p. 489.

[2] Vezi Gheorghe Chivu, Emanuela Buză, Alexandra Roman Moraru, *Dicţionarul împrumuturilor latino-romanice în limba română veche (1421-1760)*, Bucureşti, 1992. Lucrarea, citată în continuare cu sigla DÎLR, cuprinde peste 1400 de cuvinte-titlu, dintre care mai mult de 650, prime atestări.

Scanned with OKEN Scanner

argumente temeinice care susţin existenţa unui vocabular neologic activ înainte chiar de secolul al XIX-lea. Acest lucru pare a fi confirmat, de altfel, şi de faptul că în perioada 1929-1934, când s-au efectuat primele anchete dialectale, era deja evidentă o schimbare produsă în primul rând în vocabularul referitor la om (dar şi la mediul înconjurător sau la categoria abstractelor): în graiuri pătrunseseră şi se fixaseră deja numeroşi termeni neologici latino-romanici (cu variante dialectale, regionale sau populare), precum *a(d)vocat (avucat), bo(a)mbă, director (derector), doctor (doftor, dohtor), familie (fămelie, fămilie), flanel (flănel), piaţ(ă), poşt(ă), reţetă (răţetă, rece(a)tă), salată (sălată), senator (sănator, sănatur), secret (sicret), spital(ie) (ospital(ie), şpital(i)), şervet (şărvet, şirvit)* etc., pe care ALR îi înregistrează în primele decenii ale secolului nostru, dar pe care îi întâlnim cu o oarecare frecvenţă încă din ultimele decenii ale veacului al XVII-lea şi din cel următor, şi nu numai la cărturari ca Dosoftei, Cantemir, Miron şi Nicolae Costin, Antim, Corbea, ci şi în scrisori sau acte ale vremii aparţinând unor persoane mai puţin instruite.

Şi la nivelul vocabularului perioada cercetată prefigurează, aşadar, tranziţia de la epoca veche la cea modernă, care va cunoaşte un important salt calitativ şi cantitativ după 1780. Diferenţiind vorbirea neutră, nespecializată, de cea îngrijită, termenii neologici de origine latino-romanică asupra cărora ne vom opri în cele ce urmează alcătuiesc deja terminologii specializate incipiente, care se repartizează pe domenii.

Câmpuri semantice

Pătrunşi direct din latină sau dintr-o altă limbă romanică, ori printr-o filieră neromanică, şi aparţinând unor diverse domenii semantice, termenii culţi de origine latino-romanică întâlniţi în scrierile literare din perioada 1688-1780 pot fi grupaţi în mai multe categorii; acestea acoperă, cu toate că într-o pondere diferită, sferele vieţii materiale, social-politice sau spirituale. Cuvintele asupra cărora ne vom opri, şi pe care le considerăm reprezentative pentru epoca de care ne ocupăm[3], constituie o selecţie[4] în care, datorită spaţiului redus pe care îl avem la dispoziţie, trimiterile (având şi acestea un caracter selectiv) se vor regăsi, grupate cronologic, numai în prima secţiune a acestei cercetări.

---

[3] Am inclus în prezentarea de mai jos nu numai împrumuturi propriu-zise, ci şi cuvinte neologice de origine latino-romanică formate pe teren românesc prin derivare sau prin schimbarea categoriei gramaticale.

[4] O descriere mult mai amplă, care nu depăşeşte însă anul 1760, a făcut obiectul unei alte lucrări la care am colaborat în calitate de coautor şi la care ne vom raporta adeseori în cele ce urmează (vezi DÎLR).

Scanned with OKEN Scanner

A. Termeni referitori la natură

1. Regnul mineral, vegetal; substanţe de origine minerală, vegetal: *agată* (< lat. *achates*, cf. ngr. *ἀχάτης*) (1766, ISD, XII, 80), *alabastru(m)* (< lat. *alabastrum*) (CDicţ., 13^{r}; APD, 47^{r}), *amb(e)ră* (< lat. *ambra*) „ambră“ (CDicţ., 16^{v}), *aromate* s. pl. (< lat. med. *aromates*, ngr. *ἄρωματα*) „balsamuri“ (CII, 8^{v}; CCD, 156; CO, 34^{r}), *alchiermez* (< it. *alchermes*) „sirop de cârmâz“ (Doft.^{2}, 41^{r}), *arsenic* (< lat. *arsenicum*) (CDicţ., 296^{v}), *balsam (baljamom, balsomu)* (< lat. *balsamum*, it. *balsamo*, magh. *bal(z)sam(om)*, ngr. *μπάλσαμο(ν)*, pol. *balsam*) „unguent“ (Vis. P III, 79; Buc. 1699, 44; CDicţ., 34^{r}; PPr., 95^{r}; ACat., 296; CCD, 603; Doft.^{2}, 53^{v}, 85^{r}; 1769, ISD, X, 17), *balsamica* s. pl. (< it. *balsamico*) idem (Doft.^{2} 32^{r}), *balsaminos* (< lat. *balsaminus*, după modelul adj. terminate în *-os*) „de balsam“ (CDicţ., 34^{r}), *belgioin* (< it. *belgioino*) „smirnă“ (CBuc., 61^{r}), *betonica* (< lat. *bettones*) idem (CDicţ., 364^{r}), *biaca* (< it. *biacca*) „alb de plumb“ (CBuc., 63^{v}), *borac* (< lat. *boracum*) „borax“ (Doft.^{2}, 123^{r}), *calamintha* (< lat. *calamintha*, ngr. *καλαμίνθη*) „mentă“ (Doft.^{2}, 104^{v}), *canfor(ă) (camfur)* (< lat. *camphora*, ngr. *κάμφορα*) (1754, ISD, XII, 68; Doft.^{1}, 21^{v}; Doft.^{2}, 3^{v}, 82^{r}; 1766, ISD, XII, 81; 1769, ISD, X, 26), *capere (capară)* (< germ. *Kap(p)er* < it. *cappero*, lat. *capparis*, ngr. *κάπαρι(ς)*) „caperă“ (CDicţ., 43^{r}; CBuc., 2^{r}, 2^{v}; Doft.^{2}, 12^{r}, 14^{v}; 1776, ISD, XII, 80; 1778, ICR, 38, 88), *carbuncul(uş) (carbunc(ulus), carvuncul)* (< lat. *carbunculus*) **1.** „varietate de piatră scumpă; carbuncul“ (CDicţ., 22^{r}; CII, 8^{r}); **2.** „nume al unui abces“ (CCD, 227), *carminativa* s. n. pl. (< lat. med. *carminativa*) „purgativ“ (Doft.^{2} 94^{v}), *coliandru* (*coliandreş, coriandrom)* (< lat. *coliand(r)us, coriandrum*, ngr. *κολίανδρον, κορίανδρον*, magh. *koriándrom*) „coriandru“ (BB, 51, 101; CDicţ., 69^{v}; CBuc., 54^{r}), *cremă* (< ngr. *κρέμα* < it. *crema)* (1754, ISD, XII, 67), *cretă* (< lat. *creta*) (CDicţ., 47^{v}), *cristal (cliştariu, cristialu, criştal, cristar(iu))* (< lat. *crystallus*, ngr. *κρύσταλλο(ν), -ος*, magh. *kristál(y)*, pol. *kryształ*) (BB, 101; Misc. G, 121^{r}; Cron. 1689, 115^{v}, 218^{v}; CDicţ., 73^{r}; CBuc., 62^{v}; NL, 32; 1727, ISD, IV, 82; 1730, ISD, VII, 192; 1735, ISD, VII, 196; CII, 109^{v}; CBuc., 62^{v}; NL, 32; 1748-1749, ISD, XII, 52; TP, 72^{v}), *esenţă (esenţie)* (< lat. *essentia*) (Doft.^{2}, 119^{r}, 225^{v}; 1772, DCR, 31), *metal* (< lat. *metallum*, ngr. *μέταλλον*, germ. *Metall*, rus. *metal*) (CII, 255^{v}; CBuc., 3^{v}; VP, 180^{r}; Doft.^{2}, 186^{r}; EG, 36), *metalicesc* (< *metal*) „metalic“ (Doft.^{2}, 244^{r}), *mineralia* s. pl. (< lat. *mineralis, -ia*) „minerale“ (Doft.^{2}, 28^{v}), *narchis (narţisus)* (< lat. *narcissus*, ngr. *νάρκισος*) „narcisă“ (CDicţ., 200^{v}; Bert. 1775, 57^{v}), *pigument* (< lat. *pigmentum*) „pigment“ (1769, ISD, X, 25), *porţelan (porţileană)* (< germ. *Porzellan* < it. *porcellana*) (1766, ISD, XII, 81; 1769, ISD, X, 17), *rozmarin (rojmarin, rosmarin, rujmarin)* (< lat. *rosmarinus*, it. *rosmarino*, magh.

Scanned with OKEN Scanner

rozmarin, ngr. *ροσμαρîνο(ν)*) „rozmarin“ (FN, 71; CDicţ., 172^{v}, 370^{r}; 1709, ISD, XII, 43; IM, 99; CBuc., 6^{v}), *rubin(u) (robin)* (< lat. *rubinus, robinus*, ngr. *ρουμπίνι*) (BB, 3; 1678, ISD, VII, 178; CII, 8^{r}; Geogr., 56^{v}; 1730, ISD, VI, 432; AB, 331; 1766, ISD, XII, 80; 1733, ISD, XII, 225), *salată (sălată)* (< lat. *salata*, it. *salata*, ngr. *σαλάτα*) (CDicţ., 166^{v}; CBuc., 16^{r}; Doft.^{2}, 79^{v}), *sălăţâcă* (< *salată* + *-ică*) (CDicţ., 166^{v}), *salitră (silitră, şalitră)* (< lat. *sal nitrum*, bg. *salitra*, srb. *šalitra*) (AC, 366; Lex., 109^{r}; CDicţ., 17^{v}; CBuc., 63^{v}; Doft.^{1}, 92^{r}; 1769, ISD, X, 25), *silitros* (< *silitră* + *-os)* (CDicţ., 205^{v}), *soldanella* (< it. *soldanella*) „degetăruţ“ (Doft.^{2}, 28^{r}), *terpentin(ă)* (< lat. *terpentina*, germ. *Terpentin*), „terebentină“ (Doft.^{2}, 29^{r}, 67^{r}; 1769, ISD, X, 25), *tintură* (< it. *tintura*) „tinctură“ (Doft.^{2}, 36^{r}), *trementina* (< it. *trementin)* „terebentină“ (Doft.^{2}, 73^{r}, 95^{v}), *turmizol (turnozon)* (< it. *turnasole*, fr. *tournesol*) „turnesol“ (1754, ISD, XII, 67; 1766, ISD, XII, 80), *ţedruş* (< magh. *cédrus* < lat. *cedrus*) „cedru“ (Vis. P, I, 63), *ungvento* (< it. *unguento*) „unguent“ (Doft.^{2}, 123^{r}) etc.

2. Regnul animal: *animal* (< lat. *animal*) (CDicţ., 20^{v}), *delfin* (< it. *delfino*, ngr. *δελφίς, -îνος*) (FN, 101), *elefant (elivant)* (< lat. *elephantus*, ngr. *ἐλέφας, -αντος*, magh. *elefánt*) (ACT, 19^{r}; CD, 47^{v}; CDicţ., 34^{r}; Cal. 1733, 10; IT, 125^{v}), *monstru* (< lat. *monstrum*) (CH, 360), *nimfă* (< lat. *nimpha*, ngr. *νύμφη*) (CDicţ., 242^{v}), *sepie* (< lat. *sepia*) (CDicţ., 202^{r}), *sirenă* (< lat. *siren, -enis*) (CII, 236^{v}), *ţet(uş)* (< magh. *cet(us)* < lat. *cetus*) „balenă“ (Vis. C, III, 17).

3. Timp, vreme, fenomene meteorologice, navigaţie: *atmosferă* (< lat. *atmosphaera*, ngr. *ἀτμοσφαîρα*) (GN, 5^{v}), *datum* (< lat. *datum, -a*) „dată (calendaristică)“ (1776, ISD, XII, 93), *minut(ă)* (< lat. *minutus, -a)* (CD, 22^{r}; CII, 224^{r}; GN, 40^{v}).

B. Termeni referitori la om

1. Atribute, proprietăţi, stări fizice, fiziologice, psihice: *agonă* (< lat. *agon, -a*, ngr. *ἀγῶν, -α*), „agonie“ (CII, 8^{r}, 111^{r}; CH, 360), *caracter (haracter)* (< lat. *character*) (PPr., 92^{v}; EG, 44^{v}; CO, 12^{r}), *curioz* (< lat. *curiosus*, it. *curioso*) „curios“ (FN, 22, 122; CO, 2^{v}, 47^{v}), *lustrissum* (< lat. *illustris*, ngr. *ἰλλούστρος*) „ilustru“ (1759, ISD, X, 217), *melanholicesc* (< lat. *melancholicus*) (CDicţ., 179^{v}), *obstenaţie* (< lat. *obstinatio*) „obstinaţie“ (FN, 15), *necontentăluit* (< *ne* + *contentăluit* < it. *contentare*) „nemulţumit“ (FN, 148), *nervos* (< lat. *nervosus*) „puternic“ (CH, 106), *neutral* (< it. *neutrale*) „neutru“ (FN, 76), *obştinenţie* (< magh. *absztinencia* < lat. *absinentia*) „răbdare“ (PPr., 131^{r}), *rebel* (< lat. *rebellis*) „nesupus“ (AB, 329; PIst., 555), *rebelie* (< *rebel* + *-ie*) „revoltă“ (FN, 21; TIst., 162; 1765, ISD, XIII, 253), *superbie* (< lat. *superbia*) „trufie“ (BCS, 1o6), *talant* (< fr.

Scanned with OKEN Scanner

talent) „talent“ (CO, 6[r]), *temperament* (< lat. *temperamentum*) „echilibru“ (CII, 13[v]; CH, 16).

2. Acţiuni, atitudini, manifestări, procese psihice, sentimente: *affectaţie* (< lat. *affectatio*) „laudă“ (CH, 62), *benevolenţă* (< it. *benevolenza*) „bunăvoinţă“ (1774, MAS, 157), *confuzie (comfuzie)* (< lat. *confusio*) (CH, 308; 1735, ISD, I, 183; TIst., 91[r]), *consţienţie* (< lat. *conscientia*) (CH, 9), *dişputuluicios* (< lat. *disputului* + *-icios*) „de disputat“ (CDicţ., 89[r]), *enteres* (< it. *interesse*, germ. *Interesse*) „interes“ (1776, ISD, XXI, 161), *gratulaţie* (< lat. *gratulatio*) (1772, ISD, XII, 86), *graţie* (< lat. *gratia*, it. *grazzia*, magh. *grácia*) **1.** „răsplată“ (FN, 57); **2.** „bunăvoinţă“ (CH, 248; 1724, ISD, XII, 224); **3.** „milă“ (TIst., 44[r]; AB, 290; 1742, MAS, 155; 1750, ISD, XII, 53); **4.** „promisiune“ (AB, 337), *incomodaţie (încomodaţie)* (< lat. *incommodatio*) „deranj“ (1749, ISD, XII, 51; 1772, ISD, XII, 86), *intenţie* (< lat. *intentio*) (FN, 16), *înformui (înfurmui)* (< lat. med. *informare*) **1.** „a întruchipa“ (CII, 86[v]); **2.** „a informa“ (CH, 215); **3.** „a alcătui“ (CD, 119[r]), *pretenţie (predenzie, pretenjie, pretensie, pretenzie)* (< lat. *praetensio;* cf. it. *pretenzione*, germ. *Prätension;* var. *pretenjie* < lat., cu rostire magh.) „cerere, intenţie“ (FN, 96; CII, 12[r]; 1742, MAS, 153; 1749, ISD, XII, 51), *reşpect* (<germ. *Respekt* < lat. *respectus*) „respect“ (1734, ISD, XII, 225), *sădesfacţie* (< it. *sod(d)esfazione*) „satisfacţie“ (1749, ISD, XII, 52).

3. Acţiuni concrete, verba dicendi, verbe de mişcare etc.: *audienţă (audeanţă, audeanţie)* (< lat. *audientia*, it. *audienza*, pol. *audjencja*) **1.** „ascultare“ (1690, ISBD, 93; GIst., 186; AUL, ap. DA, s.v.); **2.** „întrevedere“ (Occ., 370, 376), *aprobălui* (< lat. *aprobare*) „a aproba“ (1742, MAS, 152), *asecura* (< it. *assecurare*) „a asigura“ (FN, 30), *disputaţie (despotaţâie, desputaţie)* (< lat. *disputatio*, pol. *dysputacja*) „dispută“ (Cron. 1689, 16[r], 153[r]; CD, 32[r]; CDicţ., 89[r]; CH, 127), *dişputului (deşpotolui)* (< magh. *disputálni* < lat. *disputare*) „a dezbate“ (CDicţ., 89[r]; TIst., 47[r]), *dividirui* (< germ. *dividieren* < lat. *dividere*) „a împărţi“ (DMA, ap. Ursu, TŞ, 89), *expedelui (expedălui, spedelui, spedului)* (< lat. *expedire*, it. *spedire*) „a expedia“ (FN, 76, 14o, 151; Occ., 372), *explicaţie* (< lat. *explicatio*) (1779, ISD, XII, 291), *formălui* (< magh. *formálni* < lat. *formare*) „a forma“ (Vis. C, III, 17; CDicţ., 315[r]), *fundaţie* (< lat. *fundatio*) „fundare“ (1742, MAS, 147; 1759, ISD, XIII, 235), *fundălui* (< magh. *fundálni* < lat. *fundare*) „a fonda“ (Vis. C, II, 93; CDicţ., 121[r]), *gheştăluire* (< *gheşt* < lat. *gestus*, cu rostire magh. + *-ălui*) „gesticulare“ (CDicţ., 125[r]), *ghipsi* (< *ghips* < lat. *gypsum* + *-i*) „a tencui“ (CDicţ., 129[r]), *îmbumbărdat* (< *îmbumbărda* < it. *imbombardare*) „bombardat“ (FN, 127), *înfigura* (< *în-* + *figură* + *-a*) **1.** „a forma“ (CDicţ., 114[v]); **2.** „a imagina“ (CDicţ., 142[r]), *înfigurare* (< *înfigura*) „a forma“ (CDicţ., 142[r]), *informălui* (< lat.

Scanned with OKEN Scanner

informare) „a informa“ (CH, 87), *menţie* (< lat. *mentio, -onem*) „menţionare“ (1742, MAS, 147), *modulare* (< *modula* < lat. *modulare*) (CDicţ., 194^{r}), *obliga* (< lat. *obligare*) (CH, 107), *obligătui* (< *obligat* < lat. *obligatus* + *-ui*) idem (1771, ISD, XII, 85), *obligui* (< lat. *obligare*) idem (CH, 23), *orălui* (< magh. *orálni* < lat. *orare*) „a cuvânta“ (CDicţ., 77^{v}), *orăluit* (< *orălui*) „rostit“ (CDicţ., 237^{v}), *pretendălui (pretăndălui, pretedelui)* (< lat. *praetendere,* magh. *pretendálni*) „a pretinde“ (CH, 300; 1729, ap. DLR s.v. *pretenţie;* 1778, ISD, XII, 96), *pretendui (pretăndui)* (< lat. *praetendere*) idem (CH, 25; 1778, ISD, XII, 99), *prezentui* (< lat. *praesentare*) „a oferi“ (CII, 12^{r}; CH, 360), *probălui* (< lat. *probare,* magh. *probálni*) „a dovedi“ (AC, 363; LM, 239; CDicţ., 232^{r}, 261^{v}; CH, 184), *profesi* (< lat. *professare*) „a susţine public“ (CII, 154^{r}), *profesui* (< lat. *professare*) idem (CII, 12^{v}), *prognostici* (< *prognostic* + *-i*) „a prezice“ (CII, 39^{v}), *propozălui* (< lat. med. *proposare*) „a propune“ (FN, 76), *propozui* (< lat. med. *proposare*) idem (CII, 290^{v}), 183), *protăcvălui* (< *protocol* + *-ui*) „a întocmi un protocol, a redacta conform unor cerinţe“ (1742, MAS, 147), *proteştelui (protăştălui, protecştului, protoştălui)* (< magh. *protestálni* < lat. *protestari*) „a protesta“ (TIst., 25^{v}, 26^{v}; cf. ISD, X, 416, 417, 420-421; 1742, MAS, 153), *protecţie (protecţion, protecsie)* (lat. *protectio,* germ. *Protektion*) (1700, ISD, X, 326; CH, 192, 256, 319; SDŞ, I, 203; cf. ISBD, 299, 300), *protest* (< it. *protesto*) (FN, 155); *protocălie* (< *protocol* + *-ie*) „redactare a unui proces verbal“ (1752, DRA, II, 300), *proţădălui* (< lat. *procedere*) „a proceda“ (1742, MAS, 154; Oc; DC, 4^{r}), *publicare* (< *publica* < lat. *publicare*) (DC, 3^{r}), *publicălui (publicului)* (< lat. *publicare*, magh. *publikálni*) „a face public“ (FN, 70; TIst., 160; CH, 337; DC, 4^{r}; 1778, ISD, XII, 94), *recomendălui (răcomendălui)* (< lat. *recommandare,* magh. *rekommendálni*) „a recomanda“ (CH, 420; TIst., 154; SDŞ, I, 134), *recomendui* (< lat. *recommandare*) idem (CH, 203), *recomenduleasi* (< *recomendelui,* după modelul verbelor în *-isi*) „a expune“ (1749, ISD, XII, 52), *refundălui* (< lat. *refundere*) „a restitui“ (1742, MAS, 148), *remităluí* (< magh. *remittálni* < lat. *remittere*) „a remite“ (1742, MAS, 150), *remonstraţie* (< lat. *remonstratio*) „raport“ (1742, MAS, 148), *repartiţie* (< lat. *repartitio*; cf. germ. *Repartition*) „împărţire“ (1736, DRA, I, 358, 369), *report* (< lat. *reportum*, it. *reporto, riporto*) „raport diplomatic“ (FN, 124, 126), *rezoluţie (resoluţie, rezeluţie)* (< lat. *resolutio,* germ. *Resolution,* magh. *rezolúció*) „hotărâre“ (1732, DRA, I, 335, 336; 1742, MAS, 157; 1747, SDŞ, I, 216), *scandal (scandălă, scandelă)* (< lat. *scandalum,* ngr. *σκάνδαλον, -α*) (CII, 13^{r}, 146; CH, 280; 1735, ms. BAR. 216, 105^{r}; 1754, ISD, XIV, 232; CCD, 28; DRA, I, 405), *sentenţie (sentinţie, şetenţie)* (< lat. *sententia,* magh. *s(z)entencia*) „sentinţă“ (CDicţ., 221^{v}, 345^{v}; PPr., 25^{r}, CII,

Scanned with OKEN Scanner

12^{v}, 28^{r}; CH, 116, 117), *suplicare* (< *suplica* < lat. *supplicare*) „implorare“ (1774, Ur., I, 178), *triumfa* (< lat. *triumphare*) (1774, Ur., I, 178).

C. Clădiri, locuinţe, obiecte de uz gospodăresc, îmbrăcăminte, textile etc.: *barătă* (< tc. *bareta* < it. *beretta*) „capelă de arnăut“ (GCond., 27^{v}), *baston* (< it. *bastone*) (1726, DIB, [I], 314; 1734, ap. DA s.v.), *belacoasă (bilaco(a)să)* (< rus. *bjalokos* < fr. *belle Écosse*) „nume al unei ţesături de mătase“ (1730, ISD, VII, 191; 1735, ISD, VII, 194; cf. DIB, [I], 341; ISD, VII, 348, X, 340; NL, 85), *bochet* (< fr. *bouquet*, it. *bocchetta*) „buchet“ (1769, ISD, X, 27), *butel (budel)* (< fr. *bouteille*) „butelie, recipient“ (1754, ISD, XII, 68; 1766, ISD, XII, 80), *cadru* (< fr. *cadre*) „ramă“ (1769, ISD, X, 26), *canapi(u)* s. m. (< ngr. *καναπές* < fr. *canapé)* „canapea“ (1777, DCR, 40), *capot* (< germ. *Kapotte*, it. *cappotto*) (GCond., 6^{r}, 10^{v}; 1780, DCR, 117), *carton* (< germ. *Karton* < fr. *carton*) (1754, ISD, XII, 67; 1769, ISD, X, 19; 1778, DCR, 61, 64), *castron* (< germ. *Kastrol* < fr. *casserolle*) (1772, DCR, 31), *castel (caştel)* (< lat. *castellum*, it. *castello*, pol. *kas(z)tel*) (FN, 79; CH, 332; CNM, 265), *coloană* (< it. *colonna*, ngr. *κολώνα*, rus. *kolona*) (Märg., II^{v}; FN, 41, 45), *colos* (< lat. *colossus*, ngr. *κολοσσός*) „gigant“ (Geogr., 67^{r}, 67^{v}; CII, 228^{r}), *cordon* (< fr. *cordon*) (1780, DCR, 117), *cordovan(a)* (< lat. med. *cordovanum, -a*, magh. *kordován(y)* < it. *cordovano*) „piele de Cordoba“ (AC, 347; OC; 1769, ISD, X, 25; 1770, DCR, 29; 1778, DCR, 42, 46; Occ., 374; 1779, DCR, 48, 49), *coşte(a)i* (< magh. *kastély* < lat. med. *castellio*) „castel“ (AC, 3^{v}; CDicţ., 45^{v}; CIst., 27), *creditor(i)* (< germ. *Kreditor* < it. *creditore*) „nume al unei stofe“ (1750, ISD, XII, 59, 68), *criptă* (< lat. *crypta*) (Occ., 391), *economie* (< lat. *oeconomia*, ngr. *οἰκονομία*) „gospodărie“ (1734, ISD, XII, 224), *flanel(ă)* (< it. *flanella*, fr. *flanelle*) (1769, ISD, X, 24; 1776, DCR, 25), *galion* (< pol. *galon* < fr. *galon*) „şiret, bordură decorativă“ (1735-1736, ISD, VII, 194), *jupă* (< fr. *juppe*) (1771, ISD, XII, 86), *labirint* (< lat. *labyrinthus*) (CDicţ., 26^{v}), *losterie* (< it. *losteria*) „han“ DC), *magazin* (< germ. *Magasin* < fr. *magasin*) „magazie“ (1737, DRA, I, 369), *manta* (< pol. *manta*, rus. *manta* < germ. *Mante* < fr. *mante*) (NL, 244), *modă* (< fr. *mode*) (CO, 45^{v}; DMC, 100), *naturală* (< lat. *naturalis*, it. *naturale*) „motiv ornamental în cusături“ (1728, ISD, VII, 194; Ur., XI, 325), *pachet* (< germ. *Paket* < it. *pachétto*) (1779, DCR, 91), *palat (pal(e)aţi, pălat)* (< lat. *palatium*, ngr. *παλάτι*, pol. *pałac*, ucr. *paljac*) (CII, 46^{v}; CCD, 407; Bert. 1775, 65^{r}; CO, 25^{r}), *parazol* (< germ. *Parasol* < fr. *parasol*) „umbrelă de soare“ (1778, DCR, 76), *pălărie* (< it. *cappelleria*) (Cron. 1689, 424^{v}; Lex. M, 236; Ps. C, 69; IM, 57; 1769, ISD, X, 22; DMC, 190), *perucă* (< germ. *Per(r)üke*, ngr. *περούκα* < it. *perrucca*) (IM, 57; DMC, 190), *piaţ* (< magh. *piac* < it. *piazza*) „piaţă“ (AC,

Scanned with OKEN Scanner

360), *pluş* (< germ. *Plüsch* < fr. *pelouche*) (1777, ICR, 40), *plic* (< it. *plico*) (FN, 27; Ps. E, 445^{v}; 1780, ICR, 105), *rezidenţie (răzedinţie, răzidenţie, rezedenţie)* (< lat. *residentia*, magh. *rezidencia*, pol. *rezydencja*) „reşedinţă" (1702, ISD, I, 86, 104; CH, 285, 505; TIst., 79^{r}; 1742, MAS, 152; ISD, I, 86, XII, 52), *sală* (< fr. *sale*) (CO, 75^{v}), *scrină* (< rus. *skrinja* < lat. *scrinium*) „comodă; scrin" (1711, Ur., XI, 219), *stofă (stof, ştof)* (< it. *stoffa*, germ. *Stoff*) (1732, ISD, XII, 34; T, 80^{r}; 1773, ISD, VII, 225), *şărvit (servet, sărv(i)et, şărvit)* (< pol. *serwet* < fr. *serviette*) „şervet" (CH, 81; 1726, ISD, XIV, 44; 1730, ISD, VI, 156; 1735, ISD, VII, 194), *tabacină* (< it. *tabaccina*) „tabacheră" (AVoc., 309), *thermă* (< lat. *therma*, ngr. *θερμά*) „baie publică" (NCL, 40^{r}; IM, 18), *trenchet* (< it. *trinchetto*, fr. *trinquet*) „trinchet" (1776, Ur., XIX, 380).

D. Comerţ, transport, comunicaţii etc.: *barcă* (< it. *barca*) (1777, DCR, 41), *bastardă* (< ngr. *μπαστάρδα* < it. *bastardo*) „vas de război" (IM, 14), *caretă (carătă)* (< ucr. *karyta*, pol. *kareta* < it. *caretta*) (Let. C, 103; CLM, 86; NCL, 338; GIst., 138; CIC, 297), *comunicaţie* (< rus. *kommunikacija*, pol. *kommunikacja* < lat. *communicatio*) (Ps.C, 68), *corespondenţă (corăspondinţie, (co)răspundenţie, corespondenţie, coroşpondeanţă)* (< lat. med. *corespondentia*, germ. *Korrespondenz*, magh. *korrespondencia*, pol. *korespondencja*) (CII, 10^{v}, 154^{r}, 1775, ISD, XII, 30; NL, 128, 326; 1741-1742, ISD, VI, 284; 1780, DCR, 75), *delijant* (< fr. *diligence*) „diligenţă" (1767, ISD, IV, 98), *galion (găleon)* (< ngr. *γαλεῶνα*, it. *galione*, pol. *galjon*) „vas de război" (FN, 10; CDicţ., 199^{v}; CLM, 186; Ps. C, 66; AB, 349; NCL, 53; NL, 201), *informaţie (informaţion)* (< lat. *informatio*, germ. *Information*, magh. *információ*) „ştire" (1724, SDŞ, 142; TIst., 49^{r}), *lectică (laftică, leftică)* (< lat. *lectica*, pol. *lektyka*) (CDicţ., 170^{r}; CII, 254^{r}; CH, 231; NCL, 199^{v}; CCD, 254; GCond., 31^{v}; CO, 31^{r}; 1733, ISD, VII, 225), *poşt(ă) (poşte)* (< germ. *Post*, magh. *posta*, pol. *poszta* < it. *posta*) **1.** „poştalion" (AB, 288); **2.** „curier" (AC, 362; CDicţ., 48^{r}; GIst., 166^{r}; Ps. E, 445^{v}; 1759, ISD, XII, 70; 1770, ICR, 25; 1771, ISD, XII, 86; 1778, DCR, 35), *steţie* (< lat. med. *statio*) „loc de cantonament; staţie" (ULM, ap. DLR s.v. *staţie*).

E. Gastronomie: *ciocoladă* (< it. *ciocolatta*, fr. *chocolade*) *„ciocolată"* (1777, DCR, 40, 42), *condimă* (< lat. *condimento*) „condiment" (CBuc., 48^{r}), *pişcot (piscot)* (< magh. *piskót(a)*, srb. *piškota*, săs. *piškot* < it. *biscotto*) (1754, ISD, XII, 67; 1769, ISD, X, 23; 1772, ICR, 31; 1778, ICR, 60, 77; 1780, ICR, 116), *salam* (< it. *salami*, ngr. *σαλάμι*) (CBuc., 51^{r}), *supă (zupă)* (< it. *zuppa*, ngr. *σούπα*) **1.** „preparat dietetic" (CBuc., 53^{v};

Scanned with OKEN Scanner

Doft.[1], 104[v]); **2.** „borş“ (Doft.[1], 92[r]; CO, 13[r]; 1779, ISD, VIII, 81; 1780, ICR, 116).

F. Termeni referitori la viaţa socială:

1. Profesii, îndeletniciri, funcţii, stări sociale, ranguri militare etc.: *actuariu* (< lat. *actuarius*) „persoană care redacta acte“ (Cron. 1689, 424[r]), *aghent* (< lat. *agens, -tis*, germ. *Agent*) „agent“ (TIst., 89[r]; 1728, SDŞ, 148; 1747, SDŞ, 286), *a(d)vocat (avucat)* (< lat. *advocatus*, it. *avvocato*) (Mărg., 14[r]; CII, 8[r]; CO, 4[v]), *anatom* (< lat. *anatomicus*) „chirurg“ (GN, 46[v]), *aşeşor (aşăşor)* (< lat. *assessor*, magh. *asszesszor*) (sf. sec. XVII, ISD, XII, 233; 1775, ISD, XII, 91), *bregadir(i) (bragadir(iu), brigadir(iu))* (< rus. *brigadir* < fr. *brigadier*) „comandant de brigadă“ (Ps. C, 74, 76; NCL, 229[v]; NL, 187; 1773, DRA, XVIII, II), *colonel (culonel)* (< germ. *Kolonel*, it. *colonello*, magh. *kolon(n)el*) (GIst., 133[v]; NL, 103; PIst., 528; CO, 24[v]), *comendatoriu* (< lat. *commendatorius*) „comandant al unei cetăţi“ (PPr., II[r]), *comisar(i) (comisareş, comişari)* (< lat. med. *commissarius*, germ. *Kommisar*, magh. *kommis(s)zárius*) **1.** „conducător administrativ“ (1698, ISD, X, 205; 1726, ISD, XIV, 38; AB, 286; VI, 243); **2.** „şef militar“ (Ps. C, 73; GIst., 184[v]; NL, 144); **3.** „ambasador“ (CLM, 116; Let. C, 129), *consilier(iu) (consiliar(iu), conşiliar, conziliar)* (< lat. *consiliarius*, germ. *Konsiliarius*, ngr. *κονσιλιάριος*) (1723, DRA, I, 306; 1723, ISD, XIV, 272; 1726, ISD, XIV, 34; PIst., 248), *consul (consol, conzul)* (< lat. *consul*, ngr. *κόνσουλ*, pol. *konsuł*) (Cron. 1689, 129[r]; CDicţ., 469), *colector* (< lat. *collector*) „persoană care adună dări“ (1773, ISD, IV, 94), *creditor* (< lat. *creditor*, it. *creditore*) „titular al unui drept de creanţă“ (1768, ISD, XII, 82), *deputat(uş)* (< lat. *deputatus*) „deputat“ (c. 1740, ISD, XVI, 60; DC, 1[r]; CO, 12[v]), *director(iu) (derector(iu))* (< lat. *director*, germ. *Direktor*) „conducător administrativ“ (TIst., 49[r]; 1722, DRA, I, 305; 1737, ISD, X, 303; 1750, ISD, XII, 53), *doctor (doftor(u), dohtor(u))* (< lat. *doctor*, ngr. *ντόχτορας*, pol. *doktor*, rus. *doktor*) **1.** „medic“ (BB, 368; CLM, 68; Ps. C, 7; CH, 164; AVoc., 71[r]; Lit. 1728, 34[v]; AD, 2[r]; Cal. 1733, 1; CCP, 324; AI, 1[r]; Bert. 1775, 106[v]; CO, 13[r]); **2.** „persoană cu titlu academic“ (HCC, 107), *dragon (dragun, drăgan)* (< pol. *dragon*, rus. *dragon* < fr. *dragon*) „cavalerist“ (Ps. C, 68; NL, 44; PIst., 419), *ecjecutor* (< magh. *egzekutór* < lat. *executor*) „executor (juridic)“ (1742, MAS, 156), *eminenţie* (< lat. *eminentia*, magh. *eminencia*) „eminenţă“ (PPr., 6), *fator (fatur)* (< it. *fattore*) „persoană care încasa un impozit pe schimburi comerciale“ (1776, ISD, XII, 81, 93), *gheneral(eş) (ghinărar(iu), ghinerar(iu))* (< lat. *generalis*, germ. *General*, magh. *generál(is)*, pol. *generał*, rus. *general*) „general“ (FN, 21; 1708, ISD, X, 36; Let. C, 170; 1723, ISD, XIV, 272; 1724, ISD, XIV, 19; TIst., 64[v];

Scanned with OKEN Scanner

GIst., 128^{v}; NL, 73; 1742, ISD, VI, 231; AB, 294; CIC, 295; PIst., 367; CO, 46^{r}), *gheograf* (< lat. *geographus*, ngr. *γεωγράφος*) „geograf“ (CDicţ., 322^{v}; CH, 59; CIst., 5; GN, 10^{r}), *gubernat (gobernat)* (< *gubernator*) „guvernator“ (FN, 94; 1707, ISD, X, 322; TIst., 42^{v}; GIst., 155^{r}; Ps. Am., 59; NL, 288; 1741, ISD, VI, 362), *gubernator (gobărnator, gubărnator, gubernator(iu), gubernatur)* (< lat. *gubenator*, magh. *gubernátor*, pol. *gubernator*) idem (CDicţ., 355^{r}; 1701, SDŞ, 22; CH, 332; FN, 32; DC, 2^{v}; 1748, SDŞ, 224; Ps. C, 72; TIst., 43^{v}; PIst., 249), *hirurg* (< lat. *chirurgus*, ngr. *χειρούργος*) „chirurg“ (CH, 14), *(h)istoric* (< lat. *historicus*, ngr. *ιστορικός*, it. *istorico*, pol. *hystorik)* „istoric“ (CD, 45^{r}; CII, 56^{r}; CLM, 41; AD, 83^{v}; CIst., 4; NCL, 19^{r}; GIst., 1^{r}; PIst., 264), *imperator (împărător(iu), împărător)* (< lat. *imperator*, rus. *imperator*), „împărat“ (Ps. C, 64; NCL, 25^{r}, 214^{r}; CNM, 252; PIst., 258; CO, 64^{r}; CLet., 339^{v}), *imperatriţă* (< lat. *imperatrice*) (CLet., 339^{v}), *i(n)şpector (eşpector)* (< lat. *inspector*, germ. *Inspektor*, magh. *i(n)spektor*) (1736, DRA, I, 364; 1736, ISD, XII, 36; 1736, ISD, XIV, 300), *iurist(a)* (< lat. med. *iurista*) „jurist“ (CDicţ., 308^{v}; EG, 36^{v}), *lector* (< lat. *lector*, magh. *lektor*) „anagnost, citeţ“ (PPr., 102^{v}), *notar(iu) (notareş, notarie, notarius, notariuş)* (< lat. *notarius*, magh. *notárius*, ngr. *νοτάριος*) „notar“ (CDicţ., 207^{r}; PPr., 86^{r}; Ps. C, 73; TIst., 33^{r}; 1743, ISD, X, 363; 1752, ISD, XII, 64), *ofiţ(i)er(i) (ofiţăr, ofiţiar)* (< germ. *Offizier*, pol. *oficer*, rus. *oficer*) „ofiţer“ (FN, 54; Ps. C, 68; 1724, ISD, IV, 81; Ps. Am., 275^{r}; NCL, 177^{v}; 1736, DRA, I, 362; NL, 239; PIst., 420; CO, 46^{r}), *orator (orătoriu)* (< lat. *orator*, pol. *orator*) (CDicţ., 335^{v}; NCL, 63), *oştiaruş* (< lat. *ostiarius*) „uşier“ (PPr., 102^{v}), *patron(oş) (padron)* (< lat. *patronus*, it. *padrone*, ngr. *πάτρων*, magh. *patrónus*) „protector“ (ACat., 343; TIst., 82^{r}; 1715, ISD, X, 413; 1727, ISD, X, 416; CCD, 551; 1760, ISD, XII, 73; 1778, DCR, 59), *pălărier* (< *pălărie* + *-er*) (1779, DCR, 56), *poet(a)* (< lat. *poeta*) „poet“ (SG, 231^{r}; CH, 12l), *poetic (poiatic, poetec)* (< lat. *poeticus;* cf. ngr. *ποιητικός*) idem (CD, 43^{r}; CDicţ., 135^{v}; CII, 12^{v}; AD, 70^{v}; NCL, 9^{v}; CIst., 7; CCD, 75; AB, 334; CO, 28^{r}), *procator (procatăr)* (< magh. *prókátor* < lat. *procurator*) **1.** „avocat“ (AC, 363; CDicţ., 47^{r}; 1700, ISD X, 324; NÎnv., 212; TIst., 41^{v}; Cal. 1733, 20); **2.** „notar“ (CDicţ., 118^{r}), *procurator* (< lat. *procurator*, it. *procuratore*, germ. *Prokurator*, pol. *prokurator*) **1.** „magistrat“ (FN, 4); **2.** „avocat“ (ULM, 113; 1742, MAS, 150), *reghimentariu* (< lat. med. *regimentarius*) „colonel“ (PIst., 458), *reimentar (ră(i)mentar, rementariu)* (< pol. *reimentarz* < lat. med. *regimentarius*) idem (Ps. C, 34; NL, 123, 208), *secretar(iu) (săcretariu, secretariş, sicretariu, sicritariu)* (< lat. *secretarius*, magh. *szekretárius*, germ. *Sekretar*, pol. *sekretarz*) „cancelar“ (FN, 40; CDicţ., 311^{r}; 1700, ISD, X, 280; Ps. C, 70; CH, 115; 1706, ISD, XIII, 72; TIst., 50^{r};

Scanned with OKEN Scanner

1726, SDŞ, 135; Occ., 369), *secretărăşie* (< *secretarăş* + *-ie*) „funcţia de secretar“ (Occ., 371), *senator (sănator, sănaturi, sinator)* (< lat. *senator*, pol. *senator*, rus. *senator*) (CII, 12^{v}; CH, 72; CLM, 121; CCD, 134; NL, 259), *soldat (săldaţ)* (< it. *soldato*, rus. *soldat*) (Ps. C, 69; IM, 53; NL, 259; Ps. E, 463^{v}; Cron. H, 114^{v}), *spiţer(iu) (schiţier, speţ(i)er, spiţiar)* (< lat. med. *speciarius*, it. *speziario*, ngr. *σπετσ(ι)έρης*) „farmacist“ (VI, 216; CII, 12^{v}; 1693, ISD, VII, 185; 1705, ISD, XII, 16; Ps. C, 71; AVoc., 74^{v}; Doft.^{1}, 2^{v}; 1760, ISD, XXII, 117; CO, 21^{v}), *tiran* (< lat. *tyrannus*, ngr. *τύραννος*) (CII, 58^{v}; CLM, 186; CIst., 19; AD, 77^{r}; CCD, 54), *tribun (trebun)* (< lat. *tribunus*) (CH, 80; CCD, 369), *ţirulic* (< pol. *cyrulik* < lat. *chirurgus*) „chirurg“ (CII, 14^{r}; CH, 81).

2. Administraţie, instituţii, viaţa socială, de curte şi de arme, obligaţii sociale etc.: *academie* (< lat. *academia*, magh. *akadémia*) (CDicţ., 26^{r}; CH, 179; Buc. 1774, ap. BRV, II, 79; II, 54^{v}; DMA, 184), *administraţie (administraţio(n))* (< lat. *administratio*, germ. *Administration*, magh. *adminisztrácia*, rus. *administracija*) (1726, DRA, I, 317; 1729, DRA, I, 323; 1734, DRA, I, 343; 1745, ISD, XII, 328), *administrălui* (< magh. *adminisztrálni* < lat. *administrare*) „a administra“ (1742, MAS, 147), *admonălui* (< lat. *admonere*) „a admonesta“ (1742, MAS, 154), *apelaţie* (< lat. *appellatio*, ngr. *ἀπελάτσιο(ν)*) „apel (în instanţă)“ (1733, DRA, I, 328; 1742, MAS, 157), *apelăluit* (< *apelălui* < magh. *apellálni* < lat. *appellare*) „chemat în instanţă“ (1742, MAS, 157), *areşt(u) (areşti, arişt, harest)* (< germ. *Arrest*, magh. *arest, áristom* < lat. *arrestum*, it. *arresto*) **1.** „detenţie“ (1728, ISD, X, 419; ISD, V, 152; 1736, SDŞ, I, 189); **2.** „închisoare“ (1736, SDŞ, I, 194; DRA, I, 367; TIst., 166, 169), *armistiţie (armistiţi(um))* (< lat. *armistitium*, it. *armistitio*) „armistiţiu“ (FN, 85, 15o; CII, 8^{v}, 306^{r}), *bagaliu* (< it. *bagaglio*) „bagaj militar“ (FN, 124), *bagdatelu (pacatel)* (< germ. *Bagatelle*, magh. *bagatell* < fr. *bagatelle*) „fleac“ (1728, ISD, X, 419; 1779, DCR, 55), *batalion* (< it. *bataglione*, pol. *bataljon*) (FN, 120; Ps. C, 67); *bombă* (< it. *bomba*, pol. *bomba*, rus. *bomba*) (FN, 35; NL, 343; PIst., 513; Hot., 114^{v}), *capital* (< germ. *Kapital* < lat. *capitalis*) „fond bănesc“ (1779, ISD, XIII, 236; 1766, ISD, XII, 78; 1778, ISD, X, 97, 98), *cauză (caujă, causă)* (< lat. *causa*) „proces“ (1742, MAS, 149, 15o, 157), *comendaţie* (< lat. med. *commendatio, -onem*) „recomandare“ (Occ. 369), *comendălui* (< magh. *kommendálni* < lat. *commendare*) „a comanda“ (Lex. M, 194), *comendui* (< *comendă* + *-ui;* cf. pol. *kommendowac*) idem (Ps. C, 67), *comisie (comesie, comision, comişie)* (< lat. med. *commissio*, germ. *Kommission*, magh. *kom(m)iszió*) **1.** „consiliu“ (TIst., 85^{v}; 1742, MAS, 148; 1749, ISD, XIV, 195); **2.** „mandat, ordin“ (1727, SDŞ, 144; 1737, ISD, XII, 224; 1736, ISD, XIV, 301; 1742, MAS, 148), *concurş* (< lat. *concursus*, cu

Scanned with OKEN Scanner

rostire magh.) „împărţire a averii datornicului“ (1768, ISD, XII, 82), *condiţie* (< lat. *conditio,* magh. *kondició*) (CII, 10^{v}; CH, 411; 1742, MAS, 147), *conferenţie* (< lat. *conferentia*) „conferinţă“ (TIst., 41^{v}), *consiliu (conselio, conzilium)* (< lat. *consilium,* ngr. *κονσέλιο(ν),* germ. *Konsilium*) (CNM, 252; IM, 103; 1747, SDŞ, 216), *consulat* s. m. şi s. n. (< lat. *consulatus*) **1.** s. n. „perioadă de guvernare a unui consul“ (IM, 27); **2.** s. m. „consul“ (1780, DCR, 70, 75), *cont* (< it. *conto,* germ. *Kont*) (1777, DCR, 42), *contract(uş)* (< lat. med. *contractus* < germ. *Kontrakt;* var. *contractuş* < lat., cu rostire magh.) (1728, ISD, XII, 233; 1758, ISD, XII, 69; 1769, ap. TEW, 260; 1778, ISD, XII, 96), *conţipălui* (< lat. *concipere*) „a redacta un act“ (Occ., 369), *copie* (< lat. med. *copia,* germ. *Kopie*) (1723, ISD, XXI, 312; TIst., 64^{r}; 1727, SDŞ, 143; 1734, DRA, I, 345; 1770, ISD, XII, 83; 1778, DCR, 69; 1779, ISD, XII, 100), *coronaţie* (< lat. *coronatio,* pol. *koronacja*) „încoronare“ (GIst., 82; NCL, 93; AB, 331; PIst., 471; CLet., 339^{v}), *cvietanţie (cfitanţie)* (< lat. med. *quietantia*) „chitanţă“ (1733, ISD, XIV, 50; 1733, ISD, XII, 89; 1742, MAS, 156), *debitoria* (< lat. *debitoria*) „datorie“ (1765, ISD, XII, 76), *decret(um) (dicret)* (< lat. *decretum,* germ. *Dekret,* magh. *dékretum*) (1698, DIT, 464; TIst., 85^{v}; 1735, SDŞ, 142; 1742, MAS, 147; PIst., 520), *defendălui (-elui, -ului)* (< lat. *defendere*) „a apăra“ (FN, 82, 97), *defendifsi* (< ngr. *δηφεντέυσα* < lat. *defendere*) idem (1756, DRA, II, 334), *deliberat(um)* (< lat. *deliberatum*) „decizie juridică“ (TIst., 111; 1742, MAS, 152, 154; 1778, ISD, XII, 94), *derectorat* (< germ. *Direktorat* < lat. *directoratum*) (1729, DRA, I, 323), *diplom(ă)* (< lat. *diploma,* ngr. *δίπλωμα,* germ. *Diplom*) „diplomă“ (1699, DIT, 480; CH, 452; TIst., 72^{r}; 1742, MAS, 156), *district (diştrictu)* (< lat. *districtus*) (1724, ISD, XIII, 9; 1732, ISD, IV, 84), *districtualiş (distretualiş, distrutualiş)* (< lat. med. *districtualis,* cu pronunţie magh.) „districtual“ (1775, ISD, XII, 91; 1775, ISD, XII, 93), *document (docoment)* (< lat. *documentum,* germ. *Dokument*) (1733, ISD, XIV, 50; 1742, MAS, 156), *donaţie* (< lat. *donatio*) (1709, ISD, IV, 74; TIst., 26^{v}), *extract* (< lat. med. *extractum,* germ. *Extrakt*) „copie“ (1732, DRA, I, 336; 1742, ISD, VI, 412; 1769, ISD, XIV, 283), *fatură* (< it. *fattura*) „factură“ (1770, DCR, 25, 28), *fişc(uş)* (< magh. *fiskus* < lat. *fiscus*) „fisc“ (1733, DRA, I, 337; 1766, ISD, IV, 97), *fişcuşăsc, -ască* (< *fişcuş* + *-esc, -ească*) „de fisc“ (Ps. C, 19^{v}; 1776, ISD, XIII, 93), *flotă (floată)* (< it. *flota,* pol. *flota*) (FN, 40, 41; Ps. C, 66), *fuzie (fuzâie)* (< pol. *fuzeja* < fr. *fusil*) „puşcă“ (NL, 324; CBuc., 63^{v}), *gubernium (cubernium)* (< lat. med. *gubernium*) „guvern“ (1699, DIT, 480; TIst., 109, 110; DC, 3^{r}; 1748-1749, ISD, XII, 52; DU; cf. SDŞ, I, 20, 91), *harmată* (< pol. *harmata* < lat. *armata*) „tun“ (NL, 42), *impoşiţiu* (< magh. *imposició* < lat. med. *impositio*) „impozit“ (1742, SDŞ, 108), *i(n)ştanţie (injtanţie,*

Scanned with OKEN Scanner

instanţie, înştanţie) (< lat. *instantia,* magh. *i(n)stáncia*) „suplică“ (TIst., 43^{v}; 1742, MAS, 157; cf. 1736, SDŞ, 197; 1742, MAS, 152; 1744, ISD, XIII, 243; DCR, 80; Occ., 371), *iurizdecţie* (< lat. *iurisdictio*) „jurisdicţie“ (TIst., 78^{v}), *ma(c)hină* (< lat. *machina;* cf. pol. *machina,* rus. *mahina*) „catapultă“ (CH, 416; CO, 15^{v}), *memor(i)al (mimorial)* (< lat. med. *memorial,* germ. *Memorial*) „memoriu“ (TIst., 85^{v}; 1725, DRA, I, 315; 1726, ISD, XIV, 41; 1731, DRA, I, 331), *obligaţie* (< lat. *obligatio*) (TIst., 91^{r}; GIst., 279^{r}; 1780, DCR, 65), *ordin (order)* (< lat. *ordo, -inis*, germ. *Orden*) (1771, DRA, 442; 1779, DCR, 51), *parie (pario)* (< lat. med. *paria,* magh. *pária*) „copie“ (TIst., 24^{r}; 1724, SDŞ, 117; 1728, ISD, X, 420), *parolă* (< it. *parola,* pol. *paroł,* rus. *parol*) **1.** „angajament“ (CII, 11^{v}; AB, 286; Ps. C, 65; NL, 293; IM, 58; 1776, ISD, XXI, 161); **2.** „mesaj cifrat“ (NL, 187), *patent* (< lat. *patens, -tis*, germ. *Patent,* magh. *pátent*) „dispoziţie legală“ (TIst., 81^{v}; APăst., 98; cf. SDŞ, XII, 29), *patrie* (< lat. *patria,* it. *patria,* ngr. *πατριά*) (BB, IV; Mărg. II^{v}; FN, 26; CDicţ., 228^{v}; CH, 9; CIst., 9; GIst., 304^{r}; CCD, 142; AB, 284; Hris. 1756, 1^{r}; EG, 29^{v}; PIst., 543; CO, 10^{r}; cf. 1717, ISD, X, 263; 1741-1742, ISD, IV, 215; 1750, ISD, XXI, 243; CLet., 343^{r}; 1775, DRA, II, 464), *perjecuţio* (< lat. *persecutio*, cu rostire magh.) „persecuţie“ (TIst., 43^{v}), *pistol* (< ngr. *πιστόλι(ον)*, pol. *pistol* < it. *pistola*) (1693, ISD, XIV, 247; 1718, ISD, VI, 489; 1741, ISD, VI, 304; 1753, ISD, 336; PIst., 506; 1767, ISD, XII, 82; 1777, DCR, 43; Occ., 372), *poliţă* (< ngr. *πόλιτσα*, pol. *polica* < it. *polizza*) (NCL, 310; 1750, ISD, XXI, 243; Ps. E, 445^{r}; 1771, ICR, 27; 1777, ICR, 42; 1778, ICR, 44; 1779, ICR, 52), *pompă* (< lat. *pompa,* ngr. *πομπή*) „fast“ (CDicţ., 251^{v}; CII, 12^{r}; CCD, 309; GIst., 170^{r}; AB, 293; PIst., 344; CO, 75^{r}; Ps. E, 432^{r}), *pretoriu* (< lat. *praetorium*) „instituţie judecătorească“ (Cron. 1689, 159^{v}; CH, 161; CIst., 13), *privileghiu(m) (preveleghie, preveleghiu, privileghie, privileghiom)* (< lat. *privilegium,* ngr. *πρεβελέγιον, πριβιλέγιον,* magh. *privilégiom, privilégium,* rus. *privilegija*) „act domnesc; privilegiu“ (CII, 12^{r}, 143^{r}; TIst., 78^{v}; AB, 281; CO, 77^{v}), *publică* (< lat. *(res)publica*) **1.** „sfat domnesc, divan“ (CII, 12^{v}, 83^{r}); **2.** „republică, stat“ (CII, 26^{r}, 71^{r}), *reghiment (reghement)* (< lat. *regimentum,* germ. *Regiment,* magh. *regiment, regement, pol. regiment*) „regiment“ (Lex. M, 241; TIst., 77^{r}; Ps. C, 71; GIst., 137^{r}; DMA, 1^{v}), *re(s)publică (ră(s)publică)* (< lat. med. *respublica,* it. *republica*) „republică“ (FN, 24; CII, 68^{r}; IM, 1; CIst., 66; NCL, 7^{r}; CIC, 287; CO, 75^{r}), *senat (sănat)* (< lat. *senatus,* pol. *senat*, rus. *senat*) (CH, 105; CCD, 66; NL, 258; CIC, 284; CO, 40^{r}), *soţietate* (< lat. *societas*) „societate“ (Cal. 1733, 14), *spital(ie) (ospital(i), ospitalie, şpital(i))* (< it. *ospitale,* ngr. *σπιτάλι(ον),* pol. *szpital*) (MP, 273^{r}; 1712, DIB, I, 251, 256; 1717, DIB, I, 276, 327; 1750, ISD, XV, 70), *suplicat (şuplicat)* (< lat. med. *supplicatus*)

Scanned with OKEN Scanner

„memoriu“ (TIst., 109, 163; 1747, SDŞ, 216), *suplicaţion* (< germ. *Suplikation* < lat. *supplicatio, -onem*) idem (TIst., 49), *suplică* (< it. *suplica*) idem (CH, 432; cf. 1701, SDŞ, 20), *şolenitaşu* (< lat. *solemnitas*, cu rostire magh.) „ceremonie“ (PPr., 96^{r}), *tractat* (< lat. *tractatus*, pol. *traktat*) „tratat“ (FN, 27; CII, 13^{v}; CLM, 45; Ps. C, 48; PIst., 515), *tregvă* (< it. *tregva*) „armistiţiu“ (FN, 62), *universal* (< pol. *universał*, rus. *universal* < lat. *universale*) „decret“ (Ps. C, 66; GIst., 287^{v}; NCL, 229^{v}), *vidimului* (< lat. *vidimare*) „a autentifica“ (TIst., 92^{v}).

3. Familie, raporturi între oameni: *acord* (< pol. *akord*, rus. *akord* < lat. *accordium*, fr. *accord*) (Ps. C, 70), *collega* (< lat. *collega*) „aliat“ (CH, 77), *colegat(ur) (coligat, culegat)* (< it. *collegato*, pol. *kolegat*) idem (FN, 17, 136; NL, 212, 330), *comunitaş* (< lat. *comunitas*, cu pronunţie magh.) „comunitate“ (1772, ISD, XII, 86), *consens* (< lat. *consensus*) (CH, 324), *consenţie* (< lat. med. *consentia*) „acord, consens“ (1738, ISD, XIV, 58), *familie (famelie, fămilie)* (< lat. *familia*, ngr. *φαμίλια, φαμελιά*) (CD, 63^{r}; FN, 70; TIst., 99^{v}; CIst., 75; EG, 27^{v}; cf. 1696, ISD, X, 81; 1700, ISD, X, 199; 1733, DRA, I, 336), *hereditas* (< lat. *hereditas*) „moştenire“ (CNM, 267), *instrument (istroment, istrument, iştrument)* (< lat. *instrumentum*, magh. *i(n)strumentum*, germ. *Instrument*) **1.** „mijlocitor“ (PPr., 101^{r}; CII, 49^{v}; CH, 86); **2.** „uneltire“ (TIst., 94^{r}), *matern* (< lat. *maternus*) (1776, Ur., I, 181), *mediator (mediatur)* (< lat. *mediator*, it. *mediator*) (FN, 103, 126; NL, 277, 280; PIst., 514), *naţie (naţion)* (< lat. *natio, -onem*, germ. *Nation*) „naţiune“ (TIst., 79^{v}; 1750, SDŞ, 218), *perso(a)nă (persioană, perşoană)* (< lat. *persona;* cf. germ. *Person*) (CDicţ., 239^{r}; CH, 88; TIst., 95^{v}; 1735, SDŞ, 172), *protector* (< lat. *protector*) (TIst., 77^{r}; 1732, ISD, IV, 84; 1767, ISD, XII, 82; 1768, ISD, XII, 82; 1780, ISD, XII, 102).

G. Termeni referitori la viaţa spirituală

1. Cultură, educaţie, arte, ştiinţe etc.: *addiţie* (< lat. *additio*) „(mat.) adunare“ (DMA, 40), *argument* (< lat. *argumentum*) (CDicţ., 19^{r}; CII, 38^{r}; CH, 133; TP, 7^{r}, 12^{v}), *aritmetică* (< lat. *arithmetica;* cf. ngr. *ἀριθμητική*) (CII, 328^{v}; EG, 110; DMA, 1^{r}), *articul(uş)* (< lat. *articulus*, magh. *artikulus*, pol. *artikuł*) **1.** „parte a unei dogme“ (Mărg., 5^{v}); **2.** „decret“ (1699, DIT, 481; DMA, 3^{r}); **3.** „(med.) articulaţie“ (CII, 8^{v}), *autor (avtor)* (< lat. *au(c)or*, rus. *avtor)* (CDicţ., 17^{r}; CH, 62), *condiţie* (< lat. *conditio*, magh. *kondició*) „clauză“ (CII, 327^{v}; CH, 276; 1742, MAS, 157; 1772, ISD, XII, 85), *cont* (< germ. *Kont* < it. *conto*) „calcul“ (1777, DCR, 42), *cursuş* (< lat. *cursus*) „traiectorie“ (Occ., 369), *cvoţient* (< lat. *quotiens*) „(mat.) cât“ (DMA, ap. Ursu, TŞ, 89), *decocta* s. pl. (< lat. *decocta*) „decoct“ (Doft.[1], 41^{r}), *dividendus* (< lat. *dividendus*) „deîmpărţit“ (DMA, ap. Ursu, TŞ, 89),

Scanned with OKEN Scanner

element(om) (< lat. *element*, magh. *elementom*) (CDicţ., 190^{v}; PPr., 93^{r}; CO, 49^{v}), *figură* (< lat. *figura*, it. *figura*, pol. *figura*) (CDicţ., 163^{v}; FN, 121; CII, 13^{v}; Cal. 1733, 53; Ps. C, 36), *fo(a)rmă (furmă)* (< lat. *forma*, ngr. *φόρμα, φούρμα*, magh. *fórma*) **1.** „înfăţişare, model" (BB, 265; Lex. M, 267; CDicţ., 111^{r}; CII, 226^{v}; Ps. Am., 309^{v}; Cal. 1733, 4; EG, 28^{r}); **2.** „categorie filozofică" (CII, 208^{r}; APăst., 56), *gazet* (< it. *gazetta*, pol. *gazeta*) „gazetă" (1742, ISD, VI, 360; 1777, DCR, 41), *ghimnasia* (< lat. *gymnasium*) „gimnaziu" (DMA, 184), *istorie (historie, iştorie)* (< lat. *historia*, ngr. *ιστορία*, magh. *história*, pol. *hystoria*) (CD, 47^{r}; CII, 144^{r}; CLM, 119; Ps. C, 76; AP, 63^{r}; GIst., 127^{v}; FN, 154; CLM, 119; Ps. C, 76; AD, 63^{r}; GIst., 127^{v}; CCD, 4; EG, 19^{r}; PIst., 228; 1767, ISD, IV, 98; Bert. 1775, 57^{r}; IT, 119^{r}), *materie* (< lat. *materia*, it. *materia*, germ. *Materia*, magh. *materja*, rus. *materija*) **1.** „element" (BB, 24^{r}; Mărg., 158^{v}; MO, 199; CDicţ., 185^{v}; PPr., 92^{v}; CCD, 4; EG, 32^{r}; AI, 2^{r}; Doft.[1], 58^{r}; CO, 8^{v}); **2.** „problemă" (FN, 27; CH, 118; CO, 6^{v}); **3.** „material" (CDicţ., 185^{v}; CII, 10^{v}; PIst., 529; Bert. 1775, 57^{v}), *membrană* (< lat. *membrana*) „pergament" (1702, ISD, XXI, 88), *membru* (< lat. *membrum*) (1774, Ur., I, 172), *mod* (< lat. *modus*, it. *modo*, magh. *mód*) (Mărg., 1^{v}; AC, 354; Lex. M, 229; FN, 38; Vis. C, IV, 1; CDicţ., 103^{r}; CD, 49^{v}; CII, 11^{r}; GIst., 173^{v}; CCD, 541; CBuc., 23^{v}), *notă* (< lat. *nota*) **1.** „notă muzicală" (CDicţ., 188^{r}); **2.** „însemnare" (CH, 481; 1779, DCR, 52), *opinie* (< lat. *opinio*) (FN, 152), *oraţie (uraţie)* (< lat. *oratio*, pol. *oracja*) (CDicţ., 77^{v}; NÎnv., 237; CH, 87; CIst., 62; GIst., 157^{r}; TIst., 39^{r}; AD, 36^{r}; CCD, 138; NL, 292; GCond., 10^{r}; CO, 66^{r}), *ordinar(iu)* (< lat. *ordinarius*) „de rând, comun" (1747, ISD, X, 45; 1769, ISD, X, 22; 1778, DCR, 88), *oriental* (< lat. *orientalis*) (1777, DCR, 43), *orighinal* (< lat. *originalis*) „original" (1761, ISD, XII, 74), *paralis(ie) (paralij, paraliş)* (< lat. *paralysis*, ngr. *παράλυσις*, magh. *paralízis*, rus. *paraliž*, ucr. *paraliž*) „paralizie" (Cal. 1733, 24; CCD, 623; Doft.[1], 55^{r}), *plastor (plastru, pl(e)astur(ă))* (< lat. *(em)plastrum, -a*, ngr. *(ἐμ)πλάστρον*, pol. *plast(e)r*) „plasture" (CDicţ., 45^{v}; CCD, 526; Doft.[1], 24^{v}, 37^{r}), *porţie (porţion)* (< lat. *portio*, magh. *porció*) (Lex. M, 238; 1761, ISD, X, 335; 1770, ISD, XII, 85; 1778, 98), *practicesc* (< lat. *practicus*, ngr. *πρακτικός*) „practic" (GN, 5^{r}), *prefaţie* (< lat. *praefatio*), „prefaţă" (CH, 436), *proclamaţie* (< lat. *proclamatio*) (Procl. 1770, 1^{r}), *progres* (< lat. *progressus*) (< lat. *progressus*) (1772, ISD, XII, 86), *prote(c)ştaţie* (< lat. *protestatio*) „plângere" (1737, ISD, XII, 37; 1765, ISD, XIII, 253), *proţent (proţint)* (< germ. *Prozent* < lat. *procentus*) „procent" (1777, 1778, ICR, 44, 111), *proţes* (< lat. *processus*) „proces" (1762, ISD, XII, 75), *punct(u) (pon(c)t(u), puntum)* (< lat. *punctum*, it. *punto, ponto*, germ. *Punkt*, magh. *pon(k)t(um), punt*) **1.** „paragraf" (FN, 41; CD, 142^{r}; CII, 150^{v}; CLM, 45; TIst., 64^{r}; GIst.,

Scanned with OKEN Scanner

156^{v}; NL, 145; AB, 280; PIst., 515); **2.** „loc determinat"(FN, 69; CDicţ., 48^{r}); **3.** „prilej" (CII, 189^{v}), *regulă (răgulă)* (< lat. *regula,* pol. *reguła*) (CDicţ., 282^{v}; CD, 150^{v}; CLM, 112; CO, 32^{r}; cf. 1752, ISD, X, 383), *retoricesc* (< *retoric* + *-esc*) „retoric" (CDicţ., 288^{v}), *sentenţie (sentinţie, şetenţie)* (< lat. *sententia*, magh. *s(z)entencia*) **1.** „hotărâre juridică" (CDicţ., 345^{v}; PPr., 25^{r}; CII, 12^{v}); **2.** „aforism" (CDicţ., 126^{v}; CII, 288^{r}; CH, 116), *stambă* (< ngr. *στάμπα* < it. *stampa*) „tipar" (Cal. 1733, 1^{v}; Ps. E, 431^{r}; 1761, ISD, IV, 88; LD, 129^{v}), *ştatuta* (< lat. *statutum, -a;* cf. germ. *Statut*) (1748, ISD, XII, 50), *titul(uş) (tit, titel(i)uş, tit(i)uluş, titol)* (< lat. *titulus,* ngr. *τίτλος*, magh. *titulus,* pol. *tytuł,* rus. *titul*) **1.** „titulatură" (Let. C, 84; CH, 50; AD, 15^{r}; TIst., 28^{r}; GIst., 6^{v}; NL, 346); **2.** „nume al unei lucrări" (CDicţ., 258^{v}); **3.** „formulă introductivă" (CII, 66^{v}; CNM, 416); **4.** „dovadă" (CD, 15^{v}; CCD, 237); **5.** „epitaf" (CDicţ., 155^{r}; EG, 125^{r}), *ţilindru* (< lat. *cylindrus*) „mecanism (folosit în ceasornicărie)" (1778, DCR, 78), *ţircumstanţie* (< lat. *circumstantia*) „circumstanţă" (CII, 14^{r}; CH, 396), *v(i)erş (virş)* (< magh. *vers*, pol. *wi(e)rsz* < lat. *versus*) „vers" (Mărg., I^{v}; CDicţ., 241^{v}; CH, 59; MO, 185), *viză* (< lat. med. *visa*) (1770, DCR, 27; 1780, DCR, 112).

2. Termeni ecleziastici, ierarhie bisericească, obiecte, cărţi de cult: *cardinal(iş) (cardenal, gardinal, gărdinar(iu))* (< lat. *cardinal*, magh. *kardinális,* pol. *kardynał,* ngr. *γκαρδινάλιος*) „cardinal" (PPr., II^{r}; CH, 114; NCL, 77^{r}; BCS, 104; CDicţ., 44^{r}; TIst., 23^{r}; ULM, 72; APăst., 98; TP, 11^{v}, 41^{v}), *cler* (< lat. *clerus*, germ. *Klerus*) (1742, MAS, 147), *conzistorium (conjiştorium, conşiştorium)* (< lat. *consistorium*, magh. *konzisztórium*) „conzistoriu" (1752, ISD, XII, 64; 1772, ISD, XII, 185; 1773, ISD, XII, 88; 1780, ISD, XII, 102), *decan* (< lat. *decan*) (1780, ISD, XII, 292), *ecjorţişta* (< magh. *exorcista* < lat. *exorcista*) „exorcist" (PPr., 103^{r}), *ieiunium* (< lat. *ieiunium*) „post" (PPr., 59^{r}), *indulghinţie* (< lat. med. *indulgentia*) „indulgenţă (papală)" (PPr., 59^{r}), *limbus* (< lat. *limbus*) „limb" (PPr., 20^{r}; BCat., 7), *mirac* (< lat. *miraculum*) „miracol" (AC, 35), *oştie* (< magh. *ostya* < lat. *hostia*) „cuminecătură" (PPr., 102^{v}), *pater (patăr)* (< lat. *pater*, germ. *Pater*, magh. *páter*) „preot catolic" (PPr., I^{r}; TIst., 23^{r}; cf. 1701, SDŞ, 12; 1723, ISD, XII, 22; 1742, MAS, 147), *predicaţie* (< lat. *predicatio*) **1.** „predică" (GIst., 156^{v}); **2.** „discurs" (Occ., 383), *providenţie* (< lat. *providentia*) „pronie" (FN, 89; CIst., 16), *publican* (< lat. *publicanus*) „eretic" (PPr., 129^{r}; BCat., 14; PDC, 12; ACat., 294), *purgatoriu(m) (purgatorie, purgatorio(n))* (< lat. *purgatorium*, magh. *purgátorium*, ngr. *πουργατόριο(ν)*) (CD, 31^{r}; ACL, 1^{r}; PPr., 30^{r}; ACat., 298; APăst., 60; CO, 84^{v}), *sacrament (şacramentom)* (< lat. *sacramentum*, magh. *sákramentom*)

Scanned with OKEN Scanner

(Mol. 1689, ap. BRV, I, 292; CDicţ., 295^{r}; PPr., 103^{v}; BCat., 293), *superior* (< lat. *superior*) „cap al unei mănăstiri catolice“ (AUL, ap. DLR s.v.).

Originea împrumuturilor

Deşi influenţa latino-romanică asupra lexicului limbii române s-a exercitat mai puternic şi mult anterior perioadei avute în vedere îndeobşte în cercetările de specialitate[5], atât din punct de vedere cantitativ, cât şi calitativ (diversitatea domeniilor cărora le aparţineau, modul de adaptare, productivitatea lor etc.), totuşi reorientarea către romanitate se află deocamdată într-o strictă dependenţă de orizontul cultural al scriitorilor, precum şi de modelele pe care aceştia le pun la contribuţie, în cazul traducerilor sau al prelucrărilor[6].

Ponderea cea mai mare a împrumuturilor latino-romanice o au împrumuturile din latină (directe ori indirecte), urmate la mare distanţă de cele de provenienţă italiană; termenii din franceză, introduşi de regulă, până la sfârşitul perioadei de până la 1780 prin intermediar italian sau neromanic (neogrec, german, maghiar, polon sau rus), sunt extrem de rari, iar împrumuturile din spaniolă, practic inexistente.

Dacă în epoca anterioară se poate vorbi de deşteptarea interesului pentru cultura latină şi romanică şi de prima tentativă coerentă de penetrare a împrumuturilor de această origine (o dată cu textele religioase transilvănene ori cu activitatea unor cărturari, precum Vito Pilutio, Mihail Halici şi, mai cu seamă, Dosoftei), influenţa latino-romanică asupra lexicului românesc se manifestă cu claritate abia începând cu ultimele două decenii ale secolului al XVII-lea, după „momentul“ *Bibliei de la Bucureşti*, şi începutul veacului următor.

Una dintre cauze o constituie, fără îndoială, personalitatea puternică a unor cărturari eruditi, de talia stolnicului Cantacuzino, a lui Milescu, Antim, Cantemir, Corbea, Nicolae Costin, R. Greceanu, Eustatievici, Tempea ori Radu Popescu, care recurg masiv la împrumuturi latino-romanice. Motivul principal decurge însă mai cu seamă din diversificarea scrisului literar românesc, care înfloreşte în toate ramificaţiile sale: literatură beletristică (traduceri bazate de multe ori pe lucrări de provenienţă occidentală, scrieri originale, în proză sau în versuri; apariţia unor noi genuri literare, nemaiîntâlnite până acum, care vehiculează noţiuni şi o terminologie diferite de cele din epoca anterioară), literatură administrativă şi ştiinţifică, cărora li se adaugă scrierile ecleziastice transilvănene (începând cu *Pânea pruncilor*),

[5] Vezi DÎLR, p. 7-8, unde se află şi o bibliografie a problemei; ILRL, p. 420.
[6] Cf. DÎLR, p. 8.

Scanned with OKEN Scanner

precum şi acte sau scrisori concepute mai ales în Ardeal şi Oltenia (o dată cu perioada ocupaţiei austriece).

Direct din latină au fost împrumutaţi numeroşi termeni, majoritatea aparţinând abstractelor substantivale: *activitas, addiţie, admonălui, affectaţie, alabastru(m), animal, balsamica, betonica, carbuncul, causă, collector, collega, comunitaş, conferenţie, confuzie, consens, consţienţie, criptă, cvi(e)tanţie, datum, decan, decocta, deliberatum, deputat, dictatură, district, dividendus, donaţie, fundaţie, esenţie, ghimnasia, gratulaţie, gubernium, hereditas, ieiunium, incomodaţie, indulghenţie, intenţie, iurist(a), labirint, limbus, membrană, mineralia, minut(ă), mirac, monstru, narchis (narţis), nervos, notă, obliga, obligaţie, obligui, obstenaţie, perso(a)nă, pigument, predicaţie, pretenţie, pretoriu(m), proclamaţie, progres, prote(c)ştaţie, protector, providenţie, publican, rebel, reghimentariu, remonştraţie, sacrament, superbie, superior, suplicat, temperament, tribun, triumfa, ţilindru, ţircumstanţie, vidimului, viză* etc.

Unii dintre ei pot fi întâlniţi şi, sau exclusiv în documente ori scrisori ale vremii, redactate mai ales în Transilvania, mai rar în Moldova sau Oltenia: *confuzie, consenţie, cvi(e)tanţie, deliberat(um), donaţie, explicaţie, gratulaţie, graţie, incomodaţie, obligaţie, oriental, pretenţie, progres, protecţie, suplicare, suplicat* etc.; deşi reprezintă împrumuturi directe, unele neologisme de origine latină poartă, aşa cum se observă cu uşurinţă, amprenta pronunţiei maghiare sau germane, preluate din limbajul cărturăresc în care circulau: *comunitaş, cursuş, oştiaruş, perjecuţio, prote(c)ştaţie, proţesuş, remonştraţie, ştatuta* etc.

Se observă însă că în marea lor majoritate, aceste împrumuturi directe din latină au avut o circulaţie extrem de redusă, datorită factorilor geografic, respectiv stilistic; ele apar cam la aceiaşi scriitori (mai ales la Cantemir, Corbea şi Tempea), a căror influenţă în epoca în care au trăit a fost, în mod paradoxal, destul de redusă, ori în acte sinodale ardeleneşti. Pentru multe dintre aceste cuvinte atestările sunt singulare, în concluzie ele au rămas izolate în raport cu alte categorii de împrumuturi. De altfel, este posibil ca unii dintre aceşti termeni să fi avut chiar de atunci o etimologie multiplă, având în vedere că învăţaţii la care ne-am referit cunoşteau nu doar latina, ci şi alte limbi (neogreaca, rusa, germana, ori maghiara) care vehiculau deja în această perioadă un bagaj lexical latino-romanic din ce în ce mai consistent.

Cele mai răspândite împrumuturi de origine latină, constituind totodată şi o noutate în această perioadă, sunt elementele lexicale cu etimologie multiplă, în care etimonului latin i se alătură eventual corespondentul italian, dar mai ales echivalentele neologice din alte limbi neromanice: germana, maghiara, polona, rusa, în unele cazuri neogreaca, unde termenii

Scanned with OKEN Scanner

sunt, de asemenea, de proveniență recentă: *articul(uș), atiștație (adestație, atestație, atestație, atiștație), castel (caștel), comisie (comesie, comision), consiliu(m) (conselio, conzilium), corespondență (corăspondință, coroșpondeanță), director(iu) (derector(iu), derectoru, d(i)regtor), ligă, materie, maior, parol(ă), pretenție (predenzie, pretenjie, pretensie* etc.), *privileghiu(m) (preveleghie, preveleghiu, privileghie, privileghiom* etc.), *purgatoriu(m) (purgatorie, purgatorio(n)), rezidență, (răzidență, răzidință* etc.), *secretariu (săcretar(iu), secretareș, secretariș, sicretariu* etc.), *senator (sănator, sănatur, sinator), spițer (schițier, speț(i)er, spiciar(iu), spițier* etc.), *spițărie (schițiarie, spețiarie), sumă (somă, șumă), tit(ul), tituluș (titeliuș)* etc.

Aceste cuvinte apar cu o mare frecvență și prezintă multiple variante, care indică fie căile diferite prin care au intrat în limbă, fie pătrunderea lor în graiuri, unde au suferit presiunea de tip analogic a sistemului limbii române, ori li s-au aplicat transformări cu caracter popular sau regional *(schițiarie, schițier* etc.).

Numărul împrumuturilor din italiană, aproape nesemnificativ până după 1650, crește și el considerabil mai ales începând cu ultima decadă a secolului al XVII-lea, ele întâlnindu-se nu doar în texte ca *Foletul Novel, Cartea de bucate* copiată de Mihai logofătul pe la jumătatea secolului al XVIII-lea, sau în tratatele medicale (*Meșteșugul doftoriei* sau *Meșteșugul doftoricesc),* în care numărul termenilor de origine italiană este important: *alchiermez, almanac, asecura, avucat, bagaliu, belgioin, copaibe, costelație, curios, curiozita, damă, desgustu, ecfatore, gabinet (gabinit), gondulă, licfida, neutral, sinior, soldanelă, suvran, tintură, trecvă, ungvento* etc. Deși sporadic, ele încep să apară și prin documente sau scrisori particulare: *benevolență, enteres, sădesfacție, suplică* etc. [7]

În cadrul împrumuturilor de origine italiană, majoritatea o reprezintă însă împrumuturile indirecte (din domeniul gastronomiei, vestimentației, transportului sau cele care aparțineau limbajului juridic, militar, politico-administrativ etc.; o parte au fost puse în circulație prin scrierile cronicarilor moldoveni sau munteni (fiind mediate de corespondentele neologice rusești, poloneze, neogrecești), prin texte provenind din Ardeal (unde au fost introduse prin maghiară, sau germană) sau prin scrisori și acte redactate în toate cele trei provincii românești, dar mai ales în Transilvania și Moldova: *batalion, bastardă, batalie, canavaț(ă), capot, carâtă (caretă), caşcav(e)al, caștelean (caștalian, caștelian* etc.), *cavaler, căpitan, cfinet,*

[7] Este greu de spus dacă nu este totuși vorba de italienisme mediate de alte limbi (chiar și în *Foletul Novel,* în *Cartea de bucate* sau în *Meșteșugul doftoriei*, unde unele cuvinte noi de origine italiană prezintă desinențe sau terminații grecești).

Scanned with OKEN Scanner

colonel (culonel), companie (copanie, cupanie), co(n)fet(o) (comfet, confect), cornet, flotă, gazet, gvardie, lazaret (lăzăret), levent (levint, livint), marchiz (marchez(u)), milion, ministru (menistru), pachet, pasaport (pasport), piaţ(ă), pistol, pişcot, poliţă, rebel, soldat (săldaţ), spiţer, stambă, standart (ştandart), stof(ă), suplică, ţucăr etc.

Maghiara a constituit unul dintre factorii implicaţi direct şi puternic în occidentalizarea vocabularului românesc începând cu ultimele decenii ale secolului al XVII-lea şi până pe la 1780 (după care va începe să marcheze un declin), mai ales în Transilvania, de unde împrumuturile cu această origine pătrund în număr considerabil şi în graiurile de peste munţi. Este vorba de termeni sau de variante ale unor termeni (introduşi în paralel cu corespondentele din alte limbi neromanice, ruseşti, poloneze, care abundau mai ales în Moldova), cu numeroase atestări şi care au cunoscut o vitalitate[8] deosebită în această epocă, pentru ca după 1800 să înceapă a fi, mulţi dintre ei, dublaţi sau chiar complet substituiţi de dublete preluate direct din latină, italiană ori franceză. În numeroase cazuri aspectul lor formal (morfonetic) constituie un indiciu incontestabil al filierei, căci se păstrează adeseori terminaţiile şi desinenţele originare, cărora li se adaugă desinenţe româneşti de persoană sau număr): *administraţio, administrălui, apelălui, areşt(i) (arişt), comendălui, comişar, comişie, conjiştorium, dişcreţie, dişputului, ecjorţişta, formălui, funduş, impoşiţiu, i(n)strument, i(n)şpector, i(n)ştanţie, maghistrat(uş) (moghistrat), notariuş (notareş), obligălui, parie (pario), pasuş, patronoş, pătică, piaţ, plebanuş, pretendălui, procator, protăştălui (proteştelui), publicălui, recommendălui, remitălui, rezoluţie, ştaţie, ţet(uş), uzuş, vicarăş(u) (vicar(u)ş), vocş* etc. Marea majoritate o constituie termeni din domeniul administrativ, juridic, militar, ecleziastic.

Alături de maghiară, germana a condus, de asemenea, la apariţia şi consolidarea, mai ales după primele două decenii ale secolului al XVIII-lea, a influenţei latino-romanice. Terminologia vehiculată prin germană aparţinea, ca şi cea venită prin maghiară, limbajului administrativ, juridic, militar sau ştiinţific, deşi nu lipsesc nici cuvinte din alte domenii: *administraţion, aghent, atestaţion, capital, caplan, comision, cont, creditor, derectorat, dividirui, flănel, maior, mască, memorial, naţion, ofiţer, patent, pinzion, pişcot, porţelan(ă) (porţileană), prezident, proţent, provezion, provizor, reşpect, suplicaţion* etc.

Prin mediere germană şi apoi maghiară în unele cazuri (respectiv prin polonă, rusă, ucraineană în Moldova, neogreacă în Ţările Române) pătrund acum în limbă şi primele cuvinte neologice de origine franceză: *brigadier,*

[8] Ne referim la cuvintele create pe teren românesc având la bază termeni neologici, între care derivatele substantivale şi adjectivale erau cele mai răspândite.

Scanned with OKEN Scanner

cordon, dragon, flănel, jupă, magazin, ordinanţ, mar(e)şal, marşută, parmazan, pluş etc.

Ceva mai devreme (începând cu ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea), limbile slave noi, mai ales polona şi rusa (mai puţin ucraineana şi sârba)[9] au început să joace un rol din ce în ce mai important în procesul de reromanizare a limbii române (de unde până la această dată împrumuturile slave îi accentuaseră anumite trăsături care o disting de romanitate). Mulţi dintre termenii de origine latină, italiană (mai puţin franceză, deocamdată), introduşi (şi) prin intermediul acestor limbi slave la sfârşitul secolului al XVII-lea şi pe parcursul celui următor (dar mai ales până în a doua jumătate a acestuia), şi-au schimbat cu destul de mare rapiditate statutul de termeni cărturăreşti, pătrunzând în limbajul comun, indiciu al circulaţiei lor intense şi al compatibilităţii mai ales cu sistemul morfologic românesc (în cazul substantivelor în *-ie, -ţie): administraţie, acord, adiutant, aptică, armie, avizie, benchet, bombă, cavaler, cavalerie, comunicaţie, cornet, doctor, dragon, franţuz, fuzie, granatar, gvardie, infanterie, linie, maior, manta, materie, ofiţer, parol(ă), prinţipe, proviant, provizie, redvan, senator, şco(a)lă, universal* etc.

Prin polonă, sau şi din această limbă, au pătruns şi s-au răspândit cu rapiditate din limbajul militar, administrativ, ştiinţific (mai ales prin limba cronicilor) termeni sau variante lexicale ca: *auditor, avizie, carabin, caştel, caştelean, contromaţ, delijant, galion „galon", gazet, harmată, pistol, paralij, regulă, republică, şvadron, ţeremonie, ţidulă, ţirulic* etc., în timp ce (şi) din rusă sau ucraineană intră în limba română termeni romanici la origine, mediaţi uneori de germană, precum: *belacoasă, brigadir, canonir, capral, carâtă, cazarmă, cfartir, colonă, fregată, fuzeler, gazet, gubernie, imperator, leitenant, liuter(e)an, madamă, maghistratură, maistru, miner, mortir, ordinanţ, scrină, soldat, standart* etc.

Un loc aparte îl joacă în această perioadă cultura şi limba neogreacă, care devin un factor important în occidentalizarea vocabularului românesc, nu numai pentru că se pun în circulaţie la noi scrieri beletristice sau ştiinţifice de origine vest-europeană (*Floarea darurilor, Cugetările lui Oxenstiern* etc.), în care terminologia romanică pătrunde din ce în ce mai mult, ori pentru că se introduc în limbajul cărturăresc termeni culţi proveniţi din latină sau italiană, mai puţini din franceză, deocamdată (*apelaţie, carvuncul, castron, indiction, pretor, prevedor, primichiriu* etc.), ci mai ales deoarece prin neogreacă se vehiculează la noi cuvinte (sau variante ale unor cuvinte cu etimologie multiplă provenite din latină, italiană) care vor pătrunde imediat sau ulterior în limbajul curent sau familiar: *baghiunetă, baston,*

[9] Din sârbă (sau şi din această limbă) ar putea proveni *carabin, contromaţ, şalitră.*

Scanned with OKEN Scanner

bătălie, canavață, carnaval, companie (copanie, cu(m)panie), compliment, cremă, defendivsi, levent, pasaport, perucă, pistol, poliță, poștă, privileghie (privileghiu), rețetă, salam, salată, scandal(ă) (scandălă, scandelă), spitali, stambă, supă, țeremonie etc.

Desigur că de loc de neglijat este situația aparte a împrumuturilor culte românești cu etimologie greco-latină (în care etimonul grec este primar în raport cu cel latin), dar la care forma sau alte criterii (de exemplu, orizontul cultural al scriitorilor, buni cunoscători ai limbii grecești și latinești) impun cel puțin o dublă etimologie; de obicei este vorba de termeni neologici „internaționali" greco-latini, intrați (și) prin alte limbi, romanice sau neromanice, de tipul: *academie, aritmetică, atmosferă, calamintha, capere (capară), elefant, hirurg, istoric, istorie, metal, muzică (musică), nimfă, patrie, poetic, practic, thermă, titlu* etc.

Puține cuvinte romanice (mai ales din italiană, preluate poate prin mediere neogreacă) vor intra în limba română direct din limba turcă: *barătă* „beretă", *caşcaval.*

Forma neologismelor. Probleme de adaptare

Perioada de care ne ocupăm, în care terminologia neologică de origine latino-romanică are o pondere sensibil mai mare în raport cu cea de până la 1688, înregistrează o modificare nu doar cantitativă, ci și calitativă, mai ales în privința adaptării cuvintelor noi.

Unele neologisme, cu forme neadaptate încă în perioada anterioară[10] sau chiar până pe la jumătatea secolului al XVIII-lea, apar și în variante care au rămas în limba literară până în zilele noastre: *audiență, autoritate, bibliotecă, cancelar, cangrenă, cardinal, cometă, consilier, doctor, formă, obligație, palat, pilulă, poștă, protecție, punct, spital, spirt* etc. Dacă în unele cazuri procesul de adaptare morfo-fonetică explică remanența acestor variante ca forme literare actuale (cf. *coroană, persoană, școală* etc., în raport cu *coronă, personă, (i)școlă* etc.), în alte cazuri, mai ales în acela al cuvintelor cu dublă etimologie, greco-latină, consacrarea de pe acum în forme care aparțin și limbajului îngrijit contemporan se datorează mai degrabă pătrunderii lor în limbă și din latină sau dintr-o altă limbă romanică, direct sau mediat (de o limbă neromanică): *cronică* (cf. *hronic*), *democrație* (cf. *demogratie, dimocratia*), *melancolie* (cf. *melanholie*), *paralelă* (cf.

[10] Cf. *avtoritas* (la Brancovici), *cometa* (în gramatica lui Mihai din 1672-1673), *gangrena* (în *Noul Testament* de la Bălgrad), *posta, poșt, poște* (în documente din secolul al XVI-lea – al XVII-lea) etc.

Scanned with OKEN Scanner

paralil(ă)), *pergament* (cf. *pergamin*), *planetă* (cf. *planit(ă)*), *poet(a)* (cf. *piit(a)*), *retor* (cf. *ritor*), *tribun* (cf. *trivun*) etc.

Pe de altă parte, influenţa iluminismului, din ce în ce mai activă nu numai în Ardeal, ci şi în Principatele Române, a jucat un rol determinant în modificarea modului de adoptare a neologismelor, în sensul că forma mai apropiată de etimon nu mai reprezintă, ca în epoca anterioară, o „aservire" la model, ci mai degrabă o atitudine culturală[11]. Străduinţa de a cultiva limba prin toate mijloacele posibile se manifestă atât prin abordarea unui stil nou, colorat cu termeni străini sugestivi şi evocatori (impuşi de varietatea tematică a scrierilor sau de relativa paupertate lexicală şi noţională de până acum), cât mai ales prin schimbarea opticii în privinţa vocabularului şi a problemei adaptării cuvintelor recente, în sensul alinierii sale la terminologia neologică europeană a Epocii Luminilor. Acesta este motivul pentru care variante „neadaptate" (*cometă, doctor, familie, flotă, formă, palat* etc.), mult mai frecvente, de altfel, în raport cu cele care au suferit presiunea sistemului lingvistic românesc (*comeată, dohtor, doftor, fămelie, fămilie, floată, foarmă, păleaţ* etc.), vor persista până în zilele noastre, eliminându-le pe cele din ultima categorie.

Dacă, pe de o parte, păstrarea fidelă a formei etimonului este frecventă (*activitas, conferentia, privileghium, rituş, sacramentum* etc.), este de remarcat multitudinea de forme eterogene, care ilustrează fie dificultăţi de adaptare, fie provenienţa din surse diferite (preluarea din limbi diferite, sau pe căi diferite – scrisă, respectiv orală): *castel – caştel – coştei, cronică – hronică, supă – zupă, titlu – tituluş, musă – muză, musică – muzică* etc. Sistemul limbii române a acţionat în multe situaţii şi acest lucru se constată cu precădere în cazul împrumuturilor de origine latino-romanică, probabil şi graţie conştientizării înrudirii lingvistice, ducând la crearea unor variante datorate analogiei sau aplicării unor tratamente cu caracter popular sau chiar regional.

Adaptarea fonetică

Vocalism

– afereza vocalelor *a, e, i, o* (motivată şi etimologic în unele cazuri, prin variante existente şi în alte limbi): *(a)potecă, (a)potecariu, (a)signaţie, (i)talian, (i)lustrissim, (o)spitali* etc.

[11] Mai ales la cărturarii ardeleni se observă o tendinţă de păstrare a terminaţiilor latine în împrumuturi, la care se ataşează desinenţe cazuale sau de număr: *alabastrum, armistiţium, atestaţion, carbunculus, testamentum, titulus* etc.

Scanned with OKEN Scanner

– *a* aton > *ă*, prin analogie cu termenii vechi (moşteniţi din latină sau împrumuturi vechi din alte limbi)[12]: *fămilie, flănel, găleoane, nătură, orătoriu, pătică, sălată* etc. Această transformare, o adaptare la sistemul fonetic popular, poate fi întâlnită în texte din toate cele trei provincii româneşti, şi nu doar în documente, ci şi în lucrări cu caracter beletristic sau ştiinţific.

– sincopa lui *e* (sau *i)* în *drectori(u)* „director", prin analogie cu fenomenul înregistrat în cuvinte moştenite (*d(e)reptate, d(e)reg* etc.).

– *e* aton > *i*, rezultat al unei tendinţe generale cu caracter popular care acţionează până în zilele noastre, chiar şi în cazul neologismelor: *bilacoasă, dicret, mimorial, pritor, prizăş, sicritariu, sinator* etc. Transformarea îl afectează mai ales pe *e* medial aton, unde *i (< e)* poate fi datorat unei inovaţii regionale, mai ales că fenomenul pare a fi fost deosebit de activ în Moldova şi Transilvania, deşi nu lipsesc nici exemplele de provenienţă munteană[13].

– *i* aton > *e* (revers al fenomenului prezentat anterior, extrem de productiv, pe care îl regăsim nu numai în limbajul popular din toate zonele Dacoromaniei, ci şi în alte sisteme lingvistice): *cardenal, colegat, contrebuţion, dectator(iu), dectatură, descreţion, despotolui* etc. În unele exemple ar putea fi vorba şi de un proces de asimilare (*derector, manefest, reghement),* iar în altele apare ca rezultat al disimilării (*provezion*). În unele cuvinte procesul se poate explica şi printr-o falsă analogie: este cazul termenilor de origine latină în *dis-* (succesiune care a fost fals analizată drept corespondent al prefixului românesc *des-*: *desgustu, despoziţie, desputaţie* etc.). Deoarece şi acest fenomen este însă prezent atât în latina medievală, în alte limbi romanice, cât şi în unele limbi neromanice, nu este exclus ca explicaţia acestor variante să nu se afle în interiorul sistemului limbii române, ci în afara lui[14].

– *e* > *ă* (condiţionat de consoana precedentă): *barătă, gubărnator, patăr, proţădălui, răghiment, răgulă, răştanţie, săminarium, sănat, sănator* etc.[15].

---

[12] Vezi G. Ivănescu şi L. Leonte, *Fonetica şi morfologia neologismelor de origine latină şi romanică,* în SCŞt., filologie, VII, 1965, fasc. 2, p. 10-11; Ursu, TŞ, p. 119-120.

[13] Fenomenul, vechi şi popular, pare a fi fost activat în unele zone de inovaţia regională. Totuşi, închiderea lui *e* aton la *i* fiind întâlnită şi în alte limbi romanice şi neromanice, nu este exclusă preluarea ca atare a unor variante etimologice cu *i (< e).* Vezi Iorgu Iordan, *Mots savants et mots populaires,* în BL, IV, 1936, p. 8-10.

[14] De exemplu, varianta *preveleghiu* ar putea proveni direct din varianta ngr. *πρεβελέγιον,* după cum *reghement* ar putea reproduce forma din germana veche, *Regement,* respectiv varianta magh. *regement.*

[15] Fenomenul conduce şi la apariţia unor forme hipercorecte: *tractelui < tractălui.*

Scanned with OKEN Scanner

Evoluţia lui *e* aton la *ă* în cuvinte moştenite din latină a fost „dublată" de fenomenul dialectal datorat durificării labialelor, dentalelor, lui *r, z, j, ţ* etc. Variante de tipul celor prezentate mai sus nu oglindesc procesul de adaptare de tip analogic, ci aplicarea tratamentului cu caracter regional, chiar şi în cazul lexicului neologic[16].

– *i* > *î* (condiţionat de consoana precedentă): *fuzâie, răzâdent.*

– *o* aton > *u: avucat, culegat, culonel, cumfurmui, cumpanie, cumvolio, îmbumbărda, lustărie, uraţie*[17] etc.; evoluţia a avut loc şi în latina vulgară, în unele subdialecte italiene (de unde puteau fi preluate şi la noi), iar în română are un caracter popular.

– *u* aton > *o*, fenomen cu caracter popular: *bochet, consol, contomaţie, despotaţie, despotolui, gobernat, poblican* etc. Variante cu *o* (< *u*) există însă şi în alte limbi; cu toate acestea, explicaţia frecvenţei deosebit de mari a acestei transformări trebuie căutată mai degrabă în interiorul limbii române.

– *e* + *n*, urmat mai ales de consoană > *i* + *n*, *î* + *n*[18]: *cangrină, indulghinţie, levint, răzedinţie, sentinţie, testământ* etc. Transformarea apare cu precădere la scriitori ardeleni, mai rar la moldoveni.

– *i* + *m, n* > *î* + *m, n: îmbumbărda, împărător, încomodaţie, înflusuri, înforma, înstanţie* etc. Fenomenul se întâlneşte adeseori (în texte moldoveneşti şi ardeleneşti); din exemplele de mai sus se observă însă că el s-ar putea datora şi unei analogii, între începutul acestor termeni, în *im-, in-*, şi prefixul românesc *în-*.

– diftongarea analogică a lui *é, ó: agoană, amazoană, audeanţă, belacoasă, cangreană, coloană, comeată, conteasă, coroşpondeanţă, curioază, floată, foarmă, persoană, porţileană* etc. Fenomenul, rar înregistrat (căci variantele cu *e, o* sunt mai frecvente), se datorează mai degrabă unei analogii morfologice, şi nu fonetice[19].

– succesiunile *au, eu,* păstrate în variante de tipul *audienţie, auditor, august, autor(iu), autoritate, causă (caujă)* etc., > *av, ev,* datorită filierei sau doar influenţei pronunţiei neogreceşti sau slavoneşti: *avgust, avtor, avtoritas* etc.

---

[16] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 22-23; O. Nandris, *Phonétique historique du roumain*, Paris, 1963, p. 24; Iorgu Iordan, *op. cit.*, p. 11-12.

[17] În acest caz nu este exclusă o apropiere de termenul moştenit *ura*.

[18] Vezi G. Ivănescu şi L. Leonte, *op. cit.*, p. 12 -13; Ursu, TŞ, p. 120.

[19] Vezi Iorgu Iordan, *Diftongarea lui e şi o accentuaţi în poziţiile ă şi e*, Iaşi, 1920, p. 249-251; G. Ivănescu şi L. Leonte, *op. cit.*, p. 11-12.

Scanned with OKEN Scanner

– variantele neologice cu sau fără *h* iniţial, deopotrivă reprezentate, se pot datora influenţei ortografiei asupra pronunţiei, precum şi filierelor diferite prin care au venit termenii de origine latino-romanică: *armată – harmată, armonie – harmonie, emisferiu – hemisferiu, istorie – historie* etc. Formaţia culturală a unor scriitori (Cantemir, Corbea, N. Costin, stolnicul Cantacuzino) a contribuit la apariţia şi menţinerea formelor cu aspiraţie la iniţială, dacă nu cumva prezenţa lui *h* era pur grafică[20].

– aceeaşi explicaţie o au şi formele cu *c, ch, h*[21], de tipul *anhoră, architect, caracter – haracter, cronică – hronică, doctor – dohtor, machină – mahină, parocuş – parohuş* etc., precum şi variantele cu velara, cu africata *ţ* sau, rarisim, cu africatele prepalatale *č, ğ,* care redau grupurile *ce (ci)* (în care consoana se realiza ca velară în latina clasică): *adaghiu, aghent, calcinatu – calţinatu, cancelar – canţelar, canţelista, ceremonie – ţeremonie, ceruză, ghenealoghie, gheştăluire, orighinal, prinţip, proţent, ţilindru* etc. Apar încă din această perioadă, deşi sporadic, variante cu africată (*č* sau *ğ*): *cancelar* (o singură atestare, în *Anonimul Cantacuzinesc*), *ceremonie* (o atestare documentară transilvăneană), *gentilom, gintilon, oficer* şi *recetă* (la cronicarii moldoveni, Miron şi Nicolae Costin, respectiv la Neculce şi Cantemir). Caracteristică perioadei, frecvenţa deosebit de mare a variantelor cu africata *ţ* se datorează mai ales pătrunderii prin filiere neromanice (germană, maghiară, polonă, rusă, ucraineană, neogreacă). Interesantă este varianta *maistrat* (cf. *maghistrat*), datorată, poate, unei analogii cu termeni moşteniţi din latină (cf. *măiestrie, măiestru*).

– labiovelarele k^{w}, g^{w} (*qu, gu*), realizate rar ca velară: *cartana* (cf. *cfartana*), *cartirie* (cf. *cfartir),* sunt redate prin *cf* sau, mai frecvent, prin *cv*, datorită atât influenţei elenismului, cât şi pronunţiei din alte limbi neromanice de unde au fost împrumutate unele cuvinte: *acfilon, cfadrant, cfestor, cfidditas, cfi(e)tanţie (cvietanţie), ecfatore, gvardie, incfijiţiş, licfida, tregvă, ungvento* etc.

– grupul k^{w} (urmat de *a*) > *p*, prin analogie cu tratamentul suferit de cuvintele moştenite din latină, în *patrangolo* (< it. *quadrangolo*).

– grupului consonantic *ks (x)* îi corespund şi *k, kj, kz, s, ş: ecţelenţie* (cf. *exelenţie*), *eşmişie, eczăcuţie, ecţipălui* etc. În unele cazuri (*x* > *s*), fenomenul se datorează filierei italiene (*pretest, spedelui*), iar în altele sunt

---

[20] După unele opinii aspiranta nu mai funcţiona ca fonem încă din epoca latinei clasice, însă sub influenţa ortografiei latine, respectiv a pronunţiei cu aspiraţie din germană, polonă, variantele româneşti cu *h* ar fi putut să nu aibă o valoare pur grafică.

[21] Vezi Iorgu Iordan, *Un dicţionar de neologisme româneşti,* în SCL, I, 1950, nr. 1, p. 72.

Scanned with OKEN Scanner

redate variante populare provenite din maghiară, germană, polonă: *ecjecuţie, ecţedălui, ecţelenţie, eczăcuţie.* Variante ca *elecsie (elexie), protecsie (protexie), protecştaţie, protecştului,* cu *cs, cş,* reprezintă cazuri de hipercorectitudine (cf. *alecţie, elecţie, protecţie*).

– grupul *ct (> ht) > ft* în *dohtor, doftor, dohtorie, doftorie, leftică* „lectică". Prin analogie cu tratamentul din cuvintele moştenite din latină, *ct > pt* în *trăptălui* (cf. *trăctălui).*

– *nct > nt* în *punt(um), pont(um), puntură;* variante cu *nt < nct* existau însă şi în latina medievală, deci nu trebuie invocat în toate situaţiile fenomenul românesc popular, cu atât mai puţin un eventual etimon italian (*puntură* apare în *Biblia de la Bucureşti*).

– *t + i* apare, de regulă, asibilat: *afectaţie, dicţionariu, instanţie, rezoluţie* etc., atât prin analogie cu termeni vechi, cât şi prin influenţă romanică sau neromanică (etimon indirect, prin germană, maghiară, neogreacă, polonă etc.). În unii termeni (şi nu doar din categoria cuvintelor greco-latine), *t* a fost menţinut datorită pronunţiei din neogreacă, respectiv influenţei ortografiei asupra pronunţării, sau prin analogie cu termeni neogreceşti în *-τια*: *democratie* (cf. *democraţie*), *confidentie.*

– sonorizarea lui *s* intervocalic, prezentă prin forme de tipul *ceruză, filozof, fizică, muză, muzică, rezoluţie* (favorizată de dublete etimologice cu *z* din maghiară, germană, rusă etc.), alternează cu păstrarea intactă a lui *s*: *fisică, musă, museu, musică, resoluţie, visă* etc.

– acomodări se produc în cadrul unor grupuri consonantice: *nf > mf* (*comfederaţie, comfet(a), comfuzie*), *nb > mb* (*îmbumbărdat*) etc.

– *i* este conservat în *coniuncţie, iurista, iurizdecţie, maiestat;* de altfel, formele cu *j* sunt ulterioare perioadei cercetate, când influenţa franceză avea o pondere extrem de scăzută.

– *r* analogic apare în locul lui *l* intervocalic în câteva situaţii: *cardinărie, crişţar(iu), ghenărar(iu), ghenerariusemus, mercuriar* etc.; dacă în exemplele de mai sus *r* se datorează unei analogii fonetice şi morfologice (cu seria substantivelor, mai ales nume de agent, în *-ar(iu), -ărie*), în alte cazuri ar putea fi vorba de preluarea unor variante etimologice (*pirulă,* atestat la Cantemir, ar putea proveni din varianta magh. *pirula*, dacă ea ar putea fi o infiltraţie ardelenească cunoscută de învăţat din graiul moldovenesc; nu este exclus însă nici să fie vorba de o simplă disimilare).

– palatalizarea labialelor, care reflectă un fenomen cu caracter exclusiv dialectal, a fost înregistrată cu totul sporadic în Moldova, în deceniul al doilea al secolului al XVIII-lea, în varianta *schiţier(ie)* „spiţer(ie)", indicând

Scanned with OKEN Scanner

pătrunderea termenului din limbajul cult, în cel popular (fonetismul este atestat în vocabularul lui Silvestro Amelio, care l-a cules din graiul moldovenesc).

Adaptarea morfologică
Substantivul

Cea mai mare parte a termenilor neologici o constituie numele (substantive şi adjective). Un rol hotărâtor în încadrarea în categoriile de gen şi de declinare l-a jucat forma (terminaţia), şi nu genul etimonului. Declinarea a III-a nominală continuă şi în această perioadă să aibă o pondere semnificativă, în cadrul substantivelor feminine[22]: *administraţie, apelaţie, artirie, asignaţie, atiştaţie, audienţie, audiţie, autoritate, conferenţie, experienţie, naţie, opinie, prefaţie* etc.; cu toate acestea, multe dintre cuvintele din această categorie prezintă şi dublete sau forme de declinarea a II-a (datorate în unele cazuri filierelor diferite: germană, maghiară, polonă etc.): *activitas, administraţion, adestaţion, avtoritas, fuzion, proprietas, privileghiu* etc.

Datorită marii productivităţi a seriei substantivale în *-ie* (urmare a împrumuturilor masive slavoneşti şi neogreceşti din aceeaşi perioadă şi din cea anterioară), multe dintre substantivele feminine de declinarea a III-a în *-ie* (care au ca ultim etimon substantive de origine latină în *-io, -ionis*)[23] au în această perioadă ca temă forma latină de nominativ, şi nu pe aceea a cazului oblic, în *-ionem*, ca în cazul cuvintelor moştenite sau ca în epoca imediat următoare: *addiţie, divizie, evicţie, explicaţie, facţie, fundaţie, intenţie, multiplicaţie, reducţie, suşpiţie.* Terminaţia *-iune* apare acum cu totul sporadic. Trebuie subliniat totodată faptul că substantivele de origine latino-romanică în *-ie* sunt extrem de numeroase încă de pe la începutul perioadei de care ne ocupăm, şi nu începând cu cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea şi cu precădere din primele decenii ale veacului al XIX-lea, cum credea Iorgu Iordan[24].

---

[22] Vezi şi Elena Slave, *Sufixele **-ie, -ărie***, în SMFC, III, p. 167.

[23] Încadrarea în declinarea a II-a a unor substantive feminine de origine latină în *-io, -ionis* constituie o raritate : *impoşiţiu.*

[24] Vezi Iorgu Iordan, *Influenţe ruseşti asupra limbii române*, în AAR, seria C, tom I, Mem. 4, p. 7-10, 13-14; idem, *Un dicţionar de neologisme româneşti*, p. 64-66; cf. R. Todoran, în *Contribuţii la istoria limbii române literare în secolul al XIX-lea*, vol. III, [Bucureşti], 1962, p. 131. De altfel, în mod eronat, I. Iordan, care socotea că împrumuturile în *-ie* se datorează influenţei ruseşti, credea că *-ie* este un sufix (!) în forme de tipul *administraţie, condiţie* etc., (în realitate, *-ie* este aici un pseudosufix, făcând parte din terminaţia cuvintelor).

Scanned with OKEN Scanner

Terminaţia latinească *-io* a fost păstrată uneori, la scriitori din Transilvania şi mai rar din Muntenia (*conselio, speţificaţio* etc.) şi, de regulă, în situaţii în care cuvintele (variantele) respective au intrat în română prin filieră maghiară (*administraţio, impoşiţio;* cf. *impoşiţiu, pario, perjecuţio*), neogreacă (*conselio*), italiană (*cumvolio;* cf. *convoliu*).

Puţine dintre substantivele având ca origine primară nume latineşti în *-entia* au fost încadrate în declinarea I, datorită filierei intermediare italiene, germane: *audienţă* (< it.), *benevolenţă* (< lat.), *corespondenţă* (< germ.), *esenţă* (< germ.); cf. *audienţie, benevolenţie, corespondenţie, esenţie* etc., de declinarea a III-a, ca majoritatea numelor neologice din această categorie. Tot în grupa substantivelor în *-ie* sunt incluse deocamdată şi o serie de nume masculine sau neutre (unele prezentând şi variante de declinarea a II-a) de origine latină în *-ius, -is, -ium:* s. m. *canzelarie, facţie, ilustrie, notarie, patrichie;* s. n. *spaţie* etc.[25]

În acelaşi timp, încă de pe acum, în cadrul declinării a II-a, în seria numelor în *-ţion* (care cuprindea în general neutre), încep să fie întâlnite şi substantive (variante) de genul feminin: *coiuncţion* (*acea ~*).

În unele cazuri este greu de stabilit (în absenţa unor contexte edificatoare) dacă terminaţia *-ie* era ataşată unui nume feminin sau masculin, la singular, respectiv unui substantiv neutru, la plural: *antimonie, tăştimonie, stadie* etc.

Cu totul sporadic apar, până la 1780, substantive neologice în *-itate, -ătate*, de declinarea a III-a; frecvent substantivele în *-itas, -itatis* au fost preluate în formele neadaptate în *-as: activitas, cfidditas* s. f.; *comunitaş* s. n. (la care sunt uneori ataşate desinenţe cazuale sau de număr). Dublete de tipul *autoritate* (cf. *avtoritas* s. n., în epoca anterioară), *curiozitate – curiozita, curiozitas,* frecvente după 1780, încep însă să-şi facă apariţia.

În cadrul substantivelor de declinarea a II-a, mai ales în texte ardeleneşti şi bănăţene, o largă categorie de substantive prezintă terminaţiile *-(i)um, -(i)us*, uneori în formă maghiarizată, *-(i)um, -(i)om, -(i)uş, -eş: balsamom (baljamom), canţelareş, conzistorium (conjiştorium), conşilium, contractuş, prefectuş* etc.

Unele substantive masculine au păstrat terminaţia *-a* şi aparţin declinării I (sau au variante de declinarea I): *ateist(a), canţelist(a), collega, exorcişta, gramatista, iurist(a)* etc. De remarcat pentru această categorie de nume şi pluralele latinizante (neadaptate) *cănţăpişte* (< lat. *concepistae*, cu pronunţie maghiară), *ghimnosofiste.*

---

[25] Productivitatea deosebită a declinării a III-a a determinat chiar formarea unor variante analogice, care au la bază un etimon latino-romanic de declinarea I : *comendie* (< lat. *commenda*, pol. k*ommenda*).

Scanned with OKEN Scanner

Deşi criteriul formal (şi nu genul gramatical al etimonului) decidea în general încadrarea în categoria genului[26], există abateri de la această regulă, mai ales în cazul termenilor în *-io, -ionis, -is, -ium* (dar nu numai), cărora le corespund în această perioadă variante de gen diferit (feminin şi neutru): *administraţie – administraţion, armistiţie – armistiţi(um), atestaţie – adestaţion, conscripţie – conscripţion, flanel – flanelă), informaţie – informaţion, naţie – naţion, paralij – paralisie, parentesie – parintej, parie – pario* etc., determinate şi de filiera prin care au venit variantele; neutrele redau de cele mai multe ori etimoane preluate prin germană, unde erau de genul feminin, sau prin maghiară, neogreacă, polonă etc.

Numeroase substantive, astăzi de genul feminin, care provin în ultimă instanţă din nume feminine latino-romanice, erau neutre sau aveau şi variante de genul neutru, indiciu, în general, al unui etimon direct neromanic (german, maghiar, neogrec, rus, sârb etc.): *canapi(u), canavăţ – canavaţă, carabin, carpit, contraband, diplom(ă), flanel(ă), narchis, poşt(ă), stof(ă) (ştof(ă)), suplicaţion etc.*

Substantivele *atom, pol* sunt neutre în această epocă. În schimb, altele, astăzi neutre, erau feminine sau masculine (sau aveau şi variante de aceste genuri): *avizie* s. f., *batalion* s. m. (pl. *batalioni*) – *batalioane* s. n., *capetolie* s. f. – *capitolium* s. n., *caşcaval* s. m. (pl. *caşcavali*) şi s. n. (pl. *caşcav(e)ale*), *metal* s. m. (pl. *metali*) şi s. n. (pl. *metaluri*), *minută* s. f., *(o)spitalie* s. f. – *(o)spital(ium)* s. n., *porţelan* s. n. – *porţileană* s. f., *ştatută s. f.* etc.

Alternanţele vocalice sau consonantice se produc sau nu la pluralul sau genitiv-dativul unor substantive feminine sau masculine: *activitatii, avgusti – avguşti, batalioane, bărăţi* „berete", *bo(a)mbe, burgundi, canţelişti, colegaţi, corneţi, cruţieti – cruţiaţi, deputaţi, galio(a)ne, galio(a)te, ministri, steţie* „staţii", *şco(a)le – şcoli* etc.

Pluralele etimologice au fost adeseori păstrate în cazul unor nume greco-latine în *-ata (-ate), -es, -a: cataplasma, climate, dogmate, enigmata, idiomata, optimate, tirones* etc., deşi forme adaptate de tipul *diplome, dogme, paradigme, therme, tironi* îşi fac apariţia.

În cazul neutrelor, desinenţa *-uri* este mult mai productivă în această perioadă: la multe dintre substantive ea a fost substituită ulterior cu *-e: argumenturi, bancheturi, bucheturi, capituluri, capoturi, complimenturi, contracturi, diamanturi, diştricturi, elementuri, extracturi, gabineturi, gazeturi, graduri, labirinturi, pergamenturi, progresuri, sălături, ştofuri, theatruri, zupuri* etc. Nu lipsesc însă nici pluralele neutre în *-e: carnavale,*

---

[26] Vezi Despina Ursu, *Încadrarea morfologică a substantivelor neologice*, în „Anuar de lingvistică şi istorie literară", Iaşi, XIV, 1965, p. 114.

Scanned with OKEN Scanner

cordovane, fașticule, patente, prognostice, săminariume etc., dar ele sunt mult mai puțin numeroase ca cele în *-uri*. Oscilații în alegerea formelor de plural sunt oglindite în dublete în *-uri, -e*, uzitate uneori de același scriitor: *batalionuri – batalioane, casteluri – castele, caștele, caşcavaluri – caşcav(e)ale, galionuri – galio(a)ne, perioduri – perioade, robinuri – robine, spitaluri – spitale, șpitale, standarturi – standarte, șărveturi – șărvete, tractaturi – tractate* etc.

Pluralele neutre în *-a* (în împrumuturi greco-latine) sunt, de asemenea, frecvente: *antidota, balsamica, cordovana, debitoria, decocta, emetica, epitafia, memoria (~ mele)*, sau apar forme duble, de tipul *theatra – theatruri*. De multe ori este greu de stabilit din contextele în care apar dacă avem a face cu plurale neutre etimologice, de tipul *balsamica, carminativa, cordovana, emetica* etc., sau cu forme de singular de genul feminin (preluate uneori chiar din latina medievală, ori adaptate pe teren românesc din plurale în *-a*: *manifestă* < lat. *manifestum, -a*).

Adjectivul

Majoritatea adjectivelor neologice sunt împrumuturi în *-icesc*, care apar cu o mare frecvență în perioada 1688-1780, în comparație cu adaptările sau cu formațiile cu alte sufixe. Unele dintre ele pot fi considerate derivate pe teren românesc cu sufixul *-esc* de la substantivele corespunzătoare în *-ic* (*poeticesc* < *poetic* + *-esc; practicesc* < *practic* + *-esc, retoricesc* < *retoric* + *-esc* etc.). Altele reprezintă însă adaptări ale unor corespondente adjectivale străine, prin substituirea sufixelor originare cu *-icesc*[27]: *heroicesc, homericesc, iambicesc, matericesc, melancolicesc, metricesc, olimpicesc, patronimicesc, scorbuticesc, theologhicesc* etc. Ele apar în puține texte însă, cam la aceiași autori (Eustatievici, Cantemir, Corbea) și în general este vorba de împrumuturi greco-latine. În unele situații nu este exclusă derivarea pe teren românesc cu *-esc* de la substantive în *-ic* (dacă admitem că substantivele respective, de exemplu **heroic*, putea avea curs totuși în limbă în epocă, chiar dacă nu deținem atestări anterioare adjectivului *heroicesc*). În alte cazuri s-ar putea să nu fie vorba de adaptări, ci de adjective de proveniență rusească în *-ičeskij* (la Eustatievici, fost învățăcel al Academiei din Kiev, la Cantemir și Corbea).

La originea corespondenței stabilite inițial între ngr. *-ικός* – rom. *-ic* (în cazul substantivelor), respectiv ngr. *-ικός* – rom. *-icesc* (în cazul

[27] Vezi N. A. Ursu, *Observații asupra adaptării adjectivelor neologice la sistemul morfologic al limbii române în jurul anului 1800*, în LR, XIII, 1964, nr. 5, p. 413-422; cf. Fulvia Ciobanu, *Sufixul adjectival -icesc*, în SMFC, I, p. 101.

Scanned with OKEN Scanner

adjectivelor) stă dubla valoare (adjectivală, dar şi substantivală) a sufixului ngr. *-ικός*. În română, fenomenul modelării cu *-icesc* pare a nu avea la bază atât evitarea unei omonimii semantice între substantivele şi adjectivele în *-ic* de tipul *politic, practic* etc., cât necesitatea unei precizări de ordin morfologic, sau o „modă": tendinţa de încadrare a adjectivelor neologice într-o serie uzuală în epocă, şi anume aceea a adjectivelor terminate în *-esc*, sufix deosebit de productiv acum.

De remarcat dubletele *olimpicesc – olimpiţăsc,* la Corbea, în care terminaţia *-icesc* se realizează şi în varianta *-iţăsc* (cu pronunţia transilvăneană, cu *ţ* în locul africatei *č*).

Sufixul *-esc (-ăsc)* continuă să fie productiv şi în cazul împrumuturilor neologice de origine latino-romanică: *amazonească, anapestesc, astronomesc, doftoresc, filosofesc, gotesc – goţesc, tăblesc* etc.

Semnalăm şi adaptări (modelări) ale unor adjective greco-latine în *-us, -os; -icus, -ικός; -ius, -ις*, care primesc terminaţiile *-os, -icios: balsaminos* (modelat după lat. *balsaminus*), *flegmaticios* (modelat după lat. *flegmaticus*, ngr. *φλεγματικός* sau format din pl. *flegmate* < *flegma* + *-icios*).

Verbul

În cazul împrumuturilor verbale, trebuie subliniată productivitatea conjugării a IV-a, care continuă să deţină cea mai mare pondere şi în această perioadă[28]. Rare sunt cazurile în care verbe de conjugarea I latine (sau romanice) sunt încadrate, prin împrumut, tot în cadrul conjugării întâi: *asecura, îmbumbărda(t), (în)corona(t), înforma, obliga, publica(re)* reprezintă adevărate raritaţi. În mod aproape constant opera criteriul conservator al încadrării în seria cea mai productivă (mai ales în privinţa împrumuturilor neologice, prin numărul covârşitor de mare al elementelor de origine slavă sau maghiară), a conjugării a IV-a, în *-ui* (mai rar în *-i*) sau *-ălui* (*-elui, -ului*).

Sufixele *-ui, -i* sunt frecvente în ţările române, mai ales în Moldova (datorită influenţei împrumuturilor latino-romanice mediate prin polonă, în *-owac*): *argumentui, contentui, coronui, doftori, explicui, înformui, obligătui, obligui, pretendui, prezentui, profesui – profesi, prognostici, recomendui – recomenduleasi*[29], *trăctui* etc., dar şi în Transilvania (datorită, în unele cazuri, influenţei etimoanelor germane în *-ieren* sau chiar a celor maghiare în *-álni,* care nu-şi au în mod obligatoriu corespondente româneşti

---

[28] Vezi Despina Ursu, *Încadrarea morfologică a verbelor neologice în limba română în perioada 1760-1860,* în LR, XIV, nr. 3, p. 371-379.

[29] Vezi mai jos, p. 222.

Scanned with OKEN Scanner

în *-ălui*[30]: *confişcui, dividirui, ghipsi, subtrahirui* sau modelărilor după verbe de origine germană: *multiplicaţirui*).

Cel mai productiv rămâne însă sufixul *-ălui* (*-elui, -ului*), care apare nu numai la împrumuturile latino-romanice mediate (şi) de maghiară (*administrălui, apelălui, comendălui, formălui, obligălui, orălui, pretendălui, probălui, publicălui, recomendălui, remitălui* etc.), ci şi la acelea luate direct din latină, italiană sau germană[31], în care au fost substituite terminaţiile cu *-ălui*, după modelul împrumuturilor din maghiară: *admonălui, aprobălui, defendălui, expedălui (spedelui, spedului), înformălui, proteştelui, proţădălui* etc.[32] Merită a fi semnalate, de asemenea, *defendivsi* şi *recomenduleasi*, primul introdus prin filieră neogreacă (aor. *δηφεντεύσα* < *δηφεντεύω* < lat. *defendere*), cel de-a doilea, o formă coruptă, în care sufixul de origine neogreacă *-isi* (*-esi*) a fost ataşat unei pseudoteme *recomendul-*[33].

Probleme de semantică

Într-un număr covârşitor, elementele culte introduse până la 1780 îşi păstrează sensurile etimologice. Este însă de remarcat faptul că unele dintre ele au intrat în limba română iniţial cu accepţiuni derivate sau speciale. Este mai ales cazul unor termeni din administraţie, din limbajul juridic, ecleziastic sau ştiinţific, care au fost puşi în circulaţie cu precădere prin scrisul cărturarilor din Transilvania sau Moldova (inclusiv prin documente sau acte private): *affectaţie* „laudă", *admonălui* „a soma un debitor", *apelaţie* „apel (în instanţă)" *comisie* „ordin, mandat", *concurş* „împărţire a averii unui datornic", *conformolui* „a redacta în formă finală un document", *conştitălui* „a fixa un termen de judecată", *contradiţie* „dezbatere", *deliberat* „decizie juridică", *dişcreţie* „instanţă de judecată", *eşmişie* „amânare a unui termen de judecată" etc.

În unele cazuri, dezvoltările semantice care diferenţiază un termen în raport cu corespondentul său latin s-au produs în latina medievală sau în alte limbi romanice: *apotecă* „farmacie" (termenul greco-latin avea în epoca

---

[30] Vezi E. Petrovici, *Sufixul **-ui** al verbelor de origine maghiară*, în DR, XI, 1948, p. 184-193.

[31] Vezi Despina Ursu, *art. cit.*; Laura Vasiliu, *Sufixul verbal **-ui** şi compusele lui*, în SMFC, IV, p. 116, 118.

[32] Acestea apar mai ales în documente transilvănene, la Tempea şi Corbea, iar corespondentele lor maghiare (atunci când există) sunt ulterioare atestărilor româneşti.

[33] Acesta provine din *recomendului* (< magh. *recomandálni* sau lat. *recommendare*, după modelul împrumuturilor din maghiară în *-ălui, -elui, -ului*), în care *-ui* din finală (aici un pseudosufix) a determinat falsa reconstituire a unei teme verbale **recomendul-*.

Scanned with OKEN Scanner

clasică accepţiunea de „magazie"), *comendatoriu, guvernator* etc., sau chiar neromanice: *harmată* „tun" (< pol.).

Accepţiunile unor termeni până pe la 1780 (păstrate uneori şi în perioada imediat următoare) îi diferenţiază în raport cu limba literară actuală[34]: *carton* „nume al unui material textil", *cavalerie* „decoraţie", *economie* „gospodărie", *gheneros* „nobil", *instrument* „mijlocitor; uneltire", *machină* „catapultă", *nervos* „puternic, viguros", *poşt(ă)* „poştalion; curier", *stambă* „tipar", *steţie* „loc de cantonament al unei armate", *universal* „decret".

Conştiinţa noutăţii termenilor împrumutaţi explică de ce în numeroase cazuri scriitorii recurg la diferite modalităţi de a clarifica semnificaţia acestora, prin traduceri integrale, perifraze, explicitări, glose (în text, marginal, în subsol)[35], alcătuirea unui glosar (*Scara* lui Cantemir, din *Istoria ieroglifică*[36]) sau chiar a unei lucrări mai complexe, dicţionarul (în cazul lui Teodor Corbea[37]).

Viabilitatea şi productivitatea împrumuturilor

Având o circulaţie inegală în spaţiu şi în timp, împrumuturile lexicale oglindesc interacţiunea dintre limbajul literar şi diversele ramificaţii ale limbii populare din epoca respectivă. Unele, perfect adaptate, au fost incluse în fondul principal lexical: *administraţie, armată, articul, autor, baston, capot, căpitan, cauză, doctor, familie, formă, materie, modă, muzică, natură, naţiune, plic, sală, stofă* etc.; altele au avut nevoie de modificări semantice sau formale pentru a ajunge aici: *administrălui, butel* „butelie", *enteres, gazet, piaţ, parazol, steţie, zupă* etc.

În fine, alţi termeni, deşi au avut o circulaţie deosebit de mare până pe la 1780 (în cazul unora s-a depăşit chiar mijlocul veacului următor), intrând de timpuriu din limbajul cult în cel popular, devin ulterior arhaisme, ori dispar cu desăvârşire (uneori odată cu noţiunile pe care le reprezentau, vetuste sau

---

[34] Motivele constau deopotrivă în preluarea unor termeni latini cu sensul etimologic primar, a unor sensuri speciale sau a unor dezvoltări semantice produse ulterior, eventual chiar într-o altă limbă (ne)romanică.

[35] Vezi DÎLR, p. 45-48.

[36] Aici învăţatul moldovean sublinia chiar importanţa introducerii termenilor noi în vederea cultivării limbii.

[37] Acesta s-a angajat într-o lucrare laborioasă, un dicţionar de tip explicativ, enciclopedic; pentru partea românească el s-a străduit să înregistreze corespondentele româneşti ale unor termeni latini din diverse zone ale dacoromânei, nelimitându-se la forme cunoscute din aria sa lingvistică. Aşa se explică prezenţa în dicţionarul său a unor termeni moldoveneşti sau nord ardeleneşti. Impresionant este totodată efortul de creare a numeroşi termeni neologici pe baza modelărilor, derivării cu sufixe, prefixe, a derivării regresive, a compunerii etc.

Scanned with OKEN Scanner

complet date uitării): *baştă, bastardă, belacoasă, caretă, confet(ă), cordovan(ă), coştei, delijant, galion, harmată, lazaret, losterie, oştie* etc., sau se conservă astăzi doar pietrificate în expresii al căror sens iniţial este recunoscut cu greutate: *stambă* (*a da în ~* „a da la tipar, a tipări").

Unii au fost înlocuiţi ulterior cu dublete tot de origine romanică (*bagaliu – bagaj*) sau au suferit modificări formale datorită „reîmprumutării" (împrumutului direct, suprapus peste cel iniţial, indirect, prin mediere neromanică): *bagdatelu (pacatel) – bagatelă, barătă – beretă, canapi(u) – canapea, crişta1 (criştar(iu)) – cristal, fişc(uş) – fisc, (în)formălui – (în)forma, obligălui, obligui – obliga, parazol – parasol, paroche – perucă, scrină – scrin, ştatuta – statut, steţie – staţie* etc.

Merită a fi menţionat şi faptul că pentru unele împrumuturi de origine latino-romanică, pătrunse direct sau indirect în limba română în această perioadă, deţinem atestări nu (sau nu numai) din lucrări cu caracter beletristic, ştiinţific sau din acte de cancelarie, ci din scrisori sau acte particulare (uneori exclusiv din acest tip de scrieri): *aprobălui, audienţă, colector, concurş, cont, creditor, explicaţie, fundaţie, graţie, gratulaţie, parazol, pişcot, pretendălui, pretendui, protăştălui, protecţie, repartiţie, reşpect, rezoluţie, remonstraţie, sădesfacţie, supă (zupă)* etc. Dacă ei erau cunoscuţi şi uzitaţi în mediile cultivate ale vremii este greu de spus, deşi în cazul unora, frecvenţa cu care apar constituie un indiciu în acest sens.

Cu toate acestea, un foarte mare număr de neologisme de origine latino-romanică rămân apariţii efemere, datorate aproape exclusiv contactului câtorva cărturari cu limba latină sau italiană. Este cazul nu numai al termenilor neadaptaţi, ci şi al celor adaptaţi, dar care au avut un caracter întâmplător în epocă, deşi ulterior vor fi reintroduşi şi se vor impune, ajungând chiar în fondul principal lexical. Ne este greu să ne pronunţăm în ce măsură s-ar putea vorbi de o viabilitate sau de o continuitate în limbă a acestor cuvinte; mai probabil este că în majoritatea situaţiilor au fost reîmprumutaţi de alţi scriitori, la o dată ulterioară. Această problemă nu va putea fi însă clarificată decât în urma unei cercetări comparative care să cuprindă şi situaţia neologismelor din etapa imediat următoare.

Repartiţia geografică şi stilistică a împrumuturilor

Repartiţia elementelor culte de origine latino-romanică pe zone geografice a fost condiţionată atât de sursa (filiera) lor, cât şi de cauze istorico-culturale care au stat la baza unor mutaţii petrecute în domeniul lexical în perioada dintre 1688 şi 1780.

Scanned with OKEN Scanner

Termenii cu etimologie multiplă de origine greco-latină pot fi întâlniţi în egală măsură cam cu aceeaşi pondere în toate cele trei provincii româneşti şi în primul rând la autori eruditi care cunoşteau deopotrivă culturile şi limbile latină şi greacă (în unele cazuri şi alte limbi şi culturi): Milescu, stolnicul Cantacuzino, Cantemir, Corbea, N. Costin, R. Greceanu, R. Tempea, R. Popescu etc. Ei apar, de asemenea, şi în scrieri care au folosit izvoare multiple şi în care se regăsesc deopotrivă grecisme sau latinisme (*Biblia de la Bucureşti*, *Mărgăritare*, *Foletul Novel*, *Pânea pruncilor*, *Meşteşugul doftoriei*, manualele şcolare apărute la Viena în 1777 etc.): *apotecă*, *astronom*, *atom*, *dialect*, *diplomă*, *protocol*, *sferă*, *theatru*, *theorie*, *thermă*, *zefir* etc.

La sfârşitul secolului al XVII-lea şi în cel următor numărul termenilor de origine latină (întâlniţi până atunci doar în câteva scrieri ardeleneşti – *Noul Testament* de la Bălgrad, *Scutul catichismuşului*, *Sicriul de aur* etc. –, sporadic în Ţara Românească – în *Mystirio*, *Cheia înţelesului* –, sau la Dosoftei) va creşte considerabil. Este vorba de cuvinte provenite direct din latină sau prin intermediar neromanic, neogrecesc sau rusesc în Principate, polon în Moldova, german şi maghiar în Transilvania, Moldova şi Oltenia, cunoscute de cărturari sau vehiculate în cronicile moldoveneşti sau munteneşti, precum şi în textele religioase şi laice transilvănene, ori în documentele şi scrisorile redactate în Ardeal sau Oltenia: *administraţie*, *apelaţie*, *comisie*, *consilier*, *element*, *imperator*, *imperatriţă*, *lectică*, *monstru*, *protecţie*, *regulă*, *republică*, *senator*, *soţietate*, *ţeremonie*, *ţircumstanţie* etc.

În special în Moldova şi Transilvania se întâlneşte acum un mare număr de termeni neologici de origine italiană (este vorba de împrumuturi indirecte, mediate de maghiară, germană, respectiv de polonă şi rusă), aparţinând mai ales administraţiei, vieţii de arme, politicii, ştiinţelor: *benevolenţă*, *graţie*, *losterie*, *suplică* etc., în timp ce italienismele din scrierile provenite din Ţara Românească (*Foletul Novel*, *Cartea de bucate*, *Meşteşugul doftoriei*) au avut un caracter izolat, nefiind puse deocamdată în circulaţie).

Termenii romanici culţi vehiculaţi prin germană sau maghiară au o pondere crescută în scrierile de după 1700, mai ales la autori ardeleni: puţini reuşesc să se infiltreze şi în Principate (în Moldova şi, parţial, în Ţara Românească, doar în zona Olteniei): *administraţion*, *aghent*, *cameralist*, *capital*, *comision*, *contract*, *director*, *document*, *memorial*, *suplicaţion* etc.; *administrălui*, *apelălui*, *comisareş*, *contractuş*, *formălui*, *i(n)şpector*, *piaţ* etc.

Scanned with OKEN Scanner

Concluzii

Perioada cuprinsă între anii 1688-1780 se caracterizează, faţă de epoca anterioară, printr-o infuzie importantă de împrumuturi livreşti de origine latino-romanică. Influenţa lexicală occidentală s-a manifestat cu precădere în domeniul vieţii spirituale şi social-politice, de care aparţin în majoritate aceşti termeni, deşi nici cei care reflectă zone ale vieţii materiale nu sunt de neglijat. Astfel încât se poate vorbi încă de pe acum de conturarea unui fond neologic latino-romanic activ, alcătuit din elemente care încep să fie tot mai mult utilizate nu numai de învăţaţii eruditi ai vremii, ci şi de persoane cu un orizont cultural mai redus.

Dacă cele mai multe oscilaţii de tip fonetic sau morfologic apar în limbajul acestora din urmă, la care se întâlnesc numeroase fluctuaţii în preluarea neologismelor, în mediile cărturăreşti sau savante se pot observa, pe de o parte, adaptări care vor dăinui până în limba literară actuală, iar pe de altă parte, tendinţe de conservare cât mai fidelă a formei etimonului, indicând deja o atitudine, o modă culturală, de aliniere la modelul european. Această orientare către romanitate, prefigurând saltul calitativ care se va produce în perioada imediat următoare anului 1780, va avea consecinţe importante în direcţia conturării stilurilor, chiar dacă deocamdată un mare număr de apariţii livreşti sunt efemere, urmând a fi „reactualizate“ ulterior, în unele cazuri abia în veacul nostru.

Scanned with OKEN Scanner

INFLUENŢA RUSĂ ASUPRA LIMBII ROMÂNE ÎNTRE 1688 ŞI 1780

FLOAREA VÎRBAN

1. Introducere

1.1. Influenţa limbii ruse asupra limbii române reprezintă unul dintre subiectele care nu s-au bucurat de o atenţie deosebită din partea cercetătorilor (atât români cât şi străini). Preocupările de acest tip, de altfel puţin numeroase, au fost consacrate în cea mai mare parte perioadei contemporane. În plus, se poate remarca absenţa unor lucrări de sinteză semnificative. Dintre puţinele studii care s-au scris pe această temă câteva merită totuşi a fi amintite. O primă categorie o formează cele dedicate unor fenomene particulare[1] sau unui singur autor[2]. O a doua grupă o constituie lucrările care, deşi par să aibă o arie de cuprindere mai largă, nu aduc în realitate o contribuţie semnificativă. Este cazul unor studii precum cele semnate de Victor Vascenco (referitoare la elementele slave răsăritene din limba română[3]), Iorgu Iordan, A. Scriban, G. Mihăilă etc.[4]. Exagerările cu

---

[1] Iorgu Iordan, *Sufixul românesc* ***-iv,*** în SCL, XI, 1960, nr. 2, p. 179-188; Eugen Seidel, *Elemente sintactice slave în limba română,* Bucureşti, 1958; C. Apreotesei, *Despre unele influenţe sintactice ruseşti asupra limbii române actuale,* în *Culegere de studii,* Bucureşti, 1961, p. 226-235.

[2] Victor Vascenco, *Influenţe ruseşti în limba tipăriturilor lui Mihail Strilbiţchi,* în SCL, IX, 1958, nr. 2, p. 231-240. Vezi şi observaţiile lui Iorgu Iordan cu privire la influenţa rusă în limba cronicii lui Neculce din *Introducere* la Ion Neculce, *Letopiseţul Ţării Moldovei şi O samă de cuvinte,* Bucureşti, 1959, p. IX-CXXVII. Cf. şi id., *Limba şi stilul lui Ion Neculce,* în *De la Varlaam la Sadoveanu. Studii despre limba şi stilul scriitorilor,* [Bucureşti], 1958, p. 61-119.

[3] Vezi în acest sens Victor Vascenco, *Elemente slave răsăritene în limba română (Periodizarea împrumuturilor),* şi, respectiv, *Elemente slave răsăritene în limba română (Căile de pătrundere a împrumuturilor; particularităţile cuvintelor internaţionale venite prin intermediul limbii ruse,* ambele în *Studii de lingvistică teoretică şi aplicată,* Bucureşti, 1996, p. 63-76 şi, respectiv, 77-78.

[4] Iorgu Iordan, *Influenţe ruseşti asupra limbii române,* în „Analele Academiei Republicii Populare Române", Seria C, tomul I, Memoriul 4; A. Scriban, *Observaţii privitoare la influenţa limbii ruseşti asupra celei româneşti,* în „Revista idealistă", anul I, tom. 2, nr. 6,

Scanned with OKEN Scanner

privire la dimensiunile şi importanţa influenţei ruseşti, surprinzătoare la un lingvist de talia lui Iorgu Iordan, au cu siguranţă şi o încărcătură ideologică. Redăm în acest sens o sugestivă observaţie a autorului: „O rezervă asemănătoare trebuie să fac şi cu privire la explicaţiile propuse. Pe lângă pregătirea mea cu totul modestă din domeniul slavisticii şi al lingvisticii ruse, a contribuit, desigur, la săvârşirea diverselor erori care există fără nici o îndoială în această lucrare, noutatea problemei, ideea că am <<descoperit>> ceva nou, cu consecinţa ei inevitabilă, exagerarea“[5].

De o atenţie deosebită s-a bucurat analiza influenţei ruse asupra calculului lingvistic, de semnalat fiind în special contribuţia adusă de Theodor Hristea[6].

De amintit sunt şi observaţiile privind influenţa rusă din două istorii ale limbii române literare, una mai veche, *Istoria limbii române literare,* semnată de Alexandru Rosetti, Boris Cazacu şi Liviu Onu[7], şi alta mai nouă, *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532-1780),* apărută recent (1997) şi datorată unui grup de cercetători de la Institutul de Lingvistică din Bucureşti[8]. La acestea se adăugă două lucrări lexicografice, una dedicată împrumuturilor latino-romanice (1421-1760)[9] şi importantă prin contribuţia deosebită pe care o aduce la sublinierea rolului de filieră al limbii ruse

---

Bucureşti, 1903, p. 596-601; *Id.*, prefaţa la *Dicţionarul limbii româneşti,* Iaşi, 1939; G. Mihăilă, *Observaţii asupra influenţei ruse în vocabularul limbii române contemporane,* în LR, III, 1954, nr. 3, p. 27-35. Cf. şi H. Brüske, *Die russischen und polnischen Elemente im Rumänischen,* în „Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache“, XXVI-XXIX, Leipzig, 1921, p.1-66 (Vezi recenzia Margaretei Ştefănescu, în „Arhiva“, 4, Iaşi, 1922, p. 553-555); C. von Sanzewitsch, *Die russischen Elemente romanischen und germanischen Ursprungs im Rumänischen,* în „ Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache“, II, Leipzig, 1895, p. 193-214; D. Scheludko, *Nordslavische Elemente im Rumänischen,* în „Balkan-Arhiv“, I Band, Leipzig, 1925, p. 153-172. (Vezi recenzia Margaretei Ştefănescu, în „Arhiva“, nr. 2, Iaşi, 1926, p. 148-150.)

[5] I. Iordan, *Influenţe...,* p. 65. Mai mult decât exagerate sunt şi observaţiile lui I. Bărbulescu, *Individualitatea limbii române şi elementele slave vechi* (cap. *Teoria despre limba rusească în constituirea individualităţii române*), Bucureşti, 1929.

[6] În studiul *Contribuţii la studiul influenţei ruse moderne asupra limbii române actuale (calcuri lingvistice),* în „Romanoslavica“, XII (1965), p. 315-326. Vezi şi V. Vascenco, *Calcuri savante formate în limba română după modele ruseşti (secolele al XVIII-lea – al XIX-lea),* în *Studii de lingvistică teoretică şi aplicată,* Bucureşti, 1996, p. 123-136; L. Farcaş, *Некоторые наблюдения над кальками в румынском языке с русского,* în *Culegere de studii,* Bucureşti, 1958, p. 9-21; S. Vaimberg, *Cu privire la problema cuvintelor compuse prescurtate în limbile rusă şi română,* în *id.*, p. 22-31 şi *Calcuri româneşti după adjectivele compuse din limba rusă,* în *Culegere de studii,* Bucureşti, 1961, p. 69-75.

[7] Vezi Rosetti-Cazacu-Onu, ILRL[2].

[8] Vezi ILRLV.

[9] Vezi DÎLR.

Scanned with OKEN Scanner

pentru împrumuturile latineşti şi neo-romanice, iar cealaltă consacrată elementelor regionale din limba română literară veche (1640-1780)[10], demnă de reţinut prin semnalarea unor împrumuturi ruseşti.

1.2. Studiul de faţă, departe de a-şi propune să epuizeze o problemă atât de complexă şi de puţin cercetată, intenţionează totuşi să fie un început în încercarea de a oferi celor interesaţi o imagine cât de cât elocventă a ceea ce a însemnat influenţa rusă asupra limbii române între 1688-1780.

2. Principalele aspecte ale contactelor româno-ruse. Vechimea şi evoluţia lor. Deşi nu ne propunem să prezentăm un istoric complet al relaţiilor româno-ruse[11] (până în secolul al XVIII-lea, inclusiv), considerăm că o subliniere a principalelor trăsături ale acestor raporturi şi a evoluţiei lor în timp este totuşi necesară pentru o mai bună înţelegere a contextului general care a favorizat influenţa rusă asupra limbii române din secolul al XVIII-lea.

Relaţiile dintre români şi ruşi au fost generate şi întreţinute de câteva interese majore: politice, economice (în special comerciale) şi culturale (mai ales religioase). În funcţie de ponderea pe care au avut-o aceste interese, într-o perioadă sau alta, a variat şi natura raporturilor ţărilor române cu Rusia.

2.1. Influenţa rusă înainte de 1688. Poziţia geografică a teritoriilor locuite de români şi, mai târziu, schisma bisericii creştine, la 1054, au constituit cu siguranţă principalii factori care au dus la stabilirea de contacte cu populaţiile slave, întâi cu bulgarii, polonezii, sârbii, ucrainenii (aflaţi în imediata vecinătate a ţărilor române) şi, ulterior, cu ruşii.

Primele legături cu Rusia au fost de ordin politic, fiind generate de contextul general creat prin căderea Constantinopolelui, în 1453, în urma căreia Rusia devenea (graţie ascensiunii sale militare şi politice) cel mai important sprijin al popoarelor din Peninsula Balcanică, ameninţate de pericolul iminent al expansiunii otomane. Relaţiile politice, al căror început se leagă de numele lui Ştefan cel Mare (în Moldova) şi al lui Mihai Viteazul (în Ţara Românească), se vor accentua în timpul domniilor lui Matei Basarab (1633-1654) şi Vasile Lupu (1634-1653).

Poziţia strategică a Moldovei, din punct de vedere comercial, a făcut ca deseori interesele politice ale Rusiei să fie dublate şi de unele economice.

---

[10] Vezi DTR.

[11] Pentru o privire generală asupra raporturilor româno-ruse, vezi Paul Constantinescu-Iaşi, *Relaţiile culturale româno-ruse din trecut*, Bucureşti, 1954 (abstracţie făcând de exagerările cu privire la vechimea relaţiilor şi la amploarea şi importanţa unora dintre ele). Cf. şi G. Bezviconi, *Contribuţii la istoria relaţiilor româno-ruse (din cele mai vechi timpuri până la mijlocul secolului al XIX-lea)*, Bucureşti, 1962.

Scanned with OKEN Scanner

Contactele Rusiei cu Bizanţul se făceau la Marea Neagră. Drumul Baltica – Polonia – Moldova – Marea Neagră era unul dintre cele mai active trasee comerciale. Schimburile economice cu Rusia se vor dezvolta în special începând cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea şi se vor accentua în secolul următor[12].

Pelerinajul religios reprezintă cea dintâi şi cea mai frecventă formă de contact între bisericile română şi rusă. Misiunile religioase erau adesea însoţite de unele politice[13].

Pe de altă parte, tot bisericii i se datorează şi primele schimburi de carte cu Rusia. Paul Constantinescu-Iaşi[14] consideră că „cele mai vechi cărţi bisericeşti, folosite în Moldova, sunt de redacţie rusă-novgorodeană" şi face trimitere la o *Evanghelie Apracos* din secolul al XIV-lea, semnalată de A. Jaţimirski şi păstrată în colecţia de manuscrise a Bibliotecii Academiei Române.

Modelul primelor cronici moldoveneşti[15] trebuie, de asemenea, căutat în letopiseţele ruseşti sau ucrainene.

Dezvoltarea activităţii tipografice din secolul al XVII-lea, în Moldova şi Ţara Românească, s-a bucurat şi de sprijinul material (tipografii şi bani) al ţarilor de la Moscova.

Pe de altă parte, se poate vorbi şi de o influenţă în sens invers, dinspre Moldova spre Rusia, în special în plan cultural. În secolul al XV-lea exista în Moldova o puternică şcoală de caligrafie, având cel mai important centru la mănăstirea Neamţ. Tehnica manuscriselor moldoveneşti, consideră Jaţimirski, ar fi influenţat-o nu numai pe cea din Ucraina, ci chiar pe cea moscovită de la începutul secolului următor[16].

În timpul domniei lui Alexandru Lăpuşneanu, mai exact în 1556, Ivan al III-lea va comanda în Moldova o copie a *Sintagmei lui Vlastaris,* care va fi realizată de episcopul Macarie de Roman.

---

[12] Astfel, Miron Costin vorbeşte de un anume Isaru, „omu aicea în ţară pe acele vremi"– adică, pe la 1637 – „vestitu cu neguţitoriia în Ţara Moschicească" (CLM, p. 112). Şi tot el aminteşte de dezvoltarea comerţului cu blănuri ruseşti, în special soboli („samur"), în această perioadă (pe la 1652), notând: „că-şi deşchisese cale neguţitorii greci carii îmbla la Moscu pentru soboli, pre la Tighina, pentru greul vămii şi făcea scădere vămii aicea în ţară" (*Ib.*, p. 138).

[13] Reprezentanţii clerului, aproape întotdeauna oameni învăţaţi şi cunoscători ai limbilor străine, erau şi principalii intermediari ai relaţiilor politice.

[14] În *op. cit.*, p. 96.

[15] Apărute din iniţiativa lui Ştefan cel Mare, dar scrise şi ulterior, în timpul domniilor lui Petru Rareş, Alexandru Lăpuşneanu şi Petru Şchiopul.

[16] Cf. A. Jaţimirski, *Из истории славянской письменности в Молдавии и Валахии XV-XVII вв.*, Sanktpeterburg, 1906, p. LI-LII.

Scanned with OKEN Scanner

2.2. Influenţa rusă în perioada 1688-1780. Dacă în prima jumătate a secolului al XVII-lea atenţia ţărilor române era îndreptată în special spre Kiev[17], deja spre sfârşitul acestui secol asistăm la reorientarea lor spre Moscova, poziţie ce avea să fie menţinută pe tot parcursul secolului următor. În plus, accentul se va muta din plan cultural în plan politic, majoritatea contactelor cu Rusia având la bază, în primul rând, interese de ordin politic.

2.2.1. Relaţiile politice. Sfârşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolului următor sunt dominate de figura lui Petru I, supranumit „cel Mare" datorită vastului său program de reforme şi dezvoltării pe care a cunoscut-o Rusia în timpul domniei sale. Personalitatea lui Petru cel Mare avea să influenţeze şi viaţa politică din ţările române. Atât domnitorii moldoveni (Antioh Cantemir, Mihail Racoviţă, Dimitrie Cantemir) cât şi cei munteni (Şerban Cantacuzino, Constantin Brâncoveanu) duc în această perioadă o politică accentuat filorusă. Principala motivaţie o constituia nevoia unui sprijin în lupta antiotomană. Politica subversivă a principilor şi boierilor români, ilustrată de o corespondenţă continuă[18] cu Petru cel Mare, căruia îi furnizau date despre situaţia din Imperiul Otoman, avea să le fie unora dintre ei fatală. Este cazul lui Brâncoveanu şi al Cantacuzinilor, ucişi de turci pentru înaltă trădare[19]. Nici cazul lui Dimitrie Cantemir nu este mai fericit, domnitorul moldovean fiind nevoit să se refugieze în Rusia, în urma războiului ruso-turc din 1710-1711, soldat cu înfrângerea Rusiei[20].

Instituirea regimului domniilor fanariote în ţările române (începând cu 1711, 1716) a accentuat şi mai mult nevoia românilor de a obţine protectoratul Rusiei, care le asigura sprijin armat şi le garanta independenţă politică şi ajutor în dezvoltarea economică şi culturală.

---

[17] Explicabilă în primul rând prin prezenţa lui Petru Movilă, fiul fostului domnitor moldovean Ieremia Movilă, în funcţia de mitropolit al Kievului.

[18] Este deja cunoscută corespondenţa secretă a lui Brâncoveanu cu Petru cel Mare, dar şi cea a lui Constantin Cantacuzino şi a fraţilor David şi Teodor Corbea. (Aceştia erau implicaţi, alături de alţi reprezentanţi ai nobilimii, în acţiunile corpului diplomatic condus de Brâncoveanu, care urmărea, printre altele, întărirea relaţiilor cu Moscova). Originalele acestor scrisori se păstrează în Arhiva Centrală de Acte Vechi din Moscova. O copie (în microfilm) se găseşte la Arhivele Statului din Bucureşti. Vezi în acest sens şi G. S. Ardeleanu, *Din istoria relaţiilor româno-ruse. Ştiri privitoare la istoria Ţărilor Române în corespondenţa împăratului Rusiei, Petru I,* în „Studii şi cercetări de istorie medie", I, 1950.

[19] Aceeaşi soartă va avea mai târziu şi Grigore Ghica.

[20] La 13 aprilie 1711 Dimitrie Cantemir încheiase un tratat de alianţă cu Rusia, la Luţck, prin intermediul vistiernicului Luca. Cf. Ştefan Ciobanu, *Dimitrie Cantemir în Rusia*, Chişinău, 1924, p. 4 şi următoarele. Brâncoveanu încheiase, la rândul său, un tratat secret cu Rusia, încă în 1709, şi fusese decorat de ţar cu ordinul Sfântul Andrei. Cf. Paul Constantinescu-Iaşi, *op. cit.*, p. 163.

Scanned with OKEN Scanner

Ridicată deja în 1738 (la Congresul de pace de la Nemirov) de către Rusia, dar refuzată de turci, problema independenţei ţărilor române va fi reluată şi după războiul din 1769-1774, prin tratatul ruso-turc de la Kuciuk-Kainargi şi, ulterior, prin Convenţia de la Ainali-Kavak. Acelaşi tratat (de la Kuciuk-Kainargi) stabilea şi protectoratul Rusiei asupra ţărilor române, având drept urmare înfiinţarea, câţiva ani mai târziu (în 1780), a primelor consulate ruseşti pe teren românesc.

2.2.2. Rolul bisericii[21]. Relaţiile politice se bucurau şi de acordul bisericii, clerul văzând în Rusia cel mai puternic apărător al creştinătăţii, la acea dată. Interesaţi de stăvilirea pericolului otoman, patriarhii Ierusalimului (în special Dositei, dar şi urmaşul şi nepotul său, Hrisant Nottara) vor întreţine, la rândul lor, legături permanente cu Rusia, informându-i pe ţari în legătură cu situaţia din Imperiul Otoman şi din Balcani.

Sfârşitul secolului al XVII-lea va fi marcat şi de puternice conflicte în sânul bisericii ortodoxe, între curentul latin (occidental) şi cel grec (bizantin). De aceste lupte dogmatice se leagă şi înfiinţarea şcolilor latine şi greceşti. Principalul intermediar între marele cler grec şi Rusia a fost românul Nicolae Milescu Spătarul, stabilit la Moscova. Aflat în exil în Polonia, Dosoftei se va implica şi el în mişcările dogmatice din Rusia, traducând, la cererea Moscovei, mai multe lucrări din greacă în rusă.

Tot mai mulţi reprezentanţi ai bisericii româneşti vor ajunge la Moscova şi Peterburg, cerând ajutoare pentru construirea şi restaurarea de biserici[22].

Cei mai de seamă reprezentanţi ai vieţii bisericeşti (care au avut legături cu Rusia) sunt la noi Dosoftei, pentru sfârşitul secolului al XVII-lea (aflat însă în exil în Polonia), iar pentru a doua jumătate a secolului al XVIII-lea Vartolomei Măzăreanu şi Paisie Velicikovski, partizani ai curentului generat de Dimitrie din Rostov, adus în Moldova de călugărul Pahomie.

2.2.3. Viaţa literară. În ciuda condiţiilor politice nefavorabile, generate în primul rând de impunerea domniilor fanariote de către turci, secolul al XVIII-lea se caracterizează totuşi prin apariţia şi circulaţia unui număr de lucrări incomparabil mai mare decât cel al cărţilor care au circulat în ţările române în secolele anterioare. Unele dintre ele sunt marcate, într-un fel sau altul, şi de influenţa rusă. Este cazul unor lucrări ale lui Cantemir (*Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*) şi Neculce (*Letopiseţul Ţării Moldovei* şi *O samă de cuvinte*), a jurnalelor de călătorie în Rusia, semnate de Vartolomei Măzăreanu, Pahomie Călugărul sau de preoţii Venedict şi

---

[21] Pentru o imagine de ansamblu vezi Silviu Dragomir, *Contribuţii privitoare la relaţiile bisericii româneşti cu Rusia în veacul al XVIII-lea*, Bucureşti, 1914.

[22] Vezi A. Jaţimirski, *Благотворительность русских государей въ Румыніи въ XVI-XIX вв.*, „Русский Вястникъ", Moscva, 1899, p. 9-14.

Scanned with OKEN Scanner

Mihail Popovici, sau a unei cronici a războiului ruso-turc, scrisă de Dumitrache Medelnicerul. În creştere este şi numărul traducerilor din rusă, în special începând cu mijlocul secolului al XVIII-lea. Printre ele semnalăm şi traduceri ale cronografelor ruseşti cu privire la istoria Rusiei şi la viaţa lui Petru cel Mare[23].

Toate aceste contacte au implicaţii şi în plan lingvistic. Împrumuturile din limba rusă, prezente şi înainte de 1688, dar în număr restrâns, vor fi întâlnite din ce în ce mai des în lucrările şi documentele româneşti scrise la sfârşitul secolului al XVII-lea şi în secolul următor. Acest interval (1688-1780) reprezintă de fapt prima etapă importantă din istoria influenţei ruseşti asupra limbii române.

3. Originea împrumuturilor[24]

Împrumuturile ruseşti intrate în limba română în perioada 1688-1780 pot fi împărţite, din punctul de vedere al originii lor, în două mari categorii: cuvinte cu origine rusă propriu-zisă[25] (vezi **3.1.**) şi cuvinte cu etimologie multiplă (vezi **3.2.**). Cea de-a doua categorie se subdivide la rândul său în alte două subclase: termeni cu etimologie multiplă slavă (adică explicabili printr-un etimon rusesc sau prin unul din altă limbă slavă[26]) (vezi **3.2.1.**) şi termeni din alte limbi (diferite de cele slave) (vezi **3.2.2.**)[27]. Cei din urmă au pătruns în limba română fie prin filieră rusă, eventual şi prin filiera altei limbi slave, de regulă polona şi, mult mai rar, sârba, fie prin una sau mai multe dintre limbile de origine. Întrucât este foarte greu, dacă nu imposibil, de departajat cazurile de etimologie multiplă de cele de filieră, am grupat toţi aceşti termeni sub titlul generic: termeni care nu sunt la origine slavi; prezenţa lor în una sau alta dintre limbile slave (deci şi în rusă) fiind de cele mai multe ori de dată recentă.

---

[23] Cu privire la acestea din urmă trebuie menţionat că variantele româneşti provin uneori dintr-un original grecesc (vezi, spre exemplu, ms. rom. BAR 204); cele la care ne referim pe parcursul acestui studiu au un original rusesc.

[24] Pentru stabilirea etimologiilor am apelat la DA, DELR, DÎLR, DLR, DTR şi Sreznevski, MDLRV.

[25] Adică termeni care nu sunt dublaţi pe teren românesc de variante provenite din alte limbi. Vezi şi explicaţiile de sub **3.3.**

[26] Avem în vedere atât limbile slave noi, cât şi slava veche.

[27] Nu am realizat o grupă aparte pentru termenii de origine turcă, tătară etc., pătrunşi în română prin filieră rusă. Aceştia au fost încadraţi fie în categoria celor cu origine rusă propriu-zisă, atunci când vechimea lor în limba rusă este destul de mare (cel puţin două secole) (vezi *ceai, chitai, busurman* etc.), fie în categoria celor cu etimologie slavă multiplă, când este posibilă explicarea lor şi prin infuenţa altei limbi slave (în afară de rusă) sau, eventual, chiar şi direct prin turcă, tătără etc. (vezi *arşin, şlic* etc.).

Scanned with OKEN Scanner

3.1. Cuvinte cu origine rusă propriu-zisă:

boleac, -ă adj. (1698) „bolnăvicios, suferind" (CD, 361/125[r]: ***boliac;*** CLM, 92: ***boleac,*** 95: ***boliacă,*** 136: ***boleacă;*** CH, 326: ***boleac;*** VP[1], 16[r]/24: ***boleac***) (< rus. *боляга)*[28];

busurman s.m. (începutul secolului al XVIII-lea) „păgân, musulman" (ULM, 118: ***busurmani;*** CH, 143: ***busurman,*** 142, 457: ***busurmani,*** 457: ***busurmanii;*** NL, 209: ***busurman;*** CIC, 292: ***busurmani***) (< rus. *бусурман*);

ceai s.n. (1756) „ceai (planta uscată)" (VP[1], 35[v]/16: ***ceaiul***; ISD, XII, 86, VIII, 5: ***ceaiu***; FDC, 71: ***ciai...de Rusia***) (< rus. *чай*);

ceantal s.n. (1770-1771) „bazin, fântână arteziană" (PJ, 39[v]/5: ***ceantale***) (Cf. rus. *чан* „bazin, rezervor (de apă)");

chitai[29] s.m.pl. (c. 1740) „chinezi, locuitori etnici ai Chinei" (NC, 27, 28: ***chitailor***) (< v. rus. ***китаи*** „chinez");

cilen s.m. (1775) „membru (în conducere)" (Cat., 9[r]/13-15: ***cilen***) (< rus. *член*);

cnea(d)z (cnez(i), cniaz(i), cneaj) s.m. (1715) „prinţ, principe (în Rusia)"[30] (Ps. C, 65: ***cnez,*** 69: ***cneazul;*** ULM, 117: ***cneazul Mosculuí;*** CH, 447: ***cnez, cnezi*** (sg.), 507: ***cneaz;*** PIst., 258: ***cnez;*** NCL, II, 70/9: ***cneazul;*** NL, 288: ***cneaz,*** 257, 288: ***cneazul,*** 224, 226, 290: ***cneajul,*** 379: ***cnedzi;*** IR 1750: ***cneazii ruseşti,*** apud DA s.v.; CRRT, 14[v]/6: ***cneaz Dolgoruc;*** PJ,

---

[28] În inventarul lexical prezentat în continuare, vom da, în ordine: forma standard a împrumutului (cea mai apropiată de etimonul rusesc), urmată, între paranteze, de variantele fonetice; apoi categoria gramaticală; prima atestare în intervalul 1688-1780 (anul, sau un interval mai larg); sensul; sursele, în ordine cronologică, (cu trimitere la pagină şi cu indicarea variantelor fonetice şi a formelor flexionare, în ordine, pentru fiecare sursă, de la N-Ac. sg. la G-D pl.); variantele lexicale (care nu se explică prin rusă) şi etimonul (respectiv, etimoanele, în cazul termenilor cu etimologie multiplă). Am considerat că redarea variantelor fonetice şi a formelor flexionare este utilă pentru a oferi o imagine asupra gradului de adaptare a împrumutului. Derivatele formate pe baza acestor împrumuturi vor fi prezentate la sfârşitul fiecărei liste (adică sub **3.1., 3.2.1.** şi, respectiv, **3.2.2.**). Derivatele vor fi de asemenea luate în considerare în discuţiile şi clasificările cu privire la cronologia, repartiţia geografică, încadrarea semantică şi stilistică a împrumuturilor.

[29] Întâlnit mult mai frecvent ca substantiv propriu: ***Chitai*** „China" (CH, 60; AD, 88; NC, 27; VP[1], 34[v], 35[v]).

[30] Cuvântul este înregistrat în DA cu încă două sensuri **1.** „întemeietor de sate" (în Transilvania, până în sec. XVII) şi **2.** „şefi de sate libere" (în Muntenia, sec. XIII-XV), dar explicabile prin ucr. *knjazi.*

Scanned with OKEN Scanner

6r/10, 40r/18: ***cneaz;*** (1710) (prin extensie) „prinţ, principe“ CLM, 121, 123: ***cneadzul,*** 123: ***cnedzilor;*** ULM, 78, 79: ***cneazul;*** PIst., 238, 240: ***cnez;*** CIC, 314: ***cneaz,*** 313: ***cneazul***; (1729) şi ca titlu de nobleţe purtat de unele familii nobile româneşti cu legături cu Rusia (CH, 1: ***cniaz,*** 49: ***cniazi*** (sg.); PIst., 479, 486: ***cnez***) (< rus. *князь* (v. rus. ***к(ъ)нязь***);

cne(d)zie (cnejie) s.f. (1710) „teritoriu condus de un cneaz; principat“ (CLM, 124: ***cnedziile*** *ruseşti;* ULM, 112: ***cnezii;*** Procl. 1770: ***cnejiei*** *a Valahiei;* FTRB, XLII, 91: ***cnejiia*** *muntenească, (al)* ***cnejii***) (< v. rus. ***к(ъ)нажик, к(ъ)нязик;*** cf. DLR < *cneaz* + suf. *-ie*);

corenii s.f.pl. (1774) „zarzavaturi, legume“ (Cosm.[3], 131r/27: ***corenii,*** 135r/14: ***coreniilor***) (< rus. *коренья* (pl.) „zarzavaturi, legume“);

donţi s.m. (c.1740) „cazac de la Don(eţ)“ (NL, 225, 226, 237, 259, 329, 341, 347, 330, 367, 369: ***donţ<i>,*** 252, 373: ***donţii,*** 236, 376: ***donţilor***) (< rus. *донец* (pl. *донцы*) „cazaci de la Don(eţ)“);

drevleani s.m.pl. (1717) „drevle(a)ni, vechi slavi“ (CH, 373: ***drevleanii;*** VP[1], 3v/23: ***drevleani***) (< v. rus. ***древльнь***).

dveră (dverie) s.f. (numai la plural) **1.** (1716-1742) „uşă la altar“ (TIst., 87: ***dveriile*** *cele mari*). **2.** (1762) (prin extensie) „perdea la uşa altarului“ (CBCD, 5r/ 5: ***dveri*** *de lastră,* 5r/9-10, 10v/1, 11r/4: ***dveri***) (< rus. *дверь* (pl. *двери* „uşi la altar“));

dvor s.n. c. (1740) „gospodăria unui ţăran iobag (în Rusia)“ (NL, 261: ***dvoruri***) (< rus. *двор*);

dvoreţ s.n. (1770-1771) „cetate, palat“ (PJ, 43r/18: ***dvoreţ***) (< rus. *дворец*);

glavnoe adj. (1773) (rusism) „mare, suprem, principal (pe lângă funcţii, ranguri, titluri)“ (FTRB, 91: ***glavnoe***) (< rus. *главный, -ая, -ое, -ые:* din forma de neutru);

jalovanie s.f. (c. 1740) „ dar dat unei persoane care a făcut o jalbă“ (NL, 263: ***jalovanie***) (< v. rus. ***жаловань*** „dar“ (un derivat de la *жаловать* „(a) dărui ceva din dragoste“); cf. DELR s.v.);

moleban s.n. (1770-1771) „tedeum, laudă, mulţumire adusă divinităţii“ (PJ, 41v/10: ***moleban***) (< rus. *молебен);*

mujic (mojic, mojâc) s.m. şi adj. **I.** s.m. (1701-1750) „ţăran rus, (prin extensie) om de rând, ţăran“ (CIst., 46: ***mojici***; CLM, 127: ***mujicŭ;*** CH, 206:

Scanned with OKEN Scanner

mojici; PIst., 234: ***mojâc,*** 350: ***mojâcilor,*** 486: ***mojicilor;*** NL, 109, 119, 194: ***mojâci,*** 289: ***mojici,*** 194, 197: ***mojâcii,*** 289: ***mojicii, mujicii,*** 194, 195: ***mojâcilor;*** Ist. et., 17r/2: ***mojici;*** VP[1], 39r/22: ***mujicilor;*** **II.** adj. (1688) „simplu, de rând" (BB, 10b/12: ***mojâc*** *om,* 18a/27: *om ştiind vâna,* ***mojâc***[31]; TIst., 80: ***mojic;*** GIst., 181: *dă neam* ***mojic***); (1701-1750) (prin extensie) „sărac" (CIst., 40: ***mojic***) (< rus. *мужик);*

nacealnic s.m. (1688) „şef, conducător, comandant" (BB, 176b/15: ***nacealnici***; CD, 195/63v: ***nacealnicul***; GIst., 185: ***nacealnicii***; Buc. 1775, 44v: ***nacealnicilor***) (< rus. *начальник);*

naoborotu adv. (1770-1771) „verso" (PJ, 42v/26: ***naoborotu***) (< rus. *наоборот* „invers, contrar"; cf. sintagma rusească: *на обороте страницы* „(pe) verso");

nasleadnic s.m. (1770-1771) „urmaş, moştenitor" (PJ, 6r/5: ***nasleadnicul***) (< rus. *наследник);*

pehotă s.f. (1770-1771) „pedestrime" (PJ, 55r/13: ***pehota;*** glosat deasupra rândului „pedestrime") (< rus. *пехота* „infanterie, pedestrime");

podpolcovnic s.m. (c. 1770) „locotenent-colonel" (CRRT, 19r/14-15, 21r/18: ***podpolcovnic***) (< rus. *подполковник);*

poedinoc s.n. (1705) „duel" (CII, 325: ***poedinoc;*** NCL, 168: ***poedinoc;*** CCD, gl.: ***poedinoc***; Buc. 1775, 48v: ***poedinoc***) (< rus. *поединок);*

pojivăi vb. IV (începutul secolului al XVIII-lea) „a folosi, a profita de..." (ULM, 165: *averea ...o vom* ***pojivăi***) (< rus. *поживатъ*);

poliane (poliani, poleni) s.m.pl. (1717) „polonezi, poleaci" (CH, 324: *poloni sau* ***poliane,*** 161: ***poliani,*** 373: ***polianii;*** IS[1], 5v/1-2: ***poleni)*** (< v. rus. ***полянинъ*** (pl. ***поляне*** „locuitori ai Marii Polonii"; prin extensie, „nume generic pentru triburile slave vestice din împrejurimile Kievului"; cf. DELR s.v.);

polog s.n. **1.** (1688) „ţesătură sau împletitură fină folosită mai ales ca perdea, ca draperie"; Ur., XI, 225: ***polog***; (fig.) „văl, perdea" (CII, 246r: ***pologul*** *stidiriii* „vălul ruşinii"); (p. ext). „baldachin" (BB, 628/b: ***polog***); **2.** (1705) „cuvertură, învelitoare" (CII, 325: ***polog***) (< rus. *полог*);

---

[31] Cele două atestări sunt încadrate greşit sub s.m., atât în indicele la ediţia din 1988, cât şi în DLR.

Scanned with OKEN Scanner

potricăli vb. IV (1714) „a găuri, a perfora, a străpunge“ (Ur., V, 34/14: ***au potricălit-o***); (şi metaforic) (CII, 167^{v}: ***potricălesc***; CH, 142: ***să-l fie potricălit,*** 457: ***potricăliia*** 458: ***s-au potricălit***) (< rus. *протыкать*; de la forma de trecut plural *протыкали*. Cf. DLR şi DTR < *potricală*[32] „preducea“ (< rus. *протыкало*) + suf. *-i*);

privistului vb.IV (1757) „(a) saluta“ (ÎMP, 64^{v}: ***privistuluia,*** apud DTR s.v.) (< rus. *привествовать*, cu terminaţia refăcută după modelul verbelor împrumutate din maghiară);

roxoleni s.m.pl. (1753) „popor sarmatic“[33] (IS^{1}, 5^{r}/17: ***roxoleni***) (< rus. **роксоланы*);

rublă s.f. (începutul secolului al XVIII-lea) „unitate monetară etalon în Rusia“ (ULM, 73: ***ruble;*** NCL, II, 112/9: ***ruble,*** NL, 222, 253, 261: ***ruble***) (< rus. *рубль*);

samoderjavie s.f (rusism) (c.1740) „conducere, putere absolută, autocraţie“ (NL, 386: ***samoderjavie,*** 315: ***samoderjavia***) (< rus. *самодержавие*);

scutelnic s.m. (1705) „persoană scutită de biruri“ (DRA, II, 105: ***scutelnic;*** GIst., 161: ***scutelnici***). Şi cu val adj. (NCL, II, 51; NL, 172: ***scutelnică***); (1705) (fig.) „trântor“ (CII, 333^{r}: ***scutelnicii***) (< rus. *скутельник* „1. persoană scutită de biruri; 2. soldat din oastea domnească scutit de biruri“. Cf. DLR s.v. < *scuti* + suf. *-elnic);*

slit s.n. (1756) „sanie“ (VP^{1}, 3^{r}/1-2: ***slit*** – glosat la sfârşitul rândului „sanii“; VP^{2}, 3^{r}/4: ***slit*** – glosat marginal „sanie“) (Cf. rus. *слиток* „lingou, bară, bucată“; vezi şi *слить* (fig.) „a fuziona, a uni, a contopi“);

soedinenie s.f. (1716-1740) (fig.) „cununie, unire prin căsătorie“ (TIst. 137: ***soedinenie***) (< rus. *соединение* „unire, legare“);

sotnic s.m. (1710) „comandant al unei sotnii (grup de 100 de soldaţi)“ (CLM, 151: ***sotnici;*** CH, 217: ***sotnic;*** NL, 69: ***sotnici;*** ISD, VI, 264: ***sotnicul;*** GCond., 7^{v}, 27^{v}: ***sotnecul***; LET. III, 293/26: ***sotnicul,*** apud DLR s.v.; Ur., XIX, 372: ***sotnic***) (< rus. *сотник*);

---

[32] Cuvântul este atestat la Dosoftei, VS; Cf. DLR şi DTR s.v.

[33] „Aşezat prin sec. I. a. Chr. în părţile dintre Don şi Nipru. Ei au ajuns până la Dunăre şi s-au luptat cu romanii“ (Vezi *Dicţionarul enciclopedic ilustrat „Cartea românească“*, Partea II, *Dicţionarul istoric şi geografic universal* de Gh. Adamescu, s.v.)

Scanned with OKEN Scanner

stavcă s.f. (c.1770) „Cartier General al Armatei“ (CRRT, 18r/2: ***stavcă***) (< rus. *ставка*);

stihotvorţ s.m. (1698) „poet, stihuitor“ (CD, 115/34v, 267/89v, 311/106r: ***stihotvorţ,*** 279/94r, 285/96r: ***stihotvorţul,*** 327/112r: ***stihotvorţi***; CII, 69v: ***stihotvorţilor***) (< rus. *стихотворец*);

stoliţă s.f. (1710) „capitală în Rusia; capitală a unui stat“ (CLM, 105: ***stoliţa***; NCL, II, 65/36: ***stoliţă***; GIst., 185: ***stoliţă***; NC, 28: ***stoliţă;*** NL, 187, 212, 260, 261, 293, 296: ***stoliţă,*** 186, 254, 279: ***stoliţa;*** TIst. 71: *la Mosc, la* ***stoliţă;*** AB, 332: ***stoliţă;*** Cron. 1766, 12r/18: ***stoliţa***) (< rus. *столица*);

streleţ (strileţ) s.m. (1705) „arcaş; soldat din corpul de vânători“ (CII, 261v: ***streleţul;*** CLM, 160: ***streleţului***; NL, 286: ***streleţii***); (1756) (specializat) „soldat dintr-un vechi corp de infanterie (cu funcţii poliţieneşti) care forma garda ţarului în Rusia“ (VP1, 14v/10: ***streleţ*** – glosat marginal „trăgători cu arcul, arcaşi“, 30r/3: ***strileţi,*** 15r/9: ***străleţii,*** 1v, 14v/10: ***strileţilor***) (< rus. *стрелец*);

stupai interj. şi s.m. şi n. **I.** interj. (c.1740) „ La pas (marş)!“ (NL: ***Stupai!***, apud DLR s.v.; DR, III, 737: ***Stupai!***, apud DLR s.v.). **II.** s.n. şi m. (1775) „unitate militară“ (ISD, VII, 41: ***stupaiul***); (c. 1770) (prin ext.) „soldat“ (CRRT, 21v/3: ***stupai,*** DIONISIE, C., 164: ***stupaii,*** apud DLR s.v.); (1770) (prin ext.) jaf, cotropire, de către o armată, a unui teritoriu“ (ISD, X, 54: ***stupaiului***) (< rus. *стунай!*, imperativul da la *стунать* „(a) păşi, (a) călca, (a) face un pas“; *стунай!* „pleacă!“; cf şi *стунай сюда!* „vino aici!“);

ţariţă s.f. (1729) „soţie de ţar; titlu dat împărătesei în Rusia; persoană care purta acest titlu“ (PIst., 480: ***ţariţa***) (< rus. *царица*);

ţernogorţi s.m.pl. (c. 1770) „locuitori ętnici din Muntenegru“ (CRRT, 39r/1: ***ţernogorţilor***) (< rus. *черногорец* „muntenegrean“. Cf. şi *Черногория* „Muntenegru);

ţesarevici s.m. (1770-1771) „ţarevici, moştenitorul tronului în Rusia ţaristă“ (PJ, 6r/11: ***ţesarevici;*** Cosm.3, 102r/10-14: ***ţesarevici***) (< rus. *цесаревич);*

ucaz (ocaz) s.n. (1720-1740) „decret; ordin“ (GIst., 185: ***ocaz;*** NL, 208, 242, 245, 252, 261, 263: ***ucaz,*** 329, 364: ***ocaz,*** 260: ***ucazul,*** 258: ***ocazul;*** FTRB, XLII, 91: ***ucazu***) (< rus. *указ*);

Scanned with OKEN Scanner

velichii adj. (1770) (rusism) „mare (cu referire la funcţii, ranguri)“ (FTRB, 91: ***velichii*** *vistiiar*) (< rus. *великий*).

zatocenie s.f. **1.** (începutul secolului al XVIII-lea) „închisoare, temniţă“ (Let. C, 201: ***zatocenie***). **2.** (1710) „surghiun, exil“ (CNM, 248: ***zatocenie***) (< rus. *заточения*);

Derivate:

mojicesc (mojâcesc), -ească adj. **1.** (1729) „de mojic, care aparţine mojicului“ (PIst., 350: ***mojâcească***). **2.** (1705) „simplu, lipsit de înţelepciune“ (AÎP, 361: ***mojiceşti***). **3.** (c. 1740) „vulgar, grosolan“ (NL, 171: *hirea* ***mojâcească***) (< *mojic* + suf. *-esc, -ească*);

mojicie s.f. **1.** (1717) „stare, condiţie a mojicului“ (CH, 133: ***mojicie***). (Şi fig.) „condiţie de muritor, de om obişnuit“ (CH, 86: ***mojiciia***) **2.** (1729) „grosolănie, bădărănie“ (AB, 168: ***mojicia*** *turcului*) (< *mojic* + suf. *-ie*);

mojicos, -oasă adj. (1701-1750) „de rând, obişnuit, lipsit de noblețe“ (CIst., 79: ***mojicoasă***) (< *mojic* + suf. *-os, -oasă*);

mujicime (mojicime) s.f. (c. 1740) „mulţime de mojici, totalitatea mojicilor, ţărănime“; prin ext., „lume de rând“ (NL, 289: ***mujicimea;*** Ps. Am., 124/38: ***mojicime***) (< *mojic* + suf. *-ime*);

potricălit adj. (1705) „găurit, perforat, străpuns“ (CII, 117^{v}: ***potricălită;*** CH, 413: *de rane* ***potricălit***) (< *potricăli*);

3.2. Împrumuturi cu etimologie multiplă

În cazul acestor împrumuturi, fie că este vorba de cele cu etimologie multiplă slavă (vezi **3.2.1.**), fie că avem de-a face cu termeni care provin din alte limbi, diferite de cele slave, dar au pătruns în limba română şi prin filieră rusă (vezi **3.2.2.**), în inventarele lexicale prezentate în continuare, am dat, atunci când a fost posibil, ca variante formele care nu se explică prin rusă. Opţiunea pentru această soluţie se bazează pe două considerente. Primul, şi cel mai important, este acela că nu există întotdeauna criterii suficient de clare pentru a departaja cu exactitate cazurile în care cuvântul intră în limba română din rusă de cele în care acesta provine din alte limbi. Al doilea considerent l-a reprezentat faptul că în felul acesta oferim cititorului un cadru mai larg care îi permite să observe în ce măsură variantele ruseşti sunt dublate de cele provenite din alte limbi. Atunci când este posibil vom încerca să departajăm formele datorate unui etimon rus de

Scanned with OKEN Scanner

restul variantelor, prin precizări făcute imediat după aceste etimoane, sau prin comentarii mai ample (cum este cazul celor desfăşurate sub **3.3.**).

3.2.1. Cuvinte cu etimologie multiplă slavă:

arşin s.m. şi n. (1705) „unitate de măsură pentru lungime, egală cu 0,711 m; cot" (CII, 108r: ***arşini;*** Ur., XIX, 325/6: ***arşinuri***) (< rus. *аршин*, ucr. *aršín;* cf. tc *arşın*);

ataman s.m. (1710) „căpetenie căzăcească" (CLM, 135: ***atamanii;*** NL, 373, 376: ***atamanul***) (< rus. *атаман*, ucr. *atáman*);

balamut adj. (1736-1738) „amăgitor, înşelător, flecar" (CCD, gl.: ***balamut***) (< rus. *балamут*, ucr. *balamút*);

barilcă (balercă) s.f. (1710) „butoiaş" (CLM, 86: ***barilce***; Ps. Am. 133/13: ***balerce***) (< rus. *барилка*, ucr. *barilka,* pol. *baryłka*);

bezmăn s.n. (1715) „taxă plătită în schimbul unei arendări pe termen lung" (Ps. C, 58/5: ***bezmănul;*** Ur., II, 124/26, V, 318: ***bezmăn***) (< rus. *безмен* „cântar; unitate de măsură pentru greutate; unitate monetară (egală cu greutatea a 2 funţi şi jumătate de aur, sau cu valoarea a 5 grivine sau a 240 de zloţi (**золотники**))"[34]; cf. pol. *bezmian*);

blagocestie s.f. (1709) „evlavie, pietate, credinţă" (AD, 25: ***blagocestiia,*** 115: ***blagocestie;*** ACT, 242: ***blagocestie;*** TIst., 153: ***blagocestie;*** Min. 1776, 144: ***blagocestie***) (< rus. *благочестие* (v. rus. ***благочьстик;*** vezi Sreznevski, MDLRV); cf. v. sl. ***благочьстик***);

blagocestiv(âi), -ă(aia) adj. (1698) „evlavios, credincios, pios" (CD, 7/Ir, 27/VIIIr: ***blagocestivului***, 419/144r: ***blagocistivului;*** DIB, 27, 68: ***blagocestiv;*** CH, 371: ***blagocistivă;*** GIst., 162: ***blagocistiv,*** AD, 116: ***blagocestiv, blagocestivul,*** 115: ***blagocestivului;*** AMA, 346: ***blagocestivul;*** Cron. 1766, 6r/3: ***blagocestivâi*** *împărat;* PJ, 6r/1: ***blagocestivii*** *<...> doamnei;* Min. 1776, 63b: ***blagocestivi***) (< rus. *благочестивый, -ая, -ое, -ые;* vezi şi forma scurtă a adj. *благочестив* (v. rus. ***благочьстивъи;*** vezi Sreznevski, MDLRV); cf. v. sl. ***благочьстивь***);

---

[34] Încă din secolul al XV-lea ***bezmen*** a început să aibă (în rusă) si sensul de unitate monetară: „**въ безмент вѣсит полътретья ѳънта, а малыхъ гривенокъ въ безмент 5 гривенокъ (...), а золотниковъ въ безмент 240 золотниковъ**". Cf. Sreznevski, MDLRV, s.v.

Scanned with OKEN Scanner

boinic[35] adj. (1736-1738) „luptător“ (CCD, 380: ***boinic;*** BB: ***boinic***) (< sl. ***бойникъ,*** scr. *bojnik,* bg. *bojnik* „o pasăre răpitoare“, rus. *бойник* „pescar care pescuieşte cu ostia“; cf. şi rus. *бой* „măcel“);

bolgari (bulgari) s.m.pl. (1701-1750) „bulgari, numele etnic al locuitorilor din Bulgaria“ (CIst., 10: ***bolgarii;*** TIst., 58 şi următ.: ***bolgarilor;*** CH, 369: ***bulgarul,*** 149: ***bulgariul;*** 305, 316, 324, 333 etc.: ***bolgari,*** 156, 301, 313, 141 etc.: ***bulgari,*** 12, 174, 302, 303, 304, 311 etc.: ***bolgarii***, 301, 302, 353, 355 etc.: ***bulgarii,*** 311, 327, 336, 337, 338 etc.: ***bolgarilor,*** 170, 302, 311, 341 etc.: ***bulgarilor;*** CNM, 268: ***bolgarii;*** IS[1], 5[r]/27: ***bolgarii;*** Cron. 1766, 21[r]/26: ***bolgarilor***) (< rus. *болгарин* (f. *болгарка*), sl. bg. ***българин;*** cf. magh. *bolgár,* tc. *bulgâr*);

budă s.f. (1715) „prăvălioară de lemn, magherniţă“ (Ps. C, II, 37/6: ***bude;*** NL, 81: ***bude***) (< rus. *буда*, ucr. *buda,* pol. *buda*);

bunciuc s.n. (1710) „steag turcesc sau tătărăsc alcătuit dintr-o coadă albă de cal, în formă de semilună, fixată în vârful unei prăjini“ (NCL I, 481: ***bunciucuri*** *tătăreşti*) (< rus. *бунчук*, ucr. *bunciuk,* pol. *bunczuk* (rus., ucr., pol. < tăt. crim. *buńčuk,* tc. *bundžuk*));

carvan s.m. (1756) „caravană; căruţă mare pentru transport“ (VP[1], 37[v]/8: ***car(a)vanurile***) (< v. rus. ***карванъ;*** cf. ucr. *karavan*);

celednic s.m. (1705) „servitor, argat“ (CRB, 174[r]: ***celednic,*** apud DTR s.v.; NL, 79: ***celednic***) (< rus. *челядник* „argat, servitor“; cf. ucr. *čelednik* „ucenic“);

corenie s.f. **1.** (1717) „origine, obârşie“ (CH, 57: ***corenie,*** 85, 129, 260, 365: ***coreniia***). **2.** (1717) „genealogie“ (CH, 58: ***corenie***) (< rus. *корень*, v. sl. ***корень***);

cuhn(i)e s.f. (1688) **1.** „bucătărie“ (BB, 570[a]/24: ***cuhnii;*** DIB, 17, 53: ***cuhniia;*** AD, 101: ***cuhniia;*** ULM, 70: ***cuhnele*** *domneşti;* Cosm.[3], 131[r]/27: ***cuhniei).*** **2.** (prin extensie) „clădire mică destinată servitorilor (unde se afla de regulă şi bucătăria)“ (ISD, XII, 107: ***cuhniia)***; **3.** (c.1740) (prin extensie) „bucătărie, cămară de campanie (constând dintr-o trăsură închisă)“ (NL, 153: ***cuhne,*** 125: ***cuhnii***) (< rus. *кухня*, ucr. *kuhnja*, pol. *kuchnia;* cf. sr. *kuhina*);

---

[35] Atestat deja la Varlaam, Dosoftei (vezi DTR s.v.)

Scanned with OKEN Scanner

cujniţă s.f. (1756) „atelier de fierărie; atelier de construit corăbii“ (VP[1], 18[v]/8: ***cujniţă;*** glosat „casă de lucrat corăbii şi alte vase pe mare“[36]) (< rus. *кузница* „fierărie“; cf. bg., sr. *kuznica*, ucr. *kuzinica*);

cuniţă (coniţă) s.f. (c. 1740) „impozit pe animale (pentru cirezile străine de ţară aduse în Moldova la păşunat)“ (NL, 323: ***coniţi,*** 382: ***cuniţe***; Ps. E, 218/10: ***cuniţă,*** apud DA s.v.; Ur., I, 55/16, IV, 40, V, 304/14: ***cuniţă,*** I, 91/17: ***cuniţa***) (< rus. *куница*, ucr. *kunicja,* pol. *kunica*)[37];

cupeţ s.m. (1688) „negustor“ (DIB, 57, 101: ***cupeţ,*** 13, 48; 29, 70: ***cupeţul;*** FIC, 16,17: ***cupeţ;*** ISN, 106: ***cupeţ;*** ISD, I, 233: ***cupeţ***) (< rus. *купец*, bg. *kupéc*, ucr. *kupéć*);

holm s.n. (1705) „deal, colină“ (CII, 144[r]: ***holmurilor,*** 144[v], 260[r]: ***holmurile;*** Ur., VIII, 7/28: ***holm***) (< rus. *холм*, ucr. *holm*);

ialoviţă s.f. **1.** (1689) „vacă, junincă (pentru negoţ)“ (Cron. 1689, 33[r]: ***ialoviţă*** (pl.), apud DTR s.v.; DRA, II, 23, p.109: ***ialoviţe;*** NCL, II, 297: 1000 de ***ialoviţă;*** CRB, 163[v], apud. DTR; Cron. 1707, 30[v], apud DTR s.v.; Cron. 1732, 25[v], apud DTR s.v.; NC, 17: ***ialoviţă,*** NL, 43: ***ialoviţă,*** 200: ***ialoviţi;*** AC, 343: ***ialoviţă;*** ISD, VI, 247: ***ialoviţe***). **2.** (1700) „bir“ (ISD, I, 84: ***ialoviţi;*** NL, 338, 346, 349, 361, 365: ***ialoviţă***) (< rus. *яловица*, bg. *jalovica*, scr. *jalovica*);

ispravnic[38] s.m. **1.** (1688) „administrator, conducător administrativ; persoană însărcinată cu conducerea unei lucrări“ (BB, 192[b]/5: ***ispravnic*** *peste secerători;* Let. C, 123: ***ispravnici;*** CLM, 127: ***ispravnicului,*** 115: ***ispravnici;*** ULM, 70, 71: ***ispravnic;*** GIst, 72, 74, 92, 102, 128: ***ispravnic;*** 121, 122, 124: ***ispravnici;*** PIst., 531: ***ispravnici***; FTRB, XLI, 90: ***ispravnic;*** Ur., XIX, 341/7: ***ispravnici de curte;*** Min. 1776 181: ***ispravnicŭ***). **2.** (1688) „guvernator; prefect“ (BB, 577[b]/7: ***ispravnicii;*** GIst., 164: ***ispravnecul*** *Târgovişti;* ISD, VII, 41: ***ispravnici<i>;*** (prin extensie) „preot cu funcţii

---

[36] Vezi VP[1], 18[v]/8-9.

[37] În rusa veche, ***куна*** sau ***куница*** însemna la origine „jder“ , apoi „blană de jder“. Datorită utilizării acestor blănuri ca formă de plată, cuvântul a căpătat sensul de unitate monetară (egală, probabil, cu valoarea unei blăni de jder), iar ulterior, şi pe acela de impozit, taxă. Cf. Sreznevski, MDLRV; vezi şi DELR. Aceleaşi sensuri apar şi în ucraineană şi polonă; cf. DELR.

[38] Termenul este pus, de regulă, fie pe seama v. sl. ***исправникъ***, fie pe seama bg. *izpravnikŭ.* Frecvenţa lui în Moldova, în general, şi în traducerile din limba rusă, în special (VP[1], VP[2]), precum şi înregistrarea sa cu sensul de „prefect“, care trimite direct la rusă, ne-au determinat să admitem că, cel puţin în parte, termenul trimite şi la un etimon rus.

Scanned with OKEN Scanner

judecătoreşti“ (BB, 512[a]/21: ***ispravnic** în casa Domnului*[39]); (1691) „cel care păzeşte să se execute ceva, păzitor“ (Mărg. 1691: ***ispravnic,*** apud DA s.v.; Min. 1776: ***ispravnicu).*** **3.** (1710) „şef, comandant, căpetenie, conducător“ (DRA, II, 125: ***ispravnic;*** CLM, 178: ***ispravnic;*** ULM, 70: ***ispravnic** pre toate oştile ţării;* TIst., 89: ***ispravnic,*** 79: ***ispravnici,*** 72: ***ispravnicii;*** CIC, 286: ***ispravnic;*** Min. 1776, 64: ***ispravnicŭ;*** VP[1], 54[r]: ***ispravnic;*** VP[2], 67[v]/4: ***ispravnec,*** 69[r]/4: ***ispravnecul** tunurilor*). **4.** (1716-1742) „delegat, mandatar, reprezentant“ (TIst., 74: ***ispravnicul** papei;* GIst., 65, 86, 110: ***ispravnic,*** 68, 202, 203: ***ispravnicul,*** 69, 106, 186: ***ispravnici;*** NL, 62, 383: ***ispravnic,*** 146: ***ispravnicŭ,*** 179: ***ispravnici,*** 381: ***ispravnicii);*** (1756) „şef al unei delegaţii, mai-marele solilor“ (VP[1], 53[v]; VP[2], 67[r]/1: ***ispravnicului);*** (fig., cu referire la apostoli, duhovnici etc.) „reprezentant al lui Dumnezeu pe pământ“ (AD, 173: ***ispravnicul,*** 5, 173: ***ispravnici***) (< rus. *исправник* „prefect (şef al administraţiei şi/sau al poliţiei unui judeţ)“, cf. v. sl.**исправникъ**, bg. *izpravnikŭ* „conducător administrativ“);

izgnanie s.f. **1.** (1705) „exil; exilare“ (CII, 10[r], 28[r], 140[v], 297[v]: ***izgnanie;*** CH, 72, 117, 130, 193, 313, 335, 340, 342, 351, 533, 538: ***izgnanie,*** 344: ***izgnanii*). 2.** (1705) „înstrăinare a unor bunuri“ (CII, 153[v]: ***izgnaniia** moşiii*) (< rus. *изгнание*, v. sl. ***изгнаникъ***);

jalobă s.f. (1701-1750) „jalbă, plângere“ (CIst., 231: ***jaloba***; CII, 195[v], 204[v], 296[v]: ***jalobă,*** 205[r]: ***jaloba,*** 238[r]: ***jalobele;*** CLM, 131: ***jalobă,*** 96: ***jaloba;*** ULM, 147: ***jalobă;*** PIst., 486: ***jalba,*** CCD, 238: ***jaloba***; NL, 34, 156, 169, 179, 182, 207, 307, 334: ***jalobă;*** 261: ***jalobele;*** ISD, VI, 4: ***jaloba;*** FIC, 17: ***jalobă;*** CIC, 302: ***jalobă***); prin extensie „suferinţă, nemulţumire“ (NL, 300: *să-ş plângă **jalobele***) (< rus. *жалоба*, ucr. *žaloba,* pol. *żaloba*). Variantă: ***jalbă*** (AD, 92; ULM, 70, 79, 122, 143, 147, 148, 200; GIst, 61, 89, 103, 105, 106 etc.; PIst., 486; LET. III, 34/10, apud DA s.v.; TIst., 106, 109, 160) (< bg. *žalba*);

leică s.f. (1705) „pâlnie“ (CII, 113[v]: ***leică***) (< rus. *лейка*, ucr. *lijka*);

mamcă (mancă) s.f. (1689) „doică“ (Cron. 1689, 44[r]: ***mamcă;*** CD, 77/18[v]: ***mamca;*** CII, 139[v]: ***mamca,*** 123[r]: ***mamcii***; NCL, 398: ***mamca;*** CH, 97: ***mamcă,*** 331: ***mamca;*** Cron. 1732, 33[r]: ***mancă,*** apud DTR s.v; CCD, 357: ***mamca;*** IT 1778, 1[v]: ***mancă,*** apud DTR s.v.); (fig. şi peiorativ) „doică, protector“ (CIC, 290: ***mancă***) (< rus. *мамка*, ucr. *mamka*);

---

[39] Dăm aici citatul complet pentru o mai bună evidenţire a sensului: *Domnul deade pre tine preot în locul lui Iodae preotul, să te faci **ispravnic** în casa Domnului, la tot omul ce proroceaşte şi la tot omul ce nebuneaşte, şi vei da pre el la închisoare şi la locul muncii.* (*loc. cit.*).

Scanned with OKEN Scanner

mecet (meccit) s.n. (începutul secolului al XVIII-lea) „moschee, geamie“ (Let. C, 120, 181: ***meceturi***; CLM, 88: ***mecetu;*** CH, 107: ***meccit***; PIst., 277, 305: ***mecet,*** 300: ***mecetul;*** NL, 146: ***meceturi,*** 353: ***mecet***) (< rus. *мечеть*, ucr. *mecet*, pol. *meczet*, bg. *mečet*, sr. *mecet;* cf. tc. *měscit*);

miloserd adj. **1.** (începutul secolului al XVIII-lea) (despre divinitate) „milostiv, îndurător“ (Let. C, 167: ***miloserd***) (< rus. *милосердный*). Variantă: ***milosârd*** (BB, 141^{b}/8; MOL. 1741, 393, apud DTR s.v.; Min. 1776, 156^{r1}/13, 201^{r1}/10; PIst., 567) (< v. sl. ***милосръдъ***);

miloserdie s.f. **1.** (1698) „bunăvoinţă, graţie divină“[40] (CD, 157/49^{v}: ***miloserdie;*** NCL, 52: ***miloserdie;*** CH, 112: ***miloserdie;***). **2.** (1701-1750) „milă“ (CIst., 40: ***miloserdie,*** 62: ***miloserdia;*** Procl. 1770: ***miloserdiei***) (< rus. *милосердие*). Variantă: ***milosârdie (milosârzie)*** (BB, 350^{a}/32, 531^{b}/22, 888^{a}/1; CIst., 43; PIst., 556; ROBR, 1^{r}/1; Cron. 1766, 1^{r}/1, Min. 1776, 162^{r2}/4) (< sl. mediobulgar ***милосръдиѥ***);

miloserdnic, -ă adj. (1775) (despre divinitate) „îndurător, milostiv“ (Cat., 14^{v}/6-7: ***miloserdnic***). Şi în formele compuse: ***binemiloserdnic*** şi, respectiv, ***premiloserdnic*** (Cat., 26^{r}/11-14: ***binemiloserdnic;*** Cron. 1766, 20^{r}/9-10: ***premiloserdnicul***); substantivat (1771) (AÎ, 200: ***miloserdnice!,*** apud DTR s.v.) (< rus. *милосердный*; cf. v. sl. ***милосръдьнъ***[41]);

milosirdi vb. IV (1705) „a se milostivi, a se îndura“ (CII, 125^{v}: ***milosirdindu-se***) (< v. rus. ***милосьрдить***). Variantă: ***milosârdi*** (BB, 249^{b}: *să vor* ***milosârdi***) (< sl. bg. ***милосръдить***);

moscali (muscani) s.m.pl. (1710) „moscoviţi, (prin extensie) ruşi, poporul rus, ruşii; la singular, nume generic pentru ruşi“ (CNM, 269: ***moscali;*** 248, 256, 268, 269: ***moscalii;*** GCR II, 3/13: ***moscalii***; CIst., 34: ***moscalii;*** CH, 174, 175, 353, 362, 543: ***moscalii;*** GIst., 126, 180, 181, 182, 204 etc: ***moscali,*** 107, 113: ***muscali,*** 178, 182-185, 188 etc.: ***moscalii,*** 107: ***muscalii,*** 178, 183, 186, 188 etc.: ***moscalilor;*** PIst., 486: ***moscali;*** NCL, 333: ***moscali,*** 313: ***moscalii;*** NC, 28: ***moscalilor***; NL, 247: ***moscal,*** 187, 371: ***Moscal***, 279: ***Moscalul,*** 142, 186, 187, 208, 217, 218, 219, 221 etc.: ***moscali,*** 187, 189, 211, 208, 218, 220 etc., ***moscalii,*** 189, 218, 219, 296: ***moscalilor;*** GCR II, 34/12: ***moscali,*** apud DLR s.v.; AB, 340, 341: ***moscalii***; IS^{1}, 5^{v}/25: ***moscalii;*** VP^{1}, 8^{r}/12: ***moscali,*** 2^{r}/13: ***moscalii;*** CRRT,

---

[40] În varianta cu **â**, ***milosârdie,*** termenul este atestat deja la Coresi, Ev., 136: ***milosârdia***; vezi şi Neagoe, Înv., 276/16: ***milosârdia***; cf. DLR s.v.

[41] Varianta ***milosârdnic*** apare în *Octoihul pseudo-Oprea* (sfârşitul sec. al XVI-lea – începutul sec. al XVII-lea).

Scanned with OKEN Scanner

17^{v}/13: ***muscalii;*** PJ, 40^{v}/20: ***moscalii***) (< rus. *москаль*, ucr. *moscali*, pol. *moskal*);

nemeteț s.n. (1715) „văl subțire cu care se acoperă capul; țesătură din care se fac văluri pentru cap" (Ps. C, 31^{v}: ***nemeteț;*** BOGDAN, CM, 160: ***nemeteț,*** apud DLR s.v.) (< rus. *намёт*, ucr. *namet,* pol. *namiot;* cf şi rus. *намётка* (cu forma de genitiv pl. *наметок*), ucr. *namitka*);

neprestan(no) (nepreastan(o)) adv. (1688) „neîncetat, necontenit, în continuu" (BB, 578^{a}/20: ***nepreastano,*** 682^{b}/21: ***nepreastan;*** ISD, XV_2, 2: ***neprestan;*** CD, 73/16^{v}, 369/128^{v}: ***neprestanno;*** CIst., 15: *16 ani* ***neprestan;*** PIst., 570: ***neprestan***) (< rus. *непрестанно*, v. sl. ***непрѣстаньно***);

oblastie s.f. **1.** (1717) „regiune, ținut, țară" (CH, 206, 473: ***oblastiia***; NCL, II, 107/19: ***oblastia***). **2.** (1717) „cârmuire, stăpânire" (CH, 60: ***oblastia,*** 255, 285, 320, 321, 436, 476, 491, 543: ***oblastiia;*** BRV, II, 3: ***oblastiia,*** apud DLR s.v.; Min. 1776, 35^{v}/ 10: ***oblastiia***) (< rus. *область*, v. sl. ***область***);

oserdie (osirdie, userdiie) s.f. (1698) „râvnă, sârguință, zel, osârdie"[42] (CD, 137/43^{r}, 357/124^{r}: ***osirdie;*** CII, 250^{r}, 325^{r}: ***osirdie;*** AD, 63: ***userdiia;*** CH, 51, 179: ***osirdie,*** 51: ***osirdiii,*** 3: ***osirdiile;*** NCL, 49: ***oserdie;*** CIC, 314: ***osirdie;*** Procl. 1770: ***oserdie***) (< rus. *усердие* (v. rus. ***осьрдиѥ, осердиѥ;*** vezi Sreznevski, MDLRV)). Variantă: ***osârdie*** (AD, 7, 82; Let. C, 90; ULM, 157, 160; CNM, 242; AMA, 327; CH, 51; CIst., 66; GIst., 72, 95, 124, 128, 162; PIst., 486, 55; ROBR, 17^{r}/7, 9^{v}/8; Ur., X, 121; Cron. 1766, 2^{r}/13, 14^{r}/20; Înv. Ec., (I)^{r}; Cosm.^{3}, 122^{v}/26) (< v. sl. ***оусръдиѥ***);

podan s.m. (1710) „supus; birnic, clăcaș" (NCL, II,107/11: ***podanii;*** ULM, 108: ***podanii;*** CH, 325: ***podani,*** 325: ***podanii;*** PIst., 236, 484: ***podani;*** NL, 222, 289: ***podan***); (c.1740) prin extensie (despre popoare, țări) „supus(ă)" (NL, 142: ***podani***) (< rus. *поданный*; cf. şi forma scurtă *поган*; pol. *podanny*);

polc s.n. **1.** (1688) „regiment" (BB, 729^{a}/20: ***polcuri;*** 94^{a}/51: ***polcurile;*** CII, 157^{v}: ***polcul;*** CLM, 196: ***polcurile;*** ULM, 80, 173: ***polcu,*** 190: ***polcul,*** 138, 173, 187, 190: ***polcuri;*** Ps.C, 29^{v}: ***polcurile;*** NL, 217: ***polc,*** 221, 231, 242, 385: ***polcu,*** 71, 73, 243, 259, 369: ***polcuri,*** 385: ***polcurile,*** 48: ***polcurilor***; ROBR, 17^{v}/18: ***polc***; VP^{1}, 55^{r}: ***polc;*** VP^{2}, 68^{r}/8: *un* ***polcu*** *al ruşilor*). **2.** (1705) „legiune romană" CII, 186: ***polc;*** NCL I, 49: ***polcuri***; CH,

[42] În varianta cu **â(ă)**, cuvântul e atestat deja la Coresi, Ev. 233: ***usârdie*** etc. ; cf. DLR s.v.

Scanned with OKEN Scanner

161: ***polcul,*** 130, 210, 339: ***polcuri,*** 79, 125, 158, 425, 464: ***polcurile***) (< rus. *полк*, ucr. *polk*);

polcovnic (polcovnec) s.m. **1.** (1710) „vechi grad militar, corespunzător colonelului de mai târziu; comandant al unui polc" (CLM, 145: ***polcovnic,*** 128, 151, 159, 162, 165, 169, 176, 184: ***polcovnicul,*** 80, 128, 149, 158: ***polcovnici,*** 135, 158: ***polcovnicii;*** ULM, 94: ***polcovnic;*** Ps. C, 69: ***polcovnic*** *de gvardie;* NC, 28: ***polcovnici;*** NL, 189, 253, 223, 264: ***polcovnic,*** 106: ***polcovnică,*** 77, 187, 222, 231, 243, 252: ***polcovnicul,*** 69, 223, 226, 227: ***polcovnici,*** 232: ***polcovnicii;*** CIC, 306: ***polcovnicului;*** GCond., 7^{v}, 11^{v}, 28^{v}: ***polcovnecul;*** CRRT, 21^{v}/17: ***polcovnicul;*** ISD, VII, 41: ***polcovnic***). **2.** (1729) „persoană care conducea un grup de oameni însărcinaţi cu ordinea publică, cu paza podurilor sau cu alte treburi administrative" (PIst. 455: ***polcovnici***) (< rus. *полковник*, ucr. *polkovnic*);

porutcic (porocinic, porucinic, poruşnic) s.m. (începutul secolului al XVIII-lea) „locotenent" (ULM, 169, 170, 175: ***poruşnicul,*** 167: ***poruşnici,*** 170, 175: ***poruşnicii;*** NL, 374: ***porocinic,*** 288: ***porucinic,*** 245: ***poruşnic***); şi în s. comp. ***gheneral-porutcic*** „general-locotenent" (Ps. C, 69: ***gheneral-porutcic***) (< rus. *поручик* „ locotenent (în armata ţaristă)" (v. rus. ***порѫчьникъ;*** vezi Sreznevski, MDLRV), pol. *porucznik*);

povod (pohod) s.n. (1718) „căpăstru" (în loc. adv. *în povod* „de căpăstru, lăturaş" (cu referire la cai)) (NCL, 500: ***în povod;*** NL, 206: ***în pohod***) (< rus. *повод*; cf. scr. *povod*);

pozvolenie s.f. (1710) „permisiune" (CLM, 284/29: ***pozvolenie;*** CD, 101/28^{r}: ***pozvolenie;*** Ps. Am., 93/10: ***pozvolenie;*** CII, 87^{v}, 184^{v}, 208^{v}, 315^{v}, 320^{v}: ***pozvolenie,*** 321^{v}, 325^{v}: ***pozvoleniia,*** 22^{v}: ***pozvoleniii,*** 156^{r}: *a voroavelor* ***pozvolenii;*** CD, 1770, 33^{v}: ***pozvolenie***) (< rus. *позволение*, pol. *pozwolenie*);

pozvoli vb. IV (1710) „a permite" (CLM, 287/19: ***i-au pozvolit;*** NCL, 595: ***să pozvolească;*** NL, 134: ***să nu pozvolească;*** ISD, XVI, 201: ***pozvolindu-mă***) (< rus. *позволить*, ucr. *pozvoliti*, pol. *pozwolić*);

prestupnic[43] s.m. (1756) „criminal" (VP[1], 12^{v}/22: ***prestupnic***) (< rus. *преступник*; cf. v. sl. ***прѣстѫпьникъ***);

[43] În varianta ***pre(a)stâpnic*** „care încalcă legea, care se leapădă de o credinţă" < v. sl. ***прѣстѫпьникъ***, apare deja în sec. al XVI-lea ; cf. DLR s.v.

Scanned with OKEN Scanner

prostac s.m. (1717) „om prost" (CH, 138: ***prostac***); şi adj. (CH, 455: *oameni...**prostaci***) (< rus. *простак*, ucr. *prostak*, pol. *prostak*);

rucodealie s.f. (1689) „lucru manual, îndeletnicire femeiască, obiect lucrat manual" (ALB., 51r: ***rucodealie,*** apud DTR s.v.; Cron. 1766, 25r/16-17: ***rucodealii** femeieşti*). (< rus. *рукоделие* (v. rus. *рѣкодѣлникъ*, vezi Sreznevski, MDLRV). Variantă: ***răcode(a)lie:*** (GCR I, 304/20, apud DLR s.v.; CD, 119/36r) (< v. sl. *ржкодѣлникъ*);

samoderjeţ s.m. (1701-1750) „suveran, autocrat, monarh absolut"; (prin ext.) „tiran" (CIst., 19: ***samoderjeţii,*** 59, 61: ***samoderjeţ***; NL, 212: ***samoderjeţŭ;*** IS1, 6r/22 ***samoderjeţ;*** VP1, 1r, 5v/4: ***samoderjeţ***) (< rus. *самодержец*). Variantă: ***samodârjeţ*** (ULM, 66; PIst., 228) (< v.sl. *самодрѣжецъ*);

sfitoc s.n. **1.** (1704) „text scris pe hârtie sau pergament în formă de sul; act" (PAN., 24r, 24v, 25r: ***sfitocul***, apud DTR s.v.). **2.** (1691) „mănunchi, snop" (fig.) (VSV 1691, 146r: ***sfitoc;*** VSV 1742, 198v: ***sfitoc***, apud DTR s.v.) (< rus. *свиток*; cf. bg. *svităk*);

sobol s.m. **1.** (1705) „samur, zibelină; blană de samur" (CII, 223r: *părul **sobolului;*** CLM, 330/14: *cojoc de **soboli;*** NCL II, 292: ***sobol, soboli;*** NC, 17: ***soboli***, NL, 85: *cu şlic de **sobol,*** 115, 202, 213, 221: ***soboli;*** GCond., 12r, 28v: *şlic **de sobol***). **2.** „cârtiţă" (E 1717, 172v: ***sobolul,*** apud DTR s.v.) (< **1.** rus. *соболь*, ucr. *soboli*, pol. *sobol;* cf. sr. *sobol*. **2.** bg. *sobolec*);

şcatulcă (scatulcă) s.f. (1726) „lădiţă, casetă, cufăraş" (NCL, II, 93/8: ***scatulcă;*** ISD, X, 327: ***şcatulcă;*** CCD, gl.: ***şcatulcă;*** Ur., XI, 249: ***scatulcă***) (< rus. *шкатулка*; cf. ucr. *škatulia*, pol. *szkatuła*);

şlic s.n. (1710) „căciulă din blană de samur purtată de domni şi boieri" (CLM, 121: ***şlice***, 189: ***şlicul;*** AC, 369: ***şlic;*** NCL II, 267: ***şlicele;*** CCD (gl.): ***şlic;*** NL, 68, 85, 114: *şlic;* GCond., 31r, 34v: ***şlic,*** 7v, 12r, 14r, 28v, 34v, 35r: ***şlicul***) (< rus. *шлик*, pol. *szłyk*.). Variantă: ***işlic*** (Let. C, 96; AMA, 330, 333; PIst., 378, 474, 475; AB, 297) (< tc. *işlik* „scufie"; cf. DA s.v.);

şpagă (spagă) s.f. (începutul secolului al XVIII-lea) „spadă, sabie" (Ps. M, 38/17: ***şpaga,*** apud DLR s.v.; PIst., 259: ***şpaga;*** IM 1730, 102r: ***şpăgile,*** apud DTR s.v.; NL, 246: ***şpaga,*** 259: ***şpăgile;*** IM 1754, 72v, apud DTR s.v.) (< rus. *шпага*, pol. *szpaga*);

ţar s.m. (1712) „titlu purtat de monarhii unor state slave" (Bul. Com. Ist. IV, 44: ***ţariul** moschicescu;* CH, 507: ***ţariul** Russilor;* GIst., 180, 181, 183,

Scanned with OKEN Scanner

185: ***ţarul,*** 182: ***ţariul,*** 181, 182: ***ţearul;*** PIst., 480: ***ţari*** (sg.), 480: ***ţariul;*** NL, 159: ***ţarul*** *Mosculuí*) (< rus. *царь*; v. sl. ***царь***);

ţercovnic[44] s.m. (1701-1750) „ţârcovnic, paracliser" (CIst., 60: ***ţercovnicilor;*** TIst., 69: ***ţercovnicilor;*** Ist. et., 21[r]/2: ***ţercovnice(!)***) (< rus. *церковник*). Variantă: ***ţârcovnic*** (CM, I, 512; Ur., XIX, 385/16) (< v. sl. ***цръковникъ***);

verstă (vârstă) s.f. (1757) „unitate de măsură pentru lungime" (IS[2], 20[v]: ***vârste;*** PJ, 38[v]/19: ***verste***) (< rus. *верста* (forma veche *вьрста*), ucr. *verstva*, v. sl. ***врьста***);

zamcă s.f. (începutul secolului al XVIII-lea) „fortificaţie, întăritură, fortăreaţă" (Ps. M: ***zamcă,*** apud DTR s.v.; NL, 106, 138: ***zămci***) (< rus. *замок*. probabil din forma de pl. *замки* sau din cea de g. sg. *замка*; cf. pol. *zamek*);

Derivate:

bolgăresc, -ească (bulgăresc, -ească) adj. (1717) „bulgăresc" (CH, 346, 516, 527: ***bolgăresc,***139, 140, 142, 143, 178 etc.: ***bulgăresc,*** 526, 528: ***bolgărească,*** 145, 370, 386: ***bulgărească,*** 302, 376: ***bulgăriască,*** 524: ***bolgăreşti,*** 147, 369, 376, 454: ***bulgăreşti;*** AC: *Ţara* ***bulgărască***) (< *bolgar (bulgar)* + suf. *-esc*);

bolgărime (bulgărime) s.f. (1717) „bulgărime" (CH, 375: ***bolgărimea,*** 140: ***bulgărime,*** 338: ***bulgărimea***) (< *bolgar (bulgar)* + suf. *-ime*);

holmuros, -oasă adj. (1705) „deluros" (CII, 70[v]: *munţi* ***holmuroşi,*** 260[v]: *valuri aşé* ***holmuroase;*** CH, 425-426: *locuri văioasă şi* ***holmuroasă***) (< *holmuri* + suf. *-os*);

isprăvnicesc, -ească adj. „de la isprăvnicie, care ţine de isprăvnicie; care lucrează la prefectură" (Ur., VII, 377: *slujitori* ***isprăvniceşti***) (< *ispravnic* + suf. *-esc*);

isprăvnici vb. IV (1688) „ a conduce; a exercita funcţia de ispravnic" (BB, 210[b]/20: *sta* ***isprăvnicindu,*** 901[b]/8: *la bune fapte* ***a isprăvnici;*** GIst., 106: ***să isprăvnicească,*** 206: ***isprăvniciia***) (< *ispravnic* + suf. *-i*);

isprăvnicie s.f. **1.** (1716-1742) „conducere administrativă; funcţia de ispravnic" (TIst., 79, 134, 161: ***isprăvnicie,*** 79, 91: ***isprăvnicia;*** CIC, 303:

---

[44] Varianta cu **â** e atestată deja în secolul al XVII-lea, Eustratie, Prav., 41/14 etc.; cf. DLR s.v.

Scanned with OKEN Scanner

isprăvnicia). **2.** „prefectură“ (Ur., V, 20/19: ***isprăvnicia*** *de Fălciu*) (< *ispravnic* + suf. *-ie*);

moscalcă s.f. (c.1740) „rusoaică“ (NC, 28: ***moscalcă***) (< *moscal* + suf. *-că*);

oserduitor, -oare adj. (1772) „osârdnic, zelos“ (Ist. et., 87^{v}/3: ***oserduitoarea*** *dorire*) (< *osârdui* (varianta *oserdui*) + suf. *-tor*);

plavoş adj. (1753) „blond (deschis la culoare)“ (IS^{1}, 4^{v}/4: ***plavoş,*** 5: ***plavoşi;*** VP^{1}, 36^{v}/6: ***plavoşi***) (< *plav* + suf. *-oş*; *plav* < rus. *плавый* „luminos, galben deschis“; cf. v. sl. ***плавъ***)[45];

po(d)vodnic (pohodnic) s.m. (1710) „cal dus de căpăstru, lăturaş“ (NCL, 18/25: ***podvodnic;*** A 1717, 36^{v}: ***povodnicii***, apud DTR s.v.; AC, 324: ***povodnici***; ULM, 103: ***pohodnic,*** 70: ***povodnici, povodnicii, povodnicilor;*** GIst., 44: ***povodnicii;*** PIst., 408: ***povodnici;*** A 1734, 21^{v}, apud DTR s.v.; NC, 26: ***povodnici;*** NL, 324: ***povodnică;*** ÎVM, 203^{r}: ***povodnicii,*** apud DTR s.v.; A 1750, 68^{r}, apud DTR s.v.; GCond., 21^{v}: ***povodnic,*** 21^{v}, 29^{r}: ***povodnicii,*** 21^{v}, 29^{r}: ***povodnicilor***; CER. 1762, 289: ***povodnici***, apud DLR s.v.; A 1777, 14^{r}: ***povodnici,*** apud DTR s.v.; H 1779, 101^{v}: ***povodnicii***, apud DTR s.v.) (< *povod* + suf. *-nic*; cf. scr. *povodnic*);

pozvol s.n. (c. 1740) „permisiune“ (în expresia ***a da pozvol*** „a permite“) (NL, 295: *i-au dat* ***pozvol***) (< *pozvoli,* postverbal);

pozvolire s.f. (1710) „permisiune“ (CLM, 107/29: ***pozvolire***) (< *pozvoli* + suf. *-re*);

ţariţesc, -ească adj. (1756) „împărătesc, referitor la ţari“ (VP^{1}, 42^{r}/7-8: ***ţariţeasca*** *noastră palată;* VP^{2}, 74^{v}/13: ***ţariţasca*** *împărăţie ta*) (< *ţar* + suf. *-iţesc;* cf. rus. *царитскиӥ*);

zămculiţă s.f. (c. 1740) „(diminutiv de la zamcă) mică întăritură“ (NL, 357: ***zămculiţă***) (< *zamcă* + suf. *-uliţă*);

3.2.2.Cuvinte care provin la origine din alte limbi decât cele slave, dar care se pot explica pe teren românesc şi printr-un etimon rus:

acord s.n. (1715) „voie, învoire, permisiune“ (în expresia ***a cere acord<ul>***) (Ps. C, 70: *cerând* ***acord*** *ca să se închine*) (< rus.

---

[45] Atestarea mai veche, din Cod. Todorescu: ***plăvoşi*** (v. Densusianu, HLR, 560), trebuie pusă pe seama unui v. sl. ***плавъ***, în timp ce exemplele discutate de noi, dat fiind mai ales locul în care apar (IS^{1},VP^{1}), trimit mai degrabă la un etimon rus.

Scanned with OKEN Scanner

аккорд (forma veche: *акорд*), pol. *akord* (rus., pol. < fr. *accord,* lat. med. *accordium*));

adiutant (aghitant) s.m. (1715) „adjutant". (Ps. C, 71, 72: ***adiutanţi;*** VP[1], 185[r]: ***aghitant*** – glosat marginal „gheneral"; şi în s. comp. ***gheneral-adiutant*** „general adjutant" (Ps. C, 70: ***gheneral-adiutant;*** NCL, II, 70/9: ***gheneral-adiutant***) (< rus. *адъютант*, pol. *adjutant* (rus., pol. < germ. *Adjutant* < lat. *adiutans, -tis*));

alani (aleni, elani) s.m.pl. (1717) „numele unei vechi populaţii, strămoşi ai ruşilor" (CH, 61, 63, 76, 199, 269, 272: ***alani,*** 275, 276: ***alanii,*** 288, 289: ***alanilor;*** NCL, 29: ***alanii,*** 27: ***elanii;*** IS[1], 5[r]/16: ***aleni,*** 5[r]/17: ***alenâi***) (< rus. *аланы*, lat. *Alani,* gr. *ἀλανοί*);

amiral s.m. (1756) „grad suprem în marina militară" (VP[1], 41[v]/22: ***amiralu***) (< rus. *адмирал*) (< oland. *admiral* sau germ. *Admiral* < v. fr. *a(d)miral*));

apotecar (apotecari(u), apticari) s.m. (c. 1700) „farmacist, spiţer" (CDicţ., 199[v]: ***apticari***; CII, 8[r]: ***apothecariu***, 215[v]: ***apotecarilor;*** Ps. C, 71: ***apotecar;*** CH, 81: ***apothecari***) (< lat. med. *apothecarius,* rus. *аптекарь,* cu varianta mai nouă *аптекарь*, ngr. *ἀποθηκάριος* (rus. < germ. *Apothecker (Apthecker* < lat. med.));

arestocraţie s.f. (c. 1770) „aristocraţie" (CRRT, 6[r]/7-10: ***arestocraţie,*** 7[v]/4, 5-6: ***aristocratii*** (G.sg.)) (< rus. *аристократия*, gr. *ἀριστοκρᾰτίᾰ* (rus. < pol. *arystokracja;* germ. *Aristokratie*));

arhipel(i)ag s.n. (1753) „arhipelag" (IS[1], 4[r]/2-3: ***arhipeliag***; Cosm.[3], 12[r]/17-18: ***arhipelag***) (< rus. *архипелаг* (< gr. *ἀρχιπέλᾰγος*));

armie s.f. (1710) „armată, oaste" (NCL, II, 67/6: ***armia;*** VP[1], 3[v]/21-22: ***armile***; Procl. 1770: ***armiei;*** Procl. 1771: ***armiei;*** Înv. Ec., (I[r])[46]: ***armiei;*** Cosm.[3], 135[r]/15: ***armia;*** FTRB, 91: ***armia***) (< rus. *армия (армея)*, pol. *armia* (rus. < fr. *armée* sau germ. *Armee*));

artilerie s.f. **1.** (1715) „ansamblu de arme de foc care servesc la aruncarea de proiectile grele la distanţă" (Ps. C, 70, 72: ***artilerie***). **2.** (1715) „parte a armatei care mânuieşte tunurile" (Ps. C, 73, 75: ***artilerie***) (< rus. *артиллерия*, pol. *artyleria* (rus. < pol. < it. *artigleria* sau fr. *artillerie*));

[46] Filă nenumerotată în original.

Scanned with OKEN Scanner

assesor s.m. (mijlocul secolului al XVIII-lea) „reprezentant al poporului în unele complete de judecată, membru supleant“ (ROBR, 4^{r}/9-10: ***assesori***) (< rus. *асседор;* cf. lat. *assessor* (rus. < pol. *assesor,* germ. *Assessor* < lat.). Cuvântul românesc păstrează (aici) ortografia rusească (dublează doar primul *s*));

audienţie s.f. (1720-1740) „ascultare, audienţă“ (GIst., 186: ***audienţie***). Variantă: ***audienţă*** (ISBD, 93; AUL, 154/$_{8}$) (< rus. *аудиенция,* lat. *audientia,* pol. *audjencja,* it. *audienza* (rus. < pol., lat.));

avangvardie s.f. (c. 1770) „avangardă, partea din faţă a unei oştiri“ (CRRT, 14^{v}/4: ***avangvardia*** *rusească*) (< v. rus. ***авангвардия*** (< pol. *awangwardjia* < fr. *avant-garde*));

avtor s.m. (c. 1717) „autor, scriitor“ (CH, 62: ***avtori***). Variantă: ***autor*** (CDicţ., 14^{r}, 17^{v}; CH, 506) (< lat. *au(c)tor*, rus. *автор* (< lat.));

belacoasă (bilacoasă) s.f. (1730) „ţesătură fină, de mătase“ (ISD, V, 157: ***belacoasă***, VII, 191: ***belacoas[ă]***, 191, 194: ***bilacoas[ă]***; DIB III, 341: ***belacoasă***; NL, 85: ***bilacoase***, 324: ***belacoasă***; PIst., 529: ***belacoasă;*** CBCD, 7^{v}/5, 9, 10, 12, 13, 15, 8^{r}/1-9, 11, 13: ***belacoasă***) (< rus. *белокос* (< fr. *belle-écossaise*));

bombă s.f. (1694) „proiectil“ (FN, 35, 37: ***bombe***; 36, 66: ***bombele;*** NL, 343, 364: ***bombe,*** 347, 358: ***bombi***) (< rus. *бомба,* pol. *bomba,* it. *bomba* (rus. < pol., germ. *Bombe* < it.);

brigadir (bregadir, bragadir) s.n. şi m. **1.** s.m. (1715) „ofiţer superior care comanda o brigadă, general de brigadă“. (Ps. C, 74, 76: ***bregadir,*** 67: ***brigadir***; NCL, 327: ***bregadir, bregadirul;*** NL, 187, 189, 219, 221: ***bragadir***, 370: ***bregadiri*** (sg.), 220: ***bragadiriu<l>***, 217, 231: ***bragadiriul,*** 227: ***bregadiri*** (pl.), 232: ***bragadirii;*** VP^{1}, 186^{r}: ***bregadiriul;*** FTRB, XLII, 91: ***brig[a]dir***). **2.** s.n. (c.1770) „brigadă“ (CRRT, 23^{v}/19-20: ***bragadirul***) (< rus. *бригадир*, germ. *Brigadier* (rus. < germ.));

campanie s.f. (1693) „campanie militară“ (FN, 15, 18, 20, 35: ***campania,*** 34: ***campanii***; CRRT, 13^{v}/1: ***campania;*** CCD, 67: ***campania***) (< rus. *кампания*, pol. *kampanja;* cf. it. *campagna*, germ. *Kampagne* (rus. < pol., germ. < fr. *campagne*));

canonir s.m. (1715) „artilerist, tunar“ (Ps. C, 75: ***canoniri***) (< v. rus. ***канонир*** (< germ. *Kanonier* < it. *cannoniere*));

Scanned with OKEN Scanner

canţiler(iu) (canţalier, canţeler, canţelieriu) s.m. **1.** (1710) „înalt dregător, prim-ministru“ (CLM, 52: ***canţelerul***, 126: ***canţelieriul;*** NCL, 126: ***canţilerul,*** 258: ***canţileriul***). **2.** (1715) „scriitor de cancelarie, grămătic“ (Ps. C, 70: ***canţalieri,*** 76: ***canţalierii***; VP[1], 15[v]: ***canţiler***) (< rus. *канцлер*, germ. *Kanzler* (rus. < germ. < lat.)). Variante: ***cancelar*** (Let. C, 130); ***canţelear(iu) (canţeliariu, canţilariu, cănţălari, cănzeliiar)*** (CDicţ., 42[v]; CLM, 127, 167; CH, 115; SDŞ, I, 144); ***canzelarie*** (ACT, 278); ***canzelaris*** (ACT, 280) (< lat. *cancellarius*, magh. *kancellár(es),* pol. *kancelarzysz*, *kanclerz*);

canţilerie (canţelarie) s.f. (c. 1730) „totalitatea persoanelor care lucrau într-o cancelarie“ (IM, 61-62: ***canţelaria;*** DRA, I, 318: ***canţelariia;*** VP[1], 10[r]: ***canţileria;*** CRRT, 18[v]/16-17: ***canţelaria***). Variante: ***canţălărie (cănţalarie, cănţălărie)*** CDicţ., 42[v], 336[v]; SDŞ, 144, 224, DRA, I, 336; DC, 1[r]) (< rus. *канцелярия*, pol. *kancelar(i)ja,* magh. *kancellária* (rus. < pol. < lat. med. *cancellaria, canzel(l)aria*));

capral s.m. (1715) „caporal“ (Ps. C, 71: ***capral,*** 74: ***caprali***) (< pol. *kapral,* rus. *капрал* (rus. < pol., germ. *Kapral* < fr. *caporale*));

carabin s.n. (1745) „carabină“ (ISD, V, 157: ***carabin***) (< scr. *karabin,* rus. *карабин* (rus. < germ. *Karabin* sau fr. *carabine*));

cavaler(iu) (cavalier) s.m. **1.** (1715) „soldat de cavalerie“ (Ps. C, 70: ***cavaleri;*** Cosm.[3], 130[v]/3: ***cavalerii***). **2.** (1717) „titlu nobilliar“ (CH, 451, 473, 498, 526: ***cavalerii***; NCL, 142: ***cavaleri***). **3.** (1770) „(p. ext.) membru al unor ordine militare sau religioase“ (Procl. 1770: ***cavaleriu;*** Procl. 1771: ***cavaleriu;*** Înv. Ec., f(I)[r]: ***cavalier,*** (II)[r]: ***cavaler;*** FTRB, XLII, 91: ***cavaler;*** Cosm.[3], 133[v]/29-30, 134[r]/4: ***cavalerilor,*** 135[r]/10-11: ***cavalerilor*** *a Sfântului Iacov*) (< rus. *кавалер*, pol. *kawaler* (rus. < pol. sau germ. *Kavalier*));

cavalerie s.f. **1.** (1715) „călărime“ (Ps. C, 68, 71, 74, 75: ***cavalerie***). **2.** (c.1740) „titlul de cavaler, ordin de cavaler; decoraţie“ (NL, 213: ***cavalerie***) (< rus. *кавалерия*, pol. *kawalerja* (rus. < pol. sau germ. *Kavallerie,* fr. *cavallerie*));

cazarmă s.f. (1736) „cazarmă“ (ISD, V, 152: ***cazarmele***) (< rus. *казарма* (< pol. *kazarma,* germ. *Kaserme* < it. *caserma*));

cfartir (cfartil) s.n. (1694) „cartier militar“ (FN, 40: ***cfartiluri,*** 41: ***cfartilurile***) (< rus. *квартир* (rus. < germ. *Quartier* < it.)). Variantă: ***cartirie*** (FN, 101) (< it. *quartiere*);

Scanned with OKEN Scanner

cfartir-maistru s.m. (1715) (Ps. C, 69: ***cfartir-maistru***) (< rus. *квартирмейстер* (< germ. *Quartiermeister*);

cofe s.f. (1740-1741) „cafea“ (FIC, 14: ***cofe***) (< rus. *кофе* (< engl. *coffee*, oland. *koffie*));

co(n)fet s.n. (1772) (mai ales la pl. – ***confeturi***) „bomboane“ (FIC, 31: ***confeturi***; FIC, 38: ***cofeturi***) (< it. *confetto*, rus. *конфета* (pl. *конфеты*) (rus. < it.));

comandă (comendă, comendie) s.f. **1.** (1715) „acţiunea de a comanda“ (Ps. C, 69-70: ***comendie;*** CH, 333: ***comenda***). **2.** (1729-1730) „comandament“ (ISD, V, 148: ***comande;*** DRA, I, 341: ***comanda***). **3.** (c. 1740) „funcţie de conducere a unei unităţi militare“ (NL, 245: ***comenda;*** CRRT, 14^{v}/4: *supt* ***comanda*** *lui ... Dolgoruc*) (< rus. *команда*, lat. med. *com(m)anda, commenda*, pol. *komenda* (rus. < fr. *commande* sau germ. *Kommando*);

comandir (comendir) s.m. (c.1770) „comandant“ (CRRT, 23^{v}/17: ***comendirul***; FTRB, XLII, 91: *glavnoe* ***comandir***); (1716-1740) în s. comp. ***comendir-gheneral*** „comandant-general“ (TIst., 153: ***comendir-ghinărari;*** ISD, X, 333: ***comendiri-gheneralu***) (< rus. *командир* (rus. < germ. *Kommandeur* < fr. *commandeur*));

comenda(n)t s.m. (1694) „comandant“ (FN, 28, 32, 34: ***comendant,*** 123: ***comendat,*** 128: ***comendanţ<i>,*** 34, 39, 70: ***comendanţi,*** 64, 126: ***comendanţii,*** 143, 145: ***comendanţilor;*** CH, 131: ***comendantul***; ISD, X, 66, 171: ***comendantul;*** DRA, I, 309, 311: ***comendant***, 310: ***comendantul;*** NL, 256, 291: ***comendatul***). (1722) În s. compus ***gheneral-comendant*** „general de corp de armată“ (DRA, I, 304, 305, 309: ***gheneralul-comendant;*** ISD, XIV, 18: ***gheneralul-comendant;*** Ps. Am., 76: ***gheneral-comendantul;*** SDŞ I, 157: ***gheneral-comendant;*** DC, 2^{v}: ***gheneral-comendant***). Variante: ***comandant (comăndat)*** (FN, 160; ISD, X, 219; NL, 219; DRA, I, 219; AB, 289, 321, 328); ***comandaş (comenda(n)ş)*** (ISD, X, 219; DRA, I, 341; DC, 1^{v}, 3^{r-v}) (< rus. *комендант*, pol. *komendant*, magh. *kommandans, kommendant*, lat. med. *commandans, -tis, commendans, -tis*, it. *comandante*, germ. *Kommandant, Kommendant* (rus. < pol.));

cometă s.f. (c. 1700) „cometă“ (CDicţ., 375^{v}: ***cometelor;*** CII, 233^{v}: *naşterea* ***comitelor;*** CLM, 165: ***cometa;*** NCL, 160, 243: ***cometa;*** Ps. C, 22, 23: ***cometa;***) (< rus. *комета*, pol. *kometa*, lat. *cometa* (rus. < fr. *comète* < lat.));

Scanned with OKEN Scanner

comunicaţie s.f. (1715) „comunicare, legătură, contact“ (Ps. C, 68: ***comunicaţie***) (< rus. *коммуникация*, pol. *kommunikacja* (rus., pol. < lat. *communicatio*));

costel s.n. (1774) „denumire dată bisericii catolice (construcţiei)“ (Cosm.[3], 134[r]/ 12: ***costel***) (< rus. *костёл* (< pol. *kościoł* < lat. *castellum*));

delijant s.m. (1766) „diligenţă“ (ISD, III, 98: ***delijantu***) (< rus. *дилижанс*, fr. *diligence* (rus. < fr. < lat. *diligens*));

dragun s.m. (c.1740) „dragon“ (NL, 219, 220, 223, 232, 237, 239, 369: ***draguni***) (< rus. *драгун* (< pol. *dragon* sau v. germ. *Dragon* < fr. *dragon*));

egher s.m. (c.1770) „soldat dintr-o unitate de vânători“ (CRRT, 22[r]/1: *350* ***egheri,*** *vânători pedestri,* 22[r]/4: ***egherilor***) (< rus. *егерь* (< germ. *Jäger*));

feldmar(e)şal s.m. (1715) „cel mai înalt grad militar în armatele (de uscat) ale unor ţări (Germania, Rusia, Anglia etc.)“, în substantivul compus ***gheneral-feldmar(e)şal*** (Ps. C, 70: ***gheneral-feldmarşal;*** Procl. 1770, 1771: ***gheneral-feldmarşal;*** Înv. Ec., f (I)[r]: ***gheneral-feldmarşal;*** FTRB, 91: ***ghinăral-feldmareşal***) (< rus. *фельдмаршал*, germ. *Feldmarschall);*

franţuzi (franţoji) s.m. (1703) „francezi“ (Geogr., 63[v]: ***franţuzii***; CNM, 269: ***franţoji;*** CH, 176: ***franţoji;*** CCD, 53: ***franţoji;*** NL, 279: ***Franţojul,*** 323: ***franţoji,*** 327, 329: ***franţoj<i>,*** 232: ***franţoji;*** VP[2], 72[r]/10: ***franţuzi***). Variante: ***franţez*** (IM, 53; VP[1], 42[v]/4); ***franţoni*** (CNM, 268); ***franţozi*** CNM, 245; CIst., 61; CH 11, 12, 54, 170, 267, 277, 554; CCD, 39, 231, 289; NL, 327, 328; AB, 337) (< rus. *француз (француженин)*, pol. *francuz,* ucr. *francuz,* germ. *Franzose,* ngr. *φραντζός,* it. *francese* (pol., rus. < germ., fr. *français*));

fregată s.f. (1756) „vas de război cu trei catarge“ (VP[1], 185[v]: ***fregate***) (< rus. *фрегата* (< germ. *Fregatte* sau direct din fr. *frégate*));

fuzeler s.m. (1715) „puşcaş“ (Ps. C, 75: ***fuzeleri***) (< rus. *фузелер*[47], pol. *fuzylier* (rus., pol. < germ. dial. *Füselier* < fr. *fusilier;* cf. DELR s.v.));

[47] Forma *фузелея*, dată drept etimon în DÎLR, nu este atestată în limba rusă. Nu este exclus ca în DÎLR să avem de-a face cu o greşală de tipar.

Scanned with OKEN Scanner

fuzie (fuzâe) s.f. (c. 1740) „puşcă cu cremene, flintă“ (NL, 324: ***fuzâi;*** CBuc., 63^{v}: ***fuzie***) (< rus. *фузея*, pol. *fuzyja, fuzja* (rus. < pol. < fr. *fusil*));

galiotă (galioată) s.f. (1730) „corabie uşoară cu pânze“ (IM, 13: ***galioatele***; VP[1], 38^{v}/11: ***galioate,*** 45^{r}: ***galiote***) (< rus. *галиот* (< oland. *galjoot*, fr. *galiote*))[48];

gazet s.n. (1742) „notă informativă; gazetă“ (ISD, VI, 360: ***gazeturi, gazetur[i], gazetur[i]le***; AUL: ***gazeturi***; PJ, 44^{v}/18: ***gazetul***, 41^{r}/21: ***gazeturi;*** FIC, 41: ***gazeturi;*** FDC, 89: ***gazeturilor***) (< rus. *газета*, pol. *gazeta* (rus., pol. < it. *gazzetta*));

gheneral (ghenaral, ghenarar(iu), ghenăral, ghenărar(iu), ghenerar(iu), ghinăral, ghinărar(iu), ghineral, ghinerariu, ginerarju, ginerarii) s.m. (1694) „general“ (FN, 21, 29, 70: ***gheneral***; ISD, X, 36: ***ghenerariul;*** CLM, 49: ***gheneral,*** 55: ***ghenărariul;*** Ps. C, 4: ***ghenerariul***, 4, 65: ***ghenăral;*** TIst., 114: ***ghinerariul,*** 114, 118: ***ghineralul***, 145: ***ghinerali;*** GIst., 61, 64, 65, 68, 70 etc.: ***ghenărariul,*** 182: ***ghenerariul,*** 120: ***ghenărari,*** 178: ***ghenăralii,*** 120: ***ghenărarii;*** ISD, XIV, 17: ***ghinărariul;*** DRA, II, 142: ***ghinărariul,*** I, 304: ***gheneralului,*** 307: ***gheneralul;*** SDŞ, I, 95: ***ginerarjul,*** 112: ***ginerarül***; Ps. Am., 68: ***ghenăral***, 69: ***ghenărariul;*** NL, 231, 245, 246, 253, 257: ***ghenaral,*** 347, 370, 375: ***ghenăral***, 103, 105, 257: ***ghenărar,*** 227: ***ghenerar,*** 73: ***ghinăral***, 329: ***ghinărar,*** 261, 375: ***ghenărariu,*** 231: ***ghenarariul,*** 329, 348, 353: ***ghenărariul,*** 103, 105, 187, 343, 347, 353: ***ghenărarul***, 329, 347, 374: ***ghinărariul,*** 343: ***ghinărarul,*** 357: ***ghenarariului,*** 143: ***ghenărarului,*** 329: ***ghinărarului,*** 187, 274, 296, 348: ***ghenărari,*** 245, 248: ***ghenaralii,*** 232, 247: ***ghenararii,*** 189, 228, 247: ***ghenărarii***, 208: ***gheneralii;*** AB, 284, 285: ***ghenerariul***, 289, 322: ***ghenerali,*** 293, 322: ***ghenăral***, 354: ***ghinaralul***). Şi în s. comp. ***gheneral-adiutant, gheneral-comendant, comendir-gheneral, gheneral-feldmar(e)şal, gheneral-leitenant, gheneral-maior, gheneral-marşal, gheneral-porutcic[49];*** v. ***adiutant, comendant, comendir, feldmar(e)şal, leitenant, maior, marşal*** şi, respectiv, ***porutcic.***). Variantă: ***ghenerale***ş ***(ghenărale***ş***, ghinerale***ş***)*** (Let. C, 170, 215, 216, 217, 222; DC, 2^{v}) (< rus. *генерал*, germ. *General,* magh. *generál, generális* (pentru varianta ***ghenerale***ş), pol. *general*, lat. *gheneralis* (rus. < germ. < fr. *général*));

---

[48]Pentru etimologia rus. *галиот* vezi DELR s.v.. În DÎLR rus. < germ. *Galliote* < fr. *galiote.*

[49] Toate aceste substantive compuse sunt atestate şi în rusă.

Scanned with OKEN Scanner

gheneralisimus s.m. (c. 1750) „generalisim“ (AB, 322: ***ghenerariusemus***) (< rus. *генералиссимус*, germ. *Generalissimus* (rus. < germ. < fr. *généralissime*));

gh(i)eograf s.m. (c. 1700) „geograf“ (CDicț., 322^{v}: ***ghieograf;*** CIst., 5: ***gheografii,*** 9, 61: ***gheograful;*** CH, 53, 54, 55, 59 etc.: ***gheograf,*** 304: ***gheograful,*** 60-63, 70, 73 etc.: ***gheografi,*** 62, 66, 118, 261 etc.: ***gheografii,*** 53, 157, 177 284, 304: ***gheografilor;*** VP^{1}, 2^{r}/9: ***gheografii,*** 31^{v}/13: ***gheografi;*** Cosm.^{3}, 122^{v}/30-31: ***gheografii,*** *scriitorii pământului*; VP^{2}, 2^{r}/11: ***gheografii***) (< lat. *geographus*, gr. *γεωγράφος*, rus. *географ* (< *география* < pol. sau lat.; v. ***gheografie***));

gheograficesc, -ească adj. (1717) „geografic“ (CH, 308, 473: ***gheograficeşti***) (< rus. *географический*).

gheografie s.f. (1710) „geografie“ (NCL, 53: ***gheografiile;*** CH, 173: ***gheografie,*** 131, 249: ***gheografiia,*** 66, 447: ***gheografii,*** 173: ***gheografiile;*** GR, 366^{r}: ***gheografia***) (< lat. *geographia*, gr. *γεωγράφία*; cf. rus. *география* (< pol. *geografia* sau lat. *geographia*));

graf s.m. (1715) „conte“ (Ps. C, 70, 72: ***graf,*** 72: ***grafii;*** CH, 421: ***graful;*** NCL, II, 70/9: ***graf;*** Procl. 1770, 1771: ***graf;*** Înv. Ec., (I)^{r}: ***graf;*** FTRB, XLII, 91: ***graf***[50]) (< rus. *граф*, germ. *Graf* (rus < germ.). Variantă: ***grof*** (GIst., 60, 65, 73; PIst, 325; NL, 105; DRA, I, 322) (< magh. *grof*);

granadir (granatir) s.m. (1726) „grenadier“ (NCL, 337: ***granadirii, granadirilor;*** CRRT, 22^{r}/16-17: *cu 1300* ***granatiri***) (< v. rus. ***гранадир***; vezi DELR s.v. *гренадер* (rus. < germ. *Grenadier* < fr. *grenadier*). Variantă: ***granatiariu*** (IM, 53) (< it. *granatiere*);

granată s.f. (1720-1740) „grenadă“ (GIst., 184: ***granatele;*** NCL, 336, 337: ***granate;*** IM 1730, 50, 68: ***granate;*** CRRT, 23^{v}/8-9: ***granatele***) (< rus. *граната*, it. *granata*; cf. pol. *granat* (rus., pol. < it., germ. *Granate*));

gubernie s.f. **1.** (1716-1742) „guvern“ (TIst., 163: ***gubernie;*** ISD, III, 96: ***gubernia***). **2.** (1717) „provincie, ținut; teritoriu administrat de un guvern“ (CH, 241: ***guberniile***) (< rus. *губерния* (< *губернатор*, după modelul *император* > *империя*; cf. DELR[51]); cf. lat. *gubernio*);

---

[50] Ultimele trei atestări sunt toate cu referire la Petru Alexandrovici Rumianțov (fac parte din titulatura sa).

[51] Cf. nota 20.

Scanned with OKEN Scanner

gvardie s.f. (1715) „gardă, strajă“ (Ps. C, 69: ***gvardie, gvardia***) (< rus. *гвардия*; cf. pol. *gwardia* (rus. < pol. sau direct din it. *guardia*));

iezovit (ezuvit, iazuvit, ghezovit) s.m. (1702) „iezuit“ (ISD, I, 85: ***iezoviţiilor*** leşeşti; Ur., V, 406, 407, 408: ***iezoviţilor,*** 407: ***ezuvitul*** leşesc, 409, 410, 411: ***ezoviţi,*** 423: ***ezoviţii;*** ISD, I, 107: ***iezoviţii,*** 108: ***iazuvitului;*** VP[1], 5[r]: ***ghezoviţi,*** 9[r]: ***iezoviţi,*** 9[v]: ***iezoviţilor***) (< rus. *иезуит*, pol. *jezuita* (rus. < pol. < germ. *Jesuit* < *fr. jésuite*));

imperator (împerator) s.m. (1715) „împărat, (spec.) ţar al Rusiei“ (Ps. C, 64: ***împerator<ului>***; VP[1], 6[r]: ***împerator,*** 13[r]/13-14: ***imperator***; ÎMP, 61[r]: ***imperatorului;*** IR 1750: ***imperatorului,*** apud DA s.v.; Cat., 9[r]/7-8: ***imperator***) (< rus. *император*, lat. *imperator.* (rus. < pol. *imperator* sau direct din lat. *imperator*));

imperatriţă s.f. (1756) „împărătească, spec. împărătească a Rusiei, ţarină“ (VP[1], 26[r]/ 8: ***Imperatriţa*** *Sofia;* Procl. 1770: ***imperatriţii;*** CRRT, 21[r]/17: ***imperatriţei***) (< rus. *императрица* (< fr. *impératrice*, sub influenţa lui *император*, şi de asemenea prin influenţa altor cuvinte formate cu suf. *-ица*; cf. *царица*. V. DELR s.v.);

infanterie s.f. (1715) „parte a armatei care luptă pe jos“ (Ps. C, 74, 75: ***infanterie***) (< rus. *инфантерия*, pol. *infanterja* (rus. < pol. < sp. *Infanteria,* it. *infanteria*));

lazur s.n. (începp. sec. XVIII) „smalţ, vopsea de culoare albastră“ (Let. C, 108: ***lazur;*** ISD, XII, 81: ***lazur***) (< rus. *лазурь*, pol. *lazur* (rus. < pol. < lat. *lazurium*); cf. it. *lazur*);

lăduncă s.f. (1710) „cartuşieră“ (CLM, 63: ***lăduncі;*** NL, 259: ***lăduncі*** (< rus. *ладунка* (< germ. *Ladung*));

leitenant s.m. (1715) „locotenent“; în s. comp. ***gheneral-leitenant*** „general-locotenent“ (Ps. C, 68, 70: ***gheneral-leitenant***) (< rus. *лейтенант* (< germ. *Leutenant* < fr. *lieutenant*));

linie s.f. **1.** (c. 1700) „dreaptă“ (CDicţ., 238[r], 282[v]: ***linie***). **2.** (1715) „linie de luptă, grup de soldaţi desfăşuraţi în linie“ (Ps. C, 69: ***linie***) (< lat. *linea,* germ. *Linie*, pol. *linja,* rus. *линия* (rus. < pol., germ. < lat.));

liuteran (liuter, luter) s.m. (1729) „luteran“ (PIst., 268: ***luterii;*** NL, 379: ***liuteri;*** VP[1], 4[v]: ***liuteran,*** 11[v]: ***liuteranii***) (< rus. *лютеранин, лютер (лютор)*, pol. *luter;* cf. lat. med. *lutheranus* (rus. < pol., lat.));

Scanned with OKEN Scanner

madamă s.f. (1756) „doamnă, stăpână“ VP[1], 45[r]: ***madamă***) (< v. rus. *мадама*; cf. DELR (rus. < fr. *madame*));

maghistrat s.m. şi n. **1.** (1717) „cetăţean cu funcţie de conducere în Roma antică“ (CH, 193: ***maghistrat***). **2.** s.n. (1717) „funcţia de magistrat“ (CH, 163: ***maghistratului***). **3.** (1735) s.n. „sfat orăşenesc, municipalitate“ (ISD, XII, 231: ***maghistratu,*** 231, 232: ***maghistratul;*** SDŞ, I, 203: ***maghistratul***, 194: ***maghistratului***; TIst., 159, 169: ***maghistratul***, 171: ***maghistratului***; ISD, X, 225, 379, 381, 387, 388, 389: ***maghistrat,*** 388, 389: ***maghiistrat***). **4.** s.m. şi n. (1744) „membru în conducerea unui oraş“ (ISD, X, 384: ***maghistraţi***). Variante: ***maistrat*** (ISD, X, 225, 376, 381, 382, 385); ***moghistrat*** (ISD, XII, 231, id. X, 389) (< lat. *magistratus,* germ. *Magistrat,* magh. *magisztrát(us),* rus. *магистрат*, gr. *μαγιστρᾶτον*)[52];

maghistratură s.f. (1717) „funcţie sau demnitate publică la romani“ (CH, 186: ***maghistraturile***) (< rus. *магистратура*; cf. germ. *Magistratur* (rus., germ. < fr. *magistrature*));

mahină s.f. (1717) „bombardier, tun“ (CH, 416: ***mahinele,*** 416: ***mahinilor***) (< rus. *махина* (rus. < pol. < lat.)). Variantă: ***machină*** (CH, 425: ***machinele***) (< lat. *machina,* pol. ***machina***);

maior s.m. (1715) „gradul de maior; persoana cu acest grad“ (Ps. C, 73: ***maior,*** 72, 74, 75: ***maiori;*** NCL, 333: ***maior;*** NL, 369: ***maior;*** CRRT, 22[r]/5: ***maior,*** 22[r]/3: ***maiorul***); şi în s. comp. ***gheneral-maior*** „general maior“ (Ps. C, 68: ***gheneral-maior,*** 69, 71: ***gheneral-maiori;*** NL, 370: ***ghenăral-maiur;*** DRA, I, 322: ***gheneral-maior;*** CRRT, 14[v]/5: ***ghenăral-maior,*** 22[r]/16: ***gheneral-maior***) (< rus. *майор*, germ. *Major,* pol. *major* (rus. < germ. < lat. *maior, -oris*));

maistru s.m. (1715) „maistru“ v. ***cfartir-maistru***;

manifest(ă) (manefest) s.n. şi f. (1703) „proclamaţie“ (FN, 153: ***manefesture;*** VP[1], 9[v]/15: ***manefest,*** 10[r]/2: ***manifest, manifestă,*** 151[r]: ***manifesta, manifestu***) (< rus. *манифест*, it. *manifesto* (rus. < germ. *Manifest* sau direct din fr. *manifeste* < lat. *manifestus*));

manta s.f. (c. 1740) „haină militară lungă“ (NL, 244: ***mantale***) (< rus. *манта*, pol. *manta* (pol., rus. < germ. *Manto* < fr. *mante*));

---

[52] Sensurile **3.** şi **4.** (cu atestări numai în Transilvania sau cu referire directă la Transilvania) trimit cu siguranţă spre magh. sau germ.; în cazul primelor două sensuri nu este exclusă o posibilă filieră rusă a termenului. Vezi şi comentariile de sub **3.3.**

Scanned with OKEN Scanner

mar(e)şal s.m. **1.** (1720) „grad militar"; în s. comp. ***gheneral-marşal*** „general cu funcţie de mareşal" (DRA, I, 310, 311: ***gheneral-marşal***). **2.** (1730) „preşedinte al unui corp nobiliar, în Polonia feudală" (Ps. Am., 263^{r}: ***mareşal***) (< rus. *маршал*, germ. *Marschall* (rus. < germ. < fr. *maréchal*));

matematic s.m. şi f. (c. 1700) „matematician, -ă" (CDicţ., 185^{v}, 241^{r}: ***mathematic,*** 185^{v}: ***mathematică,*** CII, 28^{r}: ***mathematici;*** CH, 55: ***mathematic***, 313, 542: ***mathematicul***, 314: ***mathematicului;*** NCL, 62: ***matematic***) (< lat. *mathematicus*, pol. *matematyk*, rus. *математик*);

matematică s.f. (c. 1700) „matematică" (CDicţ., 185^{v}: ***mathematica;*** CII, 29^{r}: ***mathematecă;*** Cal. 1733, 21^{v}: ***matematica***; EG, 143: ***matematichii***) (< lat. *mathematica*, rus. *математика* (rus. < pol. *matematyka*, lat.));

materie s.f. **1.** (1699) „substanţă" (Buc. 1699, 24^{r}: ***materiia***; ACL, 90^{v}: ***materiile,*** 92^{v}, 98^{r}: ***materie;*** CDicţ.: 185^{v}: ***materii;*** CII, 10^{v}, 75^{r}, 112^{v}, 332^{r}: ***materie,*** 22^{r}, 140^{v}: ***materia,*** 8^{v}: ***materiii,*** 90^{v}: ***materiile;*** AD, 71: ***materie;*** ACT, 243: ***materiile;*** CCD, 41: ***materie;*** EG, 36: ***materie,*** 142: ***materia***). **2.** (1709) „lucru, obiect" (AD, 90: ***materie***). **3.** (1694) „problemă, chestiune" (FN, 27: ***materii***; CH, 118: ***materie***). **4.** (1699) „conţinut; esenţă" (Buc. 1699, 26^{r}: ***materiia;*** CII, 52^{r}, 75^{v}, 283^{r}, I, 63: ***materiia***; „subiect de discuţie" CII, 123^{v}, 327^{v}: ***materie;*** CCD, 192: ***materie***). **5.** (c. 1700) „substanţa universală" (CDicţ., 185^{v}: ***materie;*** CII, 35^{r}: ***materiia;*** AÎB, 373: ***materiia***). **6.** (c. 1700) „material" (CDicţ. 185^{v}: ***materie;*** NCL, 20: ***materie***; CII, 108^{r}, 113^{r}: ***materie,*** 10^{v}: ***materiia;*** CH, 6: ***materie;*** „stofă, ţesătură" Doc. 1732: ***materiile de Messina,*** apud DLR s.v.; MAS, I, 149: ***materie,*** apud DLR s.v., FDC, 70, 71: ***materie,*** 71: ***materia,*** 71: ***materiei***) (< lat. *materia*, it. *materia*, germ. *Materie*, pol. *materja*, rus. *материя*, v. sl. ***матєрнꙗ*** (rus. < pol. *materia*, germ.< lat.));

metal s.m. şi n. (1705) „metal" (CII, 108^{r}: ***metal,*** 19^{v}, 255^{v}: ***metalul,*** 35^{r}: ***metalilor;*** CBuc., 63^{v}: ***metalurile***; VP^{1}, 180^{r}: ***metale,*** 186^{r}: ***metali***, 180^{r}: ***metalelor,*** 186^{v}: ***metalii;*** Doft^{2}. 2^{v}: ***metaluri***; EG, 36: ***metal***) (< rus. *металл*, lat. *metallum*, it. *metalle*, gr. *μέταλλον*, germ. *Metall* (rus. < germ., fr. *métal* < lat.));

metricesc adj. (1757) „metric" (EG, 141: ***metricesc***) (< rus. *метрическиӥ*; cf. lat. *metricus, -a, -um*, gr. *μετρικός*);

milion (meleon) num. card. (1701-1750) „milion" (CIst., 74: ***meleon;*** CLM, 177: ***milioane***; Ps. C, 66: ***milioane;*** VP^{1}, 3^{v}, 36^{r}/9: ***milion,*** 34^{v}/14:

Scanned with OKEN Scanner

milioane) (< rus. *миллион*, pol. *miljon*, it. *milione* (pol., rus. < germ. *Million*, fr. *million*));

miner s.m. (1715) „soldat specialist în mine" (PS. C, 73: ***minerii***) (< rus. *минёр* (< fr. *mineur*));

ministru (menistru) s.m. **1.** (1694) „dregător" (FN, 30, 67: ***ministru;*** NL, 227: ***menistru;*** Mol. 1730: ***ministrii,*** apud DÎLR s.v.) **2.** „reprezentant al unui stat cu putere de decizie în cazul unor tratative" (FN, 57: ***ministri;*** NL, 222: ***menistru***) (< rus. *министр*, it. *ministro*, pol. *minister* (pol., rus. < germ. *Minister*, fr. *ministre* < lat. *minister*));

monopuli s.n. (1764) „monopol (de stat)" (DIB, 65, 110: ***monopuli***) (< rus. *монополия*, germ. *Monopol*, fr. *monopole* (rus < pol. *monopolia*, v. germ. *Monopolia* < lat. *monopolium*));

mortir s.m. (1715) „mortier" (Ps. C, 73: ***mortiri***) (< rus. *мортир* (< germ. *Mortier* < fr. *mortier*));

musulman (musurman) s.m. (1694) „mahomedan" (FN, 45: ***musurmanul***; CH, 326: ***musulmanilor;*** VP[1], 6[r]: ***musulmani***) (< rus. *мусулман*, it. *musulmano*);

natură (nătură) s.f. **1.** (1733) „climă" (Cal. 1733, 35: ***natura***). **2.** (c. 1740) „caracter, fire" (NL, 109, 351: ***nătura***) (< lat. *natura*, pol. *natura*, rus. *натура* (rus. < pol. < lat.));

odă s.f. (1757) „specie lirică" (EG, 139: ***odelor***) (< rus. *ода*, lat. *oda*);

ofiţer (ofiţăr, ofiţier) s.m. (1695) „nume generic pentru gradele militare" (FN, 91: ***ofiţieri;*** Ps. C, 68, 72: ***ofiţeri;*** NCL, 296, 335: ***ofiţeri;*** PIst., 420: ***ofiţierii;*** NL,140: ***ofiţer,*** 385: ***ofiţier,*** 187, 379: ***ofiţeri,*** 386: ***ofiţierii,*** VP[1], 185[v]: ***ofiţărilor***, 186[r]: ***ofiţării***). Variante: ***oficer*** (NL, 201, 274, 239, 371); ***ofiţi(i)ar*** (FN, 54, 104; DRA, I, 362); ***ofiţir*** (TIst., 148) (< rus. *офицер*, pol. *oficer*, lat. *officiarius*, germ. *Offizier* (pol., rus. < lat., fr. *officier*));

ordinanţ s.n. (1755) „ordonanţă, dispoziţie scrisă" (AUL: ***ordinanţ,*** apud DLR s.v.) (< v. rus. ***ординанц*** (< germ. *Ordonnanz* < fr. *ordonnance*));

parlament s.n. (1774) „parlament" (Cosm.[3], 136[r]/23-24: ***parlamen<t>***) (< rus. *парламент* (< pol. *parlament* < *it. parlamento*));

planetă s.f. (1694) „corp ceresc" (FN, 126: ***planete;*** CDicţ., 185[r]: ***planeta,*** 189[v]: ***planete;*** CII, 12[r]: ***planeta***, 110[v]: *unii* ***planete,*** 59[r]: ***planetelor;***

Scanned with OKEN Scanner

CH, 89: ***planete***; Cal. 1733, 3, 5: ***planeta***, 4,5: ***planetă,*** 7: ***planetei;*** CIC, 301: ***planetă***) (< lat. *planeta*, gr. *πλανήτης*, rus. *планета*);

pretendui vb. IV (1717) „a pretinde" (CH, 25: ***pretenduim***) (< rus. *претендовать* (*претендую, -дуешь,...)* (rus. < pol. *pretendować* < fr. *prétendre*));

prezident (prezedent) s.m. (1747) „preşedinte, prezident" (SDŞ, I, 215, 216: ***prezedentul;*** ROBR, 4r/9: ***prezidentu;*** Procl. 1770: ***prezident,*** Procl. 1771: ***prezident***). Şi în s. comp. ***viţă-prezidentu*** (ROBR, 4r/9: ***viţă-prezidentu***) (< rus. *президент*, germ. *Präsident* (rus. < germ. < lat. *praesidens*));

prinţ s.m. (1715) „principe" (Ps. C, 68: ***prinţul***) (< rus. *принц* (< germ. *Prinz* < fr. *prince*));

prinţesă s.f. (1756) „principesă" (Lit. 1756: ***prinţesa,*** apud DÎLR s.v.) (< rus. *принцесса* (< germ. *Prinzessin* < fr. *princesse*));

proviant (privant) s.n. (c. 1740) „alimente pentru aprovizionarea armatei, provizii" (NL, 369, 373: ***privantu***, 364: ***privantul;*** AUL: ***provianturi***) (< rus. *провиант*, pol. *prowjant*, germ. *Proviant* (< pol., germ. < it. *provianda*));

provinţie s.f. (1717) „provincie" (CH, 83, 129, 159, 191, 486: ***provinţie,*** 408: ***provinţia,*** 17, 242-245, 320, 408, 466, 473: ***provinţii***, 265: ***provinţăile,*** 251, 331, 461: ***provinţiile***) (< rus. *провинция*, lat. *provincia* (rus. < pol. *prowincja* < lat.);

recomendaţie s.f. (1779) „recomandare" (FDC, 57: ***recoṁendaţia***) (< rus. *рекоменда́ция*, pol. *rekomendacja* (rus. < pol., lat. *recommendāre, recommendatiō, mandāre*));

recomendui vb. IV (1717) „a recomanda (pe cineva)" (CH, 203: ***recomenduindu-l***) (< lat. med. *recommendare;* rus. *рекомендовать* (*рекомендую, рекомендуешь*...) (rus. < pol. *recomendować* < lat. *recommendāre, recommendatiō, mandāre*));

reglament s.n. (mijl. sec. XVIII) „regulament (bisericesc)" (ROBR, 2r/1: ***reglamentu***) (< rus. *регламент* (rus. < pol. *reglament* < fr. *réglement*));

rezident (răzădent, răzident) s.m. (1720-1740) „reprezentant diplomatic" (GIst., 137: ***rezident;*** NCL, 316: ***rezidentu;*** NL, 122, 124: ***răzădent;*** AUL:

Scanned with OKEN Scanner

rezidentul; CIC, 283: ***rezidentul***) (< rus. *резиденm*, germ. *Resident*, pol. *rezydent*, lat. *residens, -tis*, (rus. < germ < fr. *résident*));

rezidenţie (răzidenţie, rezedenţie, răzedinţă) s.f. (1702) „reşedinţă" (IDS, I, 86: *a* ***răzidenţii*** *Eşilor;* TIst., 155: ***rezidenţiei,*** CH, 285, 505: ***rezidenţie,*** 285: ***rezidenţii***; ISD, XII, 52: ***rezedenţia;*** PJ, 42[r]/6: ***rezedenţie;*** Ur. V, 407: ***rezidenţie,*** 408: ***răzedinţi***) (< rus. *резиденция*, lat. med. *residentia*, magh. *rezidencia*, pol. *rezydencja* (rus. < pol. < lat.));

scrină s.f. (1711) „scrin, comodă" (Ur. XI, 219: ***scrină***) (< v. rus. ***скрина*** (forma mai nouă ***скриная***), ucr. *scrinia* (< lat. *scrinium);*

senat (sinat) s.n. **1.** (1717) „organul suprem de conducere la romani" (CH, 82, 99, 118, 120: ***senatul,*** 105: ***sinatul,*** 15: ***senatului;*** CCD, 130, 540, 541, 584, 597: ***senat***, 72: ***sinatul***, 66, 130: ***senatului,*** 52, 70: ***sinatului***); (c. 1740) prin analogie „organ suprem de conducere în Rusia" (NL, 261: ***sinat,*** 261, 258: ***sinatul***). **2.** (c. 1740) „sfat domnesc" (NL, 374: ***sinat,*** 321: ***senatul;*** CIC, 284, 285: ***senatul***) (< rus. *сенат*, lat. *senatus*, pol. *senat* (rus. < pol. < lat.));

senator (sănator, sănatur, sinatur) s.m. (1705) „membru al senatului" (CII, 12[v]: ***senator,*** 22[r], 45[v]: ***senatori,*** 21[r], 153[r], 156[v]: ***senatorii,*** 155[r]: ***senatorilor***; CLM, 121: ***senatorii;*** CH, 72: ***sinator***, 80: ***sinatori,*** 382: ***sinatorii;*** CNM, 251: ***senator,*** 250: ***sănatori***, 253: ***senatorii,*** 252: ***sinatorilor;*** NC, 28: ***senatori,*** 28: ***senatorii de la Moscu;*** NL, 371: ***sănaturi,*** 259: ***sinatorilor;*** CCD, 460, 621: ***senatori,*** 299: ***sinatori***, 134: ***senatorilor***, 444: ***sinatorilor***); (fig) „senatori în împărăţia firii" (CII, 52[r]: ***senatori***) (< lat. *senator*, rus. *сенатор* (rus. < pol. *senator*, germ. *Senator* < lat.));

serjant s.m. (1715) „sergent" (Ps. C, 73: ***serjanţi,*** 75: ***serjant***) (< rus. *сержант*, pol. *sierżant* (pol., rus. < germ. *Sergeant* < fr. *sergent*));

soldat (saldat, săldat, săldaţ) s.m. (1715) „ostaş, luptător" (Ps. C, 69: ***soldaţilor***; IM 1730, 53, 66: ***soldat***, 69: ***soldaţi,*** apud DÎLR s.v.; NL, 259: ***săldaţ,*** 259: ***săldaţul*** 244, 263: ***săldaţi***, 243: ***săldaţi***, 245: ***saldaţilor***) (< rus. *солдат*, germ. *Soldat* (rus. < germ., fr. *soldat* < it. *soldato*));

ştandart (standart) s.n. (1715) „steag, stindard" (Ps. C, 67: ***standarturi,*** 70, 73: ***ştandarte,*** 71, 72: ***standarte***) (< rus. *штандарт* (< germ. *Standarte* < it. *stendardo*));

şurup s.n. (1779) „şurub" (FIC, 89: ***şurupuri***) (< rus. *шурун* (< germ. dial. *Schrube*));

Scanned with OKEN Scanner

trăctui vb. IV (1705) „a trata, a discuta" (CII, 83^{r}: ***să trăctuim;*** PIst., 514: ***a tractelui***) (< rus. *трактовать* (*трактую, трактуешь...*), lat. *tractare;* cf. pol. *tractować* (rus. < pol. *tractować* < lat. *tractare*));

trohei s.m. (1757) „troheu" (EG, 135, 137: ***trohei***) (< rus. *трохей* (rus. < gr.)). Variantă: ***troheu*** (EG, 135) (< lat. *trochaeus;* cf. gr. *τροχαῖος*);

troheicesc adj. (1757) „trohaic" (EG, 134, 137: ***troheicesc***) (< rus. *трохайческий*; cf. lat. *trochaicus, -a, -um,* gr. *τροχαικός, -ή, -όν*);

ţeremonie (ţărămonie, ţărmonie, ţerămonie, ţirimonie) s.f. **1.** (c. 1700) „ceremonie, ceremonial religios" (CDicţ., 40^{v}, 48^{v}: ***ţeremonie,*** 251: ***ţeremoniile;*** CII, 9^{r}: ***ţărămonii,*** 251^{v}: ***ţeremonii,*** 113^{r}, 309^{v}: ***ţeremoniile;*** CH, 179: ***ţerămoniile*** ... *bisericeşti*; GIst., 162: ***ţerimoniile;*** NCL, 263: ***ţeremonii;*** NL, 98: ***ţărămonia***; LET. II, 154/$_{12}$: ***ţeremonii,*** apud DA s.v.; ROBR, 17^{v}/17: ***ţerimonii***). **2.** (c. 1700) „ritual, ceremonial desfăşurat cu diverse ocazii; pompă, fast" (CDicţ., 314^{v}: ***ţeremonii;*** CII, 115^{r}, 251^{v}, 254^{r}: ***ţeremonii;*** CH, 179: ***ţerămoniile*** *politiceşti;* PIst., 564: ***ţărmoniie,*** 518: ***ţărmonii***). **3.** (1705) „forme de politeţe, de deferenţă; atitudine deferentă" (CII, 309^{v}: ***ţeremoniile;*** CLM, 108: ***ţărămonie;*** GIst., 138: ***ţirimonie, ţărămoniile;*** AUL, 34^{v}: ***ţeremonie***, apud DA s.v.) (< rus. *церемония*, pol. *ceremonia, cerymonia,* lat. med. *caeremonia, caerimonia,* ngr. *τσερεμόνια;* magh. *ceremónia* (rus. < pol. < lat.));

uniat (uniac) s.m. (1724) „greco-catolic" (SDŞ, I, 94: ***uniacii***; ISD, XII, 42: ***uniiaţi***) (< rus. *униат* (< lat. *unio*));

unie s.f. (1716-1742) „unirea dintre biserica răsăriteană şi cea romano-catolică" (TIst., 89: ***uniei,*** 90, 109, 110: ***unie,*** 110: (*sfintei*) ***unii***) (< rus. *уния* (rus. pol. *unia* < lat. pop. *unio, -onis*));

universal s.n. (1715) „decret" (Ps. C, 66: ***universal;*** GIst., 183: ***universalului;*** NCL, 327: ***universal***) (< rus. *универсал*, pol. *uniwersał* (rus. < pol. < lat. *universale*));

viţă- (1725) „(pe lângă funcţii, ranguri, titluri, cu sensul de) locţiitor, adjunct, vice-" (DRA, I, 315: ***viţă-colonel;*** ISD, I, 103: ***viţă-prefect;*** ROBR, 4^{r}/9: ***viţă-prezident***) (< rus. *вице-*, germ. *Vice-*, magh. *vice-* (rus. < oland., germ. < lat.));

volentir (volonter) s.m. (1715) „voluntar" (Ps. C, 71, 73: ***volonteri***; CRRT, 18^{r}/8: ***volentiri***; ISD, VII, 41: ***volintir,*** 42: ***volintiru,*** 41,42: ***volintiri,***

Scanned with OKEN Scanner

41: ***volintirii***) (< rus. *волонтёр* (forma veche: *волентир*) (< fr. *volontaire* < lat. *voluntārius*));

Derivate:

franţozeaşte adv. **1.** (1710) „în stil franţuzesc“ (CNM, 416: ***franţozeaşte***). **2.** (1760-1770) „latineşte“ (MD_2, 71^v: ***franţozeaşte,*** apud DÎLR s.v) (< *franţoz* + suf. *-eşte*);

franţuzesc, -ească (franţesc, franţozesc, franţojesc, franţujesc, frănţozesc) adj. (1690) „cu referire la francezi, franţuzesc“ (CVoc., 181: ***franţozească***; FN, 8: ***franţozescu;*** CNM, 269: ***franţozeşti;*** CIst., 43: ***franţozesc;*** CH, 55, 527: ***franţozesc***, 12: ***franţozască***, 528: ***franzozască,*** 177, 450: ***franţuzesc,*** 554: ***franţuzască,*** 12: ***franţozeşti,*** 24: ***franţuzeşti***; NCL, 295: ***franţojesc;*** IM, 7: ***franţuzesc;*** NL, 327, 328: ***franţujesc,*** 280, 329: ***franţojesc,*** 328: ***franţujească, franţujeşti;*** CBuc., 56^v: ***franţozesco***; AB, 296: ***franţozesc***, 338: ***frănţozesc;*** VP^1, 41^v/22: *amiralu* ***franţesc***); în s. comp. ***boala franţozească*** „sifilis“ (Doft^2., 235^r: ***boala franţozească***) (< *franţ(uz) (franţuj, franţoz)* + suf. *-esc;* cf. rus. *французовский* (forma veche), *французкий, французской;* vezi DELR);

gheneralie s.f. (1720-1740) „funcţia de general“ (GIst., 182: ***gheneralie, gheneraliia***) (< *gheneral* + suf. *-ie*);

granatar (grănitar) s.m. (1726) „grenadier“ (NCL, 335: ***granatari;*** NL, 246: ***grănitarii, grănitarilor***) (< *granată* + suf. *-ar* (după modelul lui *granadir*));

iezoviţesc, -ească adj. (1725) „de iezuit, iezuit“ (Ur., V, 408: ***ezoviţeşti***) (*iezovit* + suf. *-esc*);

imperatoresc, -ească adj. (1773) „împărătesc, spec. ţariţesc, referitor la ţari“ (FTRB, XLII, 91: ***imperatoreşti<i>***) (< *imperator* + suf. *-esc*);

imperatoriţă s.f. (1773) „împărătească, spec. împărătească a Rusiei, ţarină“ (FTRB, XLII, 91: ***imperatoriţii***) (< *imperator* + suf. *-iţă*);

matematicesc, -ească adj. (1717) „matematic“ (CH, 188, 314: ***mathematicesc;*** EG, 142: ***matematicesc***) (< *matematic* + suf. *-esc*; cf. rus. *математический*);

matematiceşte adv. (1717) „conform procedeelor matematicii“ (CH, 191: ***mathematiceşte***) (< *matematic* + suf. *-eşte;* cf. adv. rus. *математически*);

Scanned with OKEN Scanner

matericesc, -ească adj. (1709) „de natură materială, material" (ACL, 92^{v}: ***matericesc***) (< *materie* + suf. *-icesc*);

materiiesc, -ească adj. (1705) „material" (CII, 72^{r}: ***materiască,*** 74^{v}: ***materiiască***) (< *materie* + suf. *-esc*);

senatoresc, -ească adj. (1717) „de senator" (CH, 384: ***senatoreşti***) (< *senator* + suf. *-esc;* cf. rus. *сенаторскиӥ*);

unaţie s.f. (1756) „unirea dintre biserica răsăriteană şi cea romano-catolică" (VP^{1}, 12^{v}: ***unaţie***) (< *uniat* + suf. *-ie*);

unia vb. I. refl. (1716-1742) „a adera la biserica greco-catolică, a accepta unirea dintre biserica răsăritului şi cea romano-catolică" (TIst., 153: ***s-au uniat***) (< *unie* + suf. *-a* (după modelul *linie* > *linia*));

3.3. Criterii posibile de selectare a etimoanelor. Raportul variantelor ruseşti cu variante provenite din alte limbi.

Opţiunea pentru etimonul rusesc (alături sau în defavoarea celor din alte limbi) se bazează pe prezenţa acestor cuvinte în texte şi/sau la autori care au într-un fel sau altul legătură cu limba rusă sau cu Rusia. Este în primul rând cazul cuvintelor provenite din traducerile unor texte ruseşti, dintre care amintim: cronografele privitoare la istoria ruşilor şi la viaţa şi moartea lui Petru cel Mare (IS^{1} – 1753, IS^{2} – 1757, VP^{1} – 1756, VP^{2} – 1757, ÎMP – 1757), o cosmografie[53] şi o geografie rusească (fragmentară), traduse de Anatolie, ierodiacon din Râmnic (Cosm.^{3}, GR, ambele într-un manuscris din 1774), un regulament de organizare a sinodului bisericii ruseşti (ROBR – mijl. sec. al XVIII-lea)[54], o lucrare despre venirea lui Antihrist (SVA – 1728)[55], un pateric (Pat. – începp. sec. XVIII) şi un catehism (Cat. – 1775)[56].

---

[53] „*Cosmografia sau izvodirea lumii*, care acum întâiu s-au scris româneşte în vremea binecredincioasei singurei stăpânitoare...împărătese Ecaterina a 2<-a> a toată Rusia şi a moştenitorului ei, binecredinciosului domnului ţesarevici şi marelui cneaz Pavel Petrovici, în anul mântuirii 1774, avgust întâiu" (f. 1^{r}).

[54] Traducere după ediţia a IV-a, Moscova, 1733 (cf. însemnarea de la f. 2^{r}).

[55] „S-au tipărit din porunca preacreştinului, marelui împărat Petru Alexeevici, stăpânul a toată Marea şi Mica şi Alba Rossie, cu blagoslovenia a tot sfinţitului săbor, întru împărăteasca şi marea cetate a Moscului, în anul de la zidirea lumii 7212, iară de la naşterea Domnului Hristos 1703. Iar acum s-au scris cu mâna, la leat 7236 < = 1728 >, prin osteneala celui întru toţi mai mic, popa Radul *ot* Trisfetitele, de aici din oraşul Bucureştilor" (v. f. 1^{r}).

[56] „Catihizis în scurt pentru învăţătura copiilor celor mici, că să ştie leage cea prevoslavnică creştiniască. Acest cati<hi>zis l-au făcut ieromonahul Platon, dascalul al preaînălţatului imperator Pavel Petrovici."; v. f. 9^{r}. Cf. şi însemnarea de la f. 66^{r} : „Cea sloveniască s-au tipărit în tipografia Moscului, în anii 1769, în luna lui septemvrii".

Scanned with OKEN Scanner

La acestea se adaugă jurnalul de călătorie în Rusia (1770-1771) al preotului bănăţean Mihail Popovici (PJ), o cronică a războiului ruso-turc (1768-1775) (CRRT) şi, nu în ultimul rând, lucrările unor autori precum Ion Neculce (NL) sau Dimitrie Cantemir (CH), ale căror legături cu Rusia sunt binecunoscute.

Un alt argument în selectarea etimonului rusesc l-a constituit faptul că multe dintre aceste împrumuturi se referă la anumite aspecte ce ţin de realitatea vieţii ruseşti, în special de cea **politică**: *nasleadnic, ţesarevici* (diverse denumiri pentru moştenitorul tronului în Rusia ţaristă), *dvoreţ* („palat"), *samoderjeţ* („autocrat"), *stoliţă* („capitală"); **militară:** *nacealnic* („comandant"), *pehotă* („pedestrime"), *podpolcovnic* („locotenent-colonel"), *porutcic* („locotenent"), *streleţ* („arcaş", „soldat din corpul de pază al ţarilor"), *stupai* („corp de oaste"; „soldat") sau **socială:** *mujic* (*mojic*) („om simplu, reprezentant al clasei inferioare"), *podan* („supus"), *scutelnic* („persoană scutită de biruri").

Încadrarea unor termeni precum *busurman, ceai, chitai* etc. în categoria împrumuturilor cu etimologie rusă propriu-zisă ar putea să pară la prima vedere nejustificată, întrucât ele sunt prezente şi în alte limbi, cum ar fi turca, tătara etc., de unde au pătruns şi în rusă (dar cu cel puţin două secole în urmă). Atestările târzii ale acestor termeni pe teren românesc, pe de o parte, şi vechimea lor relativ mare în limba rusă, pe de altă parte, precum şi sursele şi contextele în care apar, ne-au determinat să le considerăm împrumuturi ruseşti propriu-zise.

Considerarea ca împrumuturi ruseşti a unor termeni (mai exact a unor variante) care par să se revendice din slavonă a avut la bază trei criterii: criteriul fonetic, criteriul cronologic şi locul unde apar (autor/text). Astfel, următoarele variante fonetice: *miloserd, miloserdie, miloserdnic, oserdie, prestupnic, rucodealie, samoderjeţ, ţercovnic* reprezintă împrumuturi noi din rusă (cf. etimoanele ruseşti: *милосердный, милосердие, милосердник, осердие, преступник, рукоделие, самодержец, церковник*), care dublează variantele mai vechi: *milosârd, milosârdie, milosârdnic, osârdie, preastâpnic* („care încalcă legea"), *răcodeală, samodârjeţ, ţârcovnic,* a căror etimologie trebuie căutată în slavonă (*милосръдникъ, милосръдъ, милосръдникъ, оусръдникъ, прѣстѫпьникъ, ржкодѣлникъ, самодръжецъ, цръковникъ*). Toate variantele considerate a avea etimon rusesc sunt atestate târziu, în secolul al XVIII-lea, şi apar, cu unele excepţii, mai ales în Moldova: *miloserd* (Ţara Românească: Let. C), *miloserdie* (Moldova: Procl. 1770, NCL, CD, CH; Ţara românească: CIst.), *miloserdnic;* şi în formele compuse *binemiloserdnic, premiloserdnic* (Moldova: Cat., Cron. 1776, AÎ, apud DTR s.v.), *oserdie*

Scanned with OKEN Scanner

(Moldova: NCL, Procl. 1770), *prestupnic* (Moldova: VP[1]), *rucodealie* (Moldova: ALB., apud DTR s.v., Cron. 1766), *samoderjeţ* (Moldova: NL, IS[1], VP[1]; Ţara Românească: CIst.), *ţercovnic* (Moldova: Ist. et.; Ţara Românească: CIst.; Transilvania: TIst.).

Fenomenul diferenţierii unor forme duble, bazate pe alternanţa *â/e*, este prezent încă din secolul al XVI-lea şi semnalat de Ovid Densusianu, care, pentru a explica unele fonetisme precum *revni, revnitoriu* (CP, PV, PS, PH, TM), în alternanţă cu *râvni* (PV, CP), consideră că în cele dintâi prezenţa lui *e* trimite la forme slave răsăritene, în speţă la rus. *ревновать*, faţă de cel de-al doilea care provine din slav. bg. *рьвьновати*[57].

Remarcăm totodată că variantele vechi (cele cu *-â*) continuă să fie atestate şi în această perioadă, în paralel cu variantele noi.

Se poate constata că unele cuvinte de origine latină, italiană, germană, greacă, franceză, sau chiar olandeză au intrat în limba română şi prin medierea limbii ruse. Afirmaţia lui Iorgu Iordan că „primele neologisme de origine <<occidentală>> au intrat în limba noastră prin intermediu rusesc“[58] este însă mai mult decât exagerată[59]. În realitate influenţa occidentală este anterioară şi mai puternică decât cea rusească şi, în plus, continuă să se manifeste în paralel cu aceasta din urmă. Astfel, termenii din alte limbi care au pătruns în limba română prin filiera limbii ruse, sunt de cele mai multe ori dublaţi de împrumuturi directe din limba care a folosit rusa drept intermediar sau din alte limbi (diferite de cele slave).

Foarte multe dintre împrumuturile pătrunse prin filieră rusă sunt la origine latineşti. Rusa poate fi, pentru termenii de provenienţă latinească, un intermediar direct (sau de gradul I): *avtor, gubernie, unie, uniat* (rus. < lat.) sau de gradul al II-lea, termenii latineşti intrând în rusă prin germană: *apticar, rezident,* polonă: *assesor, comendant,* sau franceză: *comandă, audienţie.* De cele mai multe ori, aceste cuvinte au pătruns în limba română şi direct din germană, polonă sau italiană (mai rar din franceză).

Câteva dintre cuvintele intrate prin filieră rusă reclamă, printre altele, şi un etimon italian: *confeturi, granată, parlament, recomendaţie* (ultimele două pătrunzând în rusă, indirect, prin polonă).

O serie de termeni pot fi explicaţi deopotrivă prin rusă şi germană: *feldmareşal, ordinanţ, prezident, rezident, rezidenţie* etc. Pe de altă parte, rusa împrumutase, la rândul ei, o parte dintre aceşti termeni tot din germană: *comandir, ordinanţ, rezident.*

---

[57] Vezi Densusianu, HLR, p. 89.

[58] *Influenţe ruseşti...*, p. 51.

[59] Observaţia este valabilă cel mult pentru unele împrumuturi cu etimon prim franţuzesc.

Scanned with OKEN Scanner

Spre deosebire de celelalte limbi la care ne-am referit (ca surse posibile pentru termenii intraţi prin filieră rusă), franceza a influenţat limba română numai în mod indirect, cuvintele ruseşti de provenienţă franceză, nefiind dublate, în această perioadă, de împrumuturi directe din franceză. Mai mult, se poate spune că rusa a reprezentat una dintre primele filiere (dacă nu chiar prima şi în mod sigur cea mai importantă) ale influenţei franceze[60]. Termenii francezi au pătruns în rusă direct: *belacoasă, brigadir, delijant, imperatriţă, monopuli, volentir* şi/sau prin mediere germană: *ordinanţ, rezident* sau polonă: *avangvardie, cavalerie, gvardie* etc.

Una dintre cele mai mari probleme cu care ne-am confruntat în analiza influenţei ruse o reprezintă dificultatea delimitării exacte (pentru termenii cu etimologie multiplă) între cazurile când avem de-a face cu influenţă rusă şi cele în care termenii respectivi trebuie puşi pe seama altor limbi. Pentru a demonstra caracterul problematic al acestor situaţii vom trece la discutarea câtorva exemple concrete.

Este foarte uşor, spre exemplu, de observat că unele variante cum ar fi *comandaş, comenda(n)ş* sau *ghenăraleş, ghenerăleş, ghinerăleş* trimit spre maghiară. Nu mai este însă la fel de simplu de stabilit dacă variante precum *comenda(n)t* sau *gheneral (ghenaral, ghenăral, ghinăral, ghineral* etc.) trimit la rus. *комендант*, pol. *komendant,* germ. *Kommendant* sau la magh. *commendant* sau, respectiv, la rus. *генерал*, pol. *general,* germ. *General,* lat. *generalis* sau la magh. *generál.* Ipoteza că în Transilvania, spre exemplu, avem mai degrabă de-a face cu o influenţă germană, maghiară sau latină este foarte probabilă, dar ea nu poate fi absolutizată, atâta vreme cât admitem că există împrumuturi ruseşti şi în această zonă geografică. Delimitarea împrumuturilor în funcţie de autorul sau de textul în care apar este iarăşi un criteriu relativ, întrucât nu putem stabili în mod *a priori* că la anumiţi autori avem în mod sigur de-a face cu termeni de provenienţă rusă, iar în alte cazuri aceşti termeni sunt excluşi. Să luăm ca exemplu două cazuri extreme, Ion Neculce şi *Foletul novel,* primul fiind reprezentativ pentru influenţa rusă, celălalt considerat ca neavând nimic de-a face cu această influenţă. O astfel de abordare a problemei este însă artificială, întrucât se bazează pe un *apriorism* care nu corespunde realităţii limbii, căci nici la Neculce nu putem avea certitudinea că un anumit termen vine din rusă, nici în *Foletul novel* influenţa rusă nu poate fi exclusă. Astfel, cuvântul *gheneral* apare la Neculce în următoarele variante: *ghenaral, ghenarar(iu), ghenăral, ghenărar(iu), gheneral, ghenerar, ghinăral, ghinărar(iu)*, formele diferite fiind întâlnite uneori chiar pe aceeaşi pagină, de unde se poate

[60] Vezi în acest sens şi consideraţiile cu privire la influenţa franceză din *Introducere* la DÎLR, p. 17-18.

Scanned with OKEN Scanner

deduce că avem de-a face cu suprapunerea mai multor influenţe (rusă, germană, polonă etc.), care nu mai pot fi însă foarte clar departajate. În ceea ce priveşte *Foletul novel,* este indiscutabil faptul că în 99% dintre cazuri nu avem de-a face cu influenţă rusă, dar există totuşi situaţii când anumite forme prezente în *Foletul novel* trimit în mod cert la rusă şi nu la italiană, aşa cum ar rezulta din aplicarea principiului etimologiei *a priori.* Astfel *bombă, campanie, manifest (manefest), ministru (menistru), planetă* se explică mai mult ca sigur prin italiană, chiar dacă etimonul italian este identic cu cel rusesc[61]. Alteori, alături de variantele cu acoperire în limba italiană, apar forme care trimit mai degrabă la rusă (sau şi la rusă). *Cartirie şi comandant* se explică, fără îndoială, prin it. *quartirie,* respectiv, it. *comandante,* în timp ce *cfartil* şi *comendant* (de altfel mai frecvente în FN) trimit spre rus. *квартир* şi *комендант*[62]; ceea ce arată că aceste forme erau deja în vocabularul activ al limbii române, de unde le va fi preluat şi autorul *Foletului novel.*

Să ne oprim asupra altor cuvinte care se află „pe muchie de cuţit", în speţă *senat, senator, maghistrat.* Ar trebui, spre exemplu, să stabilim dacă prezenţa lor la Cantemir, în *Hronic,* trebuie pusă doar pe seama culturii latine a autorului sau dacă au de-a face şi cu rusa. Contextele în care apar termenii amintiţi par să îndreptăţească prima ipoteză. Pe de altă parte constatăm că *senat* şi *senator* apar în *Istoria hieroglifică* cu sensuri („sfetnic", respectiv, „sfat domnesc") care trimit mai degrabă spre polonă şi rusă. Mai mult, termenii apar şi la alţi autori (Grigore Ureche, Miron Costin, Nicolae Costin, Ion Neculce), ceea ce înseamnă că erau destul de cunoscuţi la vremea respectivă. Dacă avem în vedere şi relaţiile lui Cantemir cu Moscova, deci cu modul de organizare a puterii politice în statul moscovit, nu este exclus ca sursa acestor cuvinte să fie rusa (care preluase de curând termenii din latină). În ceea ce-l priveşte pe *maghistrat,* contextele trimit spre latină, faptul că apare însă în *Hronic,* redactat în Rusia, nu exclude, ca sursă posibilă, nici pe rusescul *магистрат*, cu atât mai mult cu cât tot la Cantemir, şi tot în *Hronic,* apare şi *maghistratură* (aceasta fiind de altfel singura atestare a termenului), care trimite în mod direct la rus. *магистратура.*

Din cele de mai sus se desprind cel puţin două concluzii. În primul rând, trebuie admis că realitatea limbii este mult mai complexă decât pare la prima vedere; fiecare dintre cuvintele cu etimologie multiplă ar merita, prin urmare, o discuţie separată, care ar duce cu siguranţă la rezultate interesante. În al doilea rând, departajarea netă la nivelul limbii (pentru fiecare autor,

---

[61] Vezi inventarul lexical.

[62] Cu observaţia că ultimul se poate explica şi prin germ., magh. sau pol.

Scanned with OKEN Scanner

text şi context) a situaţiilor în care este vorba de influenţă rusă, este o operaţie complicată care comportă riscuri foarte mari, fiind practic imposibil de realizat.

4. Cronologia împrumuturilor

Împrumuturile ruseşti au pătruns în limba română, în cea mai mare parte, după 1700. Influenţa rusă s-a manifestat totuşi şi ceva mai devreme, începând cu mijlocul secolului al XVII-lea, în special în Moldova, şi destul de puţin (accidental) în celelalte provincii româneşti. Astfel, o serie de cuvinte cu posibilă proveniență rusă au fost semnalate în texte de dinainte de 1688[63]: *apticar* (*Cheia înţelesului*/1678), *balamut* (Moxa/1642), *balamuţi**, *balamuţie** (Prav./1652), *blagocestie* (Dosoftei, VS/1682), *blagocestiv* (*ib.*), *boinic* (Varlaam, C/1643), *boiniţă** „loc, câmp de luptă" (Dosoftei, VS/1682), *bolgariu* (Dosoftei, VS/1682), *comendant* (Dosoftei, VS/1682), *cometă* (Gr. slov./1672-1673), *dver(ă)* (CB, PO/sec. XVI)[64], *gheneralisim* (Brancovici, Cr. slov./1687), *holm* (Dosoftei, VS/1682), *izgnanie* „exil" (Dosoftei, VS/1682), *jalobă* (Prav. Mold./1646; Dosoftei, VS/1682), *mamcă* (Prav./1646; Dosoftei, VS/1682), *materie* (2) (*ib.*), *mojic* (NT/1648), *nemeteţ* (Ur./1658), *oblastie* „ţinut, ţară; stăpânire" (Varlaam, C/1643; Prav./1646, Dosoftei, VS/1682), *planetă* (Gr. slov./1672-1673), *plăvâi** „blond" (Dosoftei, VS/1682), *pohreb** „pivniţă, subsol" (*ib.*), *polog* „perdea", (Dosoftei, VS/1682), *povod* (*ib.*), *potricală** „preducea" (Dosoftei, VS/1682), *potricăli* (Dosoftei, PS/1673, VS/1682), *potricălit* (*ib.*), *răcodealie* (Pateric/1685), *scutelnic* (Prav./1646), *senat* (Dosoftei, VS/1682), *senator* (*ib.*), *sfitoc* („sul") (TB, CTd., CS/sec. XVI)[65], *şlic* (Prav./1646[66]; Foaie de zestre/1669), *ţar* „împărat" (Moxa/1642), *verstă* (Dosoftei, VS/1682) etc.

E simplu de observat că, în cea mai mare parte, aceşti termeni apar în texte moldoveneşti.

Revenind la perioada de care ne ocupăm (1688-1780), observăm că, deşi nu există fluctuaţii mari din punct de vedere cronologic, se pot totuşi deosebi două momente mai importante, care diferenţiază totodată împrumuturile în funcţie de natura surselor din care provin. La sfârşitul secolului al XVII-lea şi în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, termenii ruseşti sunt întâlniţi cu predilecţie în operele originale ale marilor

---

[63] Pentru aceste atestări vezi DA, DÎLR, DLR, DTR. Am marcat cu „*" la sfârşitul cuvântului termenii pentru care nu am întâlnit atestări pentru perioada 1688-1780.

[64] Vezi Densusianu, HLR, p. 509.

[65] Vezi Densusianu, HLR, p. 530. Vezi şi CS (*Codex Sturdzanus*), ed. Gheorghe Chivu, Bucureşti, 1993, p. 213.

[66] În varianta muntenească a pravilei apare forma ***işlic***.

Scanned with OKEN Scanner

personalităţi ale vremii: Miron Costin, Dimitrie Cantemir, Ion Neculce, Nicolae Costin şi cronicarii munteni, în timp ce după 1750 (până la 1780), primatul revine împrumuturilor datorate traducerilor din limba rusă.

Dintre termenii care au pătruns pe teren românesc în prima perioadă amintim: *acord* (1715/Ps. C)[67], *adiutant* (1715/Ps. C), *alani* (1717/CH), *armie* (1710/NCL), *artilerie* (1715/Ps. C), *avtor* (1717/CH), *belacoasă* (1730/ISD, VII), *bolgari* (1701-1750/ CIst.), *bombă* (c. 1740/NL), *brigadir* (2) (1715/Ps. C), *bunciuc* (1710/NCL), *canonir* (1715/Ps. C), *capral* (1715/Ps. C), *cavaler* (1) (1715/Ps. C), (2) (1717/CH), *cavalerie* (1715/Ps. C), *cazarmă* (1736/ISD V) *cfartil* (1694/FN), *cfartir-maistru* (1715/Ps. C), *chitai* („chinezi") (1740/NL), *cofe* (1740-1741/FIC), *comandă* (1) (1715/PS. C), (2) (1729-1730/ISD, V), *comunicaţie* (1715/Ps. C), *cuhnie* (1693/DIB), *cupeţ* (1688/DIB), *feldmar(e)şal* (1715/Ps. C), *galiotă* (1730/IM), *gazet* (1742/ISD, VI), *gheograf* (c. 1700/CDicţ.), *gheografie* (1717/CH), *graf* (1715/Ps. C), *granată* (1720-1740/GIst.), *gvardie* (1715/Ps. C), *iezovit* (1702/ISD I), *iezoviţesc* (1725/Ur. V), *imperator* (1715/Ps. C), *infanterie* (*ib.*), *lazur* (î. sec. XVIII/Let. C), *lăduncă* (1740/NL), *leitenant* (1715/Ps. C), *linie* (c. 1700/CDicţ.) etc.[68].

Începând cu mijlocul sec. al XVIII-lea aria împrumuturilor se îmbogăţeşte cu termeni noi: *amiral* (1756/VP[1]), *arestocraţie* (post 1770/CRRT), *arhipeliag* (1753/IS[1]), *assesor* (mijl. sec./ROBR), *avangvardie* (post 1770/CRRT), *carvan* (1756/VP[1]), *ceai* (1756/VP[1]), *ceantal* (1770-1771/PJ), *cilen* (1775/Cat.), *co(n)fet* (1772/FIC), *corenii* (1774/Cosm.[3]), *costel* (*ib.*), *cujniţă* (1756/VP[1]), *delijant* (ISD, VII), *drevleani* (1756/VP[1]), *dvoreţ* (*ib.*), *egher* (post 1770/CRRT), *fregată* (1756/VP[1]), *glavnoe* (1773/FTRB), *imperatoresc* (1773/FTRB), *imperatoriţă* (*ib.*), *imperatriţă* (1756/VP[1]), *madamă* (1756/VP[1]), *moleban* (1770-1771/PJ), *metricesc* (1757/EG), *miloserdnic* (1775/Cat.) (şi în s. comp. *binemiloserdnic* (*ib.*) şi *premiloserdnic* (1776/Cron. 1766), *naoborotu* (1770-1771/PJ), *nasleadnic* (*ib.*), *ordinanţ* (1755/AUL), *parlament* (1774/Cosm.[3]), *pehotă* (1770-1771/PJ), *plavoş* (1753/IS[1]), *podpolcovnic* (post 1770/CRRT), *prestupnic* (1756/VP[1]), *prinţesă* (1756/Lit. 1756), *privistului* (1757/ÎMP), *recomendaţie* (1779/FDC), *reglament* (mijl. sec./ROBR), *roxoleni* (1753/IS[1]), *slit* (VP[1]), *stavcă* (post 1770/CRRT), *şurup* (1779/FIC), *trohei* (1757/EG), *troheicesc* (*ib.*), *ţernogorţi* (post

---

[67] Vom da doar prima atestare a cuvântului, anul şi sursa. Pentru atestările ulterioare vezi cap. *Originea împrumuturilor.*

[68] Nu vom da aici seria integrală a acestor termeni, ea putând fi dedusă prin eliminarea termenilor intraţi începând cu mijlocul secolului al XVIII-lea, a căror serie completă este prezentată în continuare.

Scanned with OKEN Scanner

1770/CRRT), *ţariţesc* (1756/ VP[1]), *ţesarevici* (1774/Cosm.[3]), *unaţie* (1756/VP[1]), *velichii* (1770/FTRB), *verstă* (1756/IS[2]).

5. Repartizarea geografică a împrumuturilor

După cum era de aşteptat, zona în care s-a făcut cel mai puternic simţită influenţa rusă a fost Moldova. Numărul mare de împrumuturi ruseşti întâlnite în textele de provenienţă moldovenească se explică atât prin contactele directe cu Rusia ale unor personalităţi ale vremii, Dimitrie Cantemir şi Ion Neculce, prin existenţa unui număr destul de mare de lucrări (care au circulat în această perioadă în numeroase copii) purtând semnătura unor învăţaţi moldoveni (Cantemir şi Neculce, pe care i-am amintit şi mai sus, dar şi Grigore Ureche, Miron Costin şi Nicolae Costin), precum şi faptul că majoritatea traducerilor după originale ruseşti s-au făcut mai întâi tot în Moldova.

Destul de numeroase sunt împrumuturile ruseşti şi în Ţara Românească, fapt care se datorează deopotrivă dezvoltării istoriografiei muntene – conţinutul acestor cronici având ca obiect, în mare parte, perioada contemporană (autorilor) – şi intensificării relaţiilor politico-militare cu Rusia.

Influenţa rusă s-a resimţit mult mai slab în Transilvania (în comparaţie cu Moldova şi Ţara Românească). Aflată sub stăpânire austro-ungară, Transilvania avea contacte destul de puţine cu Rusia, ele fiind în special de natură religioasă. Conservarea credinţei creştine de rit ortodox, reprezentând unul dintre principalele puncte de rezistenţă ale românilor transilvăneni la politica de asimilare dusă de Imperiul Austro-Ungar, începea să fie ameninţată de tendinţele uniate. Ca şi bisericile din Moldova şi Ţara Românească, clerul ortodox ardelean va căuta un sprijin dogmatic, dar şi material, în Rusia, devenită cel mai de seamă reprezentant al ortodoxiei, dar şi o importantă forţă politică şi militară. Unul dintre aceste momente este semnalat şi de Radu Tempea: „Într-această vreme au ajuns pe popa Oprea oarece grije pentru o chizăşie şi de mare nevoie i-au căutat a merge la Mosc, la stoliţă. Şi, înţelegând împăratul Moscului de pravoslavia creştinătăţii ce să află într-acest loc, dat-au oarece milostenie sfintei beserici prin mâna popei Oprei a să aduce“[69].

Termeni cu atestări numai în texte din Moldova: *acord* (Ps.C), *adiutant* (*ib.*, VP[1]), *gheneral-adiutant* (Ps. C), *aleni* (IS[1]), *amiral* (VP[1]), *arşin* (CII, Ur.), *artilerie* (Ps. C), *ataman* (CLM, NL), *avtor* (CH), *barilcă* (CLM, Ps.Am.), *bezmăn* (Ps. C, Ur.), *binemiloserdnic* (Cat.), *boleac* (CD, CLM,

[69] Vezi TIst., p. 71.

Scanned with OKEN Scanner

CH, VP[1]), *budă* (Ps. C, NL), *bunciuc* (NCL), *busurman* (ULM, CH, NL, CIC), *canonir* (Ps. C), *canţiler* (CLM, Ps. C, NCL, VP[1]), *capral* (Ps. C.), *carvan* (VP[1]), *cavalerie* (Ps. C, NL), *celednic* (CRB, NL), *chitai* (NC), *cilen* (Cat.), *cofe* (FIC), *comunicaţie* (Ps. C), *corenie* (CH), *cujniţă* (VP[1]), *cuniţă* (NL, Ur., ISD/VI, XXI, XXII), *donţi* (NL), *dragun* (NL), *drevleani* (VP[1]), *dvor* (NL), *fregată* (VP[1]), *fuzeler* (Ps. C), *fuzie* (NL, CBuc.), *granatar* (NCL, NL), *gvardie* (Ps. C), *iezovit* (ISD/I, Ur., VP[1]), *iezoviţesc* (Ur.) *imperator* (Ps. C, VP[1], Cat.), *infanterie* (Ps. C), *isprăvnicesc,-ească* (Ur.), *izgnanie* (CII, CH), *jalovanie* (NL), *lăduncă* (CLM, NL), *leică* (CII), *(ghenaral-) leitenant* (Ps. C), *madamă* (VP[1]), *maghistrat* (1) (2) (CH), *maghistratură* (CH), *mahină* (CH), *maistru* (Ps. C – *cfartir-maistru*), *mamcă* (Cron. 1689, CD, CII, NCL, CH, Cron. 1732, CCD, IT 1778, CIC), *manta* (NL), *mareşal* (2) (PS. Am. – *gheneral-mareşal*), *matematiceşte* (CH), *miloserdnic* (Cat., AÎ), *miner* (Ps.C), *mortir* (Ps. C), *moscalcă* (NC), *mujicime* (Ps. Am., NL), *nemeteţ* (Ps. C), *ordinanţ* (AUL), *plavoş* (IS[1], VP[1]), *poedinoc* (CII, NCL, CCD, Buc. 1775), *pojivăi* (ULM), *poleni* (IS[1]), *porunşnic* (Ps. C, ULM, NL), *potricăli* (CII, CH, Ur.), *potricălit* (CII), *povod* (NCL, NL), *pozvol* (NL), *pozvolenie* (CLM, CD, Ps. Am., CII), *pozvolire* (CLM), *premiloserdnic* (Cron. 1766), *prestupnic* (VP[1]), *prinţ* (Ps. C), *prostac* (CH), *proviant* (NL, AUL), *provinţie* (CH), *recomendui* (CH), *roxoleni* (IS[1]), *rublă* (ULM, NCL, NL), *samoderjavie* (NL), *scrină* (Ur.), *senat* (1) (CH, CCD), (2) (NL, CIC), *senator* (CII, CLM, CH, CNM, NC, NL, CCD), *senatoresc* (CH), *serjant* (Ps. C), *slit* (VP[1], VP[2]), *sotnic* (CLM, CH, NL, ISD, VI, 264, GCond., Ur.), *stihotvorţ* (CD, CII), *streleţ* (CLM, CII, NL, VP[1]), *stupai* (I) (NL), *standart* (Ps. C), *ţariţesc* (VP[1], VP[2]), *unaţie* (VP[1]), *zamcă* (NL), *zămculiţă* (Ps. M, NL).

Termeni cu atestări numai în Muntenia: *arestocraţie* (CRRT), *assesor* (ROBR), *avangvardie* (CRRT), *canţelarie* (CRRT), *carabin* (ISD, V), *cazarmă* (*ib.*), *corenii* (Cosm.[3]), *costel* (Cosm.[3]), *delijant* (ISD/VII), *egher* (CRRT), *gheneralisimus* (AB), *ghenerălie* (CIst.), *marşal* (1) (DRA I – *gheneral-mareşal*), *glavnoe* (FTRB), *imperatoresc* (FTRB), *imperatoriţă* (FTRB), *(a) isprăvnici* (BB, GIst.), *matericesc* (ACL), *miloserd* (Let. C), *mojicos* (CIst.), *monopuli* (DIB), *năstavnic* (PIst.), *parlament* (Cosm.[3]), *podpolcovnic* (CRRT), *reglament* (ROBR), *stavcă* (CRRT), *stupai* (s.m. şi n.) (ISD VII, CRRT), *şurup* (FIC), *ţariţă* (CIst.), *ţernogorţi* (CRRT), *velichii* (FTRB).

Termeni cu atestări numai în Transilvania: *ceantal* (PJ), *dvoreţ* (PJ), *imperatoresc* (FTRB), *maghistrat* (3) (ISD, X, SDŞ, TIst.), (4) (ISD X), *metricesc* (EG), *moleban* (PJ), *naoborotu* (PJ), *nasleadnic* (PJ), *odă* (EG), *pehotă* (PJ), *prinţesă* (Lit. 1756), *privistului* (ÎMP), *recomendaţie* (FDC),

Scanned with OKEN Scanner

soedinenie (TIst.), *trohei* (EG), *troheicesc* (EG), *(a) (se) unia* (TIst.), *uniat* (SDŞ, ISD, XII), *unie* (TIst.), *verstă* (IS^2, PJ).

O serie de termeni au atestări şi în Moldova şi în Ţara Românească: *arhipel(i)ag* (IS^1; $Cosm^3$.), *armie* (NCL, Procl. 1770, Procl. 1771, Înv. Ec.; $Cosm^3$., FTRB), *belacoasă* (NL, ISD VII; DIB III, CBCD), *bombă* (NL; FN), *brigadir* (Ps. C, NCL, NL, VP^1; CRRT, FTRB), *comandă* (Ps.C, CH, NL; ISD V, DRA I, CRRT), *campanie* (CCD; FN, CRRT), *canţilerie* (VP^1; IM, DRA I, CRRT), *cavaler* (Ps.C, NCL, CH, Procl. 1770, Procl.1771, Înv. Ec.; $Cosm.^3$, FTRB), *cfartir* (Ps. C – *cfartir- (maistru);* FN), *cnejie* (CLM, ULM, Procl. 1770; FTRB), *feldmar(e)şal* (Ps. C, Procl. 1770, Procl. 1771, Înv. Ec.; FTRB), *franţozeaşte* (CNM, $Doft.^2$), *franţuzesc* (CH, NCL, CNM, NL; FN, CIst., IM, CBuc., AB, $Doft.^2$), *fuzie* (NL, CB), *galiotă* (VP^1; IM), *gheografie* (NCL, CH; GR), *graf* (Ps. C, CH, Procl. 1770, Procl. 1771, Înv. Ec.; FTRB), *granadir* (NCL; CRRT), *granată* (NCL; GIst., IM), *iezovit* (ISD I, Ur. V, VP^1), *imperatriţă* (VP^1, Procl. 1770; CRRT), *jalobă* (CII, CLM, ULM, CCD, NL, ISD/VI, FIC, CIC; CIst.), *liuteran* (NL, VP^1; PIst.), *maior* (Ps. C, NCL, NL; CRRT), *(gheneral-)maior* (Ps. C, NL; DRA I, CRRT), *manifest* (VP^1; FN), *mar(e)şal* (Ps. Am.; DRA I) *mecet* (CLM, CH, NL; Let. C, PIst.), *milion* (CLM, Ps. C, VP^1; CIst.), *milosedie* (CH, Procl. 1770; CIst.), *ministru* (NL; FN), *mojicesc, -ească* (NL; AÎP), *mojicie* (CH; AB), *musulman* (CH, VP^1; FN), *nacealnic* (CD; BB, GIst.), *neprestan(no)* (CD; BB, ISD/XV_2, PIst., CIst.), *oblastie* (CH; Min. 1776), *ofiţer* (Ps.C, NCL, NL, VP^1; FN), *oserdie* (CD, CII, NCL, CH, CIC, Procl. 1770; AD), *podan* (NCL, ULM, CH, NL; PIst.), *polc* (CLM, CII, NCL, ULM, Ps. C, VP^1, VP^2; BB, ROBR), *polcovnic* (CLM, ULM, Ps. C, NC, NL, CIC, GCond.; PIst., CRRT, ISD/VII), *polog* (CII, Ur.; BB), *rucodealie* (Cron. 1766; ALB.), *samoderjeţ* (NL, VP^1, IS^1; CIst.), *scutelnic* (NL, NCL DRA II; GIst.), *soldat* (Ps.C, NL; IM), *stupai* (NL; ISD/VII, X, CRRT), *şpagă* (Ps. M, NL, IM 1754; PIst., IM 1730), *trăctui* (CII; PIst.), *ţar* (CH, NL; Moxa, GIst., PIst), *ucaz* (NL; GIst., FTRB), *universal* (Ps. C, NCL; GIst.), *viţă-* (ISD/I; DRA I, ROBR), *volentir* (Ps. C; CRRT, ISD/VII), *zatocenie* (CNM; Let.C).

Un număr destul de restrâns de termeni comuni întâlnim în Moldova şi Transilvania: *apticari (apotecari)* (CII, PS. C, CH; CDicţ.), *cometă* (CLM, Ps. C, NCL; CDicţ.), *franţuz* (CH, CCD, NL, CNM, VP^2; Geogr.), *ialoviţă* (Cron. 1689, CRB, DRA/II, NCL, Cron. 1707, Cron. 1732, NC, NL, ISD/I, VI; AC), *linie* (Ps. C; CDicţ.), *matematic* (CII, CH, NCL; CDicţ.), *matematică* (CII; CDicţ., Cal. 1733, EG), *matematicesc* (CH; EG), *moscali* (NCL, VP^1; PJ), *natură* (NL; Cal. 1733), *şcatulcă* (NCL, CCD, Ur.; ISD/X),

Scanned with OKEN Scanner

şlic (CLM, NCL, CCD, NL, GCond.; AC)[70], *unaţie, unie* (VP[1], TIst.)[71] şi, respectiv, în Ţara Românească şi Transilvania: *comandir* (CRRT, FTRB; TIst., ISD/X), *co(n)fet* (FIC, 38; FIC, 31) *dveră (dverie)* (CBCD; TIst.), *lazur* (Let. C; ISD/XII), *ţesarevici* (Cosm[3].; PJ).

Destul de puţin numeroşi sunt şi termenii care au atestări în texte provenite din toate cele trei provincii româneşti: *blagocestie* (Dosoftei, VS; AD, ACT, Min. 1776; TIst.), *blagocestiv* (Dosoftei/VS, CD, CH, Cron. 1766; DIB, GIst., AD, AMA, Min. 1776; PJ), *bolgari* (CNM, CH, IS[1], Cron. 1766; CIst.; TIst.), *ceai* (VP[1]; ISD/VIII, FDC; ISD/XII), *cneaz* (Ps. C, CLM, ULM, NL, CIC; PIst., CRRT; PJ), *comendant* (CH, Ps. Am., NL; FN, DRA I, ISD/X, XIV; SDŞ, DC), *cuhn(i)e* (ULM, NL; BB, DIB, AD, Cosm.[3]; ISD/XII), *cupeţ* (Ur., ISD/I, FIC; DIB, ISD/IV; ISN), *gazet* (ISD/VI, AUL; FDC; PJ, FIC), *gheneral* (CLM, Ps. C, DRA II, Ps. Am., NL; FN, ISD/X, 36, GIst., DRA/I, AB, CRRT; TIst., SDŞ I), *gheograf* (CH, VP[1]; CIst., Cosm.[3]; CDicţ.), *gubernie* (CH, ISD VII, TIst.), *ispravnic* (DRA II, CLM, ULM, NL, CIC, VP[1], VP[2]; BB, Märg. 1691, AD, Let. C, GIst., PIst., FTRB, ISD/VII, Min. 1776; TIst.), *isprăvnicie* (Ur., CIC; PIst.; TIst.), *materie* (CII, CH, CCD; ACL, AD, FN, FDC; Buc. 1699, CDicţ., EG), *metal* (CII, VP[1]; CBuc., Doft[2].; EG), *moscali* (CNM, NCL, NC, NL, IS[1], VP[1]; CIst., GIst., PIst., CRRT; PJ), *mujic* (CLM, CH, NL, Ist. et., VP[1]; BB, GIst., CIst., PIst.; TIst.), *planetă* (CII, CH, CIC; FN; CDicţ., Cal. 1733), *prezident* (Procl. 1770, Procl. 1771; ROBR; SDŞ), *stoliţă* (CLM, NCL, NC, NL, Cron.; GIst., AB; TIst.), *ţercovnic* (Ist. et.; CIst.; TIst.), *ţeremonie* (CII, CLM, CH, NCL, NL, AUL; GIst., ROBR; CDicţ.).

Se poate constata o anumită distribuţie a împrumuturilor în funcţie de provenienţa regională a textelor din care au fost extrase, ceea ce înseamnă că nu se poate vorbi încă de o circulaţie a acestor cuvinte pe teren românesc, fapt demonstrat şi de numărul redus al termenilor care apar în două sau în toate provinciile româneşti.

6. Clasificarea semantică a împrumuturilor

Împrumuturile ruseşti, intrate în limba română între 1688 şi 1780, aparţin unor sfere semantice destul de diferite. Varietatea domeniilor pe care le

---

[70] În Ţara Românească numai în varianta ***işlic***, care, strict fonetic, trimite la tc. *išlik* „scufie". Termenul muntenesc are acelaşi sens cu ***şlic*** (atestat în Moldova şi, în mod curios, şi în *Anonimus Caransebesiensis*), anume „căciulă din blană de samur", ceea ce se poate explica printr-o contaminare între etimonul turc şi cel rus/polon.

[71] Varianta *unaţie* din Moldova este atestată mai târziu, la 1756, şi reprezintă un derivat pe teren românesc, de la uniat, în timp ce varianta din Transilvania, *unie*, este atestată deja la Tempea (1716-1742).

Scanned with OKEN Scanner

ilustrează aceste cuvinte (social, politic, administrativ, militar, medical, ştiinţific, cultural, religios, comercial etc.) reflectă de fapt natura şi diversitatea contactelor româno-ruse din această perioadă. Pe de altă parte, repartiţia inegală a termenilor ruseşti în câmpurile semantice mai sus amintite poate constitui un bun indicator cu privire la preponderenţa şi/sau rolul jucat de Rusia în viaţa social-politică, spirituală sau materială a românilor la vremea respectivă.

În clasificarea semantică pe care o vom prezenta în continuare, termenii sunt grupaţi în trei mari sfere semantice (1. *Viaţa social-politică,* 2. *Viaţa spirituală* şi 3. *Viaţa materială*), în interiorul cărora vom distinge mai multe domenii, în funcţie de materialul inventariat.

6.1. Viaţa social-politică

6.1.1. Domeniul politic: *canţiler* (1) („prim ministru; înalt dregător"), *cneaz* („prinţ, principe"), *cnejie* („principat"), *gubernie* („guvern"), *izgnanie* („exil"), *imperator* („împărat, ţar"), *imperatoresc,-ească,* („împărătesc"), *imperatriţă* („împărătească, ţarină"), *imperatoriţă* (*id.*), *ispravnic* (4) („reprezentant diplomatic") *manifest* („proclamaţie"), *ministru* (1), (2), *nasleadnic* („urmaş; moştenitor al tronului"), *oblastie* („stăpânire; ţinut aflat sub o stăpânire"), *parlament, prezident, rezident* („reprezentant diplomatic al unui stat"), *samoderjavie* („conducere autocrată, autocraţie"), *samoderjeţ* („autocrat", „tiran"), *senat, senator, senatoresc, stoliţă* („capitală"), *trăctui* („a trata"), *ţar, ţariţă, ţariţesc, ţesarevici* („prinţ moştenitor în Rusia ţaristă").

6.1.2. Domeniul militar: *adiutant* („adjutant"), *(gheneral-)adiutant* („(general-)adjutant"), *amiral, armie* („armată"), *ataman* („căpetenie căzăcească"), *artilerie, avangvardie, boinic* („luptător"), *bombă, bragadir* („brigadă"; „general de brigadă"), *bunciuc* („steag tătărăsc sau turcesc"), *campanie, canonir* („artilerist"), *capral, carabin* („carabină"), *cavaler* (1) („soldat de cavalerie"), (2) („membru al unor ordine militare şi religioase"), *cavalerie, cazarmă, cfartir* („cartier militar"), *cfartir-maistru* („ofiţer însărcinat cu cazarea şi aprovizionarea trupelor"), *comandă, comandir* („comandant"), *comendant* (*id.*), *dragun* („dragon"), *egher* („soldat dintr-o unitate de vânători), *feldmar(e)şal, fuzeler* („puşcaş"), *fuzie* („puşcă cu cremene, flintă"), *gheneral, gheneralisimus, ghenerălie* („funcţia de general"), *granadir, granatar (grănitar),* („grenadier, soldat care aruncă grenade"), *granată* („grenadă"), *gvardie* („gardă"), *infanterie, ispravnic* (3) („comandant"; *ispravnicul tunurilor*), *lăduncă* („cartuşieră"), *(gheneral-) leitenant* („(general-) locotenent"), *linie* (2) („formă de dispunere a soldaţilor în luptă"), *mahină* („bombardier, tun"), *maior, (gheneral-)maior,*

Scanned with OKEN Scanner

manta, mar(e)şal, ofiţer, (gheneral-)marşal, miner („soldat specialist în mine") *mortir* („mortier"), *nacealnic* („conducător militar"), *pehotă* („pedestrime"), *podpolcovnic* („locotenent-colonel"), *polc* („regiment"; „legiune romană"), *polcovnic* („colonel"), *porutcic* („locotenent în armata ţaristă"), *proviant* („alimente pentru aprovizionarea armatei") *serjant, soldat, sotnic* („comandant al unei sotnii"), *stavcă* („cartier general al armatei"), *streleţ* („arcaş"; „soldat din corpul de vânători"), *stupai* (I) („La pas, marş!"), (II) („corp de oaste"; „soldat"), *şpagă* („spadă"), *ucaz* („ordin militar"), *standart* („stindard, steag"), *volentir (volonter), zamcă* („fortificaţie"), *zămculiţă.*

6.1.3. Domeniul juridico-administrativ: *arest, assesor* („membru supleant"), *audienţie* („audienţă"), *bezmăn* (taxă pentru arendă"), *canţiler* (2) („scriitor de cancelarie; grămătic"), *canţelarie* („cancelarie"), *cilen* („membru (în conducere)"), *cuniţă* („impozit pe animale"), *gazet* („notă informativă"), *gubernie* („conducere administrativă"; „unitate teritorială"), *ialoviţă* (2) („impozit pe animale, pentru vitele străine de ţară aduse la păşunat"), *ispravnic* (1 şi 2) („conducător administrativ"; „prefect"), *isprăvnicesc, -ească* („de la isprăvnicie"), *(a) isprăvnici* („a exercita funcţia de ispravnic"), *isprăvnicie* („conducere administrativă"; „funcţia de ispravnic"), *izgnanie* („exil"; „înstrăinare de bunuri"), *jalobă* („jalbă"), *jalovanie* („dar dat unei persoane care a făcut o plângere", *maghistrat, maghistratură* („conducerea unui oraş"), *monopuli* („monopol"), *ordinanţ* („ordonanţă, dispoziţie scrisă"), *prestupnic* („criminal"), *recomendaţie* („recomandare"), *reglament* („regulament de organizare"), *rezidenţie* („reşedinţă, domiciliu"), *sfitoc* („act"), *ucaz* („decret"), *universal* („decret"), *zatocenie* („închisoare"; „exil").

6.1.4. Domeniul social (clase sociale, funcţii, raňguri, relaţii interumane etc.): *acord* (în expresia *a cere acord* „a cere permisiunea să..."), *arestocraţie* („aristocraţie"), *blagorodnic* („de neam ales, nobil"), *cavaler* (2) („titlu nobiliar"), *cavalerie* (2) („titlu de cavaler; decoraţie"), *celednic* („servitor, argat"), *cneaz* („titlu de nobleţe purtat de unele familii româneşti cu legături cu Rusia"), *comunicaţie* („comunicare, legătură, contact"), *corenie* („origine; genealogie"), *dvor* („gospodăria unui ţăran iobag, în Rusia"), *glavnoe* ("mare, principal (cu referire la funcţii)"), *graf* („conte"), *madamă* („stăpână, doamnă"), *mamcă* („doică"), *mujic (mojic)* (I. şi II.) („ţăran rus; om de rând"), *mojicesc,-ească* (1) („de mojic"), (2) („simplu"), (3) („vulgar, grosolan"), *mojicie* (1) („condiţie de mojic"), (2) („grosolănie"), *mujicime* („ţărănime"), *mojicos, -oasă* („de rând"), *oserdie* („râvnă, zel"), *oserduitor, -toare* („zelos"), *podan* („supus"), *poedinoc* („duel") *pozvol* („permisiune") *pozvolenie* (id.), *pozvolire* (id.), *pozvoli* („a

Scanned with OKEN Scanner

permite"), *pretendui* („a pretinde, a susține"), *prinț, prințesă, privistului* („a saluta"), *recomendui, scutelnic* („persoană scutită de biruri"), *trăctui* („a trata, a discuta"), *tvorebnic* („curtean"), *țeremonie* (2 și 3) („fast, pompă"; „forme de reverență"); **însemne ale apartenenței la o clasă socială:** *șlic* („căciulă de samur purtată de domn și boieri"), *povodnic* („cal lăturaș, legat la trăsurile domnilor sau marilor boieri"; și *povod* „căpăstru, frâu", în locuțiunea adv. *în povod*); **trăsături fizice și de caracter:** *balamut* („flecar"), *natură* („caracter"), *plavoș* („blond"), *prostac* („prost"; „naiv").

6.2. Viața spirituală

6.2.1. Domeniul științific:

Geografie: *arhipeliag, gheograf, gheograficesc, gheografie, holm* („deal"), *holmuros* („deluros"), *natură* („climă"), *planetă;*

Istorie (nume de popoare): *alani* („ numele unei vechi populații, strămoși ai rușilor"), *bolgari* („bulgari"), *bolgăresc, chitai* („chinezi"), *donți* („cazaci de la Don"), *drevleani* („ramură a vechilor slavi"), *franțuzi, moscali* („ruși moscoviți"), *moscalcă* („rusoaică"), *poliane (poliani)* („polonezi"), *roxoleni* („roxolani"), *țernogorți* („muntenegreni, locuitori etnici din Cernogoria – numele rusesc al Muntenegrului");

Matematică: *linie* (1) („dreaptă"), *matematic, -ă* („matematician, -ă") *matematică* („știința"), *matematicesc, matematicește, milion;*

Științe umane: *avtor* („scriitor"), *gazet* („gazetă, jurnal"), *materie* („esență; problemă; substanță universală"), *metricesc* („metric"), *naoborotu* („verso"), *odă, stihotvorț* („poet"), *trohei, troheicesc.*

6.2.2. Domeniul religios: *binemiłoserdnic* („milostiv"), *blagocestie* („evlavie, credință, pietate"), *blagocestiv* („evlavios, credincios, pios"), *busurman* („păgân; musulman"), *dveră (dverie)* „ușa altarului; perdea de la ușa altarului", *iezovit* („iezuit"), *iezoviței, liuteran* („luteran"), *miloserd* („milostiv"), *miloserdie* („milă; îndurare divină, milostivire"), *miloserdnic* („milos, milostiv") *mecet* („moschee, minaret"), *moleban* („laudă, mulțumire adusă divinității, tedeum"), *musulman, premiloserdnic* („preamilostiv"), *reglament* („regulament al sinodului bisericesc"), *soedinenie* („unire prin cununia religioasă, cununie"), *țercovnic* („țârcovnic"), *țeremonie* (1) („ceremonial religios"), *unație* („unirea dintre biserica răsăriteană și cea romano-catolică"), *uniat* („adept al *uniei*, membru al bisericii unite"), *unie* (id.), *(a) (se) uniia* („a adera la *unie*").

6.2.3. Domeniul medical: *apotecar (apticar)* („farmacist"), *boleac, -ă* („bolnăvicios").

Scanned with OKEN Scanner

6.3. Viaţa materială

6.3.1. Domeniul comercial: *belacoasă* („stofă fină de mătase"), *ceai* (planta uscată), *cofe* („cafea"), *co(n)fet* („bomboană"), *corenii* („zarzavaturi, legume"), *cupeţ* („negustor"), *ialoviţă* (1) („vacă pentru negoţ"), *lazur* („vopsea albastră"), *materie* (6) („material textil, ţesătură") *rublă* („monedă etalon în Rusia"), *sobol* („samur, blană de samur").

6.3.2. Mijloace de transport: *carvan* („caravană, căruţă mare pentru transport"), *cuhnie* („cămară de campanie, constând dintr-o trăsură închisă"), *delijant* („diligenţă"), *fregată* („vas de război cu trei catarge"), *galiotă* („corabie uşoară cu pânze"), *slit* („sanie").

6.3.3. Civilizaţie: *ceantal* („fântână arteziană"), *şurup* („şurub").

6.3.4. Construcţii şi materiale de construcţie: *budă* („magherniţă"), *costel* („denumire a bisericii catolice (construcţia)"), *cuhn(i)e* („bucătărie"; „acareturi"), *cujniţă* („atelier de fierărie"), *dvoreţ* („palat"); *metal.*

6.3.5. Diverse: obiecte de uz casnic sau de decor; obiecte de îmbrăcăminte; îndeletniciri: *barilcă* („butoiaş"), *leică* („pâlnie"), *nemeteţ* („văl de pus pe cap); *polog* („perdea"; „baldachin"; „cuvertură"), *rucodealie* („lucru manual), *şcatulcă* („lădiţă, cufăraş"), *scrină* („scrin, comodă"); **unităţi de măsură:** *arşin, verstă.*

E lesne de constatat că cel mai bine reprezentată este sfera vieţii social-politice, iar în interiorul acesteia domeniile politic şi militar, ca reflex direct al dezvoltării relaţiilor politice şi militare dintre Rusia şi ţările române, implicate deopotrivă în numeroasele războaie antiotomane din secolul al XVIII-lea.

Mult mai puţin numeroşi sunt termenii referitori la viaţa administrativă, precum şi cei care ţin de domeniul social sau de cel al justiţiei.

În cadrul celei de-a doua sfere (cea a vieţii spirituale) remarcăm o slabă reprezentare a domeniului religios, explicabil, în ciuda intensificării relaţiilor dintre clerul român şi biserica rusă, prin caracterul conservator al acestui domeniu, în care exista deja o terminologie constituită, de origine slavă veche. În plus, terminologia religioasă rusă avea aceeaşi sursă cu cea deja impusă în limba română, astfel încât influenţa rusă, la acest nivel, a contribuit, cu puţine excepţii, cel mult la menţinerea termenilor vechi.

Slăbirea relaţiilor culturale cu Rusia şi orientarea ţărilor române spre culturile de tip apusean explică, în parte, şi numărul destul de restrâns al împrumuturilor din această sferă.

Instituirea domniilor fanariote în ţările române, în această periodă, constituie principalul impediment în dezvoltarea relaţiilor comerciale cu Rusia, fapt care se reflectă în mod direct şi în influenţa foarte restrânsă, aproape nesemnificativă, asupra vieţii materiale.

Scanned with OKEN Scanner

7. Încadrarea stilistică a împrumuturilor

Constatăm, ca primă trăsătură generală, varietatea împrumuturilor ruseşti şi din punctul de vedere al încadrării lor stilistice. Influenţa rusă, dintre 1688 şi 1780, nu a produs însă modificări substanţiale în nici unul dintre stilurile funcţionale ale limbii române, cu atât mai mult cu cât majoritatea termenilor ruseşti dublau (în cazul termenilor ştiinţifici sau religioşi) sau erau dublaţi (în alte cazuri) de corespondentele lor pătrunse din alte limbi. Se poate totuşi vorbi de prezenţa unui număr mai mare sau mai mic de cuvinte într-un stil sau altul. Cele mai numeroase sunt împrumuturile legate de stilul juridico-administrativ: *arest, assesor, audienţie, bezmăn, cilen, gubernie, ispravnic, jalovanie, reglament, rezidenţie, ucaz* etc. Sesizăm, de asemenea, prezenţa a numeroşi termeni politici (*imperator, imperatoresc, imperatriţă* (*imperatoriţă*), *nasleadnic, parlament, samoderjeţ, ţariţesc, ţesarevici,* etc.) şi militari (*armie, adiutant, amiral, avangvardie, bragadir, canonir, feldmar(e)şal, gvardie* etc.).

În ceea ce priveşte stilul ştiinţific, mult mai slab reprezentat, remarcăm prezenţa unor termeni din geografie (*arhipeliag, gheograf, gheografie*) şi istorie, în special nume de popoare (*alani, bolgari, chitai, donţi, drevleani, poleni, roxoleni, ţernogorţi*).

E uşor de observat că majoritatea acestor cuvinte fac parte dintr-o terminologie internaţională, ale cărei origini trebuie căutate în latină şi greacă. Prezenţa lor în plan românesc se datorează însă, printre altele, şi influenţei ruse.

Puţin numeroşi sunt şi termenii specializaţi religios: *costel, mecet, miloserdie, miloserdnic (binemiloserdnic, premiloserdnic), oserdie, soedinenie, ţercovnic, uniat, unie* etc.

Nu vom trece la o departajare riguroasă şi exaustivă a împrumuturilor din punct de vedere stilistic, întrucât am prezentat deja o clasificare semantică a acestora, pe baza căreia se poate deduce şi încadrarea lor stilistică.

8. Observaţii cu privire la adaptarea împrumuturilor.

Împrumuturile ruseşti întâlnite în textele selectate de noi nu ridică probleme de adaptare deosebite. În trecerea de la sistemul lingvistic rusesc la cel românesc aceste cuvinte au suferit totuşi unele modificări formale (fonetice, morfologice) şi, mai rar, semantice.

Scanned with OKEN Scanner

Majoritatea transformărilor la care au fost supuşi termenii de proveniență rusă sunt modificări inerente ce intervin în general în procesul de adaptare a cuvintelor străine la sistemul lingvistic în care au pătruns.

8.1. Adaptarea fonetică. Corpul fonetic al împrumuturilor este cel mai adesea pasibil de transformări, schimbările fonetice putând avea cauze diferite precum: dificultăţile de pronunţare (articulare), existenţa unui precedent (o anumită evoluţie a unor sunete pe teren românesc), accidente fonetice etc.

8.1.1. Vocalism

(a) e (aton) > **i**: ***strileţ*** (< *стрелец*), probabil prin disimilare vocalică regresivă (**e,** urmat de **e** în silaba următoare, devine uneori **i**).

(b) i (aton) > **a** în ***bragadir*** (< *бригадир*), explicabil prin asimilare regresivă sub influenţa lui **a** din silaba următoare şi/sau prin disimilarea regresivă la distanţă a lui **i** din prima silabă[72].

(c) deschiderea lui **i (aton)** > **e** în ***bregadir*** (< *бригадир*)[73].

(d) u (aton) > **o**: ***mojic*** (< *мужик*), eventual întâi în forma adjectivală ***mojicos*** (prin asimilare regresivă, datorată lui **o** din ultima silabă – ***mujicos*** > ***mojicos***) şi, apoi, prin refacerea formei substantivale sub influenţa adjectivului. Au fost semnalate şi formele nealterate, la Miron Costin (***mujic***), la Neculce (***mujicii***)[74] şi într-o traducere a *Vieţii lui Petru cel Mare* (VP[1]: ***mujicilor***).Vezi şi ***mujicimea*** (NL). Tot **u** aton > **o** am înregistrat în ***ocaz*** (< *указ*) (GIst., NL) şi ***coniţă*** (< *куница*) (NL), varianta predominantă fiind însă în aceste cazuri cea nealterată[75].

(e) ia(*я*) > **e:** ***belacoasă*** (< *белокос*), prin lecţiunea **e** pentru **я**.

(f) diftongarea lui **o** accentuat (**ó** > **oá**): ***belacoasă*** (< *белокос*), probabil întâi prin variantele intermediare ***belocosă*** (prin schimbarea de gen de la masculin (în rusă) la feminin (în română)[76]) > ***belocoasă*** > ***belacoasă.***

8.1.2. Consonantism

(a) g (intervocalic) > **c**: ***boleac*** (< *болга*), probabil întâi prin schimbarea intermediară ***boleaga*** > ***boleag*** şi apoi ***boleac,*** prin asurzirea lui **g** la finală absolută.

(b) m > **n:** ***mancă*** (< *мамка*), prin disimilare consonantică progresivă.

---

[72] Forma cu **a** nu se explică nici prin alte etimoane; cf. fr. *brigadier*, germ. *Brigadier*.

[73] Formele ***bregadir*** şi ***bragadir*** sunt rar întâlnite, forma dominantă este cea cu **i** conservat (***brigadir***).

[74] La Neculce mult mai frecventă este însă forma alterată.

[75] Vezi inventarul lexical s.v. ***ucaz,*** şi, respectiv, ***cuniţă.***

[76] Numele de ţesături sunt în limba română de regulă substantive feminine.

Scanned with OKEN Scanner

(c) **v > f:** ***sfitoc*** (< *свиток*); evoluţie frecventă a lui **v** etimologic slav la **f** în grupul *sv* (ca în *sfadă, sfat, sfânt etc.*)[77]; cf. şi ***cfartir (cfartil)*** (< rus. квартир).

(d) **v** (intervocalic) > **h**: ***pohod*** (numai în Moldova)[78] (< *повод*) (la Neculce şi, mai devreme, la Dosoftei, VS[79]); tot în Moldova (la Grigore Ureche[80]) este înregistrată şi forma ***pohodnic*** (< ***povodnic***). Alături de formele alterate apar şi cele cu **v** păstrat: ***povod*** (NCL), ***povodnic*** (NL, NCL, PIst., GCond. etc.).

(e) **ş** > **s** în grupurile consonantice **şc** şi **şp:** ***scatulcă*** (< шкатулка), ***spagă*** (< *шпага*); în variaţie liberă cu formele nealterate.

(f) reducerea grupului **nf** > **f**: ***cofet*** (< *конфет*)[81].

(g) **č[tš]** > **tč**: ***porutcic*** (< *поручик*), eventual şi sub influenţa verbului înrudit *поручити* „(a) da un ordin, (a) încredinţa o misiune (cuiva)".

(h) **tst** > **st:** ***privestului*** (< *приветствовать*); probabil şi datorită faptului că verbul nu mai era resimţit pe teren românesc ca un derivat de la *привет* („salut").

8.2. Adaptarea morfologică

Substantivul

(a) Genul

(a.1.) Cea mai frecventă formă de adaptare morfologică o reprezintă schimbarea desinenţelor ruseşti **-a**, **-(и)я**, la substantivele feminine (la nominativ singular nearticulat), cu **-ă**, respectiv, **-(i)e**. Se explică astfel următoarele evoluţii: ***comandă*** (< *команда*), ***fregată*** (< *фрегата*), ***imperatriţă*** (< *императрица*), ***mahină*** (< *махина*), ***pehotă*** (< *пехота*) etc. şi, respectiv, ***arestocraţie*** (< *арестократия*), ***armie*** (< *армия*), ***artilerie*** (< *артилерия*), ***avangvardie*** (< *авангвардия*), ***canţelarie*** (< *канцелярия*), ***cavalerie*** (< *кавалерия*), ***gheografie*** (< *география*) etc.

(a.2.) Schimbarea genului

---

[77] Cf. Gheţie, BD, p.130.

[78] Trecerea lui **v** la **h** , dar în altă poziţie – la iniţială abolută, înainte de vocală (*vulpe* > *hulpe, vorbă* > *horbă* etc.) este considerată de Ion Gheţie un fenomen, în general, nordic. Cf. Gheţie, BD, p. 131.

[79] Cf. DLR s.v.

[80] *Ib.* s.v.

[81] A fost semnalată şi varianta cu **n** păstrat; cf. FIC (1772): *confeturi* şi, respectiv, *ib.* (1776): *cofeturi.*

Scanned with OKEN Scanner

(a.2.1.) Cel mai frecvent apare trecerea de la masculin la neutru, în cazul substantivelor neanimate: ***acord, arest, arhipeliag, bunciuc, carabin, carvan, cfartir, maghistrat*** (3), ***manifest, ordinanţ, polc, povod, sfitoc, şurup, universal*** **etc.** Uneori apar atât formele de masculin (etimologice), cât şi cele de neutru (refăcute). Este cazul lui ***arşin,*** pentru care s-au înregistrat ambele forme: m. pl. ***arşini*** (CII) şi n.pl. ***arşinuri*** (Ur.). De remarcat că, în acest caz, limba literară actuală conservă varianta de masculin. Într-o situaţie similară se află substantivul ***metal,*** cu forme de plural pentru masculin şi neutru: m.pl. ***metali*** (VP[1]), ***metalii*** (*ib.*), ***metalilor*** (CII) şi n.pl. (cu două variante) ***metale*** (VP[1]), ***metaluri*** (Doft.[2]), ***metalurile*** (CB).

(a.2.2.) Substantivele neutre terminate în **-ie** (**-ие**) în limba rusă, devin în limba română de genul feminin, fiind încadrate în această grupă după criteriul pur formal al desinenţei: ***blagocestie, jalovanie, miloserdie, oserdie, rucodealie.***

(b) Modificări legate de categoria numărului

(b.1.) Desinenţa rusească de plural *-ы* („î") este înlocuită cu cea corespunzătoare din limba română, *-i*: ***aleni***[82], ***drevleani, poleni, ţernogorţi*** (< **аланы, древляны, полены, черногорцы*). Este foarte probabil ca în aceste cazuri să avem de-a face cu lecţiunea „i" pentru *ы*, frecventă în unele texte vechi.

(b.2.) Substantivele de tipul *коренья* (***corenia*** > ***corenii***) şi-au refăcut forma de plural pentru evitarea confuziei cu forma de feminin singular articulat. Nu este exclus ca forma rusească să fi fost resimţită drept formă de singular (***corenia*** > ***corenie***), de la care să se fi refăcut ulterior pluralul ***corenii.***

(b.3.) Alteori forma de singular românească, diferită de etimonul rusesc: ***stihotvorţ, zamcă,*** faţă de *стихотворец* şi, respectiv, *замок* indică influenţa formelor de plural: *стихотворцы* şi, respectiv, *замки*. În primul caz fie forma de plural a fost confundată cu cea de singular (prin atribuirea de valoare „zero" lui „î (ы) final şi s-a refăcut ulterior forma de plural ***stihotvorţi,*** fie de la forma de plural ***stihotvorţi*** (prin lecţiunea „i" pentru ы) s-a refăcut cea de singular. În cel de-al doilea caz avem un singular refăcut după forma de plural şi/sau sub influenţa formei de G sg. замка.

(b.4.) Ierul mic (**ь**) capătă valoarea „zero" la finală absolută, evitându-se astfel confuzia cu forma de plural românesc (***apticari***): ***aptic*** (***apotecar***) (<

---

[82] Forma *aleanâi*, înregistrată în VP[1] (alături de *aleni*) indică un moment intermediar.

Scanned with OKEN Scanner

аптекарь, апотекарь), ***egher*** (< *егерь*), ***lazur*** (< *лазурь*). Nu este exclus ca, în primele două cazuri, ierul mic să aibă valoarea *i*, forma de singular fiind confundată cu cea de plural şi să avem de-a face cu forme de singular refăcute (***apticari > apticar, egheri > egher***).

Verbul

Numărul verbelor împrumutate din limba rusă este foarte scăzut. Acestea şi-au modificat mai întâi desinenţa de infinitiv, iar apoi şi-au refăcut întreaga paradigmă după modelul flexionar românesc.

(a) Căderea desinenţei ruseşti de infinitiv, *-ть*: ***pozvoli*** (< *позволить*); apoi refacerea paradigmei: ***i-au pozvolit*** (CLM), ***să pozvolească*** (NCL), ***să nu pozvolească*** (NL), ***pozvolindu-mă*** (ISD, XVI).

(b) Formele de infinitiv ***pretendui, privistului, recomendui, trăctui,*** diferite de cele ruseşti *претендовать, приветствовать, рекомендовать* şi, respectiv, *трактовать*, sunt forme refăcute pe teren românesc sub influenţa formelor flexionare ruseşti (*претендую, -уешь, приветствую, -уешь...; рекомендую, -уешь...; трактую, -уешь...*). În primul caz terminaţia este ulterior refăcută după modelul verbelor împrumutate din maghiară (****privestui*** > ***privestului***).

(c) Ca şi în cazul celorlate împrumuturi verbale din slavonă sau din limbile slave, categoria aspectului îşi pierde relevanţa pe teren românesc.

Treceri de la o clasă morfologică la alta

(a) Substantivul rusesc invariabil, ambigen, *боляга* „bolnăvicios, beteag", devine în limba română adjectiv regulat: ***boleac*** (CLM, CH, VP[1]), ***boleacă*** (CLM).

(b) Unele substantive sunt folosite şi cu valoare adjectivală: ***mojic*** (CIst.), ***scutelnic*** (NCL, NL).

8.3. Adaptarea semantică

Noutatea termenilor ruseşti îi determină uneori pe scriitori (fie ei autori de opere originale, copişti sau traducători) să dea lămuriri suplimentare cu privire la sensul acestora. Se apelează astfel la:

(a) glosare cu variante mai vechi: *Păticari,* ***apticari****, spiţeri* (CDicţ.); ***streleţii****, adecă vânătorii* (NL, 131), ***madamă,*** *adecă stăpână* (VP[1], 45[r]); *cum fac şi moscalii, de trimit la* ***zatocenii,*** *adecă în urgie, la Sibir* (CNM, 248), *350* ***egheri****, vânători pedestri* (CRRT, 22[r]/1); ***cfartir-maistru*** *(adecă vel-conacciu)* (Ps. C, 69) etc.

(b) explicare: *carii* ***drevleani*** *sunt acum un neam necunoscut ce să cheamă cazaci* (VP[1], 3[v]/23-24); ***Poleni*** *sau polechii, pentru lăcuirea lor la*

Scanned with OKEN Scanner

câmpu (IS[1], 5[v]/1-2); ***gheneral feldmarşal,*** *stăpânitoriul armiei* (Procl. 1770, Procl.1771);

(c) perifrază: *Ce să zice* ***cujniţă,*** *sau casă de lucrat corăbii şi alte vase pe mare* (VP[1], 18[v]/8-9); *După ce au venit* ***samoderjeţii*** *împăraţi, au mai bine tirani* (CIst., 9); *iară ei [turcii] îşi zicu* ***busurmani,*** *adecă tăiaţi împrejur sau buni credincioşi* (ULM, 118);

(d) calchiere: ***samoderjeţu*** *(singur stăpânitor)* (NL, 107) etc.

(e) prin explicare şi glosare marginală: *Ajutorindu-se ei la acea slujbă a călătoriilor cu un meşteşug din lemnu ce să cheamă* ***slit,*** *adecă car fără roate* (glosat marginal *sanii*) (VP[1], 3[r]/1-2); *Voevodul* ***strileţilor.*** ***Streleţ*** *iaste precum la turci ienicer* (glosat marginal *trăgători cu arcul, arcaşi*) (VP[1], 14[v]/10).

Nu se poate practic vorbi despre o adaptare semantică a împrumuturilor ruseşti, modificările de această natură fiind foarte puţin numeroase: ***stupai*** (interj.) „marş!“ capătă şi sensurile de „corp de oaste“ şi (prin extensie) „soldat“; ***brigadir*** („brigadier“) şi cu sensul „brigadă“; ***comandă*** („comandă“) şi cu sensul de „comandament“.

9. Viabilitatea şi productivitatea împrumuturilor

9.1. Împrumuturile ruseşti, intrate în limba română începând cu sfârşitul veacului al XVII-lea şi până la 1780 se împart în două grupe: termeni cu viabilitate scăzută, care au dispărut din limba română actuală, şi termeni care, în ciuda influenţelor ulterioare, din partea altor limbi, s-au conservat până astăzi. Este uşor de observat că au dispărut din limbă în special termenii cu origine rusă propriu-zisă. Viabilitatea redusă a acestor elemente poate fi pusă pe seama mai multor factori, dintre care relevanţi sunt cel puţin doi: 1. faptul că termenii respectivi ţin de realităţi care au dispărut – anumite ierarhii sociale, funcţii politice sau administrative etc. şi 2. circulaţia lor relativ restrânsă, multe dintre împrumuturi având doar atestări izolate, de cele mai multe ori în manuscrise.

Din prima categorie fac parte termeni de tipul: ***cneaz, podan, scutelnic, streleţ, ţesarevici*** etc., iar din cea de-a doua elemente precum: ***ceantal, costel, pehotă, soedinenie*** etc.

La dispariţia cuvintelor ruseşti a contribuit şi prezenţa unor împrumuturi din alte limbi, de obicei din limbile latino-romanice. Astfel formele ruseşti: ***fuzeler, fuzie, porutcic, stihotvorţ, streleţ*** etc. au dispărut în favoarea dubletelor ***puşcaş, puşcă, locotenent, poet, arcaş*** etc., existente deja în limba română sau împrumutate ulterior.

Scanned with OKEN Scanner

Împrumuturile din alte limbi pătrunse şi prin filieră rusă (eventual mai întâi prin filieră rusă, cum este cazul francezei) au avut în limba română o viaţă mai lungă, dar şi în cazul lor viabilitatea este destul de scăzută, variantele ruseşti fiind eliminate de cele corespunzătoare intrate direct din alte limbi. Cuvintele româneşti ***brigadier, caporal, cartier*** *(militar),* ***francez, gardă, grenadier, iezuit, locotenent*** (calc parţial după fr. *lieutenant*), ***mareşal, ordonanţă*** („dispoziţie scrisă"), ***(a) recomanda, sergent, (a) trata*** („a discuta") etc. conservă, de regulă, forma împrumuturilor latino-romanice (mai ales pe a celor franţuzeşti), care le-au înlăturat pe cele ruseşti: ***brigadir, capral, cfartir, gvardie, franţuz, gvardie, granadir, iezovit, leitenant, marşal, ordinanţ, (a) recomendui, serjant, (a) trăctui*** etc.

9.2. Caracterul recent al împrumuturilor ruseşti (faptul că nu exista o tradiţie a influenţei ruseşti în limba română; majoritatea termenilor de provenienţă rusă având prime atestări din această perioadă), la care se adaugă o circulaţie destul de scăzută, explică şi slaba lor productivitate, numărul derivatelor formate pe teren românesc de la aceste cuvinte fiind foarte redus (***franţuzesc, -ească, franţozeaşte, iezoviţesc, -ească imperatoresc, -ească, imperatoriţă, mojicesc, -ească, matematicesc, -ească, matematiceşte, matericesc, -ească, mojicos, -oasă, mojicie, mojicime, potricălit, povodnic, pozvol, pozvolire, unaţie, a se uniia*** etc.)[83]. După cum se poate observa majoritatea derivatelor sunt adjective, multe dintre ele putând fi explicate şi sub influenţa formelor adjectivele ruseşti corespunzătoare.

10. Concluzii

Deşi mai puţin importantă decât cea greacă sau neolatină, influenţa rusă asupra limbii române dintre 1688 şi 1780 a fost totuşi pe nedrept neglijată. Ea trebuie reţinută din cel puţin două considerente:

(a) În această perioadă avem de-a face cu primul contact semnificativ între limba română şi limba rusă.

(b) Rusa reprezintă o filieră pentru pătrunderea în limba română a unor elemente din latină, greacă, italiană, germană, franceză.

Se poate apoi constata că nu există diferenţieri importante din punct de vedere cronologic, influenţa rusă manifestându-se aproape constant în această perioadă.

---

[83] Pentru atestările acestor termeni, vezi inventarul lexical (sub. **3.1., 3.2.1. şi 3.2.2.**, la sfârşit).

Scanned with OKEN Scanner

Repartiţia teritorială a împrumuturilor este însă neuniformă. Primatul aparţine Moldovei, urmată îndeaproape de Ţara Românească. Dacă între aceste două provincii nu există variaţii mari, între ele, pe de o parte, şi Transilvania, de cealaltă parte, diferenţa este, însă, evidentă.

La nivelul încadrării termenilor în câmpuri semantice, se poate sesiza că cel mai bine reprezentată este sfera vieţii social-politice, iar în ceea ce priveşte repartiţia stilistică, cei mai numeroşi termeni se încadrează în stilul juridico-administrativ.

Împrumuturile ruseşti din perioada de care ne-am ocupat au avut o viabilitate scăzută, conservându-se mai mult termenii intraţi prin filieră rusă (dar de altă origine), decât cei cu origine rusă propriu-zisă. O explicaţie pentru slaba productivitate a împrumuturilor ruseşti (dincolo de circulaţia restrânsă a acestora şi de caracterul lor relativ recent) o constituie în primul rând faptul că influenţa rusă s-a manifestat în paralel cu alte influenţe, termenii ruseşti dublând (sau fiind dublaţi) de corespondentele lor din alte limbi.

Dincolo de toate aceste observaţii, ceea ce ni se pare cu adevărat important este faptul că influenţa rusă, mediind forme ale culturii şi civilizaţiei occidentale, a contribuit la procesul de modernizare al limbii române, modernizare care îşi va găsi adevărata expresie în secolul următor. O parte dintre numeroasele neologisme intrate în limba rusă au pătruns şi pe teren românesc, contribuind la îmbogăţirea limbii române.

Analiza prezentată în studiul de faţă a urmărit să pună în lumină felul în care s-a manifestat influenţa rusă în această perioadă, încercând să arate că diversele aspecte ale acestei influenţe îşi găsesc adeseori explicaţia în fapte extralingvistice, îndreptăţind încă o dată ideea că limba este cel mai bun martor al istoriei şi totodată, aşa cum relevă analiza ei (a limbii), este mărturia propriei istorii.

Scanned with OKEN Scanner

EVOLUŢIA STILURILOR LIMBII LITERARE

GHEORGHE CHIVU

Introducere

1. Secolul al XVIII-lea a reprezentat, în mod evident, o cumpănă în istoria stilurilor literare. Favorizat de evoluţia generală a societăţii româneşti, scrisul laic s-a separat treptat de cel bisericesc şi a căpătat, în timp, pentru prima dată, importanţă sporită[1]. După o dezvoltare fără precedent, datorată acceptării românei ca limbă oficială liturgică, în jurul anului 1750 s-a produs, în mod voluntar, prima unificare a variantelor culte regionale în cărţile bisericeşti tipărite[2]. Imprimarea, utilizată din ce în ce mai des în locul copierii manuscrise, inclusiv în scrierile laice, are consecinţe evidente asupra circulaţiei cărţii şi a modelelor stilistice purtate de aceasta. Mari personalităţi culturale încep să-şi facă simţită individualitatea, subordonarea faţă de modelul stilistic al sursei, specifică nu doar scrisului bisericesc, lăsând loc tot mai frecvent originalităţii şi libertăţii de expresie. Către 1780 a apărut apoi, pentru prima dată, o concepţie clară, coerentă, a unei întregi mişcări culturale (Şcoala Ardeleană) asupra unificării, normării şi perfecţionării limbii literare[3].

Cu toate acestea, scrisul literar românesc dintre 1700 şi 1800 continuă să rămână, în ansamblul său, mult mai puţin cunoscut decât cel ce a

---

[1] Vezi, pentru situaţia generală a culturii scrise din secolul al XVIII-lea, *Istoria literaturii române*, ed. a II-a, Bucureşti, 1970, p. 475-692; Al. Duţu, *Coordonate ale culturii româneşti în secolul al XVIII-lea*, Bucureşti, 1968; I. Gheţie, BD, p. 377-380, 387-392, 406-409, 415-416.

[2] Ion Gheţie, *Contribuţii la problema unificării limbii literare. Momentul 1750*, în LR, XX, 1971, nr. 2, p. 113-124; vezi şi supra, p. 96.

[3] Vezi, între altele, Rosetti, Cazacu, Onu, ILRL^2, p. 447-470; Munteanu, Ţâra, ILRL^2, p. 142-156.

Scanned with OKEN Scanner

caracterizat, spre exemplu, secolele al XVI-lea sau al XIX-lea, abordate predilect de specialişti.

Istoricii literari sunt cei care s-au oprit de cele mai multe ori asupra operei celor doi mari scriitori din jurul anului 1700, Dimitrie Cantemir şi Antim Ivireanul. Tot ei au abordat din diverse perspective cronicile moldoveneşti şi munteneşti ale epocii sau scrierile reprezentative ale autorilor grupaţi în aşa-numita Şcoală Ardeleană[4]. Cercetărilor monografice li s-au alăturat rareori priviri de ansamblu asupra direcţiilor de evoluţie a culturii româneşti din epocă[5].

Lingviştii au avut, la rândul lor, în vedere, în afara limbii şi stilului aceloraşi reprezentanţi de frunte ai scrisului beletristic, vocabularul literar al epocii, cu privire specială asupra terminologiilor ştiinţifice şi juridice, studiate, cel mai adesea, din perspectiva românei literare contemporane[6]. Abordarea a fost, şi în acest caz, de obicei monografică, studiile întreprinse pentru stabilirea sau descrierea normei lingvistice sau stilistice fiind prea puţin numeroase[7].

2. În absenţa unor investigaţii speciale, realizate din perspectivă diacronică, sunt deci puţin cunoscute rolul şi importanţa scrierilor din secolul al XVIII-lea în evoluţia stilurilor românei literare. Nu au fost de asemenea puse suficient în evidenţă nici caracteristicile stilistice nou apărute ca urmare a procesului de perfecţionare şi de modernizare a scrisului literar românesc început în epoca brâncovenească; perfecţionare prin evoluţie internă, bazată pe puţine elemente de continuitate, în primul rând în scrierile beletristice, dar şi în cele juridico-administrative, şi modernizare prin asimilarea unor caracteristici ale noilor originale sau modele utilizate, preponderent în scrierile ştiinţifice şi tehnice.

Atingerea acestor obiective este posibilă în primul rând prin raportarea, în diacronie, la stadiul atins de stilurile literare la sfârşitul secolului al XVII-lea, pentru a putea stabili continuităţile, inovaţiile sau, dimpotrivă, stagnările, deci elementele specifice într-o evoluţie de ansamblu a scrisului literar românesc. Trebuie făcute de asemenea raportări în sincronie, unele la un reper ilustrat de texte, scrisul cult, laic şi religios, iar altele la un reper dedus pe baza influenţelor exercitate asupra scrierilor cunoscute, folclorul,

---

[4] Vezi, pentru sinteză (inclusiv bibliografică), *Dicţionarul literaturii române de la origini până la 1900*, Bucureşti, 1979 şi antologia *Şcoala Ardeleană*, I – II, Bucureşti, 1983.

[5] Al. Duţu, *op. cit.*

[6] Vezi, pentru bibliografie, Gheţie, ILRL, p. 227-238; Munteanu, Ţâra, ILRL[2], p. 337-345; Olimpia Berca, Livius Bercea, *Bibliografia stilisticii româneşti*, Timişoara, 1986.

[7] Vezi ILRLV, p. 269-481.

Scanned with OKEN Scanner

de regulă literar, dar şi tehnic[8]; aceasta pentru a putea detecta influenţele culte, respectiv populare şi pentru a preciza modul lor de reflectare, de asimilare sau de dezvoltare.

Doar coroborând rezultatele acestor analize comparative se poate stabili sensul evoluţiei generale a stilurilor românei literare în secolul al XVIII-lea, ritmul acestei evoluţii şi caracterul ei (continuu, discontinuu, imitator sau inovator).

Situaţia culturii scrise la începutul secolului

1. La sfârşitul secolului al XVII-lea, când se tipărise, nu de mult, integral *Biblia* la Bucureşti, simbol nu atât al triumfului normei sudice munteneşti, cât al colaborării dintre intelectuali aparţinând unor provincii istorice şi unor variante diferite ale românei literare[9], dominanta culturii scrise era dată de literatura religioasă. Aceasta era favorizată de acceptarea oficială a limbii române ca limbă de cult, era susţinută de numărul şi de importanţa tipografiilor bisericeşti (în primul rând în provinciile de dincoace de munţi) şi cerută de condiţiile socio-culturale, specifice nu doar teritoriilor româneşti, ci sud-estului european în totalitate.

Scrisul laic avea, în ansamblu, o importanţă mică. El era influenţat de obicei de cultura bisericească, nu doar în scrierile beletristice sau de dezbatere morală, ci şi în unele lucrări de tip didactic (precum bucoavnele) sau tehnico-ştiinţific (precum scrierile de prevestire). Literatura cu subiect istoric (cronicile), care reprezenta o direcţie relativ nouă în cultura scrisă, utiliza un tipar bine cunoscut din primele cărţi ale Bibliei. Cărţile „populare", de edificare morală sau cele cu subiect istoric, difuzau însă, prin numeroase copii, idei şi modele stilistice diferite de cele bisericeşti. O parte din literatura ştiinţifică (cea geografică şi cea lingvistică în primul rând) se desprinsese şi ea, în mod evident, de biserică. Literatura juridică fusese însă prima care impusese o separaţie netă între laic şi religios. Marile coduri de legi, care apăruseră în jurul anului 1650 în Moldova şi Ţara Românească, aduceau o perspectivă nouă, laică, asupra greşelii şi puneau în umbră, prin circulaţie şi importanţă socială, pravilele bisericeşti.

Scrierile perioadei erau predominant traduceri, difuzate prin numeroase copii, cel mai adesea fidele izvorului. Literatura originală, nesemnificativă în ansamblu, reprezenta, cu rare excepţii (Dosoftei sau Miron Costin)

---

[8] Am în vedere în special reţetele medicale de tip tradiţional, transcrise accidental în manuscrise sau unite intenţionat în culegeri speciale.

[9] Cf. Ion Gheţie, *Biblia de la Bucureşti şi procesul de unificare a limbii române literare*, în SLLF, II, p. 53-66.

Scanned with OKEN Scanner

datorate nu atât nivelului general al scrisului literar, cât talentului autorilor, un simplu exerciţiu după un model dat. În condiţiile în care, în scrisul vechi românesc, erau respectate, cel mai adesea, litera şi spiritul textului de bază, originalitatea consta nu o dată în prelucrarea formală minimă a unei surse, în maniera (fidelă sau liberă) de traducere sau în tehnica compilaţiei.

2. Constituite ca variante funcţionale distincte ale limbii române literare încă din secolul al XVI-lea[10], stilurile beletristic, juridic-administrativ şi tehnico-ştiinţific îşi consolidaseră, în jurul anului 1700, trăsăturile specifice[11].

Stilul beletristic, primordial ca importanţă prin numărul textelor şi prin diversitatea lor compoziţională, era prin definiţie subiectiv[12], având totodată o libertate maximă de alegere a mijloacelor de expresie. Trăsăturile sale specifice aparţineau aproape tuturor compartimentelor limbii (făcea excepţie doar fonetica) şi chiar unor variante culturale sau geografice ale acesteia[13]. Scrierile beletristice erau redactate de regulă în proză, o proză narativă, majoritară, dar şi una poetică (psalmii) sau retorică (predicile). Sunt semnalate începuturi ale versificaţiei, înţeleasă nu atât ca gen literar aparte (a se vedea în primul rând *Psaltirea în versuri* a lui Dosoftei, dar şi încercările poetice ale lui Miron Costin), cât ca o variantă a prozei poetice (ilustrate anterior de versiuni ale Psaltirii, Evangheliei sau Paraclisului Precistei[14]).

Stilul juridic-administrativ ajunsese deja obiectiv, impersonal şi (cu mici excepţii) univoc în textele de lege, în timp ce documentele de cancelarie îmbinau redactarea obiectivă cu cea subiectivă (ultima specifică poruncilor domneşti). Ilustrat, de regulă, de scrieri aparţinând practicii juridice, el devenise, încă din această epocă, stereotip, atât în componenta sa religioasă (prin pravilele bisericeşti, limitate ca obiect şi conservatoare ca atitudine şi

---

[10] Vezi Gh. Chivu, *Stilurile limbii române literare în perioada 1532-1640*, I-III, în LR, XXXIV, 1985, nr. 6, p. 509-519, XXXV, 1986, nr.1, p. 20-31, nr. 2, p. 110-114; ILRLV, p. 241-265.

[11] Vezi, pentru caracterizarea generală a stilurilor epocii, ILRLV, p. 455-481.

[12] Textele beletristice exprimau o percepţie sau atitudine individuală a(supra) realităţii (fără să fi existat în mod curent conştiinţa ficţiunii, înţeleasă ca recreare în imaginaţie a unei lumi similare celei reale) şi încercau să atragă cititorul sau să-l impresioneze (prin admiraţie sau teamă). Pentru acest ultim motiv, scrierile istorice de tip letopiseţ erau încă, din punct de vedere stilistic, beletristice, iar nu ştiinţifice, întrucât doreau să atragă şi să impresioneze, nu să demonstreze un adevăr. Cf. Liliana Ionescu-Ruxăndoiu, *Structuri dialogale la cronicarii moldoveni*, în LR, XLVI, 1997, nr. 1-3, p. 120.

[13] Deşi diverse studii asupra limbii unor texte din epocă identifică, în analiza vocabularului, termeni populari şi regionali, nu există totuşi o dovadă clară în sprijinul existenţei unei conştiinţe a valorii stilistice a elementelor populare sau regionale.

[14] Vezi L. Gáldi, *Introducere în istoria versului românesc*, Bucureşti, 1971, p. 66.

Scanned with OKEN Scanner

formă), cât şi în cea laică (prin utilizarea consecventă a marilor coduri civile tipărite la Iaşi şi Târgovişte şi prin generalizarea folosirii formularelor de redactare a documentelor oficiale[15]). Aceasta în ciuda faptului că scrisul juridic şi administrativ fusese marele inovator al secolului al XVII-lea, prin ieşirea din modelul bisericesc de tip slavon şi acceptarea unui model laic, latino-bizantin, vizibil atât în structura textului juridic, cât mai ales în terminologie[16].

Stilul tehnico-ştiinţific, cel mai puţin dezvoltat, se află încă în faza începuturilor, fapt evidenţiat în primul rând de vocabular (sărac, de factură predominant populară, cu sinonimii numeroase şi specializare insuficientă). Textele specifice, puţine la număr, oscilau între laic şi religios, cu diferenţe importante între cele două sfere componente; sfera „tehnică" era acoperită în primul rând de scrieri bisericeşti, iar cea „ştiinţifică", o ştiinţă de factură pregnant didactică, de scrieri predominant laice. Textele, de regulă manuscrise, erau în cea mai mare parte traduceri. Scrierile originale (apărute prin prelucrare sau compilaţie) aveau, în ansamblu, o prezenţă nesemnificativă. Cu toate acestea, redactarea avea deja caracter obiectiv, impersonal şi univoc, iar trăsăturile morfo-sintactice deveniseră distincte, prin valoare şi funcţie, de cele similare existente în scrisul juridic şi administrativ. Aşa-zisul „stil oficial", specific textelor nonbeletristice, nu mai constituia de mult o singură variantă funcţională a vechii române literare[17].

Scrisul literar în limba română

I. Componentele principale ale culturii scrise

Scrierile păstrate din secolul al XVIII-lea sunt o dovadă certă a unei dezvoltări fără precedent, nu doar extensive, ci şi intensive, a culturii româneşti.

1. Scrierile beletristice cunosc o creştere numerică semnificativă, în primul rând în domeniul laic.

Scrisul bisericesc beletristic intră, după 1700, într-o perioadă de relativă stagnare în cele mai multe dintre variantele sale, tipărite sau manuscrise, canonice sau apocrife. Scrierile canonice îşi stabilizează structurile după acceptarea limbii române ca limbă de cult. Apocrifele religioase rămân, în

---

[15] Vezi mai jos, p. 316.

[16] Vezi ILRLV, p. 469-471; Manuela Saramandu, *Terminologia juridic-administrativă românească în perioada 1780-1850*, Bucureşti, 1986, p. 202-216.

[17] ILRLV, p. 472-481; cf. Gheţie, ILRL, p. 98.

Scanned with OKEN Scanner

formă şi fond, cele din perioada anterioară, până la mijlocul secolului, când se schimbă tipul originalelor (printr-un nou val de traduceri) sau (mult mai probabil) se produce o revizuire stilistică fundamentală. Singurul gen al literaturii bisericeşti care continuă să se dezvolte în mod semnificativ (fiind legat direct de nivelul cultural al „destinatarului" şi depinzând total de talentul şi pregătirea autorului) este predica bisericească.

În paralel, în scrisul beletristic laic creşte numărul textelor „populare" de edificare morală sau de evocare a unor personalităţi, evenimente sau fapte excepţionale. Se produce, în ansamblu, o diversificare tematică deosebită şi sunt ilustrate genuri literare noi (cronica versificată şi proza rimată şi ritmată[18], ca tipuri speciale de naraţiune, poezia autentică, de autor, literatura de tip dramatic şi chiar parodia, încă insuficient individualizată[19]).

Apar creaţii beletristice noi, utilizându-se mai vechea metodă a adaptării modelelor (procedează astfel îndeosebi scriitorii ardeleni, Dimitrie Eustatievici, spre exemplu, dar şi autorii anonimi ai cronicilor versificate) sau folosind tiparul stilistic latino-bizantin doar ca simplu punct de pornire pentru un text integral original (precum Dimitrie Cantemir, în *Istoria ieroglifică*, sau Antim Ivireanul, în *Didahii*). Este consemnată de asemenea utilizarea modelului folcloric, înţeles ca structură stilistică specifică preluată din creaţia populară autentică (de Dimitrie Cantemir[20], după ce, anterior, procedase astfel Dosoftei în versificarea unor psalmi[21]) sau din producţii

---

[18] Cf. L. Gáldi, *loc. cit.*, unde se afirmă că proza rimată şi ritmată a fost prezentă în scrisul românesc încă din secolul al XVI-lea, prin traducerile psaltirii şi ale evangheliei.

[19] Parodia este semnalată pentru prima dată în *Istoria ieroglifică*. Dimitrie Cantemir utilizează, ca mijloc stilistic de evidenţiere a discrepanţei dintre formă şi conţinut, dintre aparenţă şi esenţă, modele stilistice nonbeletristice: discursul juridico-administrativ, cel specific demonstraţiei ştiinţifice şi acela utilizat în practica astrologică, respectiv în practica medicală. (Vezi, dintre mai multe exemple posibile, în ordinea modelelor parodiate, 149^{r}-155^{r}, 36^{r}-39^{r}, 261^{r}-262^{r} şi 215^{v}-216^{r}.) Tot parodiei îi aparţin cele două *reţepte* tipărite la Sibiu în jurul anului 1736, glumă cu pretext medical exersată în spaţiu închis şi între oameni cu aceeaşi mentalitate culturală. (Vezi articolul nostru, *Versuri satirice cu pretext medical în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în LR, XXXII, 1984, nr. 2, p. 133-136.)

[20] Vezi Al. Bistriţeanu, *Creaţia populară ca preocupare şi izvor de inspiraţie la D. Cantemir şi N. Bălcescu*, în *Studii şi cercetări de istorie literară şi folclor*, II, Bucureşti, 1953, p. 37-39; Şt. Giosu, *Dimitrie Cantemir. Studiu lingvistic*, Bucureşti, 1973, p. 260-267; Manuela Tănăsescu, *Despre „Istoria ieroglifică"*, Bucureşti, [1970], p. 167-171; Gh. Chivu, *Influenţe folclorice în „Istoria ieroglifică"*, în *Comunicările „Hyperion"*, 7, 1998, p. 43-49; cf. Dragoş Moldovanu, *Dimitrie Cantemir între Orient şi Occident. Studiu de stilistică comparată*, Bucureşti,1997, p. 87-88

[21] Henryk Misterski, *Izvoarele Psaltirii în versuri a lui Dosoftei*, în „Romanoslavica", 1970, p. 251-259; Rosetti, Cazacu, Onu, ILRL^{2}, p. 154-159.

Scanned with OKEN Scanner

literare tip „cântece de lume" (unele *Poezii nouă* ale lui Ioan Cantacuzino[22] şi *Cântecele câmpeneşti* [23], care folosesc acest ultim model în texte specifice lirismului minor, sau *Occisio Gregorii Vodae*[24], în care modelul amintit este punctul de plecare al unor fragmente dintr-o farsă versificată de tip medieval).

Dovadă a schimbării mentalităţii culturale, literatura beletristică laică începe să fie difuzată şi prin tipar. (Cea bisericească beneficiase de acest mijloc de multiplicare încă din secolul al XVI-lea.) Iniţial tiparul aparţinea bisericii (Antim Ivireanul a imprimat, în 1700, *Floarea darurilor* la Snagov), pentru ca, în a doua jumătate a secolului, să apară imprimerii laice, în primul rând în Transilvania (la Braşov şi Sibiu), dar şi dincoace de munţi (*Poezii nouă,* broşura datorată spătarului Ioan Cantacuzino, a apărut în Transnistria, foarte probabil la Dubăsari).

2. Scrierile juridice şi administrative înregistrează, în ciuda unei evoluţii rapide în organizarea socială a provinciilor istorice româneşti, o stagnare evidentă comparativ cu celelalte două domenii importante ale scrisului literar, dar mai ales cu situaţia consemnată la mijlocul secolului anterior. Este (în fapt) o fixare şi (în consecinţă) o perfecţionare (prin uz constant şi îndelungat) a structurilor specifice.

Predominanţa celor două mari coduri laice imprimate în vremea lui Vasile Lupu şi Matei Basarab se constituie în trăsătura distinctivă a dreptului laic. În dreptul canonic, pravilele sunt şi ele, formal şi în conţinut, tot cele utilizate în epocile anterioare.

În documentele oficiale, mult diversificate ca obiect şi structură, se extinde formalizarea: redactarea actelor de cancelarie se face după modele tipizate, difuzate acum chiar prin îndreptare tipărite[25]. Se dezvoltă de asemenea, ca tip special de act oficial, foaia volantă, ce îmbină finalitatea administrativă cu cea juridică. Ea era difuzată prin tipar şi punea în circulaţie, în primul rând în Transilvania, un model stilistic diferit de cel consacrat prin poruncile domneşti: mai modern ca structură (prin asimilarea construcţiilor gerunziale) şi cu o redactare predominant impersonală, obiectivă, mai apropiată de textele de lege.

---

[22] *Poezii nouă*, [Dubăsari], [1795]; ediţie Andrei Nestorescu, Bucureşti, 1993.

[23] *Cântece câmpeneşti cu glasuri rumâneşti*, [Cluj], 1768. Vezi Onisifor Ghibu, *Contribuţii la istoria poeziei noastre, populare şi culte*, Bucureşti, 1934; Mircea Scarlat, *Poezie veche românească*, Bucureşti, 1985, p. 130-134.

[24] *Occisio Gregorii Vodae in Moldavia tragedice expressa*, [Blaj], [1778-1780]; ediţie Lucian Drimba, Cluj-Napoca, 1983.

[25] Vezi Antim Ivireanul, *Opere*, Bucureşti, 1972, p. 392-394.

Scanned with OKEN Scanner

3. Scrierile tehnice şi ştiinţifice au o evoluţie aflată sub influenţa directă a pătrunderii ideilor raţionaliste, iluministe (în primul rând în Transilvania), sau datorată perfecţionării şi diversificării unor direcţii anterioare (apărute, dincoace de munţi, iniţial sub influenţa unor scrieri neogreceşti, dar apoi şi sub aceea a unor lucrări traduse din italiană, din franceză, din germană şi chiar din engleză)[26].

Se remarcă o creştere semnificativă a numărului şi a tipului de texte, concomitent cu instituirea treptată a unei predominanţe a laicului faţă de bisericesc. Alături de textele didactice sau tehnice de tip religios, dominante la 1700 şi cu o evoluţie ulterioară relativ constantă, apar tot mai numeroase scrieri ştiinţifice şi tehnice autentice. Acestea ilustrează în secolul al XVIII-lea, geografia, lingvistica, matematica, filozofia, istoria şi medicina[27].

Modelului tradiţional, specific culturii sud-est europene (cosmografiile, glosarele bilingve destinate în primul rând învăţării slavonei, cronografele, reţetele medicale sau scrierile astrologice), i se opune acum, din ce în ce mai frecvent, un nou tip de text, specific culturilor din Europa apuseană (geografiile, dicţionarele cu bază latină sau italiană, gramaticile limbii române, istoriile, tratatele medicale, prognosticele şi altele).

Alături de traduceri, al căror număr continuă să fie, în tot secolul al XVIII-lea, predominant, este consemnată, după 1700, redactarea a multe texte tehnice şi ştiinţifice originale.

Unele dintre scrierile ştiinţifice şi tehnice destinate de obicei învăţământului, dar şi unei acţiuni incipiente de culturalizare, încep să fie difuzate, pentru a avea o mai mare audienţă şi, în consecinţă, un efect sporit, prin tipar. Copia manuscrisă continuă însă să reprezinte, în toată perioada, mijlocul predilect de consemnare, respectiv de difuzare a informaţiei tehnice şi ştiinţifice.

Urmare a acestei evoluţii, se schimbă mentalitatea omului de ştiinţă; abordarea modernă, de tip occidental, se separă, inclusiv în plan formal, de cea tradiţională, de tip popular sau de factură sud-est europeană[28].

---

[26] Vezi N. A. Ursu, *Formarea termnologiei ştiinţifice româneşti* , Bucureşti, 1962.

[27] Vezi Gh. Chivu, *Stilul celor mai vechi texte ştiinţifice româneşti (1640-1780)*, I-V, în LR, XXIX, 1980, nr. 2, p. 111-122, XXX, 1981, nr. 1, p. 45-60, nr. 2, p. 139-147, nr. 3, p. 221-231, nr.5, p. 505-514.

[28] Consecinţa şi totodată dovada acestei separări o constituie apariţia parodiei ca gen beletristic caracteristic. Am în vedere nu atât fragmentele de tip parodic din *Istoria ieroglifică*, dovadă certă pentru separaţia stilurilor fundamentale, cât cele două aşa-zise reţete, imprimate în glumă la Sibiu, în jurul anului 1736 (vezi mai sus, nota 19).

Scanned with OKEN Scanner

II. Evoluţii în stilurile limbii române literare

Stilul beletristic – între traducere (imitaţie) şi depăşirea modelului

1. Dominat de traducerile din literatura bisericească, scrisul beletristic oscila, la sfârşitul secolului al XVII-lea, între reproducerea fidelă a literei şi spiritului originalului, în textele canonice, şi posibilitatea depărtării de model, pentru sublinierea şi intensificarea ideilor, în scrierile necanonice şi în producţiile laice.

Însuşite în timp, prin repetată copiere sau prin reproducere fidelă, şi susţinute, la autorii cu instrucţie aleasă, de cunoaşterea şi utilizarea nuanţată a limbilor de cultură ale epocii, numeroase trăsături stilistice ale modelelor religioase sau laice (slavone, dar şi de provenienţă bizantină, slavonă sau chiar latină) deveniseră bun cultural de uz comun.

Exista deja, către 1700, o tradiţie a scrisului bisericesc (trecuseră mai mult de 150 de ani de la primele traduceri în limba română). În proza narativă laică, ilustrată de cărţile „populare" sau de cronici, se crease de asemenea sentimentul continuităţii. Tradiţia sau continuitatea, coroborate cu existenţa unui număr important de fenomene ce diferenţiau, în conştiinţa oamenilor de cultură, varianta îngrijită a limbii de vorbirea obişnuită, favorizase deja, în cazul autorilor de talent (precum Dosoftei sau Miron Costin), depăşirea modelului.

În aceste condiţii, trăsăturile stilistice specifice scrierilor beletristice sunt mai numeroase şi mai diverse. Elementelor de continuitate li se adaugă numeroase perfecţionări şi inovaţii.

2. Fonetica intră pentru prima dată în atenţia scriitorilor. Dimitrie Cantemir pare a fi primul autor român care selectează forme aparţinând vorbirii locale sau populare pentru a crea efecte eufonice: „Şi după ce Puhacele din puşcile céle mari şi Cucuvaiele din céle mici sămnul războiului déderă, îndată *sunet*, *buhnet*, *trăsnete*, *plesnete*, *vâjâituri* şi *duduituri* preste tot locul să răzsunară" (CII, 157^{r}; vezi şi 143^{v}, 158^{r}).

În a doua jumătate a secolului, asonanţele şi armoniile imitative, tipuri speciale de figuri fonetice, vor fi utilizate, în modalităţi ce prefigurează unele realizări ale poeţilor de la începutul secolului următor, şi de Ioan Cantacuzino, în poezia *Cântec beţivesc*; „Lumea sfârşit n-are/ Când golim pahare,/ *Cli, cli, cli, cli, cli* /... Că nu ştim prea bine/ D-om fi vii şi mâine,/ *Cli, cli, cli, cli, cli*" (CPN, 22-23).

3. Libertatea de selecţie a formelor gramaticale în funcţie de caracterul textului (narativ, retoric sau laic) este deja un bun câştigat în scrisul literar. Formele adresării directe subliniază şi ele, în toate tipurile de texte,

Scanned with OKEN Scanner

subiectivismul, respectiv retorismul, sau marchează reproducerea fidelă a vorbirii unui personaj[29].

Utilizarea frecventă în textele narative a formelor verbale de trecut are însă drept urmare specializarea ca timp narativ a perfectului simplu: „Într-o parte să *culcă*, picioarele ţapene înainte îşi *lăsă*, gura îşi *căscă*, dinţii îşi *rânji*, limba afară îşi *spândzură*, ochii cu albuşurile în sus îşi *întoarsă*" (CII, 64[r]), „Toate-mi *arătaşi* aiave şi-mi *spuseşi* adevărat" (VI, 97).Timp încă viu în toate variantele românei literare, perfectul simplu este mai frecvent utilizat cu această valoare decât prezentul (istoric) sau decât perfectul compus: „*Cântă* surla de războiu/ Şi *trâmbiţă*..." (Cron. H, 114[r]*);* „Şi aşa din posturi *s-au schimbat*, altele *au luat* / Şi pre suptu cumpăt *au purces*, calea ş-*au căutat* " (G Pov., 106[v]), „boierii i-*au mulţămit* şi l-*au închis* turcii şi l-*au căznitu*" (NL, 65), „*au început* a fugi cu toţii şi *au rămas* nemţii biruitori" (P Ist., 513).

În acelaşi tip de scrieri (narative) se remarcă utilizarea cu frecvenţă ridicată a adresării directe. Structurile ce indică reproducerea vorbirii cuiva cunosc şi ele o evidentă perfecţionare formală[30]. Alături de construcţiile introduse, ca în limba vorbită, prin verbe *dicendi* apar tot mai numeroase fragmente redactate în stil indirect liber[31]: „au început împăratul a-i întreba pe toţi: *ţinè-vor pace cu turcul, au ba* şi *da-or ce-au giuruit, au ba?*" (NL, 258), „zicând că *cu atâta lumea nu piiare* şi *de au perit acéia, mai sânt şi alţii*, şi cu acéstea nebuneşti grăiia răspunsuri" (GIst., 79) sau în vorbire directă legată: „Iar el s-au zimbit a râde şi au dzis *că «de mult aşteptam eu una ca aceasta să vie»*" (NL, 13), „mult l-au amestecat la Şeremet, dzicând *că «eu când ne-am închinat la leşi, cu Petriceico-vodă, avé cinste şi boierii ca şi domnul»*" (NL, 258).

Autorii de cronici utilizează de asemenea vorbirea directă ca mijloc de dinamizare a naraţiei, fragmentele dialogate fiind tot mai des prezente în textele alcătuite după 1700[32]: „Argaţii lui au dzis: «*Dar noi ce-om face, doamne, cu carăle cu peştile?*» Iar el au dzis: «*Să fie carăle cu peşte, cu boi cu tot, a voastre*»" (NL, 13), „el zise*: «Dar ce aş vrea eu cu domniia, de vreme ce ca un domn sânt în casa mea? Nu-mi trebuieşte să fiu.»* Iar ei ziseră: *«Ne rugăm, nu lăsa ţara să între alţi oameni, sau răi sau nebuni, să o strice, ci fii !»*" (AB, 276).

---

[29] Vezi şi Liliana Ionescu-Ruxăndoiu, *Structuri dialogale la cronicarii moldoveni*, p. 120.

[30] Cf. *ibidem* .

[31] Vezi şi Mihaela Mancaş, *Stilul indirect liber în româna literară*, Bucureşti, 1972, p. 44-60.

[32] Vezi şi C. Cruceru, *Dialogul la cronicari*, în LL, 1994, nr. 1, p. 17-21; cf. Liliana Ionescu-Ruxăndoiu, *art. cit.*, p.123.

Scanned with OKEN Scanner

Continuând un procedeu prezent încă din 1673, în *Psaltirea în versuri* a lui Dosoftei[33], scriitorii secolului al XVIII-lea folosesc, chiar dacă rar şi inconsecvent, licenţa morfologică: „ori mulţimea *au varvarizmit*, ori Brehnacea *au solichizmit*, ori Cioara *au aticit*, ori Cucunozul *au băsnuit*" (CII, 100[r]), „Au întrupat *ne-ntrupiri / Au iconit nevediri* " (CPN, 65).

4. Şi în cadrul sintaxei se remarcă existenţa unor perfecţionări ale caracteristicilor prezente în scrisul beletristic încă din secolele anterioare.

Se impune atenţiei, în cadrul textelor de tip narativ, frecvenţa crescută a construcţiilor incidente, utilizate ca mijloc de introducere a comentariului autorului şi, nu o dată, ca modalitate de diferenţiere a planului acţiunii de cel al naraţiei: „*O, mari sânt minunile tale* !" (Let. C, 107), „*Oh, oh, oh, săracă ţară a Moldovei, ce nărociri de stăpâni ca aceştia ai avut ! Ce sorţi de viaţă ţ-au căzdut* !" (NL, 86), „*şi când au fost într-o noapte la bdenie (o, doamne, cât sânt lucrurile tale de minunate !), s-au făcut un trăsnet şi s-au spart piatra după mormântul Radului-vodă*" (PIst., 266).

În scrierile de tip liric sau imnic, tot mai diferite, în plan sintactic, de cele pur retorice, creşte apoi numărul structurilor interogative şi exclamative cu rol afectiv: „*Cine iaste aceasta ce să suie din pustiiu, adecă de pre pământ la ceriu? Cine iaste aceasta carea să ivéşte ca zorile, frumoasă ca luna şi aleasă ca soarile? Cine iaste aceasta ce să suie de pre pământ la ceriu, albită, înflorită, întru carea hulă nu iaste?*" (AD, 18[v]), „*O, faptă nefăcută şi povéste neaudzită ! O, lucru nelucrat şi vicleşug spurcat ! O, cinste ocărâtă şi ocară necinsită !*" (CII, 292[v]).

De asemenea, modelele sintactice savante, influenţate de limbile europene de cultură (latina şi greaca), modele utilizate de regulă ca indicator al exprimării elevate[34], precum şi construcţiile de factură populară, apărute de obicei sub influenţa vorbirii curente, încep să aibă, în câteva scrieri, rol stilistic.

Fraza savantă, îmbinând topica cu procedee ale simetriei, dă ritm şi armonie expresiei: „*Însă nu nice mai pre urmă grele şi rele au ajuns şi i-au întâmpinat, că iată şi hunii viind şi cuprinzând aceste părţi şi alte multe au călcat* " (C Ist., 70), „*Iară celelalte jigănii, toate carile în crâşma lăcomii cu păharul răutăţii vinul vicleşugului bea, dacă pre Lup din mijlocul lor lipsind îl văzură, precum acmu supt fundurile pământului să află, li părură*" (CII, 102[v]). Structurile sintactice ample, modelate după regulile retoricii latine, conţin frecvent, în scrisul lui Dimitrie Cantemir, paranteze explicative: „*Leul dară de pre pământ (carile mai tare şi mai vrăjmaşă decât toate jigăniile câte pre faţa pământului să află a fi, tuturor ştiut este)*

---

[33] ILRLV, p. 459.

[34] Vezi Dragoş Moldovanu, *Dimitrie Cantemir între Orient şi Occident*, p.101-156.

Scanned with OKEN Scanner

şi Vulturul din văzduh (carile precum tuturor zburătoarelor împărat este, cineşi poate prepune) în sine şi cu sine socotindu-să şi pre amănuntul în samă luându-să, după a firii sale simţire aşea să cunoscură, precum mai tari, mai iuţi şi mai putincioasă dihanie decât dânşii alta a fi să nu poată" (CII, 15^{v}).

Adaptând forma la conţinut, adică tipul de frază la caracterul personajului sau la situaţia evocată într-un anumit fragment al *Istoriei ieroglifice*, Dimitrie Cantemir utilizează în mod distinct tipul de frază savant, respectiv popular (şi acesta din urmă stilizat, reconstruit pentru amplificarea efectelor).

Astfel Şoimul, bun cunoscător al stilului elevat, face demonstraţii „în *barbara*", adică utilizând un silogism şi o structură a frazei tipice argumentaţiei ştiinţifice: *„Deci de-l cunoşti, o, Coarbe, şi de pismă numai într-acesta chip îl pofteşti (căci voia slobodă putere ca aceasta are, ca vădzând şi cunoscând céle mai bune, céle mai réle să urmédze), împotriva celuia ce ţ-au dăruit socoteala te pui; căci el spre binele tău dându-ţ-o, tu cu acéeaşi spre răul tău te slujeşti. Şi aşea sau mărturiséşte că fără socoteală începând, spre rău săvârşeşti, sau precum singur pre tine din bună voia ta altor proaste şi lepădate fapte te asémeni şi de la cea mai de-a firea şi mai evghenichi te dezsameni... De unde aiavea urmadză ca silloghismul carile ai alcătuit în BARBARA, acmu să închéie: CRA, CRA, CRA"* (CII, 287^{r}). Inorogul îşi plânge soarta în structuri rimate şi ritmate ce amintesc de descântec: *„Munţi crăpaţi, copaci vă despicaţi, pietri vă fărâmaţi ! Asupra lucrului ce s-au făcut, plângă piatra cu izvoară, munţii puhoaie pogoară. Lăcaşele Inorogului, păşunele, grădinele, cernească-se, pălească-se, veştedzească-se, nu înflorească, nu înverdzească, nici să odrăslească, şi pre domnul lor cu jeale, pre stăpânul lor negreale, suspinând, tânguind, să pomenească ! Ochiuri de cucoară, voi, limpedzi izvoară, a izvorî vă părăsiţi şi-n amar vă primeniţi !* " (CII, 261^{r}). Două fragmente de tip narativ încep cu fraze construite în mod asemănător celor din poveşti: *„Odănăoară era un om sărac, carile într-o păduriţă, supt o colibiţă era lăcuitoriu"* (CII, 56^{r}; vezi şi 61^{r})[35].

Dimitrie Cantemir, cunoscând în detaliu sintaxa limbii vorbite şi mecanismele gândirii ce declanşează clişeul lingvistic, utilizează, evident cu intenţie ironică, structuri formale uzuale ce acoperă un conţinut contrar celui aşteptat. Cameleonul jură fals: *„Cu bună samă... şi aşea să-mi aib parte de copiii pre carii acmu prin pântece i-am născut... şi aşea roada săditurii*

[35] Pentru influenţa unor modele folclorice în scrisul lui Dimitrie Cantemir, vezi *supra*, nota 20.

Scanned with OKEN Scanner

carea am sădit şi zmiceaoa, odrasla hultoanei carea am hultuit să-mi crească, cât este minciună sau alt chip de blojeritură în voroava mea" (CII, 233[r]).

Într-un pasaj este parodiată o reţetă medicală tradiţională: „*cornul cămilii, coama şearpelui, ochiul guziului orb şi unghile péştelui luând, în laptele aspidei le fierbe până din dzéce ocă, dzéce dramuri vor rămânea, carile în chipul alefiiului făcându-să, când soarele ca luna va scădea, cu o parte pre la rane te unge, iară cu altă parte, la sfârşitul soarelui, apă din fărmuşuri de marmure şi din pilituri de aur storcând, o amestecă şi, în chipul şerbetului făcând-o, o bea şi aşé leacul îţi vii afla*" (CII, 215[v]-216[r]). În altul parodia are ca model o invocaţie astrologică: „*Cloşca puii răzsipască, Lebăda lira să-şi zdrobască, Leul răcnească, Taurul mugească, Aretele fruntea să-şi slăbască, Racul în coajă neagră să să primenească, Capricornul coarnele să-şi pléce, Peştii fără apă să să înéce, Gemenii să să desfrăţască, Fecioara frâmséţe să-şi grozăvască, cosiţa galbănă în negru vopsască...* " (CII, 261[r-v]).

Aceeaşi intenţie parodică se simte în organizarea frazei unei scrieri mai puţin izbutite de mai târziu. În *Occisio Gregorii Vodae*, Instans parodiază construcţia unei „inştanţii" redactate în limba latină: „*Esscellentissime et humanissime Domine, Generose Princeps Valachicae, D[omi]ne mihi hand quoquam et ubique minime observadissime* [= pentru mine nicidecum şi în orice loc foarte puţin demn de stimă] *lunato pede insto, et confugio ad Charibdam et Scyllam gratiarum Esscellentiae Vestrae* [= recurg la Charibda şi Scylla graţiilor excelenţei voastre] *Vode, dedignetur me accipere secretarium, et hic est instantia. Dum enim cum poculo bibo vinum et manco in popina Esscellentiae Vestrae* [= cu primejdie beau vin cu paharul şi rămân în cârciuma Excelenţei Voastre] *et Gen[er]osae Principis ebriosissimum monstrum, ego penes quam in platea convivantur canes* [= ca un monstru foarte beţiv, eu trăiesc aproape cum trăiesc împreună câinii în piaţă]" (Occ., 75). Grigore-vodă însuşi rosteşte un „model" de jurământ ce respectă doar forma textului juridic corespunzător: „*Dară ca să fii credincios, dintâie vei jura: Pă noao ţări, pă trei mâncări, pă zioa de ieri; pă spatele vântului, pă faţa juciului, pă coada măgariului;... pă acest condei ca să piei, că-i de vultur, scobi-ţ-ar în cur; pă lup, pă urs, pă sâtă, pă fus şi pă toţi cei, dacă vei fi credincios. Aşè zioa de astăz să te bată*" (Occ., 77-78). Iar Vásárbiró „strigă" o înştiinţare: „*Tot omul să tacă, să asculte şi să ia în minte că cine va lua pe fata lui Pipirig Iştoc din gaură, îi va da zèstre vro 2-3 asprişori, vro 2-3 râmători, un împingălău şi un tragalău, 2 coarne*

Scanned with OKEN Scanner

de plug, o behehea şi o căţea şi o[a]recâţi hâs-fâs în gaură cu o ţinghiliminghili" (Occ., 84)[36].

5. Topica, din ce în ce mai puţin dependentă de originale, se subordonează frecvent, în scrierile beletristice, unor rigori stilistice evidente.

Dislocarea sintactică, utilizată frecvent, în jurul anului 1700, ca mijloc de individualizare a exprimării elevate, caracterizează redactarea mai multor pasaje din *Istoria ieroglifică*, cărora le conferă echilibru, ritm şi muzicalitate[37].

Antepunerea atributului, pentru plasarea în prim plan a unei caracteristici, dar şi pentru armonia structurii, are şi ea atestări numeroase: „Acéste doauă *vestite şi nebiruite* monarhii..., *late* în hotară, *bogate* în comoară, *dése* în oraşe, *tecsite* în sate, *nenumărate* în suppuşi" (CII, 93[r]), „*Aleasă* iaste şi *frumoasă* ca luna... şi pentru *marea* şi *minunata* strălucire în toate şireagurile stélelor celor de tainâ să cinstéşte" (AD, 17[v]). În poezie sau în proza rimată, aceeaşi parte de propoziţie apare, cu acelaşi rol evidenţiator al trăsăturii semnificative, în poziţie rimică: „Cu ochi *mnierii şi lumninoasă,* / În trup *naltă şi sănătoasă,* / Ghe cuvânt rău *lăcrimoasă,* / La sufletu mieu *furmoasă*" (CCâmp., 5[v]), „iară acesta *nou, vios, vlăgos, ghizdav şi frumos*, ca soarele de *luminos*, ca luna de *arătos* şi ca omătul de *albicios* iaste" (CII, 222[v]).

Topică aparte, urmând regulile retoricii clasice, are şi verbul. La Dimitrie Cantemir, în primul rând, dar şi în multe pagini realizate de cronicari se evită astfel monotonia exprimării sau se obţine „reliefarea muzicală a textului"[38]: „Însă adevărat *să ştii* şi adevărat *să fii* că, de *te vei* după svintele dumnădzăieşti porunci bine şi cumsăcade *chivernisi*, nu numai în cea viitoare, ce şi într-această de acmu vréme dzilele *spori-ţi-vor* şi *adaoge-ţi-vor"* (CD, 70[v]), „Ca pre cei buni şi vrednici *să lăudăm* şi bine *să cuvântăm* şi pre cei răi şi cruzi *să ocărim* şi rău *să*-i *pomenim*..."(C Ist, 28).

Prin alternarea formelor verbale compuse în topică normală cu cele în care locul auxiliarului a fost schimbat, proza căpătase încă din perioadele anterioare cadenţă şi, mai ales, echilibru[39]. Efect similar, dublat de obţinerea unei forme a textului scris diferite de cea uzuală, are şi reluarea pleonastică

---

[36] Vezi Gh. Chivu, *Dimitrie Cantemir şi stilurile limbii române literare vechi*, în *Comunicările „Hyperion"*, 9, 2000, p. 158-159.

[37] Dragoş Moldovanu, *loc. cit.*

[38] Idem, *Influenţe ale manierismului greco-latin în sintaxa lui Dimitrie Cantemir: hiperbatul*, în SLLF, [I], p. 47.

[39] Vezi ILRLV, p. 245.

Scanned with OKEN Scanner

a formelor pronominale atone după verb. Utilizat aproape manierist, din raţiuni prozodice, de Dosoftei[40], procedeul are atestări (mai puţin numeroase) şi în secolul al XVIII-lea, la unii scriitori moldoveni şi (singular) în scrieri din nordul Transilvaniei: „*l*-au întemeiatu-*l*“ (CD, 1^{v}), „*l*-au tocmitu-*l*“ (Mol. 1725, 22^{r}).

6. Organizarea discursului artistic cunoaşte o evoluţie deosebită după 1700. Remarcabilă este însă nu atât dezvoltarea poeziei (care trece, lent şi fără rezultate notabile, de la adaptarea aproape didactică a modelelor prozodice străine[41] spre creaţia originală) sau apariţia literaturii dramatice (ilustrate doar de două producţii ardeleneşti[42]), cât perfecţionarea unor modalităţi de organizare a textului cunoscute şi în secolul anterior.

Astfel, Dimitrie Cantemir, dezvoltând structuri prezente anterior doar în proza imnică (psalmii), realizează pagini întregi de proză rimată şi ritmată. Sunt cunoscute (şi frecvent citate) „eleghiile“ *Istoriei ieroglifice*, nu puţini comentatori considerând anumite fragmente versuri autentice. Iată însă un fragment mai puţin cunoscut: „*Gliganul sălbatec vieriu, şi-n livedzile lui uşériu să să facă, în grădini târvéleşte, în pomăt batéleşte să să prefacă. Clătească-se ceriul, tremure pământul, aerul trăsnet, nuării plesnet, potop de holbură, întunérec de negură vântul să aducă*“ (CII, 261^{r}).

Antim Ivireanul, atent şi el la echilibrul intern al textului, utilizează, deşi mai rar decât Cantemir, dar cu rezultate nu mai puţin notabile, perioada: „*Aleasă iaste, pentru că iaste fecioară mai nainte de naştere, fecioară la naştere, fecioară şi după naştere şi iaste o adâncime neprecepută a bunătăţilor şi o icoană însufleţită a frumuseţilor celor cereşti. Iaste o grădină încuiată dintru carea au ieşit floarea cea neveştejită şi fântâna pecetluită, dintru carea au curs izvorul vieţii, Hristos*“ (AD, 18^{r}).

În proza narativă de tip letopiseţ, relatarea evenimentelor se face din ce în ce mai frecvent cu atenţie la gestul semnificativ şi la atmosferă[43]: „*Şi cându-l ducè pe drum, îl puseră într-o sanie cu doi cai, unul albu şi unul murgu, şi cu hamuri de teiu, ca vai de dânsul. Ocări şi sudălmi, de audzè cu urechile. Ş-agiungându la Suceavă, la un sat anume..., au poftit puţintel lapte să mânânce, iar femeia, gazda, i-au răspunsu că «n-avem lapte să-ţi dăm, c-au mâncat Duca-vodă vacili din ţară, de-l va mânca vermii iadului cei neadormiţi»* “ (NL, 80), „*Dar ce jale mare şi ce ţipete şi ce vaiete era în*

---

[40] *Ibidem*, p. 459.

[41] Vezi Dimitrie Eustatievici Braşoveanul, *Gramatica rumânească, 1757, prima gramatică a limbii române*, Bucureşti, 1969, p. 135-144.

[42] Vezi textul acestora în ediţia întocmită de Lucian Drimba (*Occisio Gregorii Vodae in Moldavia tragedice expressa*), Cluj-Napoca, 1983.

[43] Vezi şi Mihaela Mancaş, *Descrierea în cronicile moldoveneşti*, în LR, XLVI, 1997, nr. 1–3, p.125-136.

Scanned with OKEN Scanner

târgu de groaza cătanelor ce îmbla cu săbiile scoasă şi cu puşcile slobozându-le; cine le ieşiia înainte, tăia, omorâia. Atâta groază era, cât limbă de om nu poate povesti" (PIst., 506).

Strict dependente de experienţa şi de exerciţiul artistic al fiecărui autor, tablourile sunt create de obicei prin enumerare şi explicitare şi evocă, în modalităţi specifice comunicării orale, fără excepţie situaţii reale. Tabloul invaziei lăcustelor realizat de Miron Costin, bazat pe enumerare şi paralelism şi uzând, pentru sugerarea atmosferei, de comparaţie şi de metaforă, constituie, în aceste condiţii, o excepţie notabilă[44]: „*Numai ce vădzum, despre amiadzădzi, un nuor cum să rădică deoparte de ceriu, un nuor sau o negură. Ne-am gândit că vine o furtună cu ploaie deodată, până ne-am timpinat cu nuorul cel de lăcuste, cum vine o oaste stol... Un stol ţinea un ceas şi, dacă trecea acela stol, la un ceas şi giumătate sosiia altul şi aşea, stol după stol, cât ţinea de la aprândzu până îndesară. Unde cădea la mas, ca albinele de gros dzăcea; nice cădea stol preste stol, ce trecea stol de stol şi nu să porniia până nu să încăldziia bine soarele spre aprândzu şi călătoriia până îndesară şi până la căderea de mas. Cădea şi la popasuri, însă unde mânea, rămânea pământul negru, împuţit. Nice frundze, nice pai, ori de iarbă, ori de sămănătură nu rămânea. Şi să cunoaşte şi unde poposiia, că era locul nu aşea negru la popas, ca la masul aceii mânii a lui Dumnedzău.*" (CLM, 166)

Topografiile, încă puţin frecvente[45], respectă cel mai adesea modelele clasice ale genului. Dimitrie Cantemir uzează de acestea în realizarea imaginii cetăţii fabuloase de pe Nil, în fapt o transpunere în alt spaţiu geografic a Istanbulului; trece, într-o succesiune de descrieri gradate descendent, de la imaginea de ansamblu a cetăţii, cu indicarea împrejurimilor şi a amplasamentului, la zidul de incintă, la construcţia acestuia şi apoi la interiorul oraşului, cu restrângerea imaginii spre decoraţia clădirii centrale, templul „boadzii Pleonexii" (CII, 104^{r} – 111^{r})[46]. Iată un fragment din descrierea împrejurimilor cetăţii, total diferit de realizările similare din epocă prin atenţia acordată elementelor plasticizatoare[47]: „*Iară pre şesurile câmpului aceluia, şi pre o parte şi pre altă parte de apă, atâta câmpul cu otavă înverdziia, cât ochilor preste tot o tablă de zmaragd meréie a fi să părea, în carile tot chipul de flori din fire răzsărite, ca cum cu mâna în grădină, pre rând şi pre socoteală ar fi sădite, cuvios să împrăştiia, şi*

---

[44] *Ibidem*, p. 133.

[45] Acest tip de descriere pare specific în epocă doar operelor de ficţiune; vezi în acest sens, Mihaela Mancaş, *art. cit.*, p. 126-127.

[46] Pentru detalii privind tehnica realizării acestei topografii, vezi Maria Cvasnîi Cătănescu, *Tehnici descriptive la Dimitrie Cantemir*, în LR, XLVI, 1997, nr. 1-3, p. 55-62.

[47] Cf. *ibidem*, p. 60.

Scanned with OKEN Scanner

când zepfirul, vântul despre apus, aburiia, tot feliul de bună şi dulce mirosală de pre flori scorniia" (104^{v}-105^{r}).

Modelul cult, preluat tot din literatura latino-bizantină, se face simţit şi în alte pasaje descriptive. Dimitrie Cantemir face astfel şi un foarte concentrat tablou al răsăritului de soare: „*mâna cea de aur cu dégetele de trandafir din vârtoapile munţilor flori culége*" (CII, 218^{v}) şi un altul, similar ca manieră de realizare şi ca întindere, înserării: „*făclia cea de aur în sfeşnicul de diiamant.. să pune*" (CII, 58^{r}). Talentul şi sensibilitatea artistică sunt evidente, dar similitudinile cu tabloul înserării făcut, de data aceasta, de Antim Ivireanul stau dovadă pentru existenţa unui model comun[48]: „*au ascuns soarele toate razele lui şi s-au stins de tot lumina zilei, între întunerecul nopţii..., ceriul, de osteneală, au fost închis spre somn toţi ochii lui, atâta cât nici luna nu priveghiia, nici una din stélele céle mai mici avea deşchise tâmplele lor céle de argint* " (AD, 47^{r-v}).

Portretul, prezent mai frecvent în textele beletristice decât topografiile, a devenit, comparativ cu epoca anterioară, mai amplu, mai detaliat. În cronici el insistă nu pe aspectul fizic, ci pe gestul semnificativ şi pe componenta morală relevată de acesta[49], în deplină concordanţă cu rigorile clasicismului: „*Iară împăratul era om mare, mai înalt decât toţi oamenii, iar nu gros, rătund la faţă şi can smad, oacheş, şi can arunca câteodată din cap, fluturând. Şi nu cu mărire şi fală, ca alţi monarhi, ce umbla fiecum, prost la haine, şi numai cu doao, trei slugi, de-i era de grija trebilor. Şi umbla pre gios, fără alaiu, ca un om prost*" (NL, 227). Dimitrie Cantemir, depăşind iarăşi nivelul epocii (în care „incapacitatea pur descriptivă" era suplinită prin alunecarea frecventă spre „descrierea narativizată"[50]), adaugă în mod singular şi fără ecou în scrisul contemporanilor, aspectul fizic, cu detalii individualizatoare, plasticizante, ce indică o percepţie diferită a portretului de tip clasic: „*roua trandafirilor... pre obrazul Helgii să dăşchidea să fie scuturând, şi iscusită mirosala lor să fie mirosind i să părea*" (CII, 88^{r}), „*iară acesta nou, vios, vlăgos, ghizdav şi frumos, ca soarele de luminos, ca luna de arătos şi ca omătul de albicios iaste; ochii şoimului, pieptul leului, faţa trandafirului, fruntea iasiminului, gura bujorului, dinţii lăcrămioarelor, grumadzii păunului, sprâncénele corbului, părul sobolului, mânule ca aripile, dégetele ca radzele, mijlocul pardosului, statul chiparosului, peliţa cacumului, unghele inorogului, glasul bubocului şi vârtutea colunului are*" (CII, 222^{v}-223^{r}). Chipul frumuseţii ideale, în variantă feminină (Helge) sau masculină (Hameleonul), are alături, în

[48] Vezi şi Coteanu, SE, p. 138.
[49] Vezi şi Mihaela Mancaş, *art. cit.*, p. 127-131.
[50] Vezi *ibidem*, p. 130.

Scanned with OKEN Scanner

contrast, imaginea caricaturală, grotescă a pruncului rezultat din împreunarea Helgei cu Cămila, şi ea singulară ca realizare în scrisul vechi românesc: „*ghibul, gâtul flocos, pieptul, botioase genunchele, cătălige picioarele, dinţoasă fălcile, ciute urechile, puchinoşi ochii, suciţi muşchii, întinse vinele, lăboase copitele Cămilei; cu suleagec trupul, cu albă peliţa, cu negri şi mângâioşi ochii, cu supţiri degeţélele, cu roşioare unghişoarele, cu molceluşe vinişoarele, cu iscusit mijlocelul şi cu rătungior grumăgiorul Helgii*“ (CII, 89^{r-v}).

7. Consecinţă a obligaţiei de a respecta litera textului sacru (şi de a căuta, ca singură libertate permisă, cuvântul cel mai potrivit pentru evocarea spiritului acestuia) şi urmare a evoluţiei înregistrate în timp de scrisul laic, vocabularul este folosit în mod constant ca mijloc stilistic încă din ultimele decenii ale secolului al XVII-lea[51].

În condiţiile lărgirii ariei tematice a scrierilor beletristice, conţinutul textelor laice s-a diferenţiat tot mai mult de acela al textelor bisericeşti. Tratarea subiectelor şi atitudinea traducătorului faţă de originalul canonic sau nu sunt şi ele diferite[52]. Scrierile religioase au un vocabular distinct, caracterizat prin utilizarea aproape exclusivă (în epocă) a unor termeni slavo-greceşti, a unor expresii neadaptate sau chiar netraduse şi a unor calcuri semantice sau de structură cu aceeaşi proveniență[53]. În acelaşi timp, autorii şi traducătorii mireni, având o mai mare libertate de alegere, utilizează un vocabular mai variat şi mai bogat şi îmbină, în funcţie de tema scrierii şi de cultură, cuvinte uzuale (regionale sau populare) cu împrumuturi savante[54].

În scrierile beletristice se operează, în aceste condiţii, o evidentă selecţie a cuvintelor, în primul rând în funcţie de conţinutul textului, dar nu o dată se apelează la inventarea unor termeni pentru a învinge „neajungerea“ limbii sau, mai rar, pentru a adecva forma la intenţia artistică.

Dimitrie Cantemir uzează astfel, cu intenţie polemică evidentă, dar şi pentru a înviora stilul, de o autentică violenţă de limbaj, nemaiîntâlnită anterior în scrisul literar românesc: „*scămos* la minte şi *strămţos* la cuvinte“ (CII, 94^{v}), „*greţoase* şi *scârnavele*-ţi fapte“(CII, 264^{r}).

În *Occisio Gregorii Vodae* se face apel la termeni populari, regionali şi chiar argotici, în consens cu spiritul farsei medievale, în redactarea unui pseudo-jurământ: „Pă noao ţări, pă trei mâncări, pă zioa de ieri...; pă apa Vinerii, pă spuma Dunării; pă picioare de *porc ce eşti*, cu coaste cu şold cu

---

[51] Vezi ILRLV, p. 463.
[52] Vezi sinteza opiniilor la Munteanu, Ţâra, ILRL^2, p. 109-110.
[53] *Ibidem*, p. 109.
[54] Vezi Rosetti, Cazacu, Onu, ILRL^2, p.386-388, 429-432.

Scanned with OKEN Scanner

tot, perire-ai tu tot; pă oală, pă boală, pă pistoale, *să să pişe* toţi în iale; pă *lunei*, pă *macavei*, pă *marţolea* cu fasolea, pă *miercurata vinerata, înclonţata*, care *mâncă* pe tata..." (Occ., 77-78).

În aceeaşi scriere dramatică, dar şi în cronicile versificate, utilizarea termenilor sau a unor sintagme împrumutate din limbi străine este subordonată dorinţei de individualizare a personajelor (nemţii, ungurii, ruşii, turcii, ţiganii folosesc termeni specifici limbii lor materne): „*Gregorius.* Bună iştanţie ai făcut. Dară aici ca să fii secretariuş, trebuie să ştii nemţéşte, unguréşte, grecéşte, ruséşte, frânţozéşte, ţâgănéşte, turcéşte, tătăreşte. Zi că ştiu. Contaics ? *Instans.* Conih. *Gregorius.* Tuţ magy[arul]? *Instans.* Ptudod. *Gregorius.* Cala ma romeca xevris? *Instans.* Xevro. *Gregorius.* Po ruschi znaeşi ? *Instans.* Znaiu. *Gregorius.* Parle on francze? *Instans.* Uj monssö. Ze parlöm avat servis. *Gregorius.* Zane romaneş? *Instans.* Zanau. *Gregorius.* Turcsa bileorsin sen? *Instans.* Ebet, effendi, bilirim. *Gregorius.* Peki mazaşia biliriş? Ei bilirim" (Occ., 75-76), „*Iuruş, cardaş, birdahá!... Stupai, raita, catana!*" (Cron. H, 114^{v}).

Dimitrie Cantemir alătură, în spaţiu restrâns, termeni populari sinonimi pentru a asigura variaţia formală a textului: „dulăul îndată toată pădurea de *lătrături* şi de *brehăituri* împlu" (CII, 57^{v}), „ca buretele *potricălită* şi *găunoasă* este" (CII, 117^{v}). La fel procedează Antim Ivireanul atunci când structurează o întreagă predică (*Cuvânt de învăţătură asupra omului mort* AD, 173^{r}-176^{v}) pe relaţia sinonimică dintre *moarte* şi *somn*. Dezvoltarea ideii transformă cele două sinonime (în planul semnificaţiei poetice) în antonime, lor alăturându-li-se, într-un joc pe deplin stăpânit al analogiilor şi al asociaţiilor, *adormire* (cu disocierea semantică impusă de determinantele antonimice *cea firească*, respectiv *de pre urmă*), *a sfârşi* şi *a se săvârşi*.

În *Istoria ieroglifică* este utilizat cu intenţie ironică evidentă, jocul paronimelor: „<Cioara> în glasul firii sale să slobodzi şi «*car, car, car*» de trii ori poftori. Toate cétele pasirilor spre bine glasul poftorind, «*macar, macar, macar*» după cazaniia Papagaii şi lucrul şi cuvântul de s-ar sfârşi dzicea" (CII, 98^{v}).

Jocul sinonimelor, asociat adesea cu polisemia unor cuvinte, favorizează uneori, în contextul unei evoluţii certe a scrisului literar şi a mentalităţii artistice, apariţia exprimării aluzive. Aflată la punctul de contact dintre structuri şi variante diferite ale limbii, această nouă funcţie a vocabularului beletristic este consemnată în cele două producţii dramatice transilvănene. *Occisio Gregorii Vodae* şi <*Judecata vlădicii*>, scrieri de tip farsă medievală, uzează firesc de vorba cu două înţelesuri: „*Sânt iarăş şapte taine. Una-i căsătorie pă lége, adică cu fuga păstă pârloage. Caru mère cu doi boi şi voi amândoi. Pentru acéste zic: iacătă fecior zdravăn, cârlig de*

Scanned with OKEN Scanner

gras, galbân de roşu" (Occ., 80), „*De ţ-ar fi fost de măritat/ Nu te-i fi cârligat./ Ce pasă, fă ca o curvă,/ Toată lumea să te zmulgă!*" (Occ., 129). Aluzia apărută prin suprapunerea termenilor comuni pentru două registre stilistice constituie de asemenea „cheia" pentru înţelegerea semnificaţiei celor două „reţepte" sibiene tipărite în jurul anului 1736. În această glumă cu intenţie parodică, cuvinte precum *căldură*, *friguri*, *leac*, *reţept* sau *venter* trimit doar la primul nivel (aparent) al interpretării către terminologia medicală. Versurile care definesc „obiectul" celor două texte sunt semnificative în acest sens: „De *frigur<i>* care sânt/ Numai de la gând", „De *căldură* mare/ Leacur<i> trebui tare"[55].

Continuând un procedeu artistic utilizat pentru prima dată în scrisul vechi românesc de Dosoftei[56], Dimitrie Cantemir inventează, cu scop stilistic evident, cuvinte noi[57]. El nu apelează însă la simpla licenţă (adică la derivarea regresivă sau la schimbarea valorii gramaticale), ci creează termeni prin analogie. Uneori invenţiile lexicale, plasate în construcţii de tip anadiploză, dau simetrie şi echilibru textului: „dormire fără dormire *să dormitédze* şi somn fără somn *să somnédze*" (CII, 192[r]), „precum voroavii *vorovitoare*, aşé tăcerii *tăcătoare* cumpănitoare şi giudecătoare va fi" (CII, 67[v]).

Invenţiile analogice de mai sus, în fond figuri etimologice, conferă, în mod evident, muzicalitate redactării, alăturându-se, din acest punct de vedere, procedeelor de rimare şi ritmare a frazei. Cel mai adesea însă Dimitrie Cantemir obţine, prin relaţia dintre un substantiv real şi un verb sau un adjectiv participial inventat, structuri antonimice menite să demaşte, adică să sublinieze opoziţia existentă între aparenţa şi esenţa unora dintre „ieroglifele" sale[58]: „unde Leul *vulturéşte* şi vulturul *leuiéşte*, prepeliţa ce *va iepuri* şi iepurele ce *va prepeliţi* ?" (CII, 94[r]), „nici Cămila *a să păsări*, nici pasirea *a să cămili* au trebuit" (CII, 128[v]); vezi, în aceeaşi scriere, „pasire *dobitocită* şi dobitoc *păsărit*" (28[v]), „porc *peştit* şi peşte *porcit*" (132[r]), „jiganie *dobitocită* şi dobitoc *jigăniit* " (179[v]).

Creaţia lexicală ilustrată de *Istoria ieroglifică* se datoreşte deci, în multe contexte, nu „neajungerii" limbii, adică insuficientei sale perfecţionări, ci

---

[55] Vezi transcrierea integrală a textelor în articolul nostru, *Versuri satirice cu pretext medical din prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, p. 135.

[56] Vezi ILRLV, p. 463.

[57] Nu avem în vedere termenii creaţi prin analogie sau calc pentru învingerea „neajungerii" limbii, întrucât sensul acestora este totdeauna denotativ. Pentru exemple ce ilustrează această categorie de termeni neologici, vezi, între alţii, Şt. Giosu, *Dimitrie Cantemir. Studiu lingvistic*, Bucureşti 1973, p. 187-209.

[58] Vezi şi Maria Petrică, *Creaţii lexicale în „Istoria ieroglifică"*, în „Limba română", Chişinău, VI, 1996, nr. 3-4, p. 67.

Scanned with OKEN Scanner

intenţiei artistice a autorului, dorinţei sale de a adecva forma scrierii la conţinut. Procedeul reapare, în ultimele decenii ale secolului, în poezia lui Ioan Cantacuzino, dar rezultatele sunt puţin spectaculoase. Într-o scriere originală ce poate fi considerată arta sa poetică, intitulată *Răsuflare*, adică „mărturisire, destăinuire", autorul moldovean încearcă să sugereze esenţa *stihurghiei*, adică a poeziei, prin substantivul *nevediri*, iar actul de creaţie artistică prin verbele *a întrupa*, respectiv *a iconi*: *„Au întrupat ne-ntrupiri, / Au iconit nevediri* ".

8. Limbajul figurativ înregistrat în scrierile beletristice apărute în secolul al XVIII-lea este mai divers şi totodată mai nuanţat folosit decât în epocile anterioare. Subordonat în ansamblu canoanelor clasicismului, el oscilează între achiziţiile scrisului bisericesc (devenite adesea stereotipii) şi inovaţiile sugerate în primul rând de modelele greco-latine, dar (rar) şi de modelul folcloric.

Dintre figurile semantice, utilizate tot mai des ca mijloace de sensibilizare a imaginii artistice, epitetul cunoaşte cele mai importante transformări şi cea mai semnificativă evoluţie pentru mentalitatea artistică a perioadei.

Epitetul stereotip, ornant, simplu şi generalizator, specific în etapele anterioare pentru scrisul beletristic, dar prezent încă în numeroasele copii sau prelucrări ale unor texte traduse înainte de 1700, lasă tot mai frecvent locul caracterizării multiple, făcute prin trăsături specifice, individualizatoare, ale obiectului descris. Exemplelor cuprinse în portretele şi în descrierile realizate de Dimitrie Cantemir şi de Antim Ivireanul[59] li se pot alătura ilustrări numeroase (dar mai puţin reuşite) din cronici: „om *nu prè înalt şi gros, burduhos şi bătrân*" (NL, 80), „era mai mic decât vârstă tocma; *pieptos, vârtos*, capul *can mare*, ochii *can mici*, barba *rară* amesteca căruntéţe..., faţa-i... iaste *mojicoasă*..., graiul *groaznic şi spăimos*,... umbletul lui *trufaş*" (CIst., 79), „*marghiol..., becisnec, blestemat,* dă neam *mojic* şi *foarte* om *spurcat* " (G Ist., 181).

Exemplele citate pun în evidenţă ponderea deosebită a epitetului apreciativ, plasat de regulă după regent, într-o literatură de tip moralizator. Dimitrie Cantemir şi Antim Ivireanul se individualizează însă din nou în descrierile lor (citate anterior) prin atenţia acordată epitetului fizic, nu o dată metaforic sau sinestezic, dar totdeauna sensibilizator. Acest ultim efect este obţinut rar şi prin alăturarea, în aproape aceleaşi surse, a unor epitete morale la substantive ce nu aparţin sferei semantice „uman": „vremea iaste *melanholică* sau *tristă*" (CD, 5^{v}), „*mângâioasă* faţă câmpului" (CII, 165^{r}), „Rămăsăiu acum *pustie şi ufilită*/... arsă cu foc şi surpată" (Pl. S, 1^{r}).

[59] Vezi mai sus, p.304.

Scanned with OKEN Scanner

Comparaţia se menţine în rândul figurilor semantice cel mai frecvent utilizate. Ea are de regulă structură simplă şi sens clar, chiar dacă, în anumite contexte, lipseşte (fiind considerat superfluu) elementul care a mijlocit raportul comparativ. Nu o dată însă, în operele autorilor savanţi, comparaţia se realizează printr-o perioadă, care aminteşte, ca în cazul lui Miron Costin, „de comparaţiile nobile, de amplificarea retorică şi de simetria frazelor din epopeea latină“[60].

Cel mai adesea comparaţia porneşte de la structuri specifice limbii comune, de la imagini curent utilizate şi de la corelaţii uşor de făcut: „pica elenii *cum pică nişte spicuri* când le bate piatra“ (IT, 123^{v}), „iar turcii tot îi goniè, *ca nişte lupi*, pre lângă obuz“ (NL, 239). De multe ori comparaţia îşi găseşte însă originea în lecturile preferate ale timpului (scrieri religioase sau cărţi „populare“), faptul având drept consecinţă diminuarea, prin stereotipie, a valorii ei de sugestie: „era tânăr şi frumos *ca un înger*“ (IT, 122^{v}), „barba îi era albă *ca zăpada*“ (NL, 93), „aceasta să ivéşte... frumoasă *ca luna* şi aleasă *ca soarile*“ (AD, 18^{v}).

Rolul comparaţiei este de obicei plasticizant, apreciativ sau evocator[61]: „mânule *ca aripile*“ (CII, 223^{r}), „şi aşè au oborât pre turci, *ca cum i-ar mătura* cu o mătură“ (NL, 239). În tot mai numeroase contexte raportul comparativ serveşte însă la sensibilizarea imaginii: „acesta... *ca soarele* de luminos, *ca luna* de arătos“ (CII, 222^{v}), „eşti mai înaltă *decât ceriurile* şi mai curată *decât soarele*“ (AD, 19^{v}). Funcţia retorică a comparaţiei, mult mai puţin înregistrată, persistă încă în structurile multiple, bazate pe enumerare: „Lumea aceasta iaste *ca o mare* ce să turbură, întru care niciodată n-au oamenii odihnă, nici linişte. Corăbiile între valuri sânt împărăţiile, crăiile, domniile şi oraşele, mulţimea norodului, politiile, suppuşii, bogaţii şi săracii, cei mari şi cei mici sânt cei ce călătoresc şi să află în nevoie...“ (AD, 144^{v}). În alte contexte, de asemenea ample, insistenţa asupra ideii se face prin gradaţie: „Aleasă iaste, cu adevărat, *ca soarele*, pentru că iaste încununată cu toate razele darurilor dumnezeieşti şi strălucéşte mai vârtos între celelalte lumini ale ceriului. Aleasă iaste şi frumoasă *ca luna*, pentru că cu lumina sfinţeniei stinge toate célélalte stéle şi pentru marea şi minunata strălucire de toate şireagurile stélelor celor de taină să cinstéşte, ca o împărătească. Aleasă iaste *ca revărsatul zorilor*, pentru că ea au gonit noaptea şi toată întunecimea păcatului şi au adus în lume zioa cea purtătoare de viaţă“ (AD, 17^{v}).

---

[60] Paula Diaconescu, *O comparaţie retorică la Miron Costin*, în LR, XLVI, 1997, nr. 1-3, p. 70. Vezi şi Dragoş Moldovanu, *op. cit.* p. 136-137.

[61] Cf. Paula Diaconescu, *art. cit.*, p. 64.

Scanned with OKEN Scanner

De mai puţine ori, comparaţia retorică exprimă, prin paralelism, o „meditaţie asupra spectacolului naturii şi destinului uman, asupra devenirii condiţiei umane“[62]: *„Precum munţii cei înalţi şi malurile céle înalte, când să năruiesc de vreo parte, pre cât sînt mai înalţi, pre atâta şi durăt fac mai mare când să pornesc, şi copacii cei înalţi mai mare sunet fac când să oboară, aşea şi casele céle înalte şi întemeiate cu îndelungate vrémi cu mare răzsipă purceg la cădére, când cad“* (CLM, 135).

Metafora, deşi are atestări numeroase, scade ca pondere de ansamblu în cadrul figurilor semantice (raportată la comparaţie, constant utilizată, şi la epitet, în evidentă creştere numerică). Predominant explicită, ea este exprimată în primul rând prin substantive, rolul său principal fiind, în consecinţă, plasticizarea: „Înţelépţéşte ai giudecat ca *eu*, *plugariul*, carile la *holda minţii* tale am ostenit,... mai întâi din *roada* ei să nu iau“ (CD, VIII^{r}), „<Cameleonul este> *organul* fărădelegii, *vasul* otrăvii, *lingura* vrajbii, *tocul* minciunilor, *sâlţa* amăgélii, *cursa* vicleşugului, *văpsala* strâmbătăţii şi vândzătoriul dreptăţii“ (CII, 177^{r-v}), „această *mreajă a învăţăturii...* iaste foarte de folos“ (AD, 93^{r}).

În scrierile de tip retoric, metafora are, ca şi în perioadele anterioare, rolul de a apropia prin concretizare abstracţiunile: „*desfătările* tale, *pulbere şi fum*“ (CD, 1^{v}), „ţinem *balaurul* cel cu 7 capete, *zavistia*, încuibat în inimile noastre“ (AD, 85^{v}), „armăsariul acmu *icoana morţii* în *oglinda vieţii* sale privind“ (CII, 64^{v}). În acelaşi timp, în textele beletristice religioase ea oscilează, datorită tradiţiei scrisului bisericesc, între simbolizare şi sensibilizare: „<Maica lui Dumnezeu> iaste *izvor...*, iaste *chiparos...*, iaste *crin...*, iaste *nor...*“ (AD, 17^{v}-18^{r}).

Aceeaşi tradiţie, căreia i se alătură influenţa deosebită a retoricii bizantine, explică frecvenţa ridicată şi, în consecinţă, stereotipia anumitor metafore, devenite deja loc comun în limbajul figurativ: „şi apuse *zarea soarelui* [= Nifon, luminătorul] dinaintea a tot ochiul“ (Let. C, 92), „*Norii* ce negresc văzduhul, *fulgerele* ce orbesc ochii, *tunetile* ce înfricoşază toată inima vitează *sânt întâmplările* céle de multe féliuri neaşteptatele pagube, *înfricoşările* vrăjmaşilor...“ (AD, 145^{r}).

Dimitrie Cantemir pare să inoveze şi structura metaforei româneşti. Descrierile de natură şi portretele prezente în *Istoria ieroglifică* dovedesc inventivitate, sensibilitate şi exerciţiu artistic atât în metaforele implicite (*făclia cea de aur* „luna“ 58^{r}, *mâna cea de aur* „soarele“ 218^{v}, *sféşnicul de diiamant* „cerul serii“ 58^{r}, *dégetele de trandafir* „razele soarelui“ 218^{v}), cât şi în cele explicite (prezente, spre exemplu, în portretul ce ilustrează frumuseţea masculină ideală: *„faţa trandafirului, fruntea iasiminului, gura*

[62] *Ibidem*, p. 64.

Scanned with OKEN Scanner

bujorului, dinţii lăcrămioarelor, grumadzii păunului 223[r]). Similitudinile cu unele dintre metaforele utilizate, chiar dacă mai rar, de Antim Ivireanul (a se vedea, spre exemplu, în tabloul înserării, *ochii ceriului* „stelele" şi *tâmpléle <lor> céle de argint*, AD, 47[v]) sugerează totuşi posibilitatea unei puternice influenţe a canonului stilistic medieval şi în acest aspect al scrisului domnitorului moldovean.

Inovatoare sunt de asemenea, în contextul scrisului vechi românesc, şi alte câteva metafore concretizatoare ce pun în evidenţă, tot în *Istoria ieroglifică*, o autentică „violenţă de limbaj": *„capete de hârtie* şi *crieri de aramă* sintem şi în *saci de mătasă gunoiu scârnav* purtăm" (CII, 278[v]).

Personificarea, utilizată încă în scrierile de dezbatere morală de tip vechi (predicile ce aveau ca subiect disputa dintre suflet şi trup), devine, în opera beletristică a lui Dimitrie Cantemir, alegorie. Totodată, la nivelul scrierilor beletristice valoroase (*Istoria ieroglifică* şi *Didahiile*), şi mai puţin în cronici, personificarea se transformă tot mai des din mijloc de structurare a textului ca pseudo-dialog în funcţie a unei alte figuri de gândire. Apar astfel frecvent metafore personificatoare (prin intermediul verbului, de obicei): „munţii *strigă*..., dealurile *grăiesc,* câmpii *mărturisesc*..., pietrile *vorovăsc*, lémnele *povestesc"* (CII, 263[r]), „<luna> ne *povăţuiaşte*" (AD, 17[r]), „*au ascuns* soarele toate razele lui" AD, 47[r]) şi, mai rar, epitete cu acelaşi rol: *„mângâioasă* faţa câmpului" (CII, 165[r]), „vrémea iaste *melanholică* sau *tristă*" (CD, 5[v]), „Rămăsăiu acum *pustie şi ufilită"* (Pl. S, 1[r]).

În sfârşit, hiperbola cunoaşte puţine atestări. Ca şi în scrierile narative anterioare, ea are, în *Istoria ieroglifică*, rol predominant intensificator: „toţi munţii şi codrii de fapta ce făcuse să răzsuna şi toate văile şi holmurile de huietul glasului să cutremura" (CII, 260[r]).

Figurile de construcţie înregistrate în textele beletristice din secolul al XVIII-lea sunt mult mai elaborate şi mai frecvente şi au valori şi funcţii mai rafinate decât cele din perioada anterioară. Este aceasta o dovadă a asimilării, în textele reprezentative, a regulilor retoricii bizantine şi (prin Dimitrie Cantemir şi Miron Costin) chiar a acelora promovate de retorica medievală apuseană. Expresia „frumoasă", bine armonizată şi structurată, este din ce în ce mai frecvent un indiciu al scrisului literar beletristic.

Repetiţia, figură de construcţie cu efect retoric evident, are atestări numeroase şi modalităţi de realizare diverse. Repetiţia propriu-zisă şi anadiploza sunt, datorită structurii elementare, puţin frecvente. Repetiţia anaforică, de regulă ternară, mai elaborată, cu efect deopotrivă în armonia frazei şi în retorismul discursului, are în schimb atestări numeroase, atât în scrierile bisericeşti, cât şi în cele laice: *„Au tu mie vei să*-mi spui? *Au tu pe mine vei să* mă înveţi? *Au vei să* dzici că eşti la ani mai vechiu decât mine?"

Scanned with OKEN Scanner

(CD, 25[r]), „*Unde ti-i* ascunde, sărace, *unde ti-i* suppune, blăstămate, *unde ti-i* mistui, pedepsite, *unde ti-i* ivi, urgisite? *Iată*, munţii strigă, văile răzsună, *iată*, dealurile grăiesc, câmpii mărturisesc, *iată*, pietrile vorovăsc, lémnele povestesc; *iată*, iarba cu gălbenirea şi florile cu veştedzirea arătând, vădesc ...“ (CII, 263[r]), „*Nu spunem că* ţinem bălaurul cel cu 7 capete, zavistia ... *Nu spunem că* strâmbătăţile ce facem totdeauna ... *Nu spunem că* crédem minciunile slugilor noastre ...*Nu spunem că* pre carile îl vedem ... îl lăudăm“ (AD, 85[v]-86[r]), „Aşe era jac într-însa *cum ar fi fost ei, săracii* pricina răutăţii, *cum ar fi ei, săracii*, sfătuit să vie leşii cu oaste la Hotin“ (NL, 56).

Dimitrie Cantemir şi Antim Ivireanul au transformat, după cum se observă, anafora în mijloc de structurare a textului pe spaţii extrem de largi.

Autorul *Istoriei ieroglifice* apelează, de asemenea, pentru prima dată în scrisul românesc, la un tip special de repetiţie fonetică cu rol intensificator şi cu efecte remarcabile în structura textului[63]: „de năprasnă din toate părţile şi marginile pământului holburi, vivore, *tremuri, cutremuri, tunete, sunete, trăsnete, plesnete scornire*“ (143[v]), „*tunară, detunară, trăsniră, plesniră, răcniră, piuiră* şi din toate părţile cu mare urgie marile aceste jiganii asupra micşoarelor musculiţe să răpedziră“ (158[r]; vezi, în aceeaşi sursă, şi 157[r]). Procedeul va fi atestat şi spre sfârşitul secolului al XVIII-lea, în forme mult mai puţin valoroase şi cu efecte stilistice diferite, la Ioan Cantacuzino (în *Cântic beţivesc*, în imitarea onomatopeică din „*cli, cli, cli, cli, cli*“ CPN, 22, 23).

Dimitrie Cantemir şi Antim Ivireanul utilizau, după cum arată unele citate reproduse pentru ilustrarea repetiţiei anaforice, paralelismul de structură, reluând fraze cu organizare internă identică pentru echilibrul şi muzicalitatea construcţiei. În *Didahii* şi în unele cronici apar paralelisme semantice (de regulă antitetice), menite să argumenteze o idee prin opunerea a două realităţi ilustrate prin acumulare: „*Nu să cuvine cinstea şi lauda numai oamenilor celor mari şi bogaţi, că sânt vrédnici acestui dar şi cei mici şi smeriţ. Că, măcar că cei mari strălucesc cu hainele céle de mult preţ, şi cei mici n-au cu ce să-ş acopere trupul; cei mari să odihnesc pe aşternuturi moi şi frumoase, şi cei mici să culcă pe pământul gol şi pe paie; aceia însoţiţi cu mulţime de slugi, iar aceştia lipsiţi, pustii şi de ajutoriu şi de priiateni; aceia între răsfăţări şi între bogăţii şi aceştia între primejdii şi între întristăciune*“ (AD, 150[r]), „*Focul îl stingi, apa o iezăşti şi o abaţi pe altă parte, vântul când bate, te dai în laturi într-un adăpost şi te odihneşti,*

[63] Vezi, pentru originea,valoarea stilistică şi frecvenţa asonanţelor la Dimitrie Cantemir, şi Manuela Tănăsescu, *op. cit.*, p. 191; Dragoş Moldovanu, *Dimitrie Cantemir între Orient şi Occident*, p. 82-85.

Scanned with OKEN Scanner

soarele întră în nour, noaptea cu întunerecul trece şi să face iar lumină, iar la grec milă sau omenie, sau dreptate, sau nevicleşug, nici unele de aceste nu sânt, sau frica lui Dumnedzău" (NL, 92)[64].

9. Beneficiar, pe de o parte, al unei tradiţii ilustrate predominant de scrisul bisericesc şi asimilând, pe de altă parte, noi modele stilistice, uzuale în literatura latină şi bizantină, stilul beletristic oscilează deci, în secolul al XVIII-lea, între traducere (imitaţie) şi depăşirea modelului. În aceste condiţii, particularităţile „tradiţionale" stau alături cu trăsături inovatoare, apărute, în majoritatea textelor, predominant în sintaxă şi în organizarea discursului. Înnoiri semnificative, dar cu atestări puţin numeroase în ansamblu, sunt semnalate de asemenea în limbajul figurativ şi chiar în vocabular.

Stilul beletristic evoluează în mod evident, în această perioadă, spre creaţia originală. Între autorii de marcă de la începutul secolului (Dimitrie Cantemir şi Antim Ivireanul) şi scriitorii din deceniile premergătoare anului 1800 este însă o diferenţă netă de valoare, explicabilă prin absenţa unei circulaţii a modelelor româneşti[65] şi, nu în ultimul rând, prin nivelul general al scrisului literar (ilustrat de scrierile laice cu cea mai largă circulaţie, cronicile şi aşa-numitele „cărţi populare").

Diferite sunt de asemenea dominantele literaturii artistice; cele două componente, religioasă şi laică, schimbă între ele poziţia dominantă, în consens cu evoluţia generală a culturii româneşti, încă din jurul anului 1750.

Textele beletristice bisericeşti, prin definiţie conservatoare, continuă să exerseze în limitele impuse de model. Textele laice încearcă să se adapteze la rigorile stilistice promovate de literatura umanistă europeană. Ele caută totodată echilibrul între influenţa cultă (de tip latino-bizantin, în primul rând), dominantă, şi cea populară, exercitată de limba vorbită sau de creaţia folclorică, ultima aflată încă la începuturile manifestării sale.

Stilul juridic-administativ – confirmarea conservatorismului

1. După dezvoltarea de tip extensiv marcată de traducerea şi de tipărirea marilor coduri de legi de la mijlocul secolului al XVII-lea, literatura juridico-administrativă în limba română a intrat într-o evidentă perioadă de stagnare.

---

[64] Vezi şi Paula Diaconescu, *art. cit.* , p. 63-74, unde este analizat un paralelism sinonimic, ce sugerează ideea de dezastru, realizat, după modelul clasicilor latini, de Miron Costin.

[65] Vezi şi Eugen Negrici, *Antim, logos şi personalitate*, Bucureşti, 1971, p. 32.

Scanned with OKEN Scanner

Instanţele de judecată (civile şi religioase) utilizează, în absenţa unor lucrări de specialitate noi, textele fundamentale apărute anterior. Copiile după pravilele tipărite (laice sau bisericeşti) perpetuează şi ele, fără nici o modificare, modelul care le-a stat la bază. Actele de cancelarie sunt subordonate, de asemenea, unor tipare aflate în uz încă înaintea anului 1650, iar difuzarea oficială a unor imprimate pentru uzul diecilor standardizează şi permanentizează structurile preexistente. Foile volante, complementare marilor coduri de legi (în primul rând în Transilvania) sau alternativă pentru poruncile domneşti tradiţionale (dincoace de munţi), sunt adesea doar formal inovatoare.

În aceste condiţii, stilul juridico-administrativ se caracterizează prin conservatorism, accentuat de repetarea şi precizarea structurilor specifice. Puţinele inovaţii constatate în textele de specialitate din secolul al XVIII-lea sunt, de aceea, mai degrabă specializări sau mutaţii valorice în cadrul unor tendinţe cunoscute deja din scrierile anterioare anului 1700.

2. În cadrul morfologiei, se remarcă în primul rând extinderea redactării de tip obiectiv, impersonal, care asigură caracterul neutru şi valoarea de generalitate a discursului în toate textele de lege şi în majoritatea documentelor oficiale. Formelor verbale specifice (conjunctivul şi indicativul, cuplate de regulă în aceeaşi frază, prezumtivul şi reflexivul pasiv), utilizate la persoana a III-a, li se alătură prin frecvenţă deosebită, pronumele relative şi nehotărâte, adverbele explicative, conjuncţiile şi locuţiunile conjuncţionale conclusive, precum şi o serie de construcţii adjectivale calchiate (*mai sus dzis, mai sus scris*), utile pentru evitarea repetiţiilor şi a discursivităţii. Singure poruncile domneşti continuă să utilizeze redactarea de tip subiectiv, în care persoanelor întâi şi a doua ale pronumelor personale şi ale verbului li se alătură încă imperative, conjunctive cu valoare imperativă, vocative şi chiar interjecţii[66].

Alături de aceste numeroase elemente de continuitate, în textele juridice şi administrative alcătuite după 1700 se constată o evidentă specializare în utilizarea formelor pronominale. *Noi* devine astfel, în scrierile administrative, plural al majestăţii: „*Noi*, Grigorie Ghica voivoda..., *scriem*“ (1739, DRA, II, 207), „*Noi*, Costandin Mihail Cehan Racoviţă voievoda..., *dăm ştire*“ (1756, DRA, II, 325), „*noi* cu această scrisoare a noastră vă *dăm în ştire*“ (ACP, 3r), în vreme ce în textele de lege el desemnează fără excepţie autorul sau autoritatea juridică: „*Noi*, Maria Tereza..., *arătăm* şi înştiinţare *facem*“ (Jur., 1r), „Cu mila lui Dumnezeu, *noi*, Costandin Mihail Cehan Racoviţă voievod,... *facem ştire*“ (Hris. 1756, 2r), „Deci şi *noi*..., miluiţi fiind cu domniia ţării aceştiia...“ (Hris. 1757, 1r). În foile volante şi

[66] Vezi ILRV, p. 464-469.

Scanned with OKEN Scanner

în unele hrisoave domneşti, pronumele de politeţe este folosit, alături de pronumele personal, ca mijloc de adresare către persoane juridice cu rang inferior: „cu înălţarea a trei dégete a mâinii dreapte *dumneavoastră* îl veţi face, asémenea fieştecare iscălitura giurământului cu mâna *dumneavoastră* îl veţi iscăli" (Jur., 2[r]), „Amândoi *dumnealor* vel logofeţii... să caute condica de răvaşă" (Hris. 1775, 163), „să vă adunaţi *dumn.* la câte una din casile *dumn.* pentru căutarea pricinilor de judecăţi" (Hris. 1776, 170), dar „*Voi* aţi auzit aţi văzut toate lucrurile" (Procl. 1770, 1[r]). De asemenea, în documentele oficiale, *care* începe să fie utilizat cu valoare demonstrativă, devenită specifică stilului juridic.

Atestată, la început doar în sintagme de tipul *pentru care lucru*, noua valoare semantică se impune prin locuţiunea conjuncţională *pentru care (cari)* (1714, DRA, I, 271; 1750, DRA, II, 294, 296 etc.), prezentă adesea în pasajele executorii ca substitut pentru mai vechile şi mai frecventele *d(e)reptu ace(a)ea*, *întru ace(a)ea* sau *p(r)entru ace(a)ea.*

3. La nivel sintactic, dominante sunt trăsăturile ce asigură precizia, claritatea, univocitatea şi caracterul constatativ al comunicării, cunoscute şi în scrierile anterioare (prezenţa concomitentă a subiectului, exprimat, de regulă prin pronume relative sau nehotărâte, şi a predicatului; structura simplă a frazei, corelată strict şi stereotip, în cazul subordonării, cu nevoia de identificare a infracţiunii şi a infractorului; predominanţa formulării enunţiative)[67].

Singurul element de noutate este adus, în acest context, de foile volante. În acest tip nou de text, frazele încep uneori, exact ca în documentele oficiale moderne, cu un gerunziu[68]: „*Fiind* între a noastră preaînălţată curte şi între strălucitoarea turcească poartă ... adunată comisie ... ne iaste dată ... " (Jur., 1[r-v]), „*Ajungând* această înaltă a noastră poruncă în ştire să vă fie ..." (Hat., 1[v]). Forma verbală amintită, prezentă de mai multe ori într-un text, punctează fragmentele lui importante, transformând nu o dată o întreagă foaie volantă într-o singură frază deosebit de dezvoltată: „*Fiind*... adunată comisie..., *hotărând şi intrând*..." (Jur., 1[v]), „*Ajungând* această ... poruncă în ştire să vă fie ... şi *făcându-se* arătate şi cunoscute cuprinderile lor, *fiind* cu deadinsul céreri de milă şi de milosârdie..." (Hat., 1[v]).

4. Organizarea materiei noilor documente de cancelarie, difuzate prin tipar, începea deci să se facă, în absenţa unor elemente formale specifice, prin utilizarea unor mijloace gramaticale. Celelalte acte de cancelarie îşi

---

[67] *Ibidem*, p. 466-468.

[68] Fenomenul va fi consemnat şi în textele juridice propriu-zise în prima jumătate a secolului al XIX-lea (vezi şi I. Coteanu, *Structura şi evoluţia limbii române (de la origini până la 1860)*, Bucureşti, 1981, p. 151-153).

Scanned with OKEN Scanner

structurează conţinutul specific după formularul tradiţional. Dovadă a perfecţionării şi modernizării administraţiei, oficialităţile (civile şi bisericeşti) pun acum la dispoziţia diecilor modele de redactare tipărite (vezi ACP, 11r-13r, 15r)[69], cu consecinţe uşor de bănuit asupra standardizării structurilor.

Urmare a aceluiaşi proces de perfecţionare a organizării juridico-administrative, în unele documente emise de instituţiile centrale ale provinciilor româneşti apar, în ultimele decenii ale secolului, elemente de structurare formală specifice textelor de lege (capitole, paragrafe, trimiteri corelative). Iată un citat din *Sobornicescul hrisov*, adoptat, în 1785, de domnul Moldovei, după o „obştească anafora", adică un referat preliminar întocmit de câţiva membri ai divanului: „Însă, fiindcă, *precum s-au arătat mai sus*, hotărârea cea mai pre larg şi mai cu deadinsul asupra acestor pricini iaste cea din vremea pomenitului domn Grigorie Alexandru Ghica vodă, făcându-se socoteală... asupra *acelor arătate zece ponturi...*, nu s-au făcut acum nici o strămutare" (Hris. 1785, 25).

Este, fapt uşor de constatat, o influenţă a scrierilor juridice de specialitate, care, chiar în condiţiile unei întinderi mult inferioare marilor coduri de legi anterioare, continuă să-şi organizeze, în mod firesc, materia în unităţi tematice speciale.

5. Vocabularul, aflat direct sub influenţa realităţilor social-politice şi economice, se află, mai mult decât orice compartiment al limbii scrierilor juridice şi administrative, sub semnul înnoirii.

Terminologia de provenienţă populară, singura utilizată pentru denumirea gradelor de rudenie, a relaţiilor din cadrul familiei şi a majorităţii infracţiunilor morale, este concurată, în domeniul relaţiilor juridice, al celor sociale şi economice, de tot mai multe neologisme, împrumutate din neogreacă sau turcă, dar, tot mai frecvent, în primul rând în Transilvania şi în Oltenia (în perioada ocupaţiei austriece), din latină sau din limbile romanice de cultură[70].

---

[69] În vocabularul literar al epocii pătrunseseră deja *formă* şi *formulă*, termeni neologici latineşti, pentru a desemna formularul specific textelor juridice. Teodor Corbea consemna astfel în *Dictiones latinae cum valachica interpretatione* ([Braşov], c.1700), ca explicaţie pentru *concepta verba*, următorul enunţ: „*Forma* (sau izvodul) de obşte zâcătoare după notarius (scriptori), a scrisului jurământ" (61v). Iar într-un document bisericesc transilvănean din 1742 se spune că „s-au cetit *formula* jurământului pentru pather theolog şi de tot S. S. mare s-au aprobăluit" (MAS, 152).

[70] Vezi Gheorghe Chivu, Emanuela Buză, Alexandra Roman Moraru, *Dicţionarul împrumuturilor latino-romanice în limba română veche (1421-1760)*, Bucureşti, 1992, p. 22-26.

Scanned with OKEN Scanner

Neologismele desemnează în primul rând câteva componente ale relaţiilor juridice: instanţele de judecată – *comisie* (Jur., 1[r]), *dişcreţie* „instanţă judecătorească" (1752, SDŞ, 223), *divan* (1701, DRA, II, 95;1707, DRA, I, 217;1745, DRA, I, 348), *inştanţie* (1724, SDŞ, 107; 1736, SDŞ, 197), *siseon* „sesiune judecătorească" (1737 DRA, I, 367) etc.; acte şi texte de lege – *anafora* (Hat., 1[v]; 1747, ISD, XXII, 36, XXIII, 250, 257), *atestaţie (atiştaţie)* (1724, SDŞ, 107; 1737, DRA, I, 367), *copie* (1700, SDŞ, 1), *document (docoment)* (1733, ISD, XIV, 50; 1737, ISD, XIV, 50), *ecstract* (1732, DRA, I, 336), *inventarium* (1752, ISD, XII, 63), *parie* „copie" (1728, ISD, X, 420), *referat* (1742, SDŞ, 216), *rezoluţie* (1732, DRA, I, 335), *testament* (1770, DRA, I, 577) etc.; organe ale administraţiei şi funcţionari publici – *administraţie* (1722, DRA, I, 304), *canţelist* (1729-1730, ISD, V, 149), *comisariatuş* (1748, DC, 1[r], 3[r]), *comisariu* (Jur, 1[r]), *consiliariu* (1723, DRA, I, 305), *derectorat* (1729, DRA, I, 323), *ecjecutor(iu)* (1742, MAS, 153,156), *fişcuş* (1733, DRA, I, 337), *inşpector* (1736, DRA, I, 30), *maghistrat* „sfat orăşenesc" (1735, ISD, XII, 231), „membri ai sfatului orăşenesc" (1744, OC) etc.

Terminologia neologică este consemnată frecvent şi în denumirea relaţiilor şi a acţiunilor economice: *administrălui* (1742, MAS, 147), *arendator* (1737, DRA, I, 368), *arendă* (1737, DRA, I, 368), *capital* (1739, ISD, XIII, 236), *chirie* (1738, ISD, V, 235; 1775, DRA, I, 597), *chiverniseală* (1735, DRA, I, 353; 1753, DRA, II, 305), *comişioru* „comisionar" (1727, SDŞ, 144), *contract* (1758, ISD, XII, 70), *cvietanţie* (1733, ISD, XIV, 50), *epitropevsi* „a administra" (1711, Ur., XXI, 142), *funduş* (1742, MAS, 148), *magazin* „magazie" (1737, DRA, I, 369), *mortasipie* „taxă de vânzare" (1777, ISD, XXII, 3), *muşteriu* (1764, DRA, I, 561), *răştanţie* (1733, SDŞ, 161) etc.

În denumirea acţiunilor cu caracter juridic, a pedepselor dictate de instanţele de judecată sau a obligaţiilor cetăţenilor faţă de administraţie, neologismele provenite din aceleaşi limbi de cultură ale epocii (neogreaca, turca sau latina), direct sau prin diverse filiere, sunt încă puţin numeroase, dată fiind implicarea directă a persoanelor cu o cultură mai puţin modernă: *apelaţie* (1733, DRA, I, 338; 1743, MAS, 157), *apelălui* (1742, MAS, 157), *conformolui* (1727, SDŞ, 144), *contradicălui* (1742, MAS, 147), *ecjecuţie* (1742, MAS, 153), *pliroforisi* „a informa" (1757, Ur., VI, 8; 1775, Ur., VI, 456), *protăştălui* (1728, ISD, X, 417); *admonălui* „a soma" (1742, MAS, 154), *arest(u)* (1728, ISD, X, 419; 1737, DRA, I, 367), *birşăgălui* „a amenda" (1742, MAS, I, 150), *obligălui* (1734, ISD, XII, 224), *(a veni de) hac* „a pedepsi" (1772, DRA, I, 449); *adet* „impozit" (1714, DRA, I, 269; 1754, DRA, II, 311), *angarie* „bir" (1777, ISD, XXII, 13, 24), *camănă*

Scanned with OKEN Scanner

(1700, BDB, III, 107), *contribuţion (contrebuţion)* „impozit" (1729-1730, ISD, V, 149; 1736, DRA, I, 358), *descreţion* „contribuţie obligatorie" (1729-1730, ISD, V, 148), *haraci* (1731, DRA, I, 330; Hat., 3[r]), *impoşiţiu* „impozit" (1742, SDŞ, 108), *mertic* (1731, DRA, I, 330), *orândă* „impozit pe cârciumă" (1753, DRA, II, 305), *zaherea* (1731, DRA, I, 330) etc.

În ultimele sfere semantice amintite, termenii noi stau alături de lexicul juridic tradiţional, împrumutat din vocabularul comun sau apărut sub influenţa slavonei, vechea limbă a administraţiei, prin împrumut sau calc.

Deşi rămâne în ansamblu conservator, vocabularul juridico-administrativ cunoaşte deci, în secolul al XVIII-lea, prin intermediul documentelor oficiale în primul rând, o evidentă îmbogăţire, diversificare şi specializare. Concomitent, scade numărul seriilor sinonimice şi, în consecinţă, cresc claritatea şi univocitatea textului de specialitate.

6. Evoluând în condiţii speciale, impuse, pe de o parte, de utilizarea constantă a vechilor coduri de legi şi, pe de altă parte, de modernizarea lentă a administraţiei civile, stilul juridic şi administrativ manifestă, în secolul al XVIII-lea, o remarcabilă continuitate (şi deci stabilitate).

Caracteristicile dominante din morfologie, sintaxă şi organizarea materiei sunt, cu rare excepţii, perfecţionări sau specializări ale structurilor utilizate înainte de 1700. Terminologia juridică, având şi ea în componenţă elemente puse în circulaţie încă de la mijlocul secolului al XVII-lea, devine totuşi, urmare a unor influenţe de tip neologic, mai bogată şi mai precisă. Împrumutul unor cuvinte noi, ce ilustrează domenii de activitate socială puţin sau deloc abordate anterior, şi reducerea sinonimiei sunt urmate apoi şi în acest domeniu de o evidentă specializare.

Unitar şi mult mai cuprinzător ca tipuri de text decât anterior (în special în privinţa documentelor oficiale), scrisul juridic şi administrativ continuă, în cursul secolului al XVIII-lea, tendinţa de separare, din punct de vedere terminologic, a legislaţiei laice (racordată la modernizarea societăţii) de cea religioasă (prin definiţie conservatoare).

Stilul ştiinţific şi tehnic – asimilarea unor modele occidentale

1. Ilustrat prin puţine texte specifice înaintea anului 1700, scrisul tehnic şi ştiinţific este, în secolul al XVIII-lea, principalul beneficiar al schimbării de mentalitate produse în cultura românească.

Scrieri numeroase, predominant laice, sunt consacrate unor domenii variate ale ştiinţei (geografia, lingvistica, istoria, medicina, matematica, filozofia). Ele răspund unor nevoi intelectuale diverse (lucrărilor de popularizare sau de tip didactic le stau alături opere ştiinţifice autentice) şi

Scanned with OKEN Scanner

aparţin predominant practicii ştiinţifice (fără a fi însă absente lucrările teoretice, de regulă descriptive).

Traducerile şi adaptările noi au la bază din ce în ce mai frecvent originale redactate în limbile latină şi neogreacă, cărora li se alătură însă tot mai des surse scrise în limbi romanice occidentale (italiană sau franceză), în germană sau chiar engleză[71]. Domeniul cultural slav, dominant în epocile anterioare, rămâne specific doar pentru textele tehnice religioase şi pentru unele scrieri de morală creştină.

Dovadă a unui orizont cultural în continuă lărgire şi consecinţă a unui nivel de instrucţie superior, stilul ştiinţific şi tehnic se individualizează, în secolul al XVIII-lea, prin numeroase trăsături specifice, cele mai multe fiind inovaţii faţă de structurile anterioare ale românei literare.

2. La nivel morfologic se impune în primul rând atenţiei o particularitate cerută de generalizarea redactării de tip obiectiv: utilizarea exclusivă a formelor verbale de persoana a III-a (folosite din ce în ce mai frecvent la reflexivul impersonal), în textele ştiinţifice, şi din ce în ce mai frecventă, alături de persoana a doua cu valoare de generalitate, în textele tehnice sau în pasajele de text cu caracter tehnic din scrierile ştiinţifice.

Sunt ilustrative în acest sens următoarele două contexte, extrase primul din *Gramatica* lui Dimitrie Eustatievici, iar al doilea din *Cartea întru carea să scriu mâncările*: „Pentru cunoaşterea împreunării glasnicilor cu cele împreună-glasnice *să cuvine* bine a lua aminte ca cele ce *să cade* a fi scrise în rând *să nu să scrie* deasupra, pentru că, numai fiind soglasnice mai multe într-o lovire, din acelea oareşicarele *să scrie* deasupra, iară, fiind cuvântul din sloveniri din două slove, nu mai multe, deasupra nici una *nu are* loc“ (EG, 11), „Asémenea *să fac* cojile de năramză, numai *tribuiesc să stea* mai mult în apă şi *să să fiarbă* în doao ape, întâi mai puţin, şi *să lapezi* apa acéea, apoi *să pui* altă apă şi *să* le *fierbi* mai mult, până ce *să vor muia* cât *trebuie*, şi apoi *urmează* de le *fă* ca cum *s-au zis* de cojile de lămâie“ (CBuc., 57^{v}).

Pasajele citate pun în mod clar în evidenţă diferenţele apărute deja între textele ştiinţifice şi cele tehnice în privinţa frecvenţei şi a valorii unor moduri şi timpuri verbale. Astfel indicativul prezent devine specific scrierilor ştiinţifice de tip descriptiv sau constatativ: „Numele *este* o parte a cuvântului“ (MGram., 3^{v}), „Postele aşa *să aşază*“ (DMA, 40), „Începătura planitei de la ghenarie *arată* aşa“ (Cal. 1733, 52), „Melanholia *iaste* o mutare şi o înstreinare la minte“ (Doft.^{1}, 49^{r}). Indicativul viitor este frecvent utilizat, alături de prezentul cu valoare de generalitate, în textele tehnice de

[71] Vezi N. A. Ursu, *Formarea terminologiei ştiinţifice româneşti*, Bucureşti, 1962, p. 13-126.

Scanned with OKEN Scanner

prezicere a viitorului: „De *va fi* la 14 senin, an bun, iară de *va fi* vânt, oaste“ (Cal. 1733, 57), „Vânt iute în Marea Mediteranului *strică* multe corăbii“ (FN, 7). Conjunctivul prezent (mult mai rar înregistrat decât în epocile anterioare în ansamblul stilului ştiinţific) devine specific textelor tehnice (laice şi religioase), unde are valoare de generalitate şi indică o acţiune obligatoriu de săvârşit sau exprimă un sfat recomandabil de urmat: „Omul tânăr *să nu-ş lase* sânge fără de nevoie“ (Cal. 1733, 56), „*să iai* racii, *să-i fierbi* cu apă şi cu sare“ (CBuc., 15[r]). În acest tip de texte conjunctivul alternează, datorită valorii sale, cu imperativul, ambele moduri fiind însă nu modalităţi ale adresării directe, ci mijloace stilistice de apropiere faţă de destinatar sau variante ale aşa-numitului *tu* generic: „Deci *ia* slănină *să* o *tai* mărunt şi-ntr-însa *să prăjăşti* ceapă tocată“ (CBuc., 36[v]), „*să fierbi* buruiana ce să cheamă... rumânéşte viorele“ (Doft.[2], 168[v]).

Dintre formele pronominale utilizate, *noi* se specializează ca plural al autorului în scrierile ştiinţifice, în timp ce în scrierile tehnice sau didactice el are valoare inclusivă, menită să atragă, să apropie sau să implice cititorul: „*Noi* iarăşi zicem cum că aceaste cuvinte ale Domnului să zic de preotul ce cântă la liturghie numai spuindu-le“ (ACL, 86[r]), „*Noi* am fi avut datorie să cunoaştem acel loc“ (DIP, 7[v]), „aicea am pus *noi* acest feliu de ziceri“ (ÎÎ, 18[r]); vezi şi „Deci scoposul doftorii este ca *să îndreptăm* discrasia..., adecă *să* o *răcim* şi răceala *să* o *înfierbântăm*“ (Doft[2], 2[r]).

3. Sintaxa scrierilor tehnice şi ştiinţifice cunoaşte şi ea, în cursul secolului al XVIII-lea, o evidentă perfecţionare şi specializare. Perfecţionarea, cerută de caracterul impersonal, obiectiv şi generalizator al comunicării, constă, în primul rând, în creşterea semnificativă a numărului subiectelor incluse, subînţelese sau nedeterminate în textele tehnice[72]. Iar specializarea, datorată delimitării tot mai precise a domeniilor de investigaţie ştiinţifică, se concretizează în preferinţa acordată unui anumit tip de subordonată. Astfel, textele teoretice descriptive (geografice, lingvistice, medicale sau matematice) folosesc frecvent atributive: „Rodosul iaste ostrov în Asia cea mică, în marea *ce să cheamă Adriatichi* “ (Geogr., 67[r]), „Graiul iaste a treia parte a cuvântului *ce să pleacă cu féţe, lucrare şi chipuri* “ (SG, 245[r]), „între maţe şi între peliţa dimprejurul lor, *care să numéşte grecéşte peritoneon...*, multă umezeală şi apătoasă umădătură să adună...“ (Doft[2].,21[v]), „Numele acela *care arată* de câte ori iaste cuprins unişoare... să cheamă numerul dezlegător“ (DMA, 98). Prognosticelor, dar şi textelor de tip tehnic, le este specifică frecvenţa ridicată a temporalelor şi a condiţionalelor: „*Când iaste creşterea lunei*, sămânţa vârtoasă să samine la pământ uscat“ (Cal. 1733, 54), „*Când să va tâmpla ţinérea din răceala*

[72] Vezi ILRLV, p. 473.

Scanned with OKEN Scanner

părţilor celor din afară, cu cuviinţă iaste să ia acéstea pe dinlăuntru" (Doft.[2], 119[r]), „*Dupre ce vei griji péştile*, să-l speli bine" (CBuc., 10[v]); „Şi, *de vor fi rănite părţile udului*, apucă înainte hapuri de alxenxengi" (Doft.[2], 75[v]), „apoi o méstecă cu oauole bine şi, *de nu va fi slănina prea sărată*, pune şi puţinea sare" (C Buc., 42[v]), „Albinele *de nu vor zbura din ştiubeie*, semn iaste că răceala şi ploile vor ţinea" (Cal. 1785, 254).

De asemenea, pe fondul utilizării fireşti a comunicării enunţiative, manuale şi scrierile tehnice de popularizare se individualizează prin apariţia interogativelor didactice: „*Ce este numele?* Este carele prin botez să dă omului." (EG, 35), „*Aşadară cât mai iaste datori a da?* Răspun<s>: 2 florinţi..." (ÎÎ, 67[v]), „*Şi ce nu face buna lucrare şi gătirea mai nainte a ţarinilor din mijlocul meşteşugului?*" (SLP, 4[r]).

La nivel sintactic, stilul tehnic şi ştiinţific se diferenţiază însă de celelalte variante ale limbii literare în primul rând prin câteva structuri specifice, unele înregistrate în toate tipurile de texte, altele caracterizând numai anumite domenii de activitate[73].

Foarte numeroase atestări au structurile terminologice explicative, utilizate pentru a clarifica anumiţi termeni noi sau anumite concepte: „Acrotirion..., care mai prost se cheamă cap sau pisc" (GN, 15[r]), "Ortografia purcede dintru aceste cuvinte greceşti: *"ὀρθός*, drept, şi *γράφω*, scriu, şi să numeşte ortografia, dreaptă-scrisoare" (EG, 2), "Să fierbi buruiana ce să cheamă ellinéşte *χαμεδρυς*, latinéşte *trissago*, italicéşte *gamantra* şi turcéşte *derbez*, rumânéşte *viorele*" (Doft.[2], 168[v]).

Un rol şi o frecvenţă similară au definiţiile, întâlnite şi ele în toate scrierile cercetate: „Tropic, cuvânt de gheografie ce însămnează abaterea a doao cununi, la care ajungând, soarele să abate şi creşte nopţile, micşurând zioa, iar la alta ajungând şi abătându-să, micşurează nopţile şi creşte zioa, şi să zic abatere de soare sau întoarcere de soare" (DIP, 2[v]), „Numele este o parte a cuvântului plecată carele fiinţă osăbită sau deobştnică însămnează" (MGram., 3[v]), „Numerul acela care arată de câte ori iaste cuprins unişoare cu numele mai mic întru unişoare cu numele mai mare să cheamă numerul dezlegător (numerus resolutorius)" (DMA, 98), „Melanholia iaste o mutare şi o instreinare la minte şi ca oareşicare nebunie şi işire din minţi, dar fără înfierbinţală" (Doft.[1], 49[r]), „Iubire de învăţătură iaste plăcăciunea nevoindu-să a căpăta ştiinţele céle folositoare şi a urma învăţăturile, pildele şi sfaturile altora" (DMC, 50).

---

[73] Vezi, pentru detalii şi alte exemple, articolul nostru *Stilul celor mai vechi texte ştiinţifice româneşti (1640-1780)*, în LR, XXIX, 1980, nr. 2, p. 119-121, XXX, nr. 1, p. 55-58, nr. 2, p. 142-143, nr. 3, p. 226-230, nr. 5, p. 507-508.

Scanned with OKEN Scanner

În textele lingvistice şi în cele matematice sunt utilizate reguli descriptive sau normative: „Toate cuvintele ce să cuvin Dumnezeirii nu numai să cuvine a să începe cu slovă mare şi a să însemna cu titla, ci tot cuvântul cu slove mari a să scrie este de cuviinţă“ (EG, 11), „Începând de la *unul*, numărăm până la *zece* şi apoi iară dentâiu începem; numai în loc *unul şi zece* şi *doao şi zece* şi celelalte, întru unişoare şi zeceşoare *spre* puind, cu o vorbă ne-au dat a zice *doaosprezece* până la *noaosprezece*“ (DMA, 20).

Caracterul didactic al textelor amintite favorizează şi apariţia exerciţiilor şi a problemelor: „A căriia putere este *şi*? A cei împreunătoare. A căriia furme ? A cei proaste. A căriia rânduieli ? A cei înainte-puitoare.“ (EG,133), „Apoi începem mai nainte de direapta unişoarele a le socoti zicând adecă: 3 şi 1 sânt 4 şi 2 sânt 6, aceste 6. Céle ce sânt suma unişoarelor desupt linie la locul unişoarelor să pun. După aceste socotim şi zeceşoarele într-un chip şi punem suma la locul zeceşoarelor şi celelalte“ (DMA, 40, 42), „Petru iaste datori lui Pavel 8 florinţi. Din aceştia au dat 6. Aşadară cât mai iaste datori a da? Răspuns: 2 florinţi, pentru că 6 din 8 rămâne 2“ (ÎÎ, 67^{v}).

Scrierilor lingvistice le sunt de asemenea specifice clasificările, ultimul tip de construcţie sintactică constituindu-se adesea în liste de paradigme ilustrative pentru *plecări* „declinări“ sau *înjugări* „conjugări“ (vezi, spre exemplu, tabelele cuprinse în EG, pe paginile 47-55, 59-63, 71-107).

În textele medicale şi într-un text tehnic special (*Cartea de bucate*) apar reţetele. Acestea au frecvent structura stereotipă cunoscută încă din scrierile anterioare anului 1700: „Cu unt de trandafir, cu oţet de trandafir şi cu apă de trandafir şi cu albeaţă de ou, bată-le cu lingura bine, apoi zorrăieşte-le, apoi îndoieşte o cârpă în patru sau cinci îndoituri şi, udând-o cu aceasta, leagă-i capul bolnavului“ (Doft.^{1}, 41^{r}), „Pentru toate feliurile de bube – leac, unt de dafin; să ungi pe acel cu bube, că-i va trece“ (BPB, 160^{v}), „Grijind péştile, să-l pui în tingire; deci să-i pui untdelemn, ceapă prăjită, apoi cât trebuie sare, dresuri, capere, ierburi tocate, stafide mărunte şi-l fiarbe; şi pe deasupra pune-i scorţişoară pisată şi pe dădăsupt fălii de pâine prăjită cu untudelemn“ (CBuc., 9^{v}). În manuscrisele ce formează primul tratat românesc de medicină, aceste construcţii sintactice speciale au însă o formă mai elaborată, în care textul românesc este completat sau chiar înlocuit de fragmente redactate integral în limba latină: „Când să va întâmpla ţinérea din răceala părţilor celor din afară, cu cuviinţă iaste să ia acéstea pă dinlăuntru: *Sperm. Cet. cum Castor. In vehic. Calido item Sal. fix Artemis. Sabin. & vel potius volatilis additis Remediis ex croc. & cinamon*, încât să năduşască răsfăţat“ (Doft.^{2}, 119^{r}; vezi şi 28^{v}, 34^{v}).

Scanned with OKEN Scanner

Ideile exprimate în lucrări filozofice, medicale sau istorice încep să fie susţinute prin citate: „Cercetând scripturile la S. Ioan e. 39..., aflăm scris prin S. Pavel a., Corint. 11, unde zice: «*Rogu-vă pre voi, fraţilor, prin numele Domnului nostru Isus Hristos...* »“ (PP, 1-2), „Iar la Etmuler, dascalul şcoalelor de la Lipsca, citim acest feliu: «*Pentru frigurile ce să numesc arsură, nici o doftorie usebită care să nu fie cuviincioasă şi la celelalte friguri nu s-au dat...*»“ (Doft.[2], 172[v]), „Aflatu-s-au în Ardeal... o piatră care au fost la capul podului pusă şi scrisă de acest pod cu aceste slove latineşti: «*Providentia Augusti, vere Pontificis virtus romana quid non domet sub jugum. Ecce rapitur et Danubius*»“ (C Ist., 16).

Scrierile de teologie dogmatică sau de polemică religioasă, precum şi unele lucrări istorice utilizează citatul ca punct de pornire pentru comentariu: „Iară zic şi célea ce zice evanghelistul Ioan: «Suflă asupra lor!» şi zise «Luaţi Duhul Sfânt şi de folos iaste voao ca eu să mă duc, că, de nu mă voiu duce, mângâitoriul nu va veni cătră voi, iară de mă voiu duce, îl voiu trimite pre el cătră voi.» Cu cuvintele acéstea vor şi silesc să dovedească cum că Duhul Sfânt purcéde de la Fiiul. Iară noi zicem că acéstea cuvinte, adecă *au suflat* şi *voiu trimite*, sânt graiuri acoperite într-un chip şi nepricepute şi nu zic curat şi aiave cum că Duhul Sfânt purcéde şi de la Fiiul“ (ACL, 76[r-v]).

În sfârşit, în textele matematice apar formulele, modalităţi de exprimare a unor operaţii aritmetice printr-o structură sintactică fixă, în care cuvintele sunt substituite de cifre sau de simboluri: „2 ori 8 sânt 16“ (ÎÎ, 65[r]), „2 + 5 = 7“ (DMA,134), „a – b = v“, „a x b = v“, „a: b = v“ (DMA, 136).

4. Ultimele exemple citate ilustrează începutul formalizării şi esenţializării comunicării ştiinţifice şi tehnice în limba română.

Semnelor şi simbolurilor matematice, prezente în *Ducere de mână cără aritmetica*, li se alătură, în *Gramatica* lui Dimitrie Eustatievici, abrevierile pentru numele categoriilor gramaticale cele mai frecvent utilizate, listele de terminaţii şi semnele prozodice. Acestea din urmă marchează silabele lungi, respectiv silabele scurte: „Ce este pasul disilav? Este care din doauă măsuri scurte sau lungi să cuprinde precum: spondei – *ceara*, pirihii ✓✓ *casa*, trohei – ✓ *cinste*, iamv ✓ – *voiesc*“ (EG, 215)[74]. În textele de prevestire sau în pasajele care abordează teme astrologice sunt consemnate simbolurile unor planete, respectiv ale metalelor puse în legătură cu acestea. Astfel, în

[74] Analize similare apar şi pentru alte tipuri de picior metric (EG, 215-216) sau de vers (EG, 217-224).

Scanned with OKEN Scanner

Calendarul tipărit la Braşov în 1733, în tabele speciale sunt consemnate simbolurile planetelor Saturn (♄, 34), Jupiter (♃, 11), Marte (♂, 19), Soare (☉, 26), Venus (♁, 34), Mercur (☿, 40) şi Luna (☾, 47). Majoritatea acestora apar, ca simboluri ale unor metale, şi în bucoavna intitulată *Întâia învăţătură*: „numele celor şapte metaluri şi semnele care în locul numelor lor să scrie: 1. plumbul ♄ ; 2. cositorul ♃ ; 3. fierul ♂ ; 4. aurul ☉ ; 5. argintul ☽ ; 6. Arama ♁; 7. argintul viu ☿“ (ÎÎ, 69ᵛ).

Alte două semne grafice, semnul de paragraf (§), întâlnit frecvent în scrieri matematice (DMA, 6), medicale (Doft.[1], 20ʳ) sau geografice (ÎÎ, 69ᵛ, 75ʳ), respectiv asteriscul (*), utilizat ca semn distinctiv al notelor în unele texte istorice (CH, 18, 19 ş. a.) şi filozofice (CD, 131ʳ; DMC, 22) pun în evidenţă modernizarea organizării materiei şi concentrarea redactării în scrisul ştiinţific.

5. Notele, modalitate inovatoare de asigurare a fluenţei textului ştiinţific, plasate în manuscrise pe marginea filelor, iar în tipărituri din ce în ce mai des în subsolul paginilor, înlocuiesc frecvent parantezele explicative sau construcţiile incidente: „Iară picioare aicea rumânéşte să scrisără numai acéstea (*fiindcă şi celelalte lăsate şi nescrise picioare toate dintru acéstea să alcătuiesc*), adecă duoslovnicul şi treislovernicul“ (MGram., 134ᵛ), „Căci s-au propovedit şi s-au făgăduit celui ce va prinde şi va aduce la stăpânitori un preot sau va omorî un preot să i se dea bacşiş 12 mii de livre“ (11ᵛ marg.: *o monedă cu acest nume*) (DIP, 11ʳ-ᵛ), „Cu legătuinţă şi împreunându-le zicem aşa: *doazeci şi unul, treizeci şi tri**...“ (în subsol: * *Aice au trebuit să pună mai nainte pravile céle ce să potrivesc cu limbile acéle care <... > în cartea aceasta sau în preajma. Şi de acolo s-au făcut precum izvodul rumânesc a paragrafului acest nu să potriveşte cu cel nemţesc*) (DMA, 22).

În cadrul notelor, dar şi în interiorul scrierilor ştiinţifice şi tehnice se fac trimiteri corelative la părţi din aceeaşi lucrare sau la surse utilizate pentru demonstraţie sau argumentare: „Al şeasele ţinut să cheamă Calotai. Acesta e de margine de Ardeal şi de alte părţi a ţării, *cum întâi la al 4 cap <spune>*“ (GA, 177), „Acestea şi alte multe feluri dă leacuri proaste *citeşte la învăţatul Aeties, cartea 7, cap. 50 şi mai departe*, care, fiind multe, nu putem toate să le scriem aici“ (Doft.[1], 30ʳ), „13. Când putem noi toate numerile céle ce să pun înainte după pravile a le zice, nu va fi atunce cu trudă acele pe rând bine a le scria, *precum să va zice după numerul 12, supt 1*. Unişoarele dară cu zeceşoarele céle proaste împreunate, *precum lângă numerul 12, supt 2 s-au zis*, dentru acéste sânt scoase*“ (în subsol: * *Să vedzi céle ce să ved în § II, desupt numerul 6, cole. 2*) (DMA, 34).

Scanned with OKEN Scanner

Apariţia frecventă a trimiterilor corelative, utilizate pentru concentrarea redactării şi evitarea repetiţiilor este uşurată de perfecţionarea organizării textului ştiinţific. Alături de mai vechile *capete* (sau *capuri*) (GA, 177; DMA, 38; Doft.[2], 6[r]), apar constant *cărţi* (CH, 109; CIst., 9; Doft.[1], 30[r]), *table* (GR, 366[r]) şi chiar *paragrafe* (DMA, 22; Doft.[1], 20[r]).

În *Hronicul* lui Dimitrie Cantemir sunt utilizate apoi, pentru prima dată în scrisul ştiinţific românesc, indicele de nume (*Catastihul istoricilor, gheografilor, filosofilor, poeticilor şi a altor oameni învăţaţi, ellini, latini şi de alte neamuri, a cărora numere să pomenesc şi mărturiile li să aduc, într-acest Hronic* CH, 53-55) şi indicele de materii (*Scara a lucr<u>rilor şi a cuvintelor carile sânt mai de însămnat în acest Hronic* CH, 501-560).

6. Vocabularul, compartimentul care deosebeşte în modul cel mai evident stilul tehnico-ştiinţific de celelalte două variante funcţionale ale vechii române literare, cunoaşte, în cursul secolului al XVIII-lea, o remarcabilă evoluţie cantitativă şi calitativă. Terminologiile tradiţionale, puţin numeroase şi având în componenţă predominant cuvinte ale limbii comune sau neologisme de origine slavă[75], lasă locul mai multor vocabulare de specialitate, formate în principal din neologisme moderne (neogreceşti, dar, după 1750, tot mai frecvent latino-romanice) sau din calcuri semantice sau de structură[76].

În scrierile cu conţinut geografic sunt astfel numite, prin termeni specifici, predominant neologici (împrumuturi sau calcuri)[77], noţiuni ce ilustrează toate cele trei feluri de „despărţiri" ale geografiei epocii, „fisicească", „politicească" şi „matematicească"[78]: *acrotirion* „promontoriu" (GN, 15[r]), *canal* (DIP, 6[v]), *climă* (GN, 33[v]; DIP, 14[r]), *golf* (Cosm.[2], 18[r]), *hersonis* (şi *hersonisus*, *hersonisos*) „peninsulă" (GN, 14[v], 15[r], 15[v]), *ochian* „ocean" (GN, 44[v]; Geogr., 58[v], Cosm.[2], 18[v]; DIP, 7[v]), *promontoriu* (Cosm.[2], 153[r]), *văzduh* „climă" (GN, 39[r]); *descălecătură* „colonie" (Cosm.[2], 133[v]), *colonie* (Cosm.[2], 94[r]), *eparhie* (GN, 10[v]; DIP, 14[v]), *oblăstie* (Cosm.[2], 17[r]), *politie* (DIP, 6[r]), *republică* (şi *răspublică)* (ÎÎ, 72[v]; Cosm.[2], 94[r]), *scală* „port" (PA, 50; Cosm.[1], 73[r]), *stoliţă* „capitală" (Cosm.[2], 7[v]); *antipodes* (GN, 13[v]), *cartă* „hartă" (DIP, 20[r]), *harta(s)* (GN, 5[r], 32[v]), *isimerinos* „ecuator" (DIP,

---

[75] Vezi ILRLV, p. 259-260.

[76] Vezi, pe larg, N. A. Ursu, *Formarea terminologiei ştiinţifice româneşti*, p. 139-300; Gh. Chivu, *Stilul celor mai vechi texte ştiinţifice româneşti (1640-1780)*, în LR, XXIX, 1980, nr. 2, p. 115-118, XXX, 1981, nr.1, p.46-54, nr. 2, p. 139-141, nr. 3, p. 222-226, nr. 5, p. 509-510.

[77] Vezi şi N. A. Ursu, *Formarea terminologiei geografice în limba română*, în *Omagiu lui Iorgu Iordan*, Bucureşti, 1958, p. 871-876.

[78] Utilizez numele date ramurilor pe care le avea geografia în secolul al XVIII-lea în manuscrisul intitulat *Întâia învăţătură* (BAR, ms. rom. 280).

Scanned with OKEN Scanner

5^{v}), *miră* „grad de longitudine“ (GN, 11^{r}), *orizon* (GN, 7^{r}), *topografie* (GN, 4^{v}), *zonă* (GN, 14^{r}) etc.

Terminologia lingvistică, obţinută de regulă prin calc (iniţial după termeni slavoni, apoi după cei greceşti sau latini), acoperă integral compartimentele gramaticii, în care intrau, în epocă, alături de morfologie şi de sintaxă, ortografia, ortoepia şi poetica[79]: *cădere* „caz“ (EG, 38; MGram., 4^{r}), *în-loc-de-numele* (EG, 33; şi *în-loc-de-numirea* MGram., 3^{v}), *înjugare* „conjugare“ (EG, 64; MGram., 18^{r}), *neam* „gen“ (EG, 37; MGram., 3^{v}), *nume* „substantiv“ (EG, 33; MGram., 3^{v}), *spregrăire* „adverb“ (EG, 33; şi *spregraiul* MGram., 3^{v}), *cuvânt* „propoziţie“ (EG, 28; MGram., 3^{v}), *elipsis* (EG, 136), *încheiere* „acord“ (EG, 134), *sintaxis* (EG, 134), *soglăsui* „a acorda“ (EG, 147), *dreaptă-scrisoare* (EG, 10; şi *dreaptă-scriere* MGram., 125^{v}), *ortografie* (EG, 2; MGram., 120^{v}), *prosodii* (MGram., 4^{r}; ÎÎ, 29^{r}), *slove* (EG, 3; MGram., 3^{r}; ÎÎ, 3^{v}), *diftonghi* (EG, 5), *duoglasnice* (MGram., 3^{r}; şi *doao-ori-glăsuitoare* EG, 5), *grăire* „silabă“ (MGram.,3^{v}), *silavă* (EG, 1), *poetică* (MGram., 132^{v}), *prosodie* (EG, 211), *stih* (EG, 211; MGram., 133^{r}) etc.

Terminologia medicală, şi ea foarte bogată şi surprinzător de unitară, are o componentă predominant populară în scrierile ce aparţin medicinii tradiţionale. În scrierile medicale culte, termenilor împrumutaţi din limba vorbită, în primul rând pentru denumirea părţilor corpului sau a unor afecţiuni, li se alătură însă numeroase neologisme şi calcuri[80]: *artirie* (Doft.^{1}, 24^{r}), *apoplexie* (Doft.^{1}, 24^{v}; şi *apoplixie* Doft.^{1}, 20^{r}), *balsam* (Doft.^{2}, 231^{v}), *carchin* (AI, 11^{r};Doft.^{2}, 220^{r}), *colică* (Doft.^{2}, 21^{r}), *diavit* (Doft.^{1}, 78^{v}), *emplastron* (Doft.^{2}, 80^{r}), *extract* (Doft.^{2}, 123^{r}), *ficătire* „hepatită“ (Doft.^{2}, 1^{r}), *idropică* (AI, 5^{v}; Doft.^{2}, 21^{r}), *lunătăcie* „menstruaţie“ (AI, 5^{v}; Doft.^{2}, 115^{r}), *malafranţa* „sifilis“ (Doft.^{1}, 22^{r}), *pilulă* (Doft.^{1}, 58^{v}; şi *pirulă*, Doft.^{2}, 28^{v}), *podagră* (Doft.^{2}, 105^{r}), *răsuflarea-cea-afară* „transpiraţie“ (Doft.^{2}, 105^{r}), *scorbut* (Doft.^{1}, 21^{r}; Doft.^{2}, 45^{r}), *stomah* (Doft.^{1}, 28^{r}; Doft.^{2}, 2^{r}), *terpentina* (Doft.^{1}, 73^{v}; şi *trementina* Doft.^{2}, 73^{r}; *terevinth(on)* Doft.^{1}, 73^{v}; Doft.^{2}, 43^{v}), *umădătură* „secreţie“ (Doft.^{2}, 22^{v}), *vomitorium* (Doft.^{1}, 25^{r}; Doft.^{2}, 168^{v}) etc.

O situaţie similară prezintă terminologia matematică: cuvintelor împrumutate din limba comună, specifice operaţiilor aritmetice elementare şi cunoscute în scrisul literar şi anterior anului 1700, li se alătură un număr

---

[79] Vezi, pentru această terminologie , şi glosarul întocmit de N. A. Ursu la ediţia *Gramaticii* lui Dimitrie Eustatievici (Bucureşti, 1969, p. 149-152).

[80] Pentru vocabularul unuia dintre textele medicale cu cea mai largă circulaţie în epocă, *Alegerile lui Ippocrat*, vezi şi Paul Cernovodanu, Nicolae Vătămanu, *Alegerile lui Ippocrat – prima traducere în româneşte a Aforismelor lui Hipocrate*, în *Trecut şi viitor în medicină*, Bucureşti 1981, p. 136-179; I. Serafinceanu, *Alegerile lui Ippocrat, manuscris medical românesc de la începutul secolului al XVIII-lea*, Arad, 1997, p. 79-95.

Scanned with OKEN Scanner

însemnat de neologisme de origine latină şi de calcuri create în primul rând după modelul limbii germane[81]: *ad(d)iţie* (DMA, 40), *aritmetică* (DMA, foaia de titlu; ÎÎ, 62^{v}), *divide* (DMA, 8; şi *dividurui* DMA, 66), *factor* (DMA, 6, 54), *multiplicaţie* (DMA, 10), *numerul dezlegător* (DMA, 98), *probă* (DMA, 12), *regula de tri* (*inversă*) (DMA, 12, 146), *rezoluţie* (DMA, 98), *substracţie* (DMA, 122), *sum(m)ă* (DMA, 6, 40; ÎÎ, 63^{r}), *ţifră* (DMA, 24; ÎÎ, 60^{v}) etc.

Terminologia filozofică, mai puţin bogată decât cele menţionate anterior, se individualizează nu atât prin numărul neologismelor, cât prin cel al calcurilor[82]: *arhetip* (CD, 119^{v}), *ceinţă* „esenţă" (CD, 107^{v}), *căpetenie* „categorie" (DMC, 40), *dialexis* (PZ, 145^{v}), *dogmă* (ACL, 1^{r}; PZ, 106^{r}), *duh* „spirit" (ACL, 76^{v}; CD, 102^{r}), *fire* „fiinţă" (CD, 104^{v}), *materie* (ACL, 95^{v}), *minte* „cunoaştere" (CD, 107^{v}), *răsunare* „armonie" (CD, 108^{r}), *siloghizmuş* (ACL, 75^{v}), *substare* „esenţă" (CD, 103^{v}), *ştiinţa cea privitoare* „filozofia teoretică" (CD, 104^{v}) etc.

În acelaşi timp, vocabularul utilizat în puţinele scrieri ştiinţifice consacrate istoriei este format predominant din termeni ai limbii comune, cărora li se alătură neologisme doar pentru a numi domeniul, specialiştii sau realităţile necunoscute cititorilor mai puţin instruiţi: *istorie* (CH, 219; CIst., 19), *hronolog* (CH, 55), *istoric* (CH, 55); *alani* (CH, 502), *bastarni* (CH, 661), *besi* (CH, 468), *ellini* (CH, 87), *gotthi* (CH, 76), *vandali* (CH, 240), *visegotthi* (CH, 73) etc.

Dintre terminologiile tehnice, cea astrologică este surprinzător de unitară şi foarte apropiată de vocabularul textelor din secolul al XVII-lea[83]. Cu toate acestea, influenţa scrierilor de tip occidental se face deja simţită în inventarul şi chiar în forma cuvintelor specifice: *almanac* (FN, 89), *astrolog* (FN, 22), *astronom* (FN, 16), *prognostic* (FN, 16, 68); *Corn de capră* (FN, 132; Cal. 1733, 62), *Inorog* (GC, 1^{r}); *Iupiter* (Cal. 1733, 11), *Mars* (Cal. 1733, 19), *Mercurius* (Cal. 1733, 40), *Saturnus* (Cal.1733, 5), *Venus* (Cal. 1733, 34).

O situaţie similară este consemnată în terminologia gastronomică, ilustrată în epocă de un singur text, *Cartea întru carea să scriu mâncările*. Numelor unor plante, legume, fructe sau substanţe de uz culinar sau

---

[81] Vezi şi Ion Ionescu, *Prima aritmetică tipărită în limba română*, în „Gazeta matematică", XLI, 1935, nr. 1, p. 20-27.

[82] Vezi şi G. Ivănescu, *Rolul lui Dimitrie Cantemir în dezvolatrea terminologiei filozofice româneşti*, în *300 de ani de la naşterea lui Dimitrie Cantemir*, [Bucureşti], 1974, p. 125-132; Elena Toma, *Din începuturile terminologiei filozofice româneşti*, în *Unitate şi diversitate în România*, II. *Lexic şi cultură. Contacte culturale româno-romanice (secolele XVIII-XIX)*, Bucureşti, 1976, p. 54-78.

[83] Vezi ILRV, 260, 280.

Scanned with OKEN Scanner

gospodăresc existente în vorbirea curentă li se adaugă însă, sub influenţa originalului, mult mai numeroase neologisme, între care câteva au atestări unice şi forme nu totdeauna adaptate la sistemul fonetic sau morfologic al limbii române[84]: *amomo* „ghimber" (53^{v}), *belgioin* „smirnă" (61^{r}), *biaca* „alb de plumb" (63^{v}), *capon* „clapon" (39^{v}, 40^{r}), *cardamomo* „drobuşor" (53^{v}), *ceruză* „carbonat de plumb" (63^{v}), *colofănio* (63^{r}), *galanga* (53^{v}), *giulep* „salep" (55^{v}), *metal* (63^{v}), *piatră pomice* (63^{r}), *pimpinelă* „anason" (21^{r}, 42^{r}), *sardelă* (48^{r}), *storace* (61^{r}), *supă* (54^{v}), *tartariu* (63^{r}), *vin ipocratic* (55^{r}).

Aflat într-un evident proces de modernizare, vocabularul scrierilor ştiinţifice şi tehnice alătură deci, în cadrul unor terminologii constituite aproape fără excepţie după 1700, cuvintelor împrumutate din limba comună, din ce în ce mai puţin frecvente în anumite domenii, numeroase calcuri şi neologisme. Înnoirea este dublată, în toate sursele cercetate, de o evidentă specializare. Numărul sinonimelor, încă ridicat, dar mult inferior celui înregistrat în puţinele vocabulare de specialitate existente în epoca anterioară, îşi găseşte acum explicaţia nu în imprecizia terminologică, ci în coexistenţa sau în suprapunerea modelelor. Surselor distincte li se alătură apoi, în timp, atitudini şi concepţii diferite faţă de împrumutul lexical cult: calcul, promovat cu insistenţă în prima jumătate a secolului, lasă treptat locul neologismului propriu-zis.

7. Urmare a unei evoluţii ce a depăşit prin amploare şi intensitate ceea ce s-a întâmplat în domeniul beletristic şi în cel juridic-administrativ, scrierile ştiinţifice şi tehnice traduse, adaptate sau redactate în limba română în cursul secolului al XVIII-lea se caracterizează deci prin numeroase elemente de noutate.

În plan morfo-sintactic se produce o specializare a formelor şi a structurilor pentru asigurarea unei comunicări obiective, impersonale, precise (univoce) şi rapide. În vocabular, crearea unor autentice terminologii de specialitate este dublată de o evoluţie accentuată spre neologie. Consecinţă a modernizării şi totodată a evoluţiei scrisului ştiinţific spre formalizare şi esenţializare, încep să fie utilizate abrevieri, simboluri şi semne grafice speciale. Totul pe fondul unei separări nete a laicului (devenit în totalitate inovator) de bisericesc (rămas şi în domeniile ştiinţifice şi

[84] Vezi şi Gh. Chivu, *Cuvinte de origine italiană într-un manuscris românesc din prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în SCL, XXXIV, 1983, nr. 4, p. 341-346; Ioana Constantinescu, *O lume într-o carte de bucate. Manuscris din epoca brâncovenească*, Bucureşti, 1997, p. 175-178.

Scanned with OKEN Scanner

tehnice fidel modelelor utilizate în secolele anterioare, caracteristice culturilor sud-est europene).

Concluzii

1. Rezultatele analizei întreprinse în paginile anterioare conduc la concluzia că în secolul al XVIII-lea s-a produs definitivarea structurilor specifice pentru cele trei stiluri funcţionale ale limbii române literare vechi.

Stilul beletristic a continuat procesul de rafinare a mijloacelor de expresie acumulate în cursul experienţei impuse de scrisul beletristic bisericesc. Autori diverşi au încercat totodată să asimileze trăsături ale unor modele stilistice (predominant culte, dar şi folclorice), iar doi reprezentanţi de excepţie ai literaturii beletristice (Dimitrie Cantemir şi Antim Ivireanul) s-au desprins chiar de model, realizând opere profund originale. Urmare a acestei evoluţii complexe, scrisul beletristic ajunge să aibă, imediat după 1700, o caracterizare formală completă prin elemente ce aparţin practic tuturor compartimentelor limbii.

Stilul juridico-administrativ şi-a stabilizat structurile dobândite în secolul anterior prin repetare fidelă şi prin formalizare, confirmându-şi deja conservatorismul. Redactarea obiectivă s-a generalizat în scrisul juridic şi s-a extins în manieră semnificativă în majoritatea textelor oficiale.

Stilul tehnic şi ştiinţific a cunoscut o înnoire totală şi a dobândit o diversificare remarcabilă (de la texte destinate instrucţiei elementare la adevărate tratate ştiinţifice). Noile scrieri ale domeniului abandonează sau marginalizează vechile modele sud-est europene şi le înlocuiesc cu tipare stilistice venite din spaţiul cultural specific vestului continentului.

Într-o evoluţie mult mai rapidă decât cea înregistrată de celelalte două variante funcţionale de bază ale vechii române literare, stilul tehnic şi ştiinţific îşi diferenţiază trăsăturile (prin inventar şi valoare) de stilul juridic-administrativ. Comunicarea nonbeletristică, denotativă, definită în ansamblu prin elemente morfo-sintactice şi de vocabular specifice redactării obiective, impersonale, precise şi univoce, are acum, în mod evident, două componente distincte.

2. Diferite ca mod de manifestare (stilul beletristic există şi progresează în primul rând prin individualităţi artistice, în vreme ce stilurile juridic-administrativ şi tehnico-ştiinţific sunt, prin definiţie, variante funcţionale ce subsumează eforturile şi realizările particulare unui tipar obligatoriu comun) şi pornind, la începutul secolului al XVIII-lea, de la nivele diferite de dezvoltare, cele trei stiluri de bază ale limbii române literare au avut, în perioada cercetată o dezvoltare inegală.

Scanned with OKEN Scanner

Stilul beletristic a cunoscut o evoluţie oscilantă şi, în ansamblu, descendentă valoric, evoluţie cauzată în primul rând de lipsa de circulaţie a modelelor oferite de marii scriitori din jurul anului 1700, dar explicabilă, mai ales după 1750, şi prin schimbarea preferinţelor artistice.

Modificarea mentalităţii culturale, manifestată pregnant în deceniile de mijloc ale secolului, explică şi modernizarea rapidă şi evidentă a structurilor specifice stilului tehnic şi ştiinţific. Într-o evoluţie de această dată ascendentă, sunt asimilate, prin experienţe diverse, noi modele stilistice sau se procedează, fapt dovedind continuitate, la o stratificare a influenţelor.

Singur stilul juridic-administrativ, în absenţa unor scrieri reprezentative similare marilor codexuri apărute în secolul anterior, are o dezvoltare lentă, lineară şi uniformă, susţinută în primul rând de înnoirea terminologică şi de diferenţierea formală a documentelor administrative.

3. Dincolo de orice diferenţe, în toate tipurile de izvoare, scrisul laic, devenit dominant în ansamblul culturii scrise, se separă, prin conţinut, scop şi formă, de scrisul religios. Textele laice evoluează şi se adaptează la noi tipare stilistice, în vreme ce scrierile bisericeşti conservă, indiferent de varianta stilistică pe care o ilustrează, structuri specifice perioadei de sfârşit a secolului al XVII-lea.

Scanned with OKEN Scanner

ÎNCHEIERE

Perioada cercetată în volumul pe care îl oferim acum cititorilor este delimitată de două evenimente cu o semnificaţie aparte în istoria scrisului literar românesc: apariţia *Bibliei de la Bucureşti,* prima tipărire integrală a cunoscutei scrieri bisericeşti, respectiv publicarea, de către Samuil Micu şi Gheorghe Şincai, a gramaticii intitulate *Elementa linguae daco-romane sive valachicae*, prima lucrare normativă a Şcolii Ardelene. *Biblia* din 1688 atestă existenţa unei acţiuni concertate de traducere şi de difuzare prin tipar a tuturor textelor necesare practicării slujbei religioase în limba ţării. *Elementa* marchează, prin sine, dar mai ales prin concepţia care-i stă la bază, începutul unei epoci de studiere explicită a românei literare, orientată spre codificarea normelor, dar şi spre unificarea, perfecţionarea şi modernizarea scrisului laic românesc.

Rod al unor acumulări şi înnoiri lente, desfăşurate timp de un secol şi jumătate, româna devine, la începutul secolului al XVIII-lea, limbă oficială de cult şi totodată instrument de creare a tot mai numeroase scrieri originale, mijloc de ridicare (prin traduceri şi adaptări) a nivelului cultural şi de instrucţie al utilizatorilor.

Traducerea şi tipărirea tuturor textelor necesare oficierii slujbei în limba română are însă, dincolo de efectul cultural de ansamblu, o foarte importantă consecinţă lingvistică: se produce prima unificare a normelor literare în cadrul tiparului bisericesc, prin eliminarea diferenţelor de ordin regional şi acceptarea deliberată a normei munteneşti. Rezultat al voinţei exprese a oamenilor de cultură şi nu simplu efect al acţiunii întâmplătoare a unor tipografi influenţaţi de modele, procesul devine evident în cartea bisericească imprimată la mijlocul secolului. Cartea manuscrisă, atât cea bisericească, dar îndeosebi cea laică, urmează încă în mare parte vechile norme regionale, dar tendinţa de acceptare a normelor de tip muntenesc poate fi şi aici semnalată, chiar dacă în grade diverse şi în strictă dependenţă de domeniul ilustrat, de caracterul textului sau de cultura şi concepţia autorului (traducătorului).

Mutaţiile produse în atitudinea scriitorilor, traducătorilor şi tipografilor faţă de limba de cultură sunt numeroase şi semnificative. Dincolo de

Scanned with OKEN Scanner

vehicularea, prin traduceri, a unor concepţii lingvistice de circulaţie europeană, încep să apară păreri originale privind istoria limbii române şi diversele forme de manifestare a acesteia. Sunt de asemenea create sau adaptate scrieri lingvistice autentice, gramatici şi dicţionare, orientate predilect acum după modele occidentale, iar nu după cele slavone sau sud-est europene.

Cultura scrisă în limba română se desprinde deci lent, dar sigur, în majoritatea componentelor sale laice, de modelul urmat în epocile anterioare. Se produce astfel o asimilare a unor elemente culturale latino-romanice, pătrunse la început prin intermediar neromanic, dar apoi, cu cât ne apropiem de a doua jumătate a veacului, tot mai des prin contacte directe.

Înnoirea limbii române de cultură se produce astfel atât prin evoluţie internă, cât şi prin influenţe externe. Cel mai pregnant, acestea din urmă se manifestă în cadrul vocabularului.

Condiţii social-politice cunoscute au determinat o creştere, după 1700, a ponderii elementelor lexicale turceşti. Ajunsă la apogeu în timpul domniilor fanariote, influenţa turcească este dublată în epocă de mult mai puternica influenţă a limbii neogreceşti. Prima se manifestă preponderent în domenii ale vieţii materiale sau în viaţa politico-administrativă şi militară. Cea de a doua rămâne timp de un secol specifică vieţii spirituale, intelectuale.

Creşterea numărului contactelor cu cultura latino-romanică duce însă la apariţia, tot mai frecventă în texte, cu cât ne depărtăm de anul 1700, a numeroase împrumuturi livreşti din latină şi din limbile franceză şi italiană. Pătrunse nu o dată prin intermediar neromanic, elementele lexicale latino-romanice concurează (şi apoi vor înlocui) împrumuturile neogreceşti, în domenii diverse ale vieţii culturale, şi pe multe dintre cele turceşti, în varii zone ale vieţii materiale şi social-politice. Susţinute de evoluţia generală a culturii noastre scrise spre surse şi modele europene occidentale, numeroase împrumuturi latino-romanice constituie deja un vocabular neologic activ, utilizat tot mai frecvent nu doar de învăţaţi şi traducători eruditi, ci şi de persoane cu mai puţină instrucţie.

Influenţa rusă, mai puternică acum decât în oricare dintre epocile anterioare, urmare a multiplicării contactelor politice, culturale sau religioase cu ţările slave răsăritene, rămâne, în aceste condiţii, marginală. Ea este, de cele mai multe ori, simplă filieră a unor forme ale culturii şi civilizaţiei occidentale, pătrunse de regulă şi pe alte căi în spaţiul românesc.

În ceea ce priveşte înnoirea internă, datorată unor acumulări, asimilări sau perfecţionări apărute în timp, limba română literară îşi definitivează, în secolul al XVIII-lea, organizarea structurilor stilistice de bază. Complet conturate încă din etapa imediat următoare începutului de secol, cele trei

Scanned with OKEN Scanner

variante funcţionale ale limbii literare (beletristică, juridico-administrativă şi tehnico-ştiinţifică) cunosc evoluţii ce se manifestă în forme şi în ritmuri diferite. Pe fondul diversificării şi perfecţionării de ansamblu a scrisului literar se conturează însă şi un început de diferenţiere formală a scrisului bisericesc (rămas fidel structurilor vechii române literare) de cel laic (atent la noile modele pătrunse în cultura românească).

Secolul al XVIII-lea se dovedeşte astfel a fi o perioadă de tranziţie de la epoca veche la cea modernă din istoria limbii noastre de cultură. În limitele lui cronologice se definitivează, pe de o parte, structurile vechii române literare şi se conturează, pe de altă parte, direcţiile de evoluţie spre limba română literară modernă. Fără cunoaşterea adecvată a evoluţiei scrisului nostru literar în acest pe nedrept ignorat veac, multe dintre caracteristicile limbii române literare actuale ar rămâne incomplet sau greşit explicate.

BIBLIOTECA JUDEŢEANĂ
"GH. ASACHI"
IAŞI

Gheorghe Chivu

Scanned with OKEN Scanner

Secolul al XVIII-lea se dovedește a fi o perioadă de tranziție de la epoca veche la cea modernă din istoria limbii noastre de cultură. În limitele lui cronologice se definitivează, pe de o parte, structurile vechii române literare și se conturează, pe de altă parte, direcțiile de evoluție spre limba română literară modernă. Fără cunoșterea adecvată a evoluției scrisului nostru literar în acest pe nedrept ignorat veac, multe dintre caracteristicile limbii române literare actuale ar rămâne incomplet sau greșit explicate.

ISBN 973-555-285-X

Scanned with OKEN Scanner